

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

AZ ÍRÓGÉP ÉS AZ UTAZÓTÁSKA
SZAMIZDAT IRODALOM A KÁDÁRIZMUS ALATT
(1956-1986)

DANYI GÁBOR LÓRÁND

2019

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KAR

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Danyi Gábor Lóránd

Az írógép és az utazótáska

Szamizdat irodalom a kádárizmus alatt (1956-1986)

Irodalomtudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Lukács István, DSc, egyetemi tanár

Összehasonlító Irodalomtudomány Doktori Program

A Program vezetője: Dr. Kulcsár-Szabó Zoltán DSc, egyetemi tanár

A bizottság tagjai

A bizottság elnöke: Dr. Szilágyi Márton DSc, egyetemi tanár

Hivatalosan felkért bírálók:

Dr. Bengi László, habilitált egyetemi adjunktus

Dr. Havasréti József, habilitált egyetemi docens (külső bíráló)

A bizottság külső tagja: Dr. Kappanyos András DSc, egyetemi tanár

A bizottság titkára: Dr. Schein Gábor, habilitált egyetemi docens

Témavezető:

Dr. Szegedy-Maszák Mihály MHAS, professor emeritus (†)

Dr. Kulcsár-Szabó Zoltán DSc, egyetemi tanár

Budapest, 2019

ADATLAP a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

szerző neve: Danyi Gábor Lóránd

MTMT-azonosító: 10048554

A doktori értekezés címe és alcíme: Az írógép és az utazótáska – Szamizdat irodalom a kádárizmus alatt (1956-1986)

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2019.063

A doktori iskola neve: Irodalomtudományi Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Összehasonlító Irodalomtudomány Doktori Program

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Szegedy-Maszák Mihály egyetemi tanár, az MTA rendes tagja; Dr. Kulcsár-Szabó Zoltán, az MTA doktora

A témavezető munkahelye: ELTE-BTK Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A)

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat. Tekintettel a doktori értekezésben közölt képek szerzői jogaira, kérem, hogy a doktori értekezés a képmelléklet nélkül kerüljön feltöltésre az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az

ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi

Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2019. május 3.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

TARTALOM

I. Előszó	11
II. Mi is az a szamizdat?	17
1) A szamizdat eredete	18
2) A szamizdat előállítása, terjesztése és textualitása	20
3) A disszidens dogmától a szamizdat materialitásáig	26
4) A nemhivatalos anyagok univerzuma	30
5) Független könyv- és folyóirat-kiadás a szocialista országokban	31
6) Határok – párhuzamok – különbségek	42
III. Módszertani megjegyzések	47
1) Források és levéltárak	48
2) Állambiztonsági iratok és forráskritika	51
3) A szamizdat irodalom kutatási irányai	54
IV. Fejezetek a magyar szamizdat történetéből	59
„Körbe nyitott ablakok” – A magyar szamizdat késői megjelenésének okairól	
61 1) Ellenzékiség a forradalom után	63
2) A „puha erő” és az információs csatornák	66
3) A „nemlétező cenzúra” és a publikációs lehetőségek	73
4) Összegzés	77
„Hivatalos szamizdat” – Cenzúra, kommentár és Lengyel József <i>Szembesítés</i> című regényének kiadásai	
79 1) Módszertani alapvetések	80
2) A vizsgálat tárgya	82
3) A „magyar Szolzsenyicin” és az irodalompolitika	84
4) A hűség alakzatai: elbeszélés és biográfia	

.....	92	5)	Cenzurális kérdések és a zárt	
kiadás	98	6)	A vasfüggönyön	
túl	106			
7) Következtetések	110			
Az underground nyilvánosság és a <i>Szétfolyóirat</i>	113			
1) Egy underground folyóirat szamizdattá válása	114			
2) A hivatalos folyóirat-kiadás jogi környezete és a lap szabályai	119			
3) Kézírással nyomtatott betűk	125			
4) Work in progress: elmélet és gyakorlat	129			
5) Az ajándékozás művészete	134			
6) Az alternatív nyilvánosság távlatai.....	138			

Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat – A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában	
141 1) „Egyszerre járnak az órák Kelet-Európában”	
142 2) A Varsó–Budapest tengely	
146	
3) A technika: ramka	151
4) Konspiráció	155
5) „Nyíltsisakosság” és legalizmus	164
6) Éles helyzetben	171
7) Transznacionális hálózatok	
173	
8) Összegzés	179
Kísértethangok a múltból – Az 1956-os forradalom emlékezete és a Szabad Európa Rádió hallgatói	183
1) „A történelem egészében a miénk”: a 30. évforduló a hivatalos médiában	185
2) A SZER és a hitelesség biztosítékai	194
3) A kísértethang testének helyreállítása	206
4) Következtetések	212
V. Záró gondolatok	217
Képmelléletek	223
Bibliográfia	
261 Levéltári anyagok	281
Summary	291

Szegedy-Maszák Mihály emlékének ajánlom

I. Előszó

...a kommunizmus az írásos civilizáció csúcspontja.
Gondoskodtak arról, hogy mindenről legyen papír, több példányban is, és ezeket aztán több helyen archiválták... Azaz a kommunizmus kelet-európai története – 1917-től 1991-ig – egybeesik az írás és a szövegkiadás fénykorával.¹

„A kommunista társadalmakban a könyvek hasonló státusznak örvendtek, mint a mai társadalmakban a nukleáris hatalom” – állította bevallott túlzással Miha Kovač, a szocialista és a posztoszocialista könyvkiadás szlovén kutatója bő másfél évtizeddel ezelőtt. „A bennük rejlő hatalom [ugyanis] nélkülözhetetlen [volt] a társadalom működtetéséhez, míg helytelenül használva vagy az ellenőrzés alól kiengedve komolyan sérthet[ék], sőt rombolhatt[ák] a szocialista életmódot.” A hidegháború időszakában, a szocialista berendezkedésű országokban a könyvek döntő hányadát az állami monopóliummal rendelkező könyvkiadók termelték. A könyvkiadás rendszere, érvelt Kovač, „alapvető fontosságú volt a szocialista társadalom működése szempontjából, nemcsak azért, mert a tervgazdálkodás ideológiájának sarokkövei voltak, hanem azért is, mert szocialista védjegyük azon a feltevésen alapult, hogy csak a kommunisták értik a »történelmi fejlődés objektív törvényeit«, és így ők azok, akik a társadalomról és az ember »nembeli lényegéről« való egyetlen és végső igazsággal rendelkeznek.” Ebből fakadt, hogy a helyes világnézet terjesztésének alapvető eszközeként

¹ Györe 2012: 14.

kezelt, s így a társadalom szellemi arculatának kialakításáért felelős szocialista könyvpiac szigorú ellenőrzés alatt tartották, és a „másfajta igazságot” tartalmazó könyvekre úgy tekintettek, mint amelyek a szocialista társadalmi rendet ássák alá.² A szocialista országok többségében nyíltan működő cenzúra intézményei számos művet tiltottak be, tettek hozzáférhetetlenné, és adtak ki megcsonkítva vagy az értelmezést erős kontextuális kerettel befolyásoló formában.

A nem hivatalos, cenzúrázatlan anyagok előállítása, terjesztése és fogyasztása – az ún. szamizdat irodalom – a szovjet blokk ellenkultúrájának és kulturális ellenállásának emblemikus jelensége volt. A szamizdat története során számos határátlépést/határsértést követett el. A szamizdatok kultúrájának jellegzetesen transzgresszív gyakorlatai, amelyek a pártállam monopolizált információs csatornáin és a cenzúra hatókörén kívül pozícionáltak magukat, abban a nehezen kontrollálható szürke zónában működtek, ahol a legalitás és az illegalitás, a privát és a nyilvános fogalmai közötti éles különbségtétel jócskán elhomályosult. A szamizdat számos esetben egyszerre viselte magán azokat a jegyeket, amelyek a privát és a nyilvános szövegek sajátjai, és egyszerre törekedett a hatályos törvények kiskapuit megtalálva legális kiadványként feltüntetni magát, miközben a hivatalos szocialista szervek illegálisnak bélyegezték. A kezdetben írógép segítségével sokszorosított szamizdat továbbá összemosta azokat a szerepeket – az íróét, a szerkesztőét, a terjesztőét és az olvasóét –, amelyeket a modern nyomtatás kultúrája jól körülhatárolt módon igyekezett elválasztani egymástól.

A szamizdat fogalma transznacionális gyakorlatokat foglalt magában, lévén, hogy az anyagok áramlása, az előállításhoz szükséges technikák és az azokkal összekapcsolódó stratégiák terjedése nem vette figyelembe sem a vasfüggönyt, sem a baráti szocialista országokat elválasztó határokat. Ehhez óhatatlanul hozzátartozott az információhordozók mediális alakváltásainak sorozata, hiszen a szocialista országokból konspiratív módon (kéz- vagy gépiratban, mikrofilmen, kazettán stb.) Nyugatra kijuttatott anyagok nagy része különböző intézményekhez, emigrációs műhelyekhez került, ahonnan gyakran rádióadások és szamizdat kiadások – vagyis a szovjet blokkból származó szövegek Nyugaton történő megjelentetése – révén jutott vissza az anyaországba. A szamizdat így a nemzeti történetírás kereteit feszegeti, amennyiben a különböző országok ellenzéki csoportjai közötti párbeszéd és

² Kovač 2002: 45.

az anyagok transznacionális áramlásának vizsgálatát szorgalmazza. A fenti szempontok miatt a szamizdat jelensége kiválóan alkalmas arra, hogy a segítségével újragondoljuk a szocializmus örökségéről folytatott diskurzus meghatározó fogalmi kategóriáit, kutatásának módszertanát és további perspektíváit.

A dolgozat címében szereplő „írógép” és „utazótáska” természetesen a hidegháború időszakának egyik szimbólumává váló szamizdatra vonatkozik, egyaránt magában foglalva a jelenség mediális-textuális jellegzetességeit és transznacionális aspektusait. Az írógép a szamizdat előállításának és sokszorosításának meghatározó eszközére utal, míg az utazótáska egyaránt volt eszköze és metaforája az anyagok terjesztésének és országhatárokon átívelő terjedésének. A dolgozat mindenekelőtt e két szempontot szem előtt tartva vizsgálja a magyar szamizdat történetének kiemelt fejezeteit, a kádárizmus 1956-1986 közé eső három évtizedében. Az alcímben szereplő kádárizmus fogalma arra a belátásra utal, hogy Magyarország nem különbözött számottevően más szocialista országoktól és a Kádár-korszak inkább a hatalomgyakorlás sajátos magyar módjaként jellemezhető³ – amit a szamizdat története megerősíteni látszik. Bár a szamizdatot gyakran tárgyalják a szovjet blokk ellenkultúrájának kontextusában, túlnyomórészt a kulturális ellenállás (cultural resistance) kifejezést részesítem előnyben, amely nem pusztán szembenállást jelent (mint az ellenkultúra), hanem különböző formákat öltő változatos stratégiák, elképzelések és kulturális praxisok széles skáláját. E fogalom segítségével jóval összetettebb képet alkothatunk a nonkonformista művészetről, a szürke zóna szereplőiről, intézményeiről és termékeiről, valamint a független folyóirat- és könyvkiadás jelenségéről.

A szamizdat fogalma zavarba ejtően sokszínű jelenségekkel hozható összefüggésbe, ahogy azt e disszertáció esettanulmányainak tárgyai és kontextusai is reprezentálják. A magyar szamizdat történetének különböző fejezeteit tárgyaló tanulmányok bizonyos értelemben valóban széttartóak, de megrajzolják azt a röppályát, amelyet a jelenség Magyarországon – és tágabb kontextusban az egész szovjet blokkban – leírt. A földalatti irodalom előállítási módjainak fejlődése ugyanis néhány évtized alatt megismételte a kommunikációtechnológia szóbeliségről az írásra, és az írásról a nyomtatásra áttérő hosszú évszázados evolúcióját,⁴ ami az érdeemben az 1970-es évek második felétől kibontakozó magyar szamizdat esetében a nemhivatalos anyagok előállításának és terjesztésének szovjet,

³ Rainer, 2012: 110-112.

⁴ Vö. Sükösd 2013: 15.

ill. csehszlovák modelljétől a lengyel modell felé való elmozdulásként ragadható meg. Mindez egyúttal az írógép és az indigó használatától a nagyobb hatásfokú nyomtatásig – az ún. „ramkáig” és stencilgépekig – történő elmozdulást jelentette, ami egyaránt döntő változásokat hozott az anyagok textuális és a hozzájuk kapcsolódó kulturális gyakorlatok terén.

A magyar szamizdatot e munka kettős fénytörésben láttatja, választ keresve arra a kérdésre, hogy annak története milyen lokális jellegzetességeket és milyen nemzetközi párhuzamokat mutat fel a szamizdat jelenségvilágának tágabb kontextusában. E dolgozat esettanulmányai mélyfűrészek, amelyek a magyarországi szamizdat történetének az 1956-os forradalom leverése és annak 30. évfordulója közé eső egyes fejezeteit tárják az olvasó elé. Bár e munka nem törekedhetett a korszak monografikus feldolgozására, célja, hogy bizonyos alap kutatások elvégzésével hozzájáruljon a második nyilvánosság történetének megszületéséhez, amellyel a magyar sajtótörténet máig adós maradt.

A Körbe nyitott ablakok – A magyar szamizdat késői megjelenésének okairól című fejezet az 1956-os forradalom leverése és a kádári konszolidáció utáni időszakot, a „hosszú hatvanas éveket” vizsgálja, amelynek során az ország kilépett a külpolitikai elszigeteltségből, és a Nyugat felé történő gazdasági és kulturális nyitással radikálisan megváltozott az ország információs környezete. E fejezet igyekszik rámutatni arra, hogy a szamizdat és a tamizdat kultúrájának mennyire lényeges elemét képezi a transznacionalitás, hiszen az 1970-es évek végéig – döntő mértékben – éppen a megélénkülő nyugat-keleti kapcsolatok tették szükségtelemmé a szamizdat irodalom széles körű elterjedését Magyarországon.

A „magyar Szolzsenyicinként” is emlegetett Lengyel Józseffel és nagy port kavart regényével, a *Szembesítéssel* foglalkozó fejezet mindenekelőtt a hatvanas évek politikai klímáját mutatja be, a hivatalos kultúrpolitika szereplőinek aggodalmaival, félelmeivel és a közbeszéd tabuizált témáival együtt. A *Szembesítés* megjelenését a szocialista szervek minden eszközzel igyekeztek ellehetetleníteni vagy legalábbis késleltetni. Sikerrel: az 1966-ra elkészült művet a Kossuth Kiadó csupán 1971-ben jelentette meg, azonban a „bizalmas” vagy „zárt” kiadásban, „kéziratként” megjelentett regény csupán néhány száz olvasóhoz jutott el. A regény ún. „hivatalos szamizdatként” történő megjelentetése – ahogy másképpen nevezték – egy ellentmondásos kiadványt hozott létre, amely egyszerre idézte fel a szamizdatok létmódját és materiális tulajdonságait, miközben fenntartotta a szöveg felett gyakorolt állami ellenőrzés lehetőségét. E fejezet – rekonstruálva az adott szöveghelyekre épülő korabeli jelentéseket és

azok konfliktusait egymással – a kádári Magyarországon hivatalosan letagadott cenzúra változatos eszközeit és informatív működését mutatja be. A fejezet nem titkolt célja, hogy új megközelítésmódot javasoljon a (hazai) cenzúrakutatások számára: egyrészt az olvasást prefiguráló kódokként bevonja a kommentárokat a vizsgálat körébe, másrészt a kiadás procedúrájára egyeztetési folyamatként tekintve a cenzúrát egy dinamikusan működő és számos eszközt igénybe vevő közegként képzelje el. Lengyel József zavarba ejtő alakja fenntarthatatlanná teszi a szocializmus örökségéről való leegyszerűsített beszédmódot, amely – gyakran az emlékezetpolitikai céloknak megfelelően – az egykori szereplőket az antikommunista-kommunista, kollaboráns-ellenálló, tettes-áldozat szembenállásának keretei között helyezi el.

Magyarországon az 1960-as évek második felétől – a politikai szamizdat következő évtized végén induló hullámát jócskán megelőzve – számos kísérleti jellegű művészi periodika látott napvilágot a hivatalos könyv- és folyóirat-kiadás alternatívájaként. Ezek között különleges helyet foglal el a röviden csak *Szétfolyóirat*ként emlegetett, 1972 közepén útjára bocsátott kezdeményezés, hiszen azt nem csupán egy underground kommunikációs forma létrehozásának kísérleteként, de az egyik első magyar irodalmi-művészeti szamizdatként is számon tartják. Az *Underground nyilvánosság és a Szétfolyóirat* című fejezet e lap terjesztési modelljét, esztétikáját és mediális identitását vizsgálja a könyv- és folyóiratkiadást szabályozó jogi környezet, valamint Marcel Mauss ajándékelméletének kontextusában, rámutatva a *Szétfolyóirat* közép-kelet-európai párhuzamaira.

A „*Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat*” című fejezet a magyar szamizdat intézményesedésének időszakát tárgyalja a transznacionális diffúzió jelenségének kontextusában. Kelet-Európában az 1970-es évek második felétől az ellenzéki központjának Lengyelország számított, ahová több magyar másként gondolkodó is „zarándokutat” tett abból a célból, hogy a lengyelországi helyzetről – a Munkásvédő Bizottság, majd a Szolidaritás mozgalom tevékenységéről – közvetlen tapasztalatokat szerezzen, és elsajátítsa az ellenzéki magatartásformákat, stratégiákat és nyomtatási technikákat. E zarándokutakat a magyar második nyilvánosság átstrukturálódása és kiszélesedése követte: 1981-ben kinyitott a Budapest szívében működő szamizdat-elosztó hely, a Rajk-butik, megjelent a *Beszélő* című szamizdat folyóirat első száma, és megalakult az AB Független Kiadó. E fejezet döntően a lengyel-magyar kapcsolatok tükrében tárgyalja a

szamizdatok előállításához és terjesztéséhez szükséges tudás transznacionális áramlásának jelenségét, bemutatva, hogy a ramka technika, a konspiráció, a nyílt sisakosság és a legalizmus hogyan vert gyökeret a magyar ellenzék köreiben.

A záró esettanulmány, amely a *Kisértethangok a múltból – Az '56-os forradalom emlékezete és a Szabad Európa Rádió hallgatói* címet viseli, az 1956-os forradalom 30. évfordulójára szervezett hivatalos és nem hivatalos megemlékezéseket járja körül. A forradalom emlékezete, amely a Kádár-rendszer legerőteljesebben ellenőrzött témájának számított, 1986-ban különös erővel támadt fel. A Szabad Európa Rádió műsorait, amelyek a mainstream médiában megjelenő visszakeményedő, totális ellenforradalmat hirdető hivatalos állásponttal szemben kínáltak alternatívát, sokan hallgatták Magyarországon. E fejezet az emlékműsorok recepcióját, valamint a rádióhallgatással összekapcsolódó gyakorlatokat a kulturális ellenállás kontextusába helyezve tárgyalja. A hallgatók között ugyanis akadtak olyanok, akik a forradalom időszakából származó eredeti hangfelvételeket is sugárzó műsorokat magnóra vették és/vagy lejegyezték, de Krassó György révén a rádió emlékműsorainak anyaga szamizdat formájában is megjelent Magyarországon. Az 1956-os forradalom emlékezetét így a rádió sikerrel közvetítette a vasfüggöny túloldalára, ami hozzájárult az állampárt legitimizációs bázisát jelentő eredetmítosz eróziójához, s így közvetve a kommunizmus bukásához.

II. Mi is az a szamizdat?

Miután a vasfüggöny által kettéosztott Európa keleti felén a könyv- és folyóiratkiadáshoz, illetve a művészi tevékenységhez szükséges anyagi erőforrásokkal az állam rendelkezett, a pártállam monopolizált kultúrájának cenzúrájával szemben létrejövő művészet változatos eszközei mindenekelőtt a „kényszerhelyettesítés” szempontjából hozhatók közös nevezőre.⁴ A kényszerhelyettesítés, amely a diktatórikus viszonyok közepette létrejövő hiányt és az erőforrások központi elosztásából fakadó hozzáférhetetlenséget volt hivatott orvosolni, különböző stratégiákban öltött testet. Irodalmi szempontból ide sorolható az aiszóposzi nyelv alkalmazása, valamint a független szövegkiadói és -terjesztői tevékenység is.

Több szocialista országban is mélyre nyúló történeti hagyományokkal rendelkezett az aiszóposzi nyelv. A jelenség az ókori görög szerző állatmeséinek kódolt jellege után kapta a nevét, ahol az állatszereplők és azok viselkedése könnyen megfeleltethető volt meghatározott emberi tulajdonságoknak. Az aiszóposzi nyelv alternatív „jelölőkészletek mozgósításával helyettesít[ette] a diskurzusban a politikai okokból elfogadhatatlan tartalmakat”.⁵ A metonimikus helyettesítés az aiszóposzi nyelv teljes eszköztárának alapját képezte, beleértve a műfajt, a cselekményt, a célközönséget, és a kifejezés módját is.⁷ Az efféle politikai allegória azonban azzal, hogy a hivatalos nyilvánosság diszkurzív keretei között lépett működésbe, minduntalan megerősítette a hatalmi berendezkedést.⁶ Ezzel szemben a hivatalos kultúra peremvidékein létrejövő alternatív/underground művészet a cenzúrázatlan kiadványok létrehozásával felszabadította a nyelvet és a jelölőrendszert, miközben fokozott függésbe került a kiadványok létrehozásához szükséges anyagi erőforrásoktól.

1) A szamizdat eredete

A kényszerhelyettesítésből fakadó „szegénység” jegyeit a független szövegkiadói és -terjesztői tevékenység – közismert nevén a szamizdat irodalom – is magán hordozta. A hidegháború kulturális-politikai szótárának címszavaként a szamizdat azokat a szövegeket

⁴ Havasréti 2006: 132-154.

⁵ Havasréti 2006: 144-145.

⁷ Loseff 1984: 60.

⁶ Vö. Pinkham 2016: 142.

foglalja magában, amelyek a Sztálin halála (1953) és a vasfüggöny lebontása (1989) közötti poszttotalitárius időszakban cenzúrázatlan formában keringtek a szovjet blokk országaiban – többek között a Szovjetunióban, Csehszlovákiában, Lengyelországban és jóval szerényebb hatókörben Magyarországon. A szamizdat, amely a nonkonformista művészeti, emberi jogi és egyéb társadalmi csoportoknak egyaránt jellegzetes produktumává vált, jóval többnek tekinthető szövegek pusztá gyűjteményénél, hiszen azok előállításának, terjesztésének és fogyasztásának egész rendszerét magában foglalta.⁷ A kifejezés alatt nem csupán a politikai anyagokat érthetjük, hanem azokat az engedélyezetlen, művészi jellegű alternatív/underground kiadványokat is, amelyek – bár sok esetben nem álltak közvetlen leszármazási kapcsolatban a Szovjetunióban kialakult jelenséggel, de – a diktatórikus rendszerek kontextusa miatt a szamizdat kitáguló kategóriájába sorolhatók.

A hagyomány szerint a szamizdat fogalma Nyikolaj Glazkov orosz költőtől származik. Glazkov az 'önmaga számára, önmaga révén kiadva'; ill. 'önkiadó' jelentésben egyaránt értelmezhető „szamszebjaizdat” [Самсебяиздат] kifejezést már az 1940-es években használta,⁸ és 1952-től azt saját kézíratain is feltüntette.⁹ Glazkov – aki később Tarkovszkij *Andrej Rubljov* című filmjének szimbolikus érvényű jelenetében, Jemin figuráját alakítva is feltűnt, mint aki kezdetleges hőlégballonjára kötözve, a felhők között úszva, néhány percig az addig ismeretlen szabadságot élvezi – annak a költőnek a példája, akitől saját kora megtagadta a „szerzőség terét”, amelyre „csupán akkor tehetett szert, ha azt maga hozta létre.”¹⁰ A szamizdat kifejezés az orosz nyelvben olyan *szam* ('ön; maga') előtagú szavakkal áll rokoni kapcsolatban, mint a *szamolet* ('repülő', szó szerint 'önrepülő; önmagától repülő'), a *szamovár* ('önfőző; magától forraló'), vagy a *szamogon* ('a vodkához hasonló, illegálisan, házilag desztillált alkohol').¹¹ Lev Losev orosz költő és irodalomkritikus szerint a szamizdat még a Szovjetunióban rendkívül népszerű grúz *Samtrest* nevű borral kapcsolatban is asszociációkat ébresztett. Losev szerint a szamizdat mámorító termék volt, tiltott gyümölcs, amely a szovjet polgár számára a karneváli fogyasztás lehetőségét jelentette – a korabeli

⁷ A szamizdat újabb szakirodalmához lásd Poetics Today 2008; Poetics Today 2009, Samizdat, Tamizdat, and Beyond 2013 és Samizdat. Between Practices and Representations 2015.

⁸ Eichwede 2004: 18.

⁹ Komaromi 2004: 598.

¹⁰ Hänsgen 2015: 49.

¹¹ Vö. Steiner 2008: 613.

szovjet élet unalma ugyanis tivornyázást idézett elő, ami elsősorban az ivást, valamint annak variációit, a szexuális aktivitást és az olvasást foglalta magában.¹²

A szamizdat kifejezés a hivatalos szovjet könyvkiadók rövidítésére használt betűszavak – az állami Goszizdat, a katonai Vojenizdat, a politikai irodalmat nyomó Politizdat stb. – ironikus átirata volt. A szamizdat „identitása” így kezdetektől fogva „a hivatalos kiadástól való parodisztikus különbözőségéből eredt.”¹³ E különbözőség legmarkánsabb jelévé a Szovjetunióban jellegzetesen írógéppel másolt szamizdat fizikai tulajdonságai váltak: az amatőr gépirat, a hártavékony, töredező és sárguló géppapír, a sokadik, indigóval másolt oldal kibetűzhetetlen sorai stb. Az erőforrások szegényessége, a létrejött szövegtárgyak sérülékenysége, valamint a nyomtatást helyettesítő manufakturális erőfeszítés miatt a szamizdat értelmezésének egyfajta kliséjévé a hivatalos publikációtól elvágott művészek „Gutenberg előtti korszakba való visszavetettsége” vált.¹⁴¹⁵

Helyesebben járunk el azonban, ha a jelenség történetét nem Gutenberg találmányával szemben, hanem a felől elgondolva beszéljük el. Az alfabetizáción alapuló mozgatható betűtest ugyanis – a hivatalos és az ellenkultúra dichotómiája felől nézve paradox módon – egyaránt médiatechnikai *a priori*ja volt a társadalom szellemi arculatának kialakításáért felelős, s ennek megfelelően hatalmas példányszámokkal büszkélkedő szocialista könyviparnak, valamint – ezzel szemben – a hivatalos nyomtatás alternatíváját kínáló írógépnek.¹⁷ A kézírás technikai optimalizációjaként az 1860-as években megjelenő írógép¹⁶ karriertörténetét nemcsak a normalizált íráskép és a viszonylag könnyű hozzáférés szavatolta, de az is, hogy az írógép – a lapok közé befűzött indigó, vagyis festékréteggel bevont, mechanikus másolásra alkalmas papír segítségével – kiválóan alkalmas volt a kis példányszámú sokszorosításra,¹⁹ s ezért képesnek bizonyult arra, hogy (részben) megtörje a tipografizált írás nyomdai monopóliumát.²⁰ „»Semmi másra nincs szükséged, csak írógépre, papírra és indigóra«” – világította meg Wolfgang

¹² Losev 1984: 139-179.; Losev esszét Komaromi értelmezi: Komaromi 2004: 605-606.

¹³ Komaromi 2004: 606.

¹⁴ Anna Ahmatova a totalitárius időszakot „Gutenberg előtti” korszakként emlegette (Komaromi 2008: 632.). Az 1998-ban Berlinben és Brémában megrendezett szamizdat kiállítás a *Präprintium* címet viselte (Hänsen 2015:

¹⁵ -60.). A szamizdat Gutenberg előtti jellegének klisévé válásához lásd Glanc 2015: 36. ¹⁷ Skilling 1989: 10.

¹⁶ Kittler 1999: 183-263. Magyarul lásd Kittler 2014: 74-94. ¹⁹ Az írógép típusától függően egy gépelés kb. 5-15 másolt példányt jelentett. Vö. Motyl 1978: 24. ²⁰ Papp 1992: 35.

Eichwede a cenzúratörő önkiadás találmányának lényegét.¹⁷ ([Lásd az 1. számú képmellékletet.](#))

2) A szamizdat előállítása, terjesztése és textualitása

Vlagyimir Bukovszkij szovjet disszidens és emberi jogi aktivista a következő szavakkal illette az írógépet és a szamizdat találmányát:

Emlékművet emelnék [...] az írógépnek is. Egy egészen új kiadási formát szült, a szamizdatot. Magam írom, magam szerkesztem, magam cenzúrázom, magam adom ki, magam terjesztem, és magam ülöm le az érte járó.¹⁸

Bukovszkij szamizdat-definíciója alapvetően három állítást foglal magában. Egyrészt a nyomtatási eszközök felett gyakorolt szigorú állami kontroll a magántulajdonban lévő írógépeket avatta a „kiadás” és a sokszorosítás legpraktikusabb eszközévé.¹⁹ Másrészt az írógéppel sokszorosított szamizdat esetében nem különülnek el egymástól a modern nyomtatás kultúrájára jellemző intézményes szerepek: az író egy személyben szerkesztő, kiadó és terjesztő is. Végezetül az, aki a szamizdatkészítésben részt vesz, kockázatot vállal: szembe kell néznie a szocialista szervek olykor igen kemény repressziójával.

A klasszikus szovjet szamizdat korszakát, amely az 1960-as évek végétől 1987-ig tartott,²⁰ az írógép használata mind az előállítás, mind a terjesztés, mind pedig az anyagok textualitása szempontjából alapvetően meghatározta. Az elkészíthető másolatok száma leginkább az írógép típusától függött. Alekszandr Galics, költő és bárd megénekelte, hogy „az Erika négy példányt készít”,²¹ míg más típusú írógéppel és vékony papír használatával 5-15 példányt is le lehetett másolni,²² de az indigóval elválasztott papírrétegek közül a legsők általában már kibetűzhetetlenül halvány írásképet nyújtottak. Miután az írógép technikai lehetőségei nem tették lehetővé a nagy példányszámú anyagok sokszorosítását, ami egyúttal a központi elosztás elvét is kizárta, a továbbmásolt, kézzől kézre terjedő szamizdat anyagok

¹⁷ Eichwede 2004: 18.

¹⁸ Bukovszkij 1991: 116.

¹⁹ Komaromi 2004: 599.

²⁰ Komaromi 2004: 598. [3. lábjegyzet]

²¹ Idézi: Komaromi 2004: 603-604.

²² Vö. Motyl 1978: 24.

körforgása rizomatikus és spontán formát öltött.²³ Ludmila Mihajlovna Alekszejeva szovjet emberi jogi aktivista az írógéppel másolt szovjet szamizdatok hálózatát a gombok spóráihoz hasonlította, amelyek csöndben és láthatatlanul terjedtek újabb és újabb tenyészeteket létrehozva.²⁴

Nem meglepő, hogy a szamizdatok hálózati modellje sok hasonlóságot mutat a *mail art* hálózatépítő stratégiáival és a levelezőláncok működésével. A kapcsolatművészet eszmeisége és a hálózatépítés gyakorlata a kelet-európai avantgárd kommunikációs stratégiáit is megtermékenyítette.²⁵ Az 1970-es években a *mail art* felfutásával párhuzamosan rendkívül népszerűvé vált a piramis-rendszerre épülő, levél- és pénzküldözgetéses játék, az ún. Szent Antal-lánc, amelynek a szamizdatterjesztéssel való lehetséges összefüggéseire Ludvík Vaculík, a cseh Petlice szamizdat kiadó alapítója mutatott rá a *Řetěz štěstí* [Szerencselánc] című tárcájában. Vaculík a Szent Antal-lánc felhívását úgy írta újra, hogy az ironikus módon a szamizdatkészítésre vonatkozzon. A levelezőláncok eredeti használati utasításának Vaculíkféle fonák-változatában az, aki engedelmeskedett a felhívásnak, vagyis lemásolta és húsz embernek továbbküldte a levelet, „jutalmul” a szamizdatterjesztőket sújtó represszió különböző formáival – az írógép elkobzásával, megveretéssel, letartóztatással, börtönnel és munkahelyről való elbocsájtással stb. – nézett szembe.

Ez a lánc Prágából indult el és bejárta a világot. Másold le 20 példányban és küldd tovább 20 embernek. Néhány nap múlva meglepetés ér. Ha nem hiszed, tudd meg, hogy Alena Capkova hússzor lemásolta, és már nincs írógépe. J. Masinova asszony egy héten belül lemásolta, gipszben a lába. A prágai Mylnar nem hitte, lemásolta és néhány nap múlva elbocsájtották a munkahelyéről. Lederer úr megkapta a levelet, továbbküldte, most börtönben van. A beteg Ivana lemásolta, és kiírták a kórházból. Két Franciszek nevű férfi lemásolta, és kikapcsolták a telefonjukat. [...] Zina K., aki lemásolta, kénytelen volt néhány napot prostituáltak között tölteni. Másold le te is, és meglátod. Ezt a levelet azért kaptad, mert szerencsét hoz. Ne félj. Annak küldd tovább, akiről tudod, hogy híján van a szerencsének, és nem fél. A meglepetés lehet, hogy postán, lehet, hogy személyesen érkezik.²⁶

²³ Komaromi 2012: 74.

²⁴ Alekseyeva 1987: 284.

²⁵ Ehhez lásd: Havasréti 2009: 47-50.

²⁶ Ludvík VACULÍK, *Łańcuch szczęścia*, *Krytyka*, nr 2, 1978, 38-39. [Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Warszawa].

A szamizdatok terjesztési modelljei maguk is a hálózatépítés gyakorlatára épültek, amelynek működési mechanizmusai – a levelező-láncok szerveződése mellett – más metaforák segítségével is megragadhatóak. Wolfgang Eichwede szerint „a továbbadás rendszerét a hógolyó-elv élte”,²⁷ vagyis az a törvény, hogy akit megdobtak egyszer, az óhatatlanul – szinte akaratán kívül is – játékba került, és készletet érzett, hogy maga is hógolyókat gyúrjon és hajigáljon. Ann Komaromi a szamizdatok cserefolyamatainak szociális modelljét a Marcel Mauss által elsősorban a polinéziai népeknél vizsgált társadalmi gyakorlatok alapján határozza meg és a szamizdatot olyan artefaktumként kezeli,²⁸ amelynek létmódja a francia szociológus által körülírt *ajándék*²⁹ fogalmához áll közel. Mauss koncepciója szerint az ajándék a társadalmi cserefolyamatok mozgatórugója, hiszen további cserékre kényszeríti a megajándékozottat, és így a javak körforgását teremti meg.

Ann Komaromi a gépiratos szöveggkultúra legalapvetőbb jegyeként tüntette fel a szövegek episztemológiai instabilitását, amely abból fakadt, hogy a gépiratok terjedési mechanizmusa kizárta a szövegek előzetes autorizációjának a lehetőségét.³⁰ Az olvasók közötti kapcsolatok révén megsokszorozódó szövegek hajlamosak voltak arra, hogy a szerzői kontroll alól kikerülve elburjánozzanak.³¹ Leon Uris *Exodus* című műve például különböző fordításokban keringett az olvasók között, amelyek változatossága abból is fakadt, hogy a fordítók gyakran lerövidítették a 600 oldalas regényt, bizonyos epizódokat kihagyva belőle, sőt olyan változat is akadt, amelyet egy rab a munkatáborból való szabadulása után jegyzett le emlékezetből.³² Az episztemológiai instabilitással tehát a textuális változékonyság járt kéz a kézben. Nem szükséges azonban olyan drasztikus példákhoz folyamodni, amelyekkel Leon Uris műve szolgált. Martin Daughtry amellet érvelt, hogy a magnószalagokon kódolt hang mechanikai reprodukciója az „audio szövegeket” a szamizdatokhoz képest jóval szilárdabbá [‘more fixed’] tette, hiszen a gépiratos szöveg esetében a másolónak minden egyes betűt fizikai értelemben kellett reprodukálnia, így minden egyes újragépelés tipográfiai hibák, fattyúsorok, és más önkéntelen beavatkozások veszélyét hordozta magában.³⁷ A gépiratok nehézkes fizikai

²⁷ Eichwede 2004: 18.

²⁸ Komaromi 2008, különösen: 655-658.

²⁹ Mauss 2004, különösképpen: 205-215.

³⁰ Komaromi 2008: 629-667.

³¹ Komaromi 2008: 636-637.

³² Komaromi 2008: 635. ³⁷ Daughtry 2009:

35. ³⁸ Gruntorád 2003: 54.

reprodukciójának másik következménye – ahogy Jiří Gruntorád mások véleményével egybehangzóan állította – az volt, hogy a nem hivatalos hang- és videó anyagok másolása jóval nagyobb méreteket öltött a szamizdaténál.³⁸

A szovjet szamizdatok epiztemológiai instabilitása és textuális változékonysága azonban nem jelentett egyet a szövegek anarchiába süllyedésével. Adrian Johns könyvének kontextusában, amely a modern nyomtatás kultúrájának eisensteini koncepcióját a fogalom historizálása révén értékelte át, Ann Komaromi például azt vizsgálta, hogy milyen textuális műveleteknek köszönhetően lehetett megszilárdítani az instabil létmóddal rendelkező szamizdatok megbízhatóságát. A szerző e műveletek között említi – többek között – a szamizdatok terjedése és értékelése során, a vasfüggöny mindkét oldalán alkalmazott protokoll eljárások, valamint a személyes kapcsolatok és jótállások szerepét.³³ A protokoll eljárások egyik meggyőző példájává a kétségtelenül legjelentősebb és legnagyobb hatású szamizdat folyóirat, a *Hronyika Tyekusih Szobityij*, vagyis az *Aktuális Események Krónikája* vált, amelynek 1968 és 1983 között 63 száma jelent meg Moszkvában. Az első tíz szám szerkesztője Natalja Gorbanyevszkaja volt,³⁴ később a névtelenségbe burkolózó szerkesztőség a KGB szüntelen érdeklődése miatt gyakran változott. A hírek egy kidolgozott protokoll alapján a terjesztési láncon keresztül oda-vissza áramlottak. Amennyiben egy olvasó információt, vagy visszajelzést szeretett volna eljuttatni a szerkesztőséghez, azt azon a személyen keresztül tehetette meg, akitől a lap egy példányát kapta. Ez a személy az információt továbbadta annak, akitől az ő példánya származott – és így tovább, mígnem a közleményről a szerkesztőség tagjai is értesültek. Ennek megfelelően, a teljes információs lánc felkutatására törekedő személyeket – a lapban olvasható figyelmeztetés szerint – besúgónak tekintették.⁴¹

A szovjet blokkban ugyancsak rendkívül nagy népszerűségnek örvendő magnitizdat, vagyis a kazettáról kazettára másolt hangfelvételek kulturális praxisait J. Martin Daughtry vetette össze a szamizdatokéval.⁴² Mindkettőre igaz, írta Daughtry, hogy olyan komplex kulturális műveletek termékei, amelyekben az artefaktumok (a papíron rögzített szavak és a szalagon rögzített hangok) – a tömeges reprodukciónak (vagyis az újabb másolatok

³³ Komaromi 2008: 629-667. Valamint: Eisenstein 1979; Johns 1998, különösképpen: 10-11; 19.

³⁴ Słownik dysydentów 2007: 53. ⁴¹ Komaromi 2008: 640. ⁴² Daughtry 2009: 29.

legépelésének, illetve a hangszalagok lemásolásának) köszönhetően – rugalmasak, és szinte elpusztíthatatlanok. Ugyancsak közös bennük, hogy nemcsak egy tevékenységet (a másolást és a terjesztést) és egy médiumot (a papírt és a szalagot), de egy harmadik tényezőt is magukban foglalnak, amely a megsokszorozás tárgyát képezi. Ugyanakkor, míg az első két szempontból a magnitizdat és a szamizdat megfeleltethető egymásnak, addig a harmadikból nem. A hangszalagon lévő „szöveg” ugyanis már maga a „szöveg” performansa, maga az *intonáció* – s ez a hangszalagot élesen elválasztja a papíron rögzített poetikus szöveg reprodukciójától. Daughtry azzal a példával támasztotta alá érvelését, hogy az artefaktum megsemmisülése esetén egy szöveg emlékezetből való legépelése újra megteremtheti a már egyszer létezett szövegtárgyat, azonban a hangfelvétel esetén, amely egy egyedi előadás felbecsülhetetlen értékű tanúbizonysága, ez nem lehetséges.

Az ontológiai mediális aspektuson túlmenően Daughtry kultúrpolitikai szempontból – a rendszer részéről megnyilvánuló attitűd felől – is különbséget tett a szamizdat és a magnitizdat között. A magnitizdatot a szovjet hatóságok természeténél fogva kevésbé tartották ellenzékinek, mint a szamizdatot, s ez megnyilvánult az alkalmazott hatalmi represszió eltérő mértékében is. Daughtry arra figyelmeztetett, hogy – bár a szamizdathoz hasonlóan a magnitizdat is értelmezhető a disszidens tevékenység keretei között – a kazetták másolása, terjesztése és hallgatása egyfajta szürke zónában zajlott, amelynek tág határait az illegális ellenzékiesség és a rendszer aktív igénylése jelölte ki.

A szamizdat kiadványok esetében a másolási és terjesztési hatékonyság rendszerint fontosabb volt, mint a kiadványok professzionalizmusa. Az egyedi művészkönyv irányába mutató kísérletek, beleértve az egyes példányok ajándék vagy emléktárgy céljából való művészi kidolgozását, korlátozott számúak maradtak. A Szovjetunióbeli Lianozovo művészcsoporthoz tartozó Jevgenyij Kropivnyickij saját készítésű könyvei, amelyek bekötéséhez az alkotó házilag szövetet használt, miközben az első és a hátsó borítót absztrakt expresszionista vagy ornamentális virágmotívumokkal díszítette, jól tükrözik a szamizdatok házilagos jellegét.³⁵ Az effajta művészi kidolgozottság és a fizikai formára fordított figyelem azonban – ahogy Ann Komaromi Alexandr Ginzburg *Szintakszisz* [Синтаксис] (1960-61) című költészeti almanachjával kapcsolatban megjegyezte –

³⁵ Präprintium 1998: 29. Vö. Hänsen 2015: 50.

⁴⁴ Komaromi 2004: 600.

fényűzésnek számított abban a közegben, amelyet a kiadói erőforrások szűkössége, a másolói aktivitás nehézkessége és a szövegek egyre növekvő underground kereslete jellemzett.⁴⁴

A szamizdatok – legalábbis ami az írógéppel sokszorosított szovjet és csehszlovák cenzúrázatlan kiadványokat illeti – *szűk, behatárolt közönséghez* szóltak és olvasóikat egy privát, intim irodalmisághoz helyezték közelebb.³⁶ A szamizdatok privát, házilagos jellegét példázza a kéz- és gépiratos kötetekben található dedikációk nagy száma: sok esetben a címlapon szereplő dedikáció majdhogynem demonstratív módon helyettesítette a nyomtatott könyv borítóját.³⁷ Ahogy Sabine Hänsen írja, miközben a nyomtatott könyv (általában gondosan megtervezett és tipográfiailag professzionálisan kivitelezett) borítójának címzettje a névtelen vásárló vagy olvasó, addig a dedikáció egy adott személynek szól, aki ebben az esetben egyenesen a szerző kezéből vehette át a szamizdat kiadást.³⁸ A jelenség szoros összefüggést mutat a magas esztétikai színvonalú és exkluzív jellegű csehszlovák szamizdat jellegzetességeivel is.⁴⁸

Bukovszkij vészjósló megjegyzésére visszatérve – „és magam ülöm le az érte járó” –, nem elhanyagolhatóak az írógép jogi vonatkozásai sem. Igaz, a Szovjetunióbeli kemény represszióval és különösen a romániai szabályozás szigorával összehasonlítva más szocialista országokban az írógép enyhébb jogi megítélés alá esett. Mirosław Chojecki visszaemlékezése szerint a lengyel ellenzék egy csoportja körében 1976 szeptemberében komoly vita folyt arról, hogy a nyomtatást részesítsék előnyben, vagy maradjanak az addig bevált írógéppel történő átírás módszerénél.³⁹ Az utóbbi mellett – például Jacek Kuroń részéről⁵⁰ – olyan érvek hangzottak el, hogy a sokszorosítógép alkalmazása esetén a hatalom alkalmazni tudja a büntetőtörvénykönyv megfelelő paragrafusait – vagyis a nyomtatás börtönbüntetéssel jár –, míg a magántulajdonban lévő írógépen történő átírást nehezen lehetne terjesztésnek tekinteni.⁴⁰

³⁶ Červenka 2011: 332-341.

³⁷ Präprintium 1998: 29. Vö. Hänsen 2015: 50.

³⁸ Präprintium 1998: 29. Vö. Hänsen 2015: 50.

⁴⁸ Gruntorád 2002: 53-66.

³⁹ Lengyelországban a Munkásvédő Bizottság (KOR) megalakulása után a szervezet *Biuletyn Informacyjny* című lapját és más kiadványokat is írógéppel, indigó segítségével sokszorosítottak, az így keletkezett példányokat pedig ismerősök körében osztották szét. (Vö. Grochola 2006: 82.) ⁵⁰ Chojecki 2012: 30-31.

⁴⁰ Grochola 2006: 83.

3) A disszidens dogmától a szamizdat materialitásáig

Felmerül a kérdés, hogy a szamizdat kultúra olvasói hogyan tekintettek a hivatalos könyvkiadás termékeire? A Szovjetuniónál maradva megállapítható, hogy a szovjet cenzúra gyakran

klisékké egyszerűsödő és ellentmondást nem tűrő ideológiai követelményrendszerhez igazított műveletei a hamisítás nyilvánvaló eseteinek következtében a szovjet könyvkiadásban egy új típusú, a modern nyomtatási kultúrára egyébként nem jellemző bizonytalanságot hoztak létre. A széleskörű hamisítást, elhomályosítást és (textuális) tisztogatásokat meggyőzően illusztrálja a Nagy Szovjet Enciklopédia esete. Lavrentyij Berija kegyvesztése és letartóztatása után az enciklopédia előfizetői azt az utasítást kapták a kiadótól, hogy a Berijáról szóló szócikket ollóval vagy pengével vágják ki a kötetből, és helyette ragasszák be a mellékelt szócikket a Bering-tengerről: a művelet segítségével szalonképessé téve a politikailag kompromittálódott kötetet.⁴¹

A kritikus szovjet olvasók a hivatalos sajtóban vagy könyvkiadásban megjelenő anyagokat a megbízható tudás ellentétéként kezelték. A szovjet értelmiség ragaszkodott ahhoz a disszidens dogmához, amely szerint, ha valami a hivatalos sajtóban jelent meg, akkor nem tarthatott számot érdeklődésre.⁵³ Ezt meggyőzően szemlélteti egy korabeli anekdota is. A szovjet nagymamának sehogy sem sikerült érdeklődést ébresztteni az unokájában Tolsztoj szeretett klasszikusa, a *Háború és béke* iránt. A probléma nem abból fakadt, hogy a regény túl hosszú volt, hanem hogy túlságosan hivatalosnak nézett ki, ezért, hogy olvasásra csábítsa a lányt, a szegény asszony nekiállt, hogy éjjelente „szamizdat” formában gépelje újra a művet. A szamizdat fizikai tulajdonságai – az amatőr gépirat, a hártavékony, töredező és sárguló géppapír, a sokadik, indigóval készített oldal kiolvashatatlan betűi stb. – azért válhattak az olvasás mintázatait döntően befolyásoló tényezővé, mert jelezték a különbséget a szamizdat és a hivatalos publikációk között.⁴²

A szocialista országok tágabb kontextusában a nemhivatalos anyagokhoz kapcsolódó olvasmásmódok egyik közös jegyének az olvasás intenzitása tekinthető. A gyakran szinte beszerezhetetlen, általában kölcsönkapott művek olvasására ugyanis rendszerint rendkívül rövid idő állt rendelkezésre. Egy lengyel olvasó például az általános iskola nyolcadik

⁴¹ Komaromi 2008: 629-630.

⁵³ Komaromi 2004: 609.

⁴² Komaromi 2004: 609.

osztályában például három éjszakára kapta kölcsön Szolzsenyicin *A Gulag szigetcsoport* című művének három kötetét, vagyis egy kötet elolvasására egy éjszakányi idő jutott.⁴³ Visszaemlékezése szerint Hodosán Róza, a demokratikus ellenzék tagja ugyanezen mű magyar fordítását egy éjszakára kapta meg Skrapits Lászlótól.⁴⁴ Az olvasásélmény értelemszerűen egyszerre volt felületes és fizikailag kimerítő. Egy másik lengyel olvasó felelevenítette, hogy az ilyen könyveket általában a nála gyorsabban olvasó bátyjával együtt olvasta, emiatt minden alkalommal lemaradt az oldal alján lévő néhány sorról. „Emlékszem, hogy az életben először éreztem úgy, mintha megbetegedtem volna, mintha pszichikai mérgezést kaptam volna a könyv elolvasása után”⁴⁵ – vallotta egy másik olvasó Miłosz *A rabul ejtett értelem* vagy Orwell *1984* című művére gondolva. Időtakarékossági okokból vagy a példányok korlátozott voltából fakadóan gyakran többen és hangosan olvasták a könyveket,⁴⁶ sőt arra is volt példa, hogy lapokra szedték őket és az egyes oldalakat körbeadták. Minden szöveg egyfajta kinyilatkoztatásként olvasódott, és a kritikus reflexiónak csak jóval később juthatott szerep – ha egyáltalán.⁴⁷

A lengyel példák után visszatérve a Szovjetunióhoz, a hivatalos kiadványoktól való eltérés a szövegtárgyak fetisizálásához és egy disszidens dogma megszilárdulásához vezetett, amely a szamizdat gépiratot valamifajta idealizált „igazsághoz”, „heroizmushoz” és a szöveg mögött rejlő „génuszhoz” kötötte.⁶⁰ A disszidens ideológia a szovjet underground kulturális cserefolyamatainak hierarchikus rendszerében a szamizdat szövegeket – elválasztva attól az aktuális üzenettől, amelyet hordoztak – szövegtárgyakká vagy a baudrillard-i értelemben vett „jel-tárgyakká” redukálta. A hivatalos kiadványoktól való különbözőség, amelyet a szamizdat fizikai tulajdonságai kódoltak, a szamizdatot pozitív kulturális terméké avatta a hivatalos nyomtatás kultúrájának termékeivel szemben. Ha valami hivatalos formában jelent meg, érdektelennek számított – szemben a szamizdat kiadással, amely az alternatív, „valódi” igazságot kínálta.⁴⁸ A disszidens dogma másik fontos elemét a „valódi” igazságot feltáró „génusz” képzele képezte, ami összekapcsolódott az orosz kultúra hagyományos

⁴³ Roman Kurkiewicz újságíróról van szó, a *Tu Teraz* lap szerkesztőjéről, a NOWA és az In Plus független kiadók munkatársáról, aki az 1970-es évektől terjesztette a cenzúrázatlan kiadványokat. (Drugi obieg 2008: 43.)

⁴⁴ Hodosán 2004: 35.

⁴⁵ Drugi obieg 2008: 42.

⁴⁶ Drugi obieg 2008: 42.

⁴⁷ Drugi obieg 2008: 43.

⁶⁰ Komaromi 2004: 609.

⁴⁸ Komaromi 2004: 609.

logocentrizmusával, az írott szónak tulajdonított rendkívüli tekintéllyel és a korszakra jellemző „grafomániával”.⁴⁹ Az 1970-es évektől színre lépő fiatalabb szovjet művészgeneráció tagjai megkülönböztetett figyelmet fordítottak a szamizdat formájára és kritikusan közelítettek az ahhoz kapcsolódó disszidens dogmához.⁶³

Dimitrij Prigov, a moszkvai konceptualizmus meghatározó alakja – előszeretettel reflektálva a szamizdat irodalom anyagi jellegzetességeire és terjesztési módjára, valamint a szöveg és a másolat, az egyedi mű és a reprodukció viszonyára⁵⁰ – a szamizdathoz mint fizikai tárgyhoz kapcsolódó disszidens dogmát is dekonstruálta. Prigov orosz ábécé köré épülő sorozatának 18. darabja, amely a *Kő és vízgyűrűk* [Камень и круги на воде] címet viseli, jellegzetesen szamizdat technikák és anyagok alkalmazása segítségével viszi színre a kő vízbe csapódásának jelenetét. A mű egy gépiratból és öt indigóval készült másolatból áll. E hat réteg az indigóval történő sokszorosításhoz képest fordított sorrendben helyezkedik el: a „tisztá” írásképpel rendelkező gépirat fekszik legalul, amelyet az egyre nehezebben olvasható másolatok mind megelőznek. Az alul fekvő gépirat csupán az oldalak közepén kivágott, (felülről lefelé haladva) egyre szűkülő átmérőjű koncentrikus körök legkisebbikén keresztül válik láthatóvá és olvashatóvá – ott, ahol a kő a vízbe csapódik és hullámokat kelt. A Prigov által használt és a szamizdat kultúrára jellemző vékony, áttetsző géppapír nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a felső rétegek írásképe ne csupán a másolás okozta minőségromlás miatt váljon elmosódottá, hanem a papírrétegek közötti áttűnések révén is – a víz fodrozódásának illúzióját keltve. A becsapódó kő és az általa keltett hullámok összképe egyrészt a reprodukált mű által elért befogadók egyre táguló körének a metaforája (különös tekintettel a szamizdatra, amely esetében a kézzől kézre járó szöveg az újragépelések révén jut el egyre több olvasóhoz); másrészt színre viszi azokat a módosulásokat és torzulásokat is, amelyek a másolás során keletkeznek. Ahogy Jacob Edmond bővebben kifejti, Prigov könyvszobra azt a térben kimerevített időtartamot ábrázolja, ahogy a mű létrejöttének és terjedésének időben egymásra következő eseményei egyidejűleg bekövetkeznek.⁵¹

⁴⁹ Komaromi 2004: 611. ⁶³

Vö. Komaromi 2004: 599.

⁵⁰ Az alábbiakban Jacob Edmondra támaszkodom, aki több helyütt is részletesen elemzi Prigov műveit és „iteratív poétikáját”. Vö. Edmond 2012; Edmond 2014.

⁵¹ Edmond 2014: 286-288.

A 18. ábécéhez [18-я азбука] hasonlóan Prigov sorozatának 22. darabja [22-я азбука] is egy három-dimenziós, szoborszerű mű, amely a csavar mozgását idézi fel.⁵² Az egymásra fektetett, egyre kisebb méretű, és az óramutató járásával ellentétes irányban finoman elforgatott, négyzet alakú gépelt lapok az orosz ábécé betűit tartalmazzák a legalsó szinten található „a”tól a központi helyet elfoglaló legfelső rétegen olvasható „я”-ig. A csavarmozgás egyszerre foglalja magába a körkörös ismétlődést és az ismétlődések során keletkező különbséget, amely a papírrétegek eltolódásával – ahogy az ábécé betűi elkülönülnek egymástól – tapinthatóvá is válik. Más műveihez hasonlóan Prigov az orosz ábécé utolsó betűjét – a „я”-t –, amely az orosz nyelvben az egyes szám első személyű személyes névmást is jelenti, itt is arra használja fel, hogy hangsúlyozza a kollektív rendszer és az egyéni cselekvés összjátékát.⁶⁷ Ezt az is nyomatékosítja, hogy – szemben a többi betű gépiratos jellegével – a „я” kézírással szerepel, amelynek idioszinkratikus volta ugyancsak az „én”-re utal. A „я”-t emellett jóval nagyobb mérete is kiemeli a betűsorozatból, továbbá az is, hogy minden oldalról tűzőkapcsok fogják körül. Edmond értelmezése szerint a tűzőkapcsok egy fém kalitkára emlékeztetnek, amely a nyelv középpontjában álló, törbecsált „я”-t, vagyis „én”-t ölelik körül.⁵³

A szamizdat kultúrára jellemző tűzőkapcsok, amelyek a gépelt oldalak összetűzésére szolgáltak, Prigov más műveiben is szerephez jutottak. „Szövegsíroknak” vagy „verskoporsóknak” nevezett művei [Гробики отринутых стихов] olyan, tűzőkapcsok segítségével mind a négy oldalon lezárt papírcsomagokat alkotnak, amelyek Prigov „visszautasított verseit” tartalmazzák egész papírlapokon vagy konfetti-szerű csíkokon. A „leszögelt koporsókat” természetesen nem lehet anélkül felnyitni, hogy a gépiratos címoldal ne sérüljön számottevően, nem beszélve arról, hogy – Prigov saját szavai szerint – ez „tiszteletlenség volna az elhunytal szemben”.⁵⁴ Hatalomkritikai kontextusban a mű az orosz kultúra szamizdatban történő eltemetéseként értelmezhető, abban az értelemben, hogy a szovjet cenzúra a közlés megtagadásával számos szöveget ítélte halálra. A „verskoporsók” sorozatának sorszámozásával (amely jócskán az ezres szám fölé emelkedik) Prigov ironikusan

⁵² Lásd Edmond 2014: 284-286.

⁶⁷ Edmond 2012: 136.

⁵³ Edmond 2014: 286.

⁵⁴ Edmond 2012: 151.

utal a szamizdat szövegek burjánzására és a szovjet szamizdat kultúráját átható grafomániára is.⁵⁵

4) A nemhivatalos anyagok univerzuma

A szamizdat jelensége, ahogy a magnetizdatok felemlegetése is jelzi, a nem hivatalos anyagoknak csupán egy szegmensét fedte le. Maga a kifejezés azonban olyan találó volt, hogy a szamizdat analógiájára további mediális formákat neveztek el a Szovjetunióban.⁵⁶ A hanganyagok megjelölésére több kifejezés is használatos volt, amelyek csak részben fedték egymást.

A *radizdat* fogalma egyaránt jelölte a külföldi rádiócsatornák által sugárzott anyagok felvett, ill. lejegyzett formáit. A radizdat és a szamizdat között tehát gyakori volt az átjárás: a Szabad Európa Rádió és a Szabadság Rádió például előszeretettel sugárzott a szovjet blokk országaiból származó anyagokat, amelyek a rádió hullámhosszán visszajutottak az anyaországba, ahol magnóra vették vagy lejegyezték, majd továbbadták őket. Az 1980-as években a *Tygodnik Mazowsze* című független lengyel hetilap például a Szabad Európa Rádió magyar adásai alapján tudósított a magyar hírekről – a híreket lefordították lengyelre és elhelyezték a folyóirat *W bloku* [A blokkban] című rovatában. ([*Lásd a 2-3. számú képmellékletet.*](#)) A Szabad Európa Rádió magyar nyelvű adásának rendkívül népszerű műsorai közé tartozott a *Teenager Party* és a *Délutáni Randevű*: az előbbi a legújabb beat és rock zenét, míg utóbbi a nemzetközi slágerlisták legnépszerűbb számait közvetítette. Az adás idejét úgy időzítették, hogy a fiatalok az iskolából hazatérve tudják hallgatni a műsort. A nyugati zeneszámokat rendszerint táskarádióon hallgatták, és ha rendelkezésre állt a megfelelő technika, akkor felvették és másolták is őket.

A *röntgenizdat* kifejezés, amelynek tréfás elnevezése a „zene vagy felvétel a csontokon” volt, a hanghordozóvá átalakított röntgenlemezeket jelentette,⁵⁷ amelyeken általában nyugati tánczenét (jazzt és rock and rollt) rögzítettek az 1950-es évek Szovjetuniójában. A már említett *magni(ti)zdat* kifejezés egyrészt a magnetofon orosz megfelelőjét, a *magnitofon* szót foglalta

⁵⁵ Edmond 2012: 153.

⁵⁶ Steiner 2008: 613-620.

⁵⁷ Ryback 1990: 32.

magában, másrészt ironikus *homage* volt a szamizdat felé, amellyel – az előző neologizmusokhoz hasonlóan – egybecsengett. A magnitizdat valamennyi nem hivatalos felvétel elsődleges terjesztési módját jelentette: a magnószalagokon költői előadások, hangszalagra olvasott regények, interjúk, nyugati rádióadások, politikai események és természetesen zenék egyaránt helyet kaptak.⁵⁸

A szamizdatával rendkívül szorosan összekapcsolódott a *tamizdat* fogalma, amely az anyaország határain és általában a vasfüggönyön túli, „ottani kiadást” jelölte. Elsőként Borisz Paszternak élt a nem éppen veszélytelen publikációs formával: 1958-ban névvel vállalva adta ki Nyugaton *Zsivágó doktor* című regényét.⁵⁹ Paszternak 1957-ben juttatta ki a regényt a Szovjetunióból, amely Olaszországban jelent meg, miközben a szovjet hatóságok mindent megtettek, hogy megakadályozzák a kiadást. A várható retorziók ellenére a hatvanas években számos betiltott író kényszerült Paszternak nyomdokaiba lépni, Hruscsov 1964-es leváltása ugyanis a desztalinizációval járó megengedőbb közléspolitikát végét is jelentette.⁷⁵ Hasonló volt a sorsa Szolzsenyicin *Gulag szigetcsoportjának* is, amely a párizsi YMCA kiadónál jelent meg, 1973-75 között három kötetben. A szamizdat és a tamizdat összekapcsolódó jelensége az írott anyagok vasfüggönyön átívelő körforgását hozta létre. Az emigrációs műhelyek, mint a lengyel nyelvű párizsi *Kultura* vagy a *Magyar Műhely*, publikációs felületet jelentettek az anyaországban betiltott írók számára Nyugaton, ahonnan az anyagok gyakran tamizdat kiadások révén jutottak vissza a szovjet blokkba, ahol újra körözni kezdtek az olvasók között. A tamizdat képes volt megbontani a szocialista országok vasfüggöny által szimbolizált elszigeteltségét, és megjelenésének köszönhetően a blokk országainak szellemi kapcsolatai és kulturális kötelékei egyre erősebbé váltak a Nyugattal.⁶⁰

5) Független könyv- és folyóirat-kiadás a szocialista országokban

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálával mélyreható változások indultak el a szovjet blokkban. Nyikita Hruscsovnak a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusán elmondott titkos, de hamar széleskörben ismertté váló beszédével megindult az „olvasás”. A desztalinizáció némi enyhülést hozott Kelet-Európa leigázott társadalmi számára, aminek

⁵⁸ Daughtry 2009: 34.

⁵⁹ Kind-Kovács 2014: 19-31.

⁷⁵ Skilling 1989: 5-6.

⁶⁰ Hatványozottan igaz ez a keleti blokk nyugati országaira: Magyarországra és Lengyelországra.

következtében feltámadt a civil kurázsi, az atomizálódott társadalomban újra megjelent a szolidaritás és a társadalmi elégedetlenség egyre nyíltabb formában fejeződött ki. Az 1956-os lengyelországi és magyarországi krízishelyzet a kommunista pártokat minden korábbinál nagyobb kihívás elé állította. A válság – a poznaí események, majd a magyar forradalom – kezelése is messzemenő következményekkel járt, amit Leszek Dzięgiel, lengyel néprajztudós így fogalmazott meg:

1956-ban azon rendszer fennállásának újabb fázisába léptünk, amelyet a háború után kényszerítettek ránk. A propaganda új retorikája gyorsan megszilárdult. A korábbiaktól eltérő, politikai és ideológiai korrektséggel tündető gesztusok és varázsigék. A meggyőzés, az utalások, a kitérés más formái. A póráz, amelyet évekig rángattak, csak egy pillanatra csúszott ki az opricsnyikek kezéből. A következő pillanatban azonban már erősen fogták, bár igaz, a szíjnak most jóval hosszabbnak kell lennie, mint régebben.⁷⁷

E változásokat úgy is lehet értelmezni, hogy – bár 1956 után ugyanaz a kommunista rendszer tért vissza enyhébb kiadásban – a szovjet birodalom történetének poszttotalitárius korszakába lépett. Már nem volt célja a teljes társadalmi mozgósítás, hanem megelégedett azzal, ha az állampolgárok nem kérdőjelezték meg a rendszer legitimitását. Jelzi ezt az is, hogy az első cenzúrázatlan kiadványok 1956 után jelenhettek meg a szovjet blokkban.⁷⁸

A szamizdat nagy karriert futott be a szovjet blokk országaiban, ahol a cenzúrázatlan szövegek produkciójának szovjet mintára történő elterjedésével egyidejűleg a kifejezés is ismertté vált, és a többi idegen nyelvbe fordítás nélkül került be. Miha Kovač szerint mi sem jelzi jobban a volt szocialista államok közötti különbségeket, mint az a tény, hogy míg a Szovjetunióban írógépen, sőt gyakran kézzel másolták a disszidens könyveket, addig Lengyelországban földalatti katolikus nyomdákban, többnyire stencilgéppel állították elő őket, Jugoszláviában pedig ugyanezek a könyvek hivatalos könyvkiadók termékeiként jelentek meg. Kovač a hivatalos könyvkiadás jellegének, valamint a földalatti könyvkiadás párhuzamos struktúrájának megléte szempontjából három csoportra bontotta az egykori szocialista

országokat. Az első csoportot Románia és Bulgária képezte, amelyek amellet, hogy kiépítették a hivatalosan monopolizált állami könyvkiadás rendszerét, nem rendelkeztek jelentős szamizdat kultúrával. Ezzel szemben az olyan országok, mint a Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország vagy Magyarország, a hivatalos állami könyvmonopólium

ellenére erős szamizdat kiadói rendszert működtettek.⁷⁹ A harmadik csoportot a „külön utas” Jugoszlávia képezte, amelynek liberalizált állami könyvkiadása csupán korlátozott számú megszorítással élt.⁸⁰

A Szovjetunió szamizdat kultúrájának kiterjedését – párhuzamosan a szamizdat fetisizálódásának tendenciájával – jelentősen túl szokták becsülni. Jevgenyij Popov például így emlékezett meg a jelenségről:

⁷⁷ 1956. A forradalom ígérete 2017: 71. ⁷⁸

Olaszek 2016: 15.

⁷⁹ A Szovjetunióhoz, Lengyelországhoz, Csehszlovákiához, Bulgáriához és a Német Demokratikus Köztársasághoz lásd a *Világirodalmi lexikon* 'szamizdat' címszavát (Világirodalmi lexikon 1992: 126-138). ⁸⁰ Kovač 2002: 46-47.

Gyakorlatilag *minden* művelt családban, *bármelyik* városban (nem csupán Moszkvában és Leningrádban) volt *szamizdat*, s az olyan *szamizdat*-bestsellerek mennyisége, mint a GULAG-szigetecsoporthoz, vagy Venyegyikt Jerofejev Moszkva-Petuski című műve, az én véleményem szerint elérte a hivatalos irodalom példányszámait.⁶¹

Ezzel szemben Boris Dudin és Lev Gudkov orosz szociológusok szerint a szovjet népesség 25%-a foglalkozott szamizdat szövegekkel, míg Aleksandr Daniel szerint a „népszerűségi listát” vezető *Aktuális Események Krónikáját* ezer olvasónál nem követték többen.⁸² Az azonban kétségtelen, hogy a független könyv- és folyóirat-kiadás orosz gyakorlata a Szovjetunió tagköztársaságaira – Fehéroroszországra, Ukrajnára, Grúziára stb. – s a szovjet blokk más országaira egyaránt egyedülálló hatást gyakorolt.

Az orosz szamizdat hatása és modellértéke jól lemérhető a balti államok példáján. A Szovjetunió által bekebelezett Litvánia, Lettország és Észtország szovjet blokkbeli helyzetét jól kifejezte az a mondás, amelyet mindegyik ország magáénak vallott:

Két álmunk van: egy minimum-álmunk, és egy maximum-álmunk. A minimum, hogy Lengyelország státuszával rendelkezünk, a maximum, hogy Finnországgéval.⁶²

⁶¹ Popov 2000: 49. ⁸² Dubin – Gudkov 2009: 79.; Daniel – Roginskij 2007: 47.

Idézi Parisi 2015: 8.

⁶² A. K., Nadbałycki dramat. Estonia, *ABC. Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne*, nr 7, 1988, 40. [Archiwum Opozycji, Ósrodek Karta, Warszawa].

Szovjetunióhoz való csatolásuk után az említett balti államok egyaránt szenvedtek az erős ruszifikációtól,⁶³ nemzettudatuk elnyomásától és a kemény repressziótól. Az 1970-es évektől elterjedő szamizdat publikációk döntő többsége a nemzeti függetlenségért, a vallásszabadságért és az emberi jogokért szállt síkra. A litván szamizdat szorosan együttműködött az orosz emberi jogi mozgalommal. A legfontosabb litván szamizdat, a *Litvániai Katolikus Egyház Krónikája*⁸⁵ az orosz *Aktuális Események Krónikájának* mintájára született, bár attól különbözött abban, hogy mindenekelőtt a vallásszabadság ügyére koncentrált, míg az emberi jogok kérdését másodrendűnek tekintette. A *Krónika* ugyanakkor mindig is kétnyelvű volt, a litván mellett orosz nyelven íródott. A litván szamizdat írások általában utánnyomták az emberi jogi mozgalom orosz publikációinak legfontosabb híreit a házkutatásokról, a letartóztatásokról, a másként gondolkodók pszichiátriai kezelés alá helyezéséről stb. 1978-tól jelent meg az *Aktuális Események Krónikájának* észt „változata” *Lisandusi Mõtete ja Uudiste Vabale Levikule Eestis* címmel, amelynek 1986-ig 25, többnyire írógéppel sokszorosított száma jelent meg. A független folyóirat publikálta a függetlenségi mozgalom dokumentumait és az emberi jogi petíciókat, valamint beszámolt a politikai foglyokról és a KGB által gyakorolt elnyomásról is.⁶⁴ Az észt *Krónikát* orosz nyelvű párjától az különböztette meg, hogy nem csupán tényekről és eseményekről adott hírt, hanem Észtország és a szomszédos országok történelméről, politikájáról és kultúrájáról is közölt cikkeket.⁶⁵

Bár a szamizdatot az oroszok találták fel, azt kétségtelenül a csehek emelték művészetté – vélte Pavel Tigrid, cseh emigráns író.⁸⁸ A csehszlovák szamizdat kultúrának, amelynek kezdetei a német megszállás időszakába nyúltak vissza, elsősorban a prágai tavasz és Dubček 1969 áprilisában történő lemondása jelentett döntő impulzust.⁶⁶ Az 1970-es évek elején olyan folyóiratok jelennek meg, mint a *Fakta – připomínky – události* [Tények – adalékok –

⁶³ Litvániával szemben, ahol a litván népesség aránya a 80%-ot is elérte, a Lettországból és Észtországból folytatott tudatos oroszosítás azt eredményezte, hogy 1979-es felmérés szerint a teljes népességen belül a lettek aránya csupán 53%-ot tett ki a „hívatlan szláv vendégek” nagy száma miatt, míg Észtországban az észt nemzetiségűek száma az össznépességen belül a második világháború utáni 90%-ról három évtized alatt 65%-ra csökkent. Vö. (w.t.), Litwa, Łotwa, Estonia, *Tygodnik Mazowsze*, nr 71, 8 grudnia 1983, 3. [Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Warszawa]; A. K., Nadbałtycki dramat. Estonia, *ABC. Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne*, 7. szám, 1988, 37, 40. [Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Warszawa]. ⁸⁵ Lagzi 1988: 49-59.

⁶⁴ Słownik dysydentów 2007: 55.

⁶⁵ Słownik dysydentów 2007: 157.

⁸⁸ Good-bye, Samizdat 1992: xvii.

⁶⁶ Magyar nyelven lásd még Hankó B. 1993.

események] vagy a *Pokrok* [Haladás]. 1973-ban Ludvík Vaculík létrehozta a Petlice [Lakat alatt] kiadót, amely 1989 végéig több mint 400 címet adott ki cseh és szlovák szerzők (Bohumil Hrabal, Václav Černý, Jiří Kolář stb.) prózai és költői műveiből.⁶⁷ A kiadó Vaculík által kifundált neve a hivatalos Edice Klič [Kulcs Kiadó] ironikus átköltése volt. Ezt követte 1975 márciusában Václav Havel Expedice [Expedíció] nevű kiadója (amelyet 1977-től, Havel letartóztatása után felesége, Olga vezetett), majd a Jan Vladislav által alapított Kvart. Az Expedice 230 művet jelentetett meg, a Kvart pedig – mielőtt Jan Vladislav emigrációba kényszerült volna – körülbelül 100 kiadványt.⁶⁸ Az 1978-tól működő, Gruntorád nevéhez fűződő Edice Popelnice [Szemetes Kiadó] kb. 150 kötetet jelentetett meg. A hetvenes években nagy népszerűségnek örvendtek Ludvík Vaculík tárcái, amelyeket már csak rövid terjedelmük miatt is könnyű volt másolni. A hetvenes évek második felétől – a Karta 77 színrelépésének is köszönhetően – a folyóiratok száma fokozatosan emelkedni kezdett.⁶⁹ A legfontosabbak közé tartozott az *Informace o Chartě* [Információ a Kartáról] című információs hírlevél, amely Petr Uhl kezdeményezésére 1978 januárjától jelent meg, először havonta, majd kéthetente, és amely a Karta 77 dokumentumait, a VONS [Igazságtalanul Üldözötteket Védő Bizottság] beszámolóit, valamint petíciókat, deklarációkat és számos más anyagot közölt. 1979 áprilisától a kiadók nevét és címét is feltüntették az impresszumban.⁷⁰ Az 1980-as években már több tucat samizdat újság létezett, amelyek – az irodalomtól és a művészetektől a filozófián és a valláson át a politikáig és a gazdaságig – számos témakört érintettek. Közéjük tartozott a *Vokno* [Ablak], a *Kritický sborník* [Kritikus válogatás], a *Střední Evropa* [Közép-Európa] és a *Revolver Revue*.⁷¹

Paul Wilson szerint a csehszlovák samizdat egy apró, körülhatárolt és komolyan felügyelt „vállalkozásnak” tűnhetett: az írók és olvasók köre nem számlálhatott többet néhány ezer főnél. Gruntorád a csehszlovák samizdat meghatározó jegyeit elsősorban a legális(nak álcázott) és szűk kört érintő terjesztési stratégiában, valamint a szinte gépiratos formában jelentkező anyagok exkluzivitásában és magas esztétikai színvonalában látta. Számos kiadvány sokszorosítását a szerzők maguk, vagy hivatásos gépirónók végezték rendkívül kis példányszámban, miközben bevett dolog volt, hogy az egyes példányokat a szerzők látják el

⁶⁷ Gruntorád 2002: 56.

⁶⁸ Gruntorád 2002: 57.

⁶⁹ Johanna Posset bibliográfiája 150 periodikát tartalmaz. Posset 1991.

⁷⁰ Słownik dysydentów 2007: 123.

⁷¹ Good-bye, Samizdat 1992: xviii.

kézzjegyükkel, megerősítve a kiadvány „szerzői kézirat” jellegét. Bizonyos gyűjtemények elkészült példányainak száma a kötetben szereplő szerzőkével egyezett meg.⁷² A Petlice néhány tucatos példányszámot ért el, előfizetői köre mintegy 20-24, nagyrészt Ludvík Vaculík közeli barátai, és a kiadó szerzői közé tartozó személyt foglalt magában. Nagyobb példányszámmal csak a Vokno kiadó, vagy Petr Cibulki sokatmondó névvel rendelkező Půjčuj, rozmnožuj, rozšiřuj! [Kölcsönözd, sokszorozítsd, terjeszd!] kiadója büszkélkedett. Az előállítási költségek miatt a szamizdat kiadványok legalább tízszer olyan drágák voltak, mint a hivatalos könyvek.

A kereslet sokkal nagyobb volt, mint a kínálat, így gyakran az olvasók maguk váltak kiadóvá: lemásolták és barátaiknak, ismerőseiknek adták tovább a példányokat.⁷³ Gyakori volt az ajándékozás, amikor a költséget a másolatot készítő személy állta. Egyes kötetek exkluzivitását magas esztétikai-grafikai színvonaluk is emelte, a Česká expedice például bibliofil köteteket jelentetett meg, „vászonkötésben, grafikai illusztrációkkal, fametszetekkel, litográfiákkal”.⁷⁴

Lengyelországban az ellenzékiesség és a független könyvkiadás jelentős történelmi hagyományokkal rendelkezett. A független könyvkiadók térnyerése három lépésben következett be: 1944 júliusától 1949 végéig; az 1976. júniusi sztrájkoktól a szükségállapot bevezetéséig, végül a Szolidaritás mozgalom illegálisba kényszerülésétől az 1989-es átalakulásokig.⁷⁵ Az első két periódus határai között tátongó hiátus arra utal, hogy az illegális könyv- és folyóirat-kiadás a második világháború éveitől fogva csak rövid időre kapott lábra, s az ötvenes évek sztálinista kultúrpolitikájától az 1970-es évek közepéig csak szórványos és szervezetlen formában létezett. A lengyel független sajtót vizsgáló történeti kutatások az 1976 és 1989 közötti időszakra összpontosítanak, hiszen a földalatti kiadás terén ekkor volt érzékelhető a legnagyobb aktivitás.

Az 1976 és 1990 közötti időszak cenzúrázatlan kiadványainak legteljesebb jegyzékét a Biblioteka Narodowa [Nemzeti Könyvtár] katalógusai kínálják, amelyek könyvek esetében hatezer-ötszáz, míg folyóiratok esetében több mint négyezer tételt számlálnak.⁷⁶ A

⁷² Gruntorád 2002: 57.

⁷³ Gruntorád 2002: 57.

⁷⁴ „Szamizdat” (Világirodalmi lexikon 1992: 135).

⁷⁵ Vö.: Między wierszami wierszy 2009: 9.

⁷⁶ Bibliografia podziemnych druków 1995; Bibliografia niezależnych wydawnictw 2001. ¹⁰⁰ Sowiński 2011: 262-264. ¹⁰¹ Sowiński 2011: 261.

mindenekelőtt gyárakban, üzemekben, felsőoktatási intézményekben, a szabad szakszervezetek országos és regionális szervezeteiben (főleg a Szolidaritás Független Szakszervezetében) készülő periodikák közé bekerültek az emigrációs folyóiratok utánnnyomásai is. Hozzá kell tenni, hogy a könyvek esetében említett szám nem különálló műveket jelöl, hiszen a címjegyzékben sok az átfedés, ami elsősorban a legnépszerűbb művek (Witold Gombrowicz: *Napló*, Szolzsenyicin: *A Gulag szigetcsoport*, Czesław Miłosz: *A rabul ejtett értelem*, Mihail

Heller – Aleksandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*, Ryszard Zieliński: *Katyn*, Leszek Kołakowski: *A marxizmus fő irányai* stb.) többszöri kiadásának köszönhető. A tematikus megoszlás a történelmi jellegű könyvek dominanciáját mutatja (1697), ezt követik a politikai témájú (736) és az irodalmi jellegű (567) kötetek, majd a visszaemlékezések (475), a publicisztikák (364), végül a gazdasági (137), szociológiai (107) a filozófiai (70) művek következnek.¹⁰⁰ Azok számát, akik a független kiadói tevékenységben valamilyen módon részt vettek, a Szolidaritás létrejötte előtt kb. ezer főre becsülhetjük, míg a jelenség 1980 után tömegessé vált és (több) tízezer embert „foglalkoztatott”. A független kiadás dinamikája a Szolidaritás mozgalom legális működésének évében, 1981-ben érte el a csúcspontot, ekkor 929

cenzúrázatlan könyvet adtak ki.¹⁰¹

A publikációk megnövekedő száma egyenes arányban állt az alternatív nyomtatási technikák fejlődésével. Az írógép kis határfoka miatt a lengyelek már jóval a Munkásvédő Bizottság és a Szolidaritás megjelenése előtt elkezdtek kísérletezni a különböző házilagos sokszorosítási technikákkal. 1968-ban a csehszlovákiai agresszióval szemben tiltakozó röplapokat Bogusia Blajfer és Andrzej Seweryn a fehérneműmosásnál használt facsarógép [wyżymaczk] segítségével sokszorosította. A hatvanas években divatos Frania elnevezésű mosógépből kiserelhető, kézzel hajtható facsaró szerkezet könnyen átalakítható volt nyomtatási célokra. Miután a Frania a hetvenes évek második felére kiment a divatból, a piacon fellelhető régi példányok pedig használhatatlanná váltak, új megoldást kellett keresni.⁷⁷ Az 1970-es évek végétől a lengyel ellenzék találmanya, a ramka a szitanyomás egy formájaként forradalmasította a cenzúrázatlan iratok sokszorosítását és terjesztését.

⁷⁷ Grochola 2006: 86.

Lengyelországban az első és legnagyobb földalatti könyvkiadó a kezdetben Cenzúrázatlan Kiadói Műhely nevet viselő NOWA volt, amely később nevének előtagját „Függetlenre” változtatta [Niezależna Oficyna Wydawnicza]. A NOWA 1981-ig több mint száz betiltott címet jelentetett meg, többek között Czesław Miłosz, Tadeusz Konwicki, Jerzy Andrzejewski, Witold Gombrowicz, Günter Grass és Bohumil Hrabal műveit. Emellett a *Zapis* [Jegyzet] és a *Krytyka* [Kritika] című folyóiratok nyomtatását is vállalta, és 1983 után magnókazettákat és videófilmeket is megjelentetett.⁷⁸ A Szolidaritás legfontosabb független lapjává a *Tygodnik Mazowsze* [Mazóviai Hetilap] vált, amely a szükségállapot bevezetése után nyolc évig folyamatosan, kb. 50-80 ezer példányban jelent meg. A folyóirat részletesen beszámolt a hatósági törvényszegésekről és erőszakról, nyilvánosságot, s ezáltal védelmet biztosítva az elnyomottaknak. A szomszédos országok problémáival foglalkozott és azokról alternatív információs csatornákon érkező híreket közölt az *Obóz* [Tábor], valamint az *ABC – Adriatyk, Bałtyk, [Morze] Czarne* [ABC – Adria, Baltikum, Fekete-tenger] című folyóirat. [\(Lásd a 4-5. számú képmellékletet.\)](#)

Az ellenőrizetlen információáramlást és a szabad véleménynyilvánítást lehetővé tévő nemhivatalos kiadványok körforgásának jelensége a lengyel esetben rendkívül mélyen és koherensen ágyazódott be azok közé az informális társadalmi gyakorlatok közé, amelyeket az egyre mélyülő gazdasági válság hívott életre. Jelzi ezt a *drugi obieg* kifejezés is, amelynek jelentéstartománya eredetileg a nyolcvanas évekbeli fekete gazdaságot takarta, és csak később mozdult el az ellenzékiesség, a kulturális ellenállás, az ellenkultúra kontextusa felé.⁷⁹ Az informális társadalmi gyakorlatok nézőpontjából szinte elmosódik a különbség a hiánygazdaságban működtetett túlélési stratégiák és az 1980-as évek politikai aktivizmusa között. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a független kiadványok előállításához szükséges anyagok beszerzése hasonló stratégiákat követelt meg, mint az olyan alapvető árucikkeké, akár a hús, vagy a hűtőszekrény. A széles társadalmi gyakorlatra támaszkodó benzinjegyekkel való üzletelés pedig létfontosságú feltétele volt annak, hogy a kiadványokat eljuttassák a nagyobb disztribúciós pontokhoz. A *drugi obieg* szereplőinek egy része egyszerre mutatott földalatti aktivitást és töltött különböző társadalmi szerepeket a

⁷⁸ Błażejowska é.n.

⁷⁹ Vö. Sowiński 2011: 17.

„felszínen”.⁸⁰ Mateusz Fałkowski *Biznes patriotyczny* című könyvében egyenesen „hazafias üzletként”

apostrofolta a nemhivatalos anyagok előállítását és terjesztését, hiszen az a résztvevők számára egyszerre jelentett megélhetési formát és szembenállást a fennálló rendszerrel.¹⁰⁶

Az 1953-as keletnémet munkásfelkelés elfojtása utáni évtizedekben a Német Demokratikus Köztársaságot az ideológiai szigor és az elnyomó apparátus, a Stasi jelenléte jellemezte. Az ellenzéki figurákat – mint Robert Havemann, Wolf Biermann, Jürgen Fuchsot, Rainer Eppelmannt vagy Rudolf Bahro-t – emigrálásra kényszerítették, börtönbe csukták vagy egyszerűen elszigetelték. Igazi ellenzéki kultúra sokáig nem alakulhatott ki, aminek az is oka volt, hogy a nemzetiszocializmus sokkja után az értelmiségi körök fogékonnyá váltak a NSZEP antifasiszta ideológiájára, ami megnehezítette a szakítást.⁸¹ Nyugat-Németország jelenléte is szűk keretek közé szorította a szamizdat kultúrát. A keletnémet művészek számára ugyanis a „szomszédban” egyszerűbb volt publikációs felületet találni, ráadásul az ott „tamizdatként” kinyomtatott művek nagyobb olvasóközönségre is számíthattak.¹⁰⁸ Az 1980-as években a „zárt társadalom réseiben”¹⁰⁹ kialakuló alternatív kultúra résztvevői hasonló legális kiskapukat igyekeztek találni, mint csehszlovák kollégáik: a költői és grafikai albumokat, és az olyan folyóiratokat, mint a berlini *Ariadnefabrik* [Ariadné-gyár] vagy a lipcsei *Zweite Person*

[Második személy], képzőművészeti alkotásokként jelentették be, így azokat 100 példányig legálisan terjeszthették.⁸² Hasonló formában jelent meg az 1989-ben Maximilian Barck által alapított *Herzattacke* [Szívroham], amely eredeti grafikai műveket közlő művészeti-irodalmi folyóiratként tekintett önmagára és azon kis számú kezdeményezések közé tartozott, amelyek túléltek a rendszerváltást.

Romániában a Ceausescu személyi kultuszára és a nacionalista propagandára épülő, sztálini jellegét végig megőrző rezsim rányomta a bélyegét a másként gondolkodás lehetőségeire. A kemény represszió letéteményese a Securitate szervezete volt, amelynek tevékenysége az egész országot behálózta, és amely nem riadt vissza a brutális módszerek

⁸⁰ Sowiński 2011: 17. ¹⁰⁶

Falkowski 2011.

⁸¹ Knabe 2004. ¹⁰⁸ Lásd a *Világirodalmi lexikon*

’szamizdat’ címszavát. ¹⁰⁹ Knabe 2004: 95.

⁸² Lásd a *Világirodalmi lexikon* ’szamizdat’ címszavát.

alkalmazásától sem.⁸³ „A hézagmentes besúgás megakadályozta ún. államellenes kéziratok megíródását, elejét vette a szamizdatnak mind a kulturális, mind a politikai értelemben” – írta Richard Wagner.¹¹²

Emellett Románia a szocialista országok között egyedülként szigorú kontrollt gyakorolt az írógépek felett, ami lényegében a szamizdat irodalom kialakulását is elfojtotta.⁸⁴ Az írógépet úgy kezelték a román hatóságok, mintha legalábbis fegyver lenne.⁸⁵ A Belügyminisztérium hatáskörébe tartozó helyi milíciák feladata volt valamennyi másoló berendezés regisztrálása és ellenőrzése. A másoló berendezést vásárlását követően a vállalatoknak és szervezeteknek öt nap állt a rendelkezésére, hogy nyilvántartásba vetessék az újonnan beszerezett eszközöket, és ugyanez vonatkozott a másoló berendezések áthelyezésére is, akár egy intézményen belül is. A másológépek elvesztését vagy eltűnését 24 órán belül jelenteni kellett a helyi milícián. Ezen intézkedések elmulasztása esetében ezer és háromezer lej közötti pénzbírságot szabtak ki a hatóságok. Az írógépeket évente kellett engedélyeztetni, míg a fénymásolók és videó berendezések tulajdonlása a kezdetektől fogva tilos volt.⁸⁶ Dragomán György így emlékezett marosvásárhelyi gyermekkorára:

Egy Erika táskairógép[ünk] volt, apám mondta is mindig, hogy micsoda szerencse, hogy nem egy húszkilós dög, amikor évente be kellett vinni a rendőrségre, hogy azonosítsák/engedélyezzék. [...] Ez akkor volt igazán kellemetlen, amikor egész téldre betiltották a személyautó-közlekedést, így aztán gyalog kellett eljuttatni a szervhez a gépeket a nagy hóban és fagyban. Többször láttam, hogy húzzák kínlódva az emberek a szánkóra kötözött írógépeket felfele a Bolyai utcán.¹¹⁶

1983. április 28-ától minden korábbinál szigorúbb és dogmatikusabb rendeletet léptettek életbe.⁸⁷ A szigorításra azért kerülhetett sor, mert a 1983 előtt megszorodtak a rezsimellenes

⁸³ Az *Ellenpontok* című szamizdat folyóirat szerkesztője, Tóth Károly kihallgatásán – annak ellenére, hogy nem találtak nála terhelő bizonyítékot – a Securitate nem finomkodott: „Tóth Károly kihallgatása, két megszakítással, 11-én reggelig tartott. Embertelenül megalázták, verték és kínozták: megbilincseltek, rugdosták, falba verték a fejét, a haját tépték. Kézzelel főleg a fejét, a nyakát és a veséjét, gumibottal egész testét verték; a verés nyomai még két hét múlva is láthatók voltak. Szkopolamin injekció beadásával is megfenyegették.” (Az erdélyi kihallgatásokról, *ABC Tájékoztató*, 1. sz., 1983. január, 3.) ¹¹² Wagner 2000: 72-73.

⁸⁴ Vö. Sowiński 2011: 140.

⁸⁵ Gruntorád 2002: 53.

⁸⁶ Georg VOCKE, Emigracja wewnętrzną, *Obóz*, nr 12, 1987, 42. [Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Warszawa]. ¹¹⁶ Dragomán 2012.

⁸⁷ Bár az írógépekkel kapcsolatos szabályozás többször változott, az 1983-as rendelet két új elemet is tartalmazott. Egyrészt a büntetett előéletű személyek, illetve azok, akiknek magatartása a közrendre nézve vagy

röpiratok és a Nyugatra kijuttatott anyagok, valamint precedensértékű lehetett az *Ellenpontok* című szamizdat folyóirat megjelenése is. A hatóságok írógéptől való félelme¹¹⁸ miatt hozott rendelet elérte a célját: a szamizdat anyagok ritkaságnak számítottak Romániában. 1983-ban Radu Filipescu szerkesztett egyszerű sokszorosítógépet, amelyen 27 ezer, a Ceausescu rezsim elleni demonstrációra hívó röpiratot másolt le.¹¹⁹ A nyolcvanas években a Raduhoz hasonlóan egyedülállóan tevékenykedő figurák – Dorin Tudoran, Doina Cornea, Dan Petrescu – azonban általában azt a megoldást választották, hogy nyílt leveleiket „Nyugatra juttat[t]ák ki, és a müncheni Szabad Európa rádióban olvastat[t]ák be”. A SZER „mint a legtöbbet hallgatott rádióadó Romániában [...] a szamizdat, legalább is a politikai szamizdat helyettesítőjévé vál[t].”¹²⁰

Az 1980-as évek elején a magyar kisebbség körében jelent meg a legjelentősebb romániai szamizdat folyóirat, az *Ellenpontok*, amelyet a budapesti ellenzék által nyújtott segítségnek is köszönhetően sikerült elindítani. ([Lásd a 6. számú képmellékletet.](#)) Az *Ellenpontok* szerkesztői egy Magyarországról származó írógép segítségével sokszorosították a lapszámokat, amelyek mindegyike 5-5 példányban készült el.¹²¹

Ara-Kovács Attilát nyilvánvalóan a magyarországi szamizdat-irodalom fellendülése és szerepe inspirálta. Igen élénk kapcsolatokat tartott fenn ottani ellenzékiekkel, és erdélyi illegális kiadványunkat az általános „kelet-közép-európai” ellenállás részének tekintette. Ez az elvi közösség-tételezés a tartalomban is jelentkezett: az *Ellenpontok*

majdnem minden száma közölt magyarországi szerzők írásaiból ottani vagy más kelet-európai témákról [szövegeket].¹²²

nyilvántartásba vétel vagy az engedélyezés során megállapított feladatra lehetett használni, ami azt jelentette, hogy az írói, újságírói vagy tudományos státusszal hivatalosan nem rendelkező személyek – például a munkások és parasztok – írógéphez jutása elé nehézségeket gördítettek. A rendelet kitért arra is, hogy az ajándékba kapott vagy örökölt írógépeket ugyancsak engedélyeztetni kellett a milícián. Az írógépeket nem lehetett kölcsönadni és kölcsönvenni, a nyilvántartásba nem vett írógépeket pedig nem lehetett javíttatni. Az írógépek betűkészletéről írásmintát kellett benyújtani a helyi milícián, amelyet évente kellett megújítani, az írógépen történt javítások után pedig öt napon belül. Vö. *New Restrictive Decree on the Use of Typewriters and Copying Machines in Romania*, 1983. április 15., HU OSA 300-120-13 Box 114 [Romania: Dissent 1965-1985]; Records of the Radio Free Europe

állambiztonsági szempontból kockázatot jelentett, nem rendelkezhetek írógéppel. Ennek megítélése kizárólag hatalmi kérdés volt, amely utat nyitott a másként gondolkodók politikai diszkriminációjának. Másrészt az írógépeket csak a

/ Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Western Press Archive (Subfonds 120), Subject Files Relating to Eastern Europe (Series 13); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹¹⁸ *Typewriter Phobia in Romania*, 1983. április 18., HU OSA 300-120-13 Box 114 [Romania: Dissent 1965-1985]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Western Press Archive (Subfonds 120), Subject Files Relating to Eastern Europe (Series 13); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹¹⁹ Georg VOCKE, Emigracja wewnętrzna, *Obóz*, nr 12, 1987, 42. [Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Warszawa].

¹²⁰ Wagner 2000: 72-73.

¹²¹ Tóth 1994: 30.

¹²² Tóth 1994: 23-24.

A magyar ellenzékkel való kapcsolat stratégiai fontosságú volt. A drasztikus romániai elnyomás és a viszonylagos magyarországi liberalizmus közötti különbséget jelzi, hogy míg Romániában az *Ellenpontok* a lehető legnagyobb óvatossággal és konspirációval készült, Magyarországon szabadon beszéltek róla. Ráadásul, miután 1982. novemberében a Securitate házkutatást tartott Szócs Géza kolozsvári lakásán, a kihallgatáson „Szócs – az előre megbeszélt félrevezetési stratégiának megfelelően »megtört« és azt »vallotta«, hogy az *Ellenpontok* bizonyíthatóan általa terjesztett példányai Magyarországról származnak.”⁸⁸ A folyóirat végül kilenc magyar nyelvű számot ért meg, mielőtt kezdeményezőit – Ara-Kovács Attilát, Szócs Gézát és Tóth Károlyt – kitoloncolták az országból.¹²⁴ Az *Ellenpontok* hetedik és a nyolcadik száma a lengyel ellenzékű „importált” ramka-technikával készült, 50-50 példányban, míg az utolsó, kilencedik számot Magyarországon nyomták.⁸⁹

Az ellenállás formáinak léte és jellege szempontjából Bulgária jelentős mértékben eltért a szovjet blokk más országaitól. A késői kommunizmus bolgár kultúrája, összehasonlítva más szocialista országokkal, amelyek a másként gondolkodók jelentős bázisaival rendelkeztek, nem igazán bírt disszidens jelleggel. Bulgáriában mind a másként gondolkodó értelmiségi elit kiterjedése, mind a társadalmi elköteleződés mértéke szinte jelentéktelen maradt. Ennek okát Albena Lutzkanova-Vassileva a rendszer természetében látta, amely a kritikus hangokat a rendszer keretein belülre integrálta. A hivatalos és nemhivatalos szféra közötti kapcsolat szokatlan rugalmassága megengedte az értelmiségiek számára, hogy relatíve büntetlenül beszéljenek és írjanak a rendszerről, így az esetleges ellenállás rendszeren belüli, nonkonfrontatív formát öltött. A bolgár értelmiségiek egyfajta kettős státusszal rendelkeztek: egyidejűleg lehetett valaki lojális kommunista író és elkötelezett bizonyos nemhivatalos

⁸⁸ Az erdélyi kihallgatásokról, *ABC Tájékoztató*, 1. sz., 1983. január, 3. ¹²⁴

Wagner 2000: 72-73.

⁸⁹ Tóth 1994: 33.

csoportok működésében, így az állami struktúrák keretei között kifejezhető kritika nem kényszerítette föld alá a másként gondolkodókat.⁹⁰ A rendszer felé kritikus hangot megütő, ellenzéki szerzők – igyekezve túljárni a cenzúra eszén – általában azt a nem éppen mindig sikeres utat választották, amely a hivatalos fórumokon keresztül vezetett a nyilvánossághoz. A háború utáni bolgár irodalom legértékesebb művei is ilyen formában láttak napvilágot.⁹¹

Ennek megfelelően sem a szamizdat, sem a tamizdat publikációk nem váltak széles körben elterjedt gyakorlattá Bulgáriában. A Nyugaton történő publikálás praxisa szórványos maradt, és inkább kivételnek számított, amelyet általában komoly represszió követett.⁹² A szamizdat bulgáriai története is csupán egy rövid fejezetet jelentett a nyolcvanas évek legvégén, amikor néhány hónappal Todor Zsivkov bukása előtt a két számba vehető irodalmi folyóirat, a *Glasz* [Hang] és a *Moszt* [Híd] néhány száma megjelent.⁹³ Albena Lutzkanova-Vassileva a bolgár szamizdat csekély és késői megjelenésének okát a rendszer lényegét jelentő totális diszkurzív kontroll és az általa lehetővé tett orális ellenállási forma kapcsolatában jelölte ki. LutzkanovaVassileva amellet érvelt, hogy miután a totalitarizmus tisztán nyelvi jelenség volt, a leghatásosabb eszközt, amely azt lerombolhatta, a nyelvi cselekvés jelentette. A bolgár szamizdatnál hosszabb és fordultatosabb történettel rendelkező *Szeminárium* és *Szintézis* csoport tevékenysége a diskurzus speciális módját színre vivő dialogikus eseményekből állt, amelyek lényege a rendszerétől eltérő nyelv használatában rejlett.⁹⁴

6) Határok – párhuzamok – különbségek

Skilling a szamizdat közép-kelet-európai történetéről szóló könyvében figyelmeztetett rá, hogy a szamizdat fogalma nem rendelkezik precíz és egyértelmű jelentéssel.⁹⁵ Ez azokban az esetekben a legnyilvánvalóbb, amikor például azonos történelmi periódusban a hivatalos kultúra peremén létrejövő alternatív jelenségek szamizdat-szerű léte azzal a ténnyel kerül

⁹⁰ Lutzkanova-Vassileva 2009: 136-137.

⁹¹ Assen IGNATOW, Cenzura i ambiwalencia, tłum. M.W., *Obóz*, nr 12, 1987, 36. [Archiwum Opozycji, Ósrodek Karta, Warszawa].

⁹² Assen IGNATOW, Cenzura i ambiwalencia, tłum. M.W., *Obóz*, nr 12, 1987, 36. [Archiwum Opozycji, Ósrodek Karta, Warszawa].

⁹³ Lutzkanova-Vassileva 2009: 134.

⁹⁴ Lutzkanova-Vassileva 2009: 133-151.

⁹⁵ Skilling 1989: 6.

ellentmondásba, hogy az adott jelenség nem a szamizdat mintájára, hanem más kulturálismediális modellek alapján jött létre. Ebből a szempontból felvetül a kérdés, hogy hol húzódnak a szamizdat jelentéstartományának határai?

A fogalom ellentmondásossága a jelenség zavarbaejtő sokszínűségéből ered. Azok a látszólag szilárdnak tűnő kategóriák, amelyek a szamizdat meghatározásának visszatérő elemei, bizonyos esetekben rendkívül képlékennyé és fenntarthatatlanná válnak. Marketa Goetz-Stankiewicz szerint az orosz-angol *Oxford-szótár* definíciója, amely szerint a szamizdat „a kiadatlan kéziratok nem hivatalos reprodukcióját” jelenti, éppen a meghatározás problematikus vonásait emeli ki.⁹⁶ Az alábbiakban e definíció korlátaira igyekszem rámutatni néhány példával.

A szamizdatok nem hivatalos reprodukciójára jó ellenpélda Hruscsov 1956. február 25-én az SzKP XX. kongresszusán tartott titkos beszéde és annak utóélete. *A személyi kultuszról és következményeiről* című titkos beszéd ugyanis rendkívül gyorsan ismert lett a szovjet blokk országaiban és Nyugaton egyaránt, s ez a tény rendkívüli jelentőséggel bírt a desztalinizáció társadalmi hatásait tekintve. A beszéd széles körben ismertté válása és alternatív csatornákon való terjedése nem történhetett a vezetőség és a hivatalos szervek tudta nélkül. Stefan Staszewski, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Varsói Bizottságának első titkára például így emlékezett a történetekre:

Néhány nappal a plénum után elküldték a Szovjetunióból Hruscsov referátumának teljes szövegét. [...] A KB egyik termében pedig elkezdték felolvasni a szöveget. [...] Néhány nap múlva kiderült, hogy le kellene fordítani, mert egy csomó KB-tag nem tud oroszul. Ochab beleegyezett. [...] Némi ingadozás után abban állapodtunk meg pár emberrel a Végrehajtó Bizottságból, hogy a referátum rendkívül fontos dokumentum, mindenkinek ismernie kell. Hivatalosan közöltük, hogy kinyomtatjuk 3.000 számozott példányban, de a nyomdászoknak azt mondtuk, hogy 15 ezer példányt nyomjanak ismétlődő sorszámokkal. A nyomdászok persze saját használatra is készítettek néhányat, a hallgatás pecsétje Hruscsov beszéde körül megtört. A még meleg példányokat személyesen adtam át Philip Bennek a *Le Monde*-tól, Grusonnak a *Herald Tribune*-tól és Flora Louisnak a *New York Times*től – jóban voltam ezekkel a külföldi újságírókkal. Ők rögtön továbbították telexen Nyugatra.⁹⁷

⁹⁶ Goetz-Stankiewicz 1992: xvi.

⁹⁷ Teresa TORAŃSKA, *Oni*, AB Független Kiadó, Budapest, 1987. [A fordítást módosítottam – Danyi Gábor.]

Hasonló módon, a hivatalos és a nemhivatalos kategóriái szétszalazhatatlan módon szőtték át Lengyel József *Szembesítés* című regényének 1971-es korlátozott példányszámú, hivatalos kiadását is. Nem véletlen, hogy a kis példányszám és a kötet formai jegyei miatt csupán e kiadványt „hivatalos samizdatként” emlegették.

Emellett a szovjet típusú társadalmak nyilvánosságának egyik jellegzetes színtere a hivatalos és a nemhivatalos határvidékén – a perifériákon – elhelyezkedő „szürke zóna” volt. A szürke zónában hivatalos keretek között nyílt mód arra, hogy a mainstream médiából kirekesztett, nonkonformista kezdeményezések bemutatkozassanak. Magyarországon a szürke zóna kiterjedése a többi szocialista országhoz képest viszonylag szélesnek volt mondható, ami azt jelentette, hogy a kultúrházakban, a vidéki sajtóban számos kezdeményezés kapott nyilvánosságot, ami felett a hatóságok többé-kevésbé szemet hunytak.

A fenti samizdat-definícióban szereplő kitétel – a samizdatok „hivatalos kiadatlansága” – magában foglalja gyakran hangoztatott tulajdonságukat: a cenzúrázatlanságukat is. A definíció e pontja azonban ugyancsak csalóka. Egyrészt számos samizdatban terjedő anyag korábban hivatalos formában megjelent művek utánközlése volt, amelyek így magukon visel(het)ték a cenzúra intézményeinek nyomait. De óvatosságra int a Szovjetunióbeli első és második nyilvánosság diskurzív megközelítése is. Serguei Alex. Oushakine amellett érvelt,⁹⁸ hogy a szovjet samizdatban publicitást kapó ellenzéki diskurzus sem tudta magát kivonni a domináns diskurzus szimbolikus mezőjének hatálya alól. Az ellenzéki diskurzus „a rezsim retorikáját visszhangozta és egészítette ki, mintsem, hogy saját magát azon kívül vagy az alá helyezte volna.”⁹⁹

A samizdat jelenségének az illegalitás fogalmára épülő meghatározása – amely ugyancsak gyakran fordul elő a szakirodalomban – mindenekelőtt azért problémás, mert számos kezdeményezés igyekezett törvénytisztelő módon eljárni, vagy legalábbis legális színben feltüntetni magát.¹⁰⁰ A keletnémet Sascha Anderson,¹⁰¹ akit a *Spiegel* előszeretettel titulált

„földalatti írónak”, így védekezett a leegyszerűsítő megítélés ellen:

⁹⁸ Oushakine 2001: 191-214.

⁹⁹ Oushakine 2001: 192.

¹⁰⁰ Vö. Good-bye, Samizdat 1992: xvii.

¹⁰¹ Sacha Anderson, ahogy arra a rendszerváltás után fény derült, az állambiztonságnak is jelentett. Vö. Nádas 2001: 186-189.

Az, amit itt csinálunk, semmi esetre sem illegális, egyszerűen nem minden pontban felel meg a hatályos törvényeknek. [...] Ugyanis az a helyzet, ha az NDK-ban akarsz valamit kezdeni, olyan részt kell keresned, amelyen átcúszhatsz.¹⁰²

A szamizdatok illegálitása döntően a hivatalos szervek nézőpontjából képződött meg, aminek során a szamizdat a készítőik kevésbé konfrontatív szándékának ellenére gyakran a kimondottan ellenséges és a szocialista államrendre veszélyt jelentő tevékenységek körébe került át.

A szamizdat fogalma, követve a jelenség történeti alakulását, maga is gyorsan túllépett azon az eredeti kontextuson, amikor még a szerző saját maga által kiadott műveit jelentette, és hamarosan a szövegek nem hivatalos szétszóródásának szinonímájává vált. A fogalommeghatározást az is megnehezíti, hogy a szamizdat jelensége rendkívül változatos képet mutatott a szovjet blokk különböző államaiban, mind az alkalmazott technikai eszközöket és stratégiákat, mind az anyagok példányszámát és hatókörét, s mind azok tematikai megoszlását tekintve, ami szinte lehetetlenné teszi, hogy a fenomenológiai káosz felett normatív definíció születhessen.¹⁰³ Továbbá azoknak a narratíváknak a következtében, amelyek a szamizdatot a nyitott közösségi térben gyakorolt szólásszabadság formáinak (pl. a blognak) az előképeként tüntetik fel,¹⁰⁴ amelyek a szamizdat hálózata és az internet közötti hasonlóságot hangsúlyozzák,¹⁰⁵ vagy amelyek a magnitizdat gyakorlatát a zeneművek internetes fájlmegosztásával és cseréjével állítják párhuzamba,¹⁴² a jelenség totalitárius rendszerekhez kötődő történeti kapcsolata is meglazulni látszik. Ezek a megközelítések abból az előfeltevésből fakadnak, amely a szamizdatot és a magnitizdatot már nem annyira ellenállási formaként, mint inkább kulturális praxisként képzei el, ami lehetővé teszi a jelenség hidegháború időszakán túlnyúló, „hosszú időtartamban” való vizsgálatát. A *longue durée* e perspektívájából szemlélve valóban ki lehet mutatni hasonlóságokat a szamizdat terjesztésének bizonyos modelljei és a hírek közösségi médiában történő terjedése, vagy a

¹⁰² Idézi Per KETMAN – Karl NICKEL, „Od czcionki z kartofla do Tageszeitung”, *Obóz*, nr 12, 1987, 39. [Archiwum Opozycji, Ósrodek Karta, Warszawa].

¹⁰³ Vö. Steiner 2008: 613-620.

¹⁰⁴ Vö. Zaslavskaya 2008: 679.

¹⁰⁵ Vö. Komaromi 2008: 658, ill. 663. ¹⁴² Daughtry 2009: 32.

magnitizdat gyakorlata és az internetes fájlcsere között, hiszen a terjedés alapját mindkét esetben a megosztás és az olvasói/felhasználói aktivitás képezi.

Visszatérve a hidegháború időszakához, több szempontból is párhuzamot lehet vonni a jelentős szamizdatkultúrával rendelkező országok között. A párhuzamok között említhető, hogy bár az írógép és az indigó használata a Szovjetunió mellett elsősorban Csehszlovákiában vált bevett gyakorlattá, valamennyi szocialista ország független könyv- és folyóirat-kiadói tevékenységének a kezdeti stádiumában felbukkant. De ezen túlmenően is jellemző a megegyező anyagok használata, amire jó példaként szolgálnak Dimitrij Prigov fentebb említett művei, amelyek a szamizdat jelenségére reflektálnak. A Prigov által használt anyagok – az írógép segítségével előállított gépirat, az indigó segítségével készült másolatok, a lapok összefűzésére használt tűzőkapcsok – a nem hivatalos kultúra és a szamizdat irodalom emblematisztikus alapanyagainak számítottak, amelyeket különösebb veszélyesség nélkül be lehetett szerezni az egykori szovjet blokk országaiban. További párhuzamként említhető, hogy a művészi szamizdat valamennyi szocialista országban megelőzte a politikai karakterű nemhivatalos kiadványokat, egész egyszerűen azért, mert kevésbé számított veszélyes tevékenységnek.

A történeti periodizáció alapján is párhuzam vonható a szovjet blokk országainak szamizdat kultúrái között. Ahogy arról korábban szó esett, a szovjet blokkban a szamizdat kiadványok jellegzetes módon az 1956-tól datálható poszttotalitárius időszakban bukkantak fel.

Közös fordulópontként határozható meg a Szovjetunió és a Varsói Szerződés tagállamai által 1975-ben elfogadott, emberi jogi passzusokat is magában foglaló Helsinki Záróokmány is, amely döntő mértékben ösztönözte az ellenzéki mozgalmak fellendülését, és ezzel párhuzamosan a szamizdat irodalom elterjedését. Bár a Szovjetunió mindössze szimbolikus engedményként tekintett az emberi jogokkal kapcsolatos passzusokra, arra számítva, hogy senki sem fogja számonkérni azok érvényesítését,¹⁰⁶ az emberi jogokra való hivatkozás az ellenzéki megnyilvánulások állandó elemévé vált a szovjet blokkban. Ezzel párhuzamosan az 1970-es évek második felétől az egész szovjet blokk területén megerősödtek az ellenzéki magatartásformák, és nőtt a szamizdat kiadványok száma.

¹⁰⁶ Bottoni 2014: 181.

III. Módszertani megjegyzések

1) Források és levéltárak

Bár az engedélyezetlen kiadványok nyomtatása és terjesztése az ellenzéki tevékenység egyik fő formájának számított, a téma sokáig nem örvendett nagy népszerűségnek a történészek körében.¹⁰⁷ Ennek egyik oka abban keresendő, hogy a jelenség számos aspektusa nehezen hozzáférhető a történészek által használt forrásokban. A szamizdat vizsgálata során a kutatónak ugyanis egyaránt támaszkodnia kell az engedélyezetlen publikációkra, az ellenzék belső dokumentációjára, az egykori szereplők beszámolóira és visszaemlékezéseire, valamint az állambiztonsági iratokra. A különböző forráscsoportok felkutatása és az azokhoz való hozzáférés annak ellenére feltételez nagy fizikai-térbeli mobilitást, hogy számos dokumentum már virtuálisan is elérhető. A szamizdat anyagok ugyanis – terjedésük spontán és kiszámíthatatlan voltának köszönhetően – rendkívül töredezett és szétszóródott szövegkorpuszt hoztak létre. Ráadásul a szamizdatok és a második nyilvánosság kiadványai jellegzetesen olyan forráscsoportot és dokumentum-együttest alkotnak, amelyre a szocialista időszakban nem terjedt ki a hosszú távú megőrzés hivatalos archivális politikája. Levéltári szövegkorpuszuk hiányaira rávilágít a tény, hogy Magyar Népköztársaságban a sajtóvétség miatt elkobzott anyagokat rendszerint megsemmisítették.

A vasfüggöny túloldalán, a különböző nyugati intézményekben a szamizdatok gyűjtése és archiválása már az 1970-es években elkezdődött. Az archívumok politikája természetesen meghatározta, hogy mi válhat az adott gyűjtemény részévé és hogy milyen artefaktumok fogják közvetíteni a múltat a későbbi értelmezők felé. A Szabad Európa / Szabadság Rádió Kutatóintézetének tevékenységét és archivációs gyakorlatait az az igény motiválta, hogy megtörjék a hidegháborús elszigeteltséget és lehetőség szerint megbízható információhoz jussanak a szovjet blokk országainak fejleményeiről. E hidegháborús politikai kontextusban a szamizdat-készítés ellenzéki, disszidens jellege került előtérbe. A Kutatóintézet a hangsúlyt a politikai jellegű írások megőrzésére helyezte, így irodalmi-kulturális jellegű anyagok csak elvétve fordulnak elő a gyűjteményben. A Kutatóintézet anyagainak jelentős része a budapesti Vera & Donald Blinken Open Society Archives-ba (OSA) került, és kiegészült számos hidegháborús forráscsoporttal. Az OSA gyűjteményében egyaránt megtalálhatók maguk a szamizdat anyagok, az ellenzékéről a Szabad Európa / Szabadság Rádió Kutatóintézete által készített jelentések és elemzések, a hivatalos szocialista sajtóból származó újságkivágatok, nyugati hírügynökségek által kiadott sajtóközlemények stb. A gazdag anyagegyüttesből

¹⁰⁷ Olaszek 2011: 35.

kiolvashatóak azok a diskurzusok, amely a politikai szamizdat kiadványainak hasábjain zajlottak, de azok is, amelyet a szamizdatról és a kelet-európai ellenzékiiségről folytattak a vasfüggöny mindkét oldalán. Az OSA anyagait kiegészítik az Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtárának tekercsei, amelyeken többek között a Szabad-Európa Rádió műsorainak anyaga is megtalálható.

Ezzel szemben az Artpool Művészetkutató Központ – Galántai György és Klaniczay Júlia áldozatos munkájának köszönhetően – a művészi szamizdatok egyedülálló gyűjteményét hozta létre az 1970-es évek végétől fogva.¹⁰⁸ Az alapítók szeme előtt az archívumnak egy merőben szokatlan, mondhatni kísérleti koncepciója lebegett. Ennek érzékeltetésére érdemes felidézni a *Pool Window* hírlevél 1980-ban megjelent első számát, amelyben megtalálható az *Artpool* médiaarchívumának megalapításáról hírt adó, igen kifejező összeállítás.¹⁰⁹ Az angol nyelvű szöveg, amely néhány mondatban szlogenszerűen felsorolja az *Artpool* ismérveit, a *Document your activity in ARTPOOL!* felszólítással zárul. A szöveg alatt egy fotó látható: a beton szemcsés felületén két utazótáska áll egymás mellett, mindkettőn ARTPOOL felirat szerepel (mögöttük, a háttérben talán egy pocsolya). (*Lásd a 7. számú képmellékletet.*) A metafora egy hálózati rendszerben működő archívumra utal, amely nyitott – ahogy egy táskába is újabb és újabb dolgokat lehet pakolni – és dinamikus – amennyiben maga is utazik. Nem az intézmények által előszeretettel felállított vertikális-hierarchikus rendszert testesíti meg, hanem egy kommunikációs formaként szolgáló horizontális-rizomatikus rendszert működtet. Az utazótáska metaforája mögött nem egy központi hely vagy centrum képzeje áll, hanem egy térbeli kiterjedés, egyszóval egy térkép.¹¹⁰ A térképszerű kiterjedés és az utazótáskához hasonlatos hordozó együtt hozta létre az archívum rizomatikus modelljét.¹¹¹ A *mail art* hullámának idején született és azóta intézményesült Artpool vált a magyar

¹⁰⁸ Az Artpool keletkezésével kapcsolatban vö. Perneczky 1989.

¹⁰⁹ *Pool Window* hírlevél, 1. szám, Artpool, 1980. (Megtalálható itt: <http://www.artpool.hu/poolwindow/00.html>, valamint újraközli: Havasréti 2009: 42.)

¹¹⁰ Vö. „Az archívumban minden egyformán jó és fontos, az archívum a mail art művész Ígéret Földje – az immanens módon megvalósult Alternatív Kontinens.” (Perneczky 1991: 220.)

¹¹¹ A szamizdat tehát megvalósítja a rizomatikus rendszer térképrajzolásra vonatkozó elvét is. Deleuze és Guattari esszéjében a térkép szemben áll a másolással, és ez félrevezető lehet a szamizdat esetében, amelynek kultúrája nagyban támaszkodik a másolás gyakorlatára. Itt azonban arról van szó, hogy a könyvkiadás intézményes rendszere a „tökéletes másolat és a reprodukció” kultúrája, a szamizdat pedig – amely a térkép értelmében „teljes egészében nyitott a kísérletezés felé” – az intézményesült szerepeket és kategóriákat feloldja, egymásba olvasztja, és önmagát egy új médium megalkotásának kísérleteként viszi színre. (Vö. Deleuze – Guattari 2002: 76.)

neoavantgárd legfontosabb archívumává, amely az 1970-es és 1980-as évek legfontosabb művészi dokumentumait őrizte meg, beleértve számos szamizdat jelleggel bíró anyagot.

Ha számot kívánunk vetni a magyarországi politikai, illetve művészeti szamizdat kiterjedésével és kiadványaival, két bibliográfia áll a rendelkezésünkre. Nagy Csaba a rendszerváltást követően összeállított bibliográfiája az 1981-1989 közötti időszak szamizdat anyagait foglalja magában, mintegy 216 szamizdat kötetet és 26 periodikát jegyzékbe véve.¹¹² Szemben Nagy Csabával, aki a szamizdat fogalmát túlnyomórészt az ekkor szélesebb körben ismert, és önmagukat szamizdatként definiáló kiadványokra terjesztette ki, Bényi Csilla az 1960-as évek közepétől napvilágot látó mintegy 30 alternatív és szamizdat periodikát vette sorra. A két bibliográfia közötti átfedést csupán a *Hejettes Szomlyazók Magazinja*, az *AL (Aktuális Levél / Artpool Letter)* és az *Inconnu Press* jelenti. Összegezve a két bibliográfiát, a magyarországi szamizdat irodalom termése az 1956-1989 közötti időszakban kb. 200 kötetet és 50 darab alternatív/underground és szamizdat periodikát foglalt magában.

Ha szamizdatokról van szó, az állambiztonsági iratok levéltárai is bőséges anyagot rejtenek. A hetvenes évek második felétől, de különösen a nyolcvanas évek kezdetétől – vagyis a politikai szamizdat színre lépésétől fogva – az ellenzékiekre és a nonkonformista művészekre összpontosító állambiztonsági figyelem jócskán felerősödött, és tonnaszám kezdte produkálni a „belső ellenséges tevékenységgel” – ezen belül pedig a második nyilvánossággal – kapcsolatos belügyminisztériumi iratokat. A Napi Operációs Információs Jelentések, amelyeket (NOIJ) az Állambiztonsági Főcsoportfőnökség a belügyi vezetés napi szintű tájékoztatását elősegítendő állított össze a megyei és fővárosi alszervek jelentései alapján, számos adalékkal szolgálnak a második nyilvánosság működéséről. A felforgató elemek, ellenzéki csoportok tevékenységének, illetve az adott objektumok megfigyelésének szentelt operatív dossziékból mindenekelőtt az állambiztonsági szervek által támasztott elvárások és a hálózati személyek nézőpontja rajzolódik ki.

Az állambiztonság anyagaiból származó információk verifikálása során az életinterjúk rendkívül fontos „kontroll-csoportot” jelentenek. Ezért az újabban az Országos Széchényi Könyvtár alosztályaként működő 1956-os Intézet archívumában található oral history interjúk, amelyeket a második nyilvánosság exponált és háttérben maradó szereplőivel készítettek, ugyancsak nélkülözhetetlen forrást képeznek. Az életinterjúkból nemcsak az egyes szereplők

¹¹² A magyarországi szamizdat bibliográfiája 1990.

második nyilvánosság iránti elköteleződésének folyamata érhető tetten, de számos ezen túlmenő olyan részlet és kiegészítő információ is fellelhető, amivel semmilyen más irategyüttes nem szolgálhat.

A varsói Ósrodek Karta Ellenzéki Archívumának rendkívül gazdag anyagára, amely nagyrészt a lengyelországi második nyilvánosság kiadványait és dokumentumait foglalja magában, mindenekelőtt a lengyel-magyar ellenzék közötti cserefolyamatok kutatása során támaszkodtam. A lengyel szamizdat kiadványok némelyike rendszeresen közölt anyagokat a magyarországi helyzetről, illetve a magyar ellenzékiek tollából, amelyek paratextusaiból gyakran kiviláglik az is, milyen utat tettek meg a magyarul írott cikkek és információk a lengyel szamizdatok hasábjaiig. Nemcsak az anyagok utaztak, hanem számos magyar ellenzéki is, akik közül többeket – például Bence Györgyöt, Haraszi Miklóst, Kis Jánost, Kovács Máriát, Magyar Bálintot stb. – lengyelországi tartózkodásuk alatt állambiztonsági megfigyelés alá vontak. Ezeknek a személyeknek a dossziéit, amelyeket ugyancsak áttekintettem a kutatás során, a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete (IPN) őrzi.

Az egyes esettanulmányok megírása során más levéltárak anyagára is támaszkodtam, beleértve a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárát, a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárát és Médiatárát, a Politikatörténeti Intézet Levéltárát, a Magyar Távirati Iroda Hírarchívumát és a Varsói Egyetem Hungarológia Tanszékének Könyvtárát. Igyekeztem felvenni a kapcsolatot, információkat szerezni vagy interjút készíteni még élő szemtanúkkal és érintettekkel: Hap Bélával, Maurer Dórával, Koós Annával, Klaniczay Júliával és Galántai Györggyel, Rév Istvánnal, Rajk Lászlóval, Nagy Bálinttal, Haraszi Miklóssal, Demszky Gáborral, Wojciech Maziarskival és Wojciech Kamińskival. A források szétszóródottsága, töredezettsége, és egymásnak olykor gyökeresen eltérő nézőpontjai precíz forráskritikát és távolságtartást igényelnek a kutatótól.

2) Állambiztonsági iratok és forráskritika

Szemben Eörsi Istvánnal, aki a besúgójelentésekre a Kádár-korszak pótolhatatlan és becses kultúrtörténeti forrásanyagaként tekintett, Havasréti József az állambiztonsági anyagok forrásértékével kapcsolatban kétségeinek adott hangot és e dokumentumok kezelésével kapcsolatban óvatosságra intett. Havasréti több érvet is felsorakoztatott a besúgójelentések forrásértékének bizonytalanságával kapcsolatban. Szerinte egyrészt kevés volt a besúgók

között az Algol Lászlóhoz vagy Bódy Gáborhoz fogható „hiperértelmiségi”, és emiatt az ügynökjelentések rendkívül változó színvonalú leírásokkal szolgálnak a korabeli eseményekről, személyekről és kapcsolatokról. Forrásértéküket azonban nem csupán az ügynökök olykor szerény intellektuális képességei, műveltsége és tájékozatlansága hozhatják rossz hírbe. A jelentések ugyanis egy meghatározott praxis során keletkeztek, amelyről „nem biztos, hogy érdemben leválaszthatók”.¹¹³ Keletkezésük során e dokumentumokba óhatatlanul és a tényleges információtól gyakran elválaszthatatlanul „ég bele” a jelentések nyelvének elsajátítandó stilisztikája és szóhasználata, a megfigyelték és a megfigyelők aszimmetrikus perspektívája, az ügynök személyes motivációja, esetleges elfogultsága és szűklátókörűsége, tartótisztjétől való függő helyzete és a neki való megfelelés kényszere. Az ügynököknek általában meghatározott feladattal és az előzetesen kialakított magatartási vonalhoz igazodva kellett a célszemélyhez közelíteniük, azt megfigyelniük vagy szóra bírniuk, ami már önmagában is irányított figyelmet feltételez. Mindezt kiegészíthetjük azzal, hogy az ügynökjelentések feldolgozása és értékelése is olyan gyakorlatok szerint zajlott, amelyet a hatalom szelektív tekintete kísért. Egy-egy dossziét lapozva az olvasó például rengeteg ismétléssel találkozik, amely abból fakad, hogy az ügynök (szóbeli vagy kézzel írt) jelentéséből átirat készült, amelyből jelentést, majd összefoglaló jelentést formáltak. A jelentések feldolgozásának technikái során egyes információk általános érvényre emelkedtek, míg más információk, illetve kontextusok feledésbe merültek, elsohvadtak. Ez a kérdés nem ország-specifikus, ugyanis a rendelkezésre álló forrásanyagok tekintetében például Paweł Sowiński is jelezte kétségeit, attól tartva, hogy a titkosrendőrség nézőpontjának egyoldalúsága következtében torz kép születik a lengyel második nyilvánosság világáról.¹¹⁴ Többen is próbálkoztak azzal, hogy az elbeszélt történelem módszertárához nyúlva ellensúlyozzák az állambiztonsági források döntő súlyát.¹¹⁵

A dokumentumokban rejlő anomáliákra természetesen csak a más forrásokkal való szembesítés során derül fény. Az alábbiakban néhány példával igyekszem illusztrálni az állambiztonsági iratok torz és gyakran megbízhatatlan „valóságábrázolását”. Az 1980-as években Lugossy Gyula író „László” fedőnéven Vágner Annáról, a szamizdatok egyik gépirónőjéről is jelentett, akinek – mint az ügynök írta – rossz volt a kapcsolata Demszky

¹¹³ Havasréti 2009: 91-93.

¹¹⁴ Sowiński 2011: 307-308.

¹¹⁵ Példaként említhető: Błażejowska 2010.

Gáborral, és Vágner nagyon rosszakat terjesztett Demszkyről. Az egykori célszemély visszaemlékezése szerint azonban ez az információ túlzóan, félrevezetően és hamisan cseng, tekintve, hogy „voltak [ugyan] súrlódások” Demszkyvel, de pusztán arról volt szó, hogy „nem mindenben értett[ek] egyet”.¹¹⁶

Az állambiztonsági anyagok megbízhatóságára kiváltképp rossz fényt vet Lojkó Lakatos József „Zóna” fedőnéven folytatott tevékenysége. *Szamizdat történetek* című könyvében Hodosán Róza közli „Zóna” jelentését, amely szerint az ügynök meggyőződése volt, hogy Rajk László butikjában ottléte alatt az ellenzék szolidaritási akciót szervezett 1982. november 10ére. E forrásközléshez Hodosán homlokegyenest az ellenkezőjét fűzte hozzá: „az biztos, hogy a Rajk-butikban soha, semmilyen konspirációs esemény szervezését nem beszéltük meg, egyrészt a lakás lehallgatása miatt, másrészt tisztában voltunk vele, hogy besúgók is jártak oda.”¹¹⁷ A „Zóna” által adott jelentések akkor tekinthetők nagy eséllyel hitelesnek, amikor az ügynök például a Rajk butik általa kézbe vett kiadványait vagy a vásárlók számát és kiadásait írta le – hiszen ekkor az egyébként is nyilvánosnak szánt vásárlói tér elemeivel került kapcsolatba –, ám könnyen megkérdőjeleződnek akkor, amikor az ügynök félfüllel hallott beszélgetésekről számol be, vagyis amikor a tér (nyilvánostól ez esetben nehezen elválasztható) privát dimenziójába igyekszik befurakodni.

Az információk hitelessége rendkívül nagy mértékben függ az ügynök és a célszemély között végbemenő interakció jellegétől, amelynek egy állambiztonsági jelentés csupán az ügynök részéről tapasztalt jellegét mutatja meg. Rendkívül izgalmasak e szempontból a „Zóna” 1982. szeptemberi varsói útja nyomán keletkezett jelentések. A kapott feladatnak megfelelően az ügynöknek Lengyelországban fel kellett keresnie Rajk László lengyel kapcsolatait, többek között Ewa Milewiczet, Wojciech Maziarskit és Grażyna Szapołowskát.¹¹⁸ Az ügynök akkurátusan leírta a beszélgetésekből nyert információkat, amelyekről a magyar állambiztonsági szervek gondosan tájékoztatták lengyel kollégáikat is. Maziarski, az egyik „kárvallott”, utólag több megjegyzést is fűzött az ügynök napvilágra került jelentéseihez, azt állítva, hogy az ügynök több nevet és címet is összekevert. Ennél fontosabb azonban, hogy Rajk valamennyi lengyel kapcsolatában gyanút ébresztett az ügynök

¹¹⁶ VÁGNER Anna-interjú. Készítette KÖRÖSI Zsuzsanna 2009-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 928. sz., 146-147.

¹¹⁷ Hodosán 2004: 115-116.

¹¹⁸ „Zóna”: ÁBTL M-41684, 176-212.

megjelenése, így – ahogy az a későbbi visszaemlékezésekből kiderül – a célszemélyek arra törekedtek, hogy félrevezessék Zónát, vagy megtagadják az ügynök kérdéseire adandó válaszokat. Míg Ewa Milewicz bizalmatlansága és hárító viselkedése az ügynöki jelentésből magából is kiolvasható, addig Maziarski viselkedésének mozgatórugója rejtve maradt. A magyarul kiválóan beszélő Maziarski úgy emlékezett vissza a „Zónával” való találkozására, hogy erősen furcsállta a Rajk megbízásával érkező ügynök viselkedését, ugyanis az inkább tűnt valami titkos szervezet küldöttjének, mintsem az ellenzék baráti légköréhez szokott személynek. A kémfilmekhez hasonlatos viselkedés gyanút ébresztett Maziarskiban, aki a csoportjától elszigetelt, kapcsolatokkal nem rendelkező, bepánikolt illető szerepét kezdte játszani és fűt-fát összehordott annak érdekében, hogy meggyőzze az ügynököt arról, hogy annak nem érdemes vele tovább foglalkoznia. (Maziarski odáig ment, hogy megkérte egy barátját, a jelentésben „Péter nevű barátomként” szereplő Michał Mireckit, hogy kövesse az ügynököt.) Maziarski szerint a megtévesztő színjáték olyan jól sikerült, hogy „Zóna” egy az egyben „bevette” és lejegyezte a hallottakat – valószínűleg a feladatára koncentrált és fel sem merült benne, hogy gyanúperrel kellene élnie. „Zóna” Maziarskit érintő jelentéseinek így semmi közük sincs a célszemély valós életkörülményeihez és ellenzéki pozíciójához.¹¹⁹

Maziarski visszaemlékezése rávilágít az állambiztonsági iratok azon kontextusára, amely árnyékba húzódik az olvasó tekintete elől. Természetesen nem arról van szó, hogy a visszaemlékezések nagyobb megbízhatósággal rendelkeznének, mint a korabeli történeti dokumentumok. Az a módszertani eljárás azonban, amely arra törekszik, hogy a történeti forrásokat más jellegű forrásanyagokkal szembesítse, elengedhetetlennek látszik.

A visszaemlékezések és az oral history jellegű beszámolók is számos kellemetlen meglepetést tartogathatnak. A rekonstrukciós aktus során az adott esemény leírása, az események kronológiai sorrendje olykor oly mértékben torzul és egyszerűsödik, hogy jóval többet mond arról, hogy az interjúalanyok hogyan emlékeznek, és milyen szerepben kívánják magukat láttatni, mint arról, hogy mi történt valójában. Ebbe a problémába ütközik a kutató például a *Szétfolyóirat* történetének rekonstrukciója során, ahol a folyóirat két központi figurája, Hap Béla és Ajtony Árpád egymásnak ellentmondó narratívák mentén igyekszik

¹¹⁹ Wojciech MAZIARSKI közlése e-mailben, 2015. február 19.

bizonyítani igazát, miközben a többi szemtanú már csupán az ő retorikai háborújuk frontvonalai mögé tud óvatosan felsorakozni.¹²⁰

A szamizdatok történetének vizsgálatára irányuló, számos forrástípus használatát, szembesítését és összegzését megkövetelő módszertani kényszer pedig olyan további nehézségekbe ütközik, mint a források már említett szétszórtsága, vagy a hiányzó alap kutatások. Magyarországon uyanis kis figyelmet fordítottak a szamizdatok történetére, aminek egyik oka a jelenség szűk kiterjedésében keresendő (legalábbis a lengyel, a szovjet vagy a csehszlovák példához viszonyítva). Belső megosztottsága és történeti szaggatottsága (a korai avantgárd művészi kísérletek és a demokratikus ellenzék késői fellépése) ugyancsak megnehezíti, hogy átfogó szempontból vizsgáljuk a jelenséget.

3) A szamizdat irodalom kutatási irányai

A szamizdatra, vagyis a szovjet blokk legtöbb országában elterjedő, illegálisan és cenzúrázatlanul keringő anyagokra hosszú évtizedekig elsősorban a másként gondolkodók szócsöveként tekintettek, amely az állami propagandagépezet hazugságokra és hamisításokra épülő rendszerével szemben az elhallgatott, cenzúrázott igazságot artikulálja. A szamizdat három évtizedet felölelő korszakára visszatekintő memoár irodalom rendszerváltozás utáni hulláma, a szamizdat gyűjtésére szakosodott archívumok anyagának bővülése és katalógizálása, az állambiztonsági források kutathatóvá válása esélyt teremtett a jellegzetesen „információhiányos” korszak földalatti sajtójának és ellenzéki tevékenységének (felül)vizsgálatára.

A *Poetics Today* című folyóirat 2008-2009-ben két tematikus számot közölt *Publish and Perish: Samizdat and Underground Cultural Production Practices in the Soviet Bloc I-II.* címmel. A szovjet blokk számos országát lefedő gyűjtemény tanulmányai – különböző kontextusban és módszertani apparátussal – a szamizdatok kulturális termelésének praxisait vizsgálták, beleértve az előállítást, a terjesztést, a befogadást és az anyagok archivizációját. A *Poetics Today*-ben közölt cikkeket olvasva a szovjet blokk underground kultúrájának színes mintázata rajzolódik ki, ami önmagában is megkérdőjelezi, hogy a szovjet blokk politikailag,

¹²⁰ Lásd ezzel kapcsolatban Bényi Csilla *Szétfolyóirattal* kapcsolatos kutatási anyagát az Artpoolban.

ideológiailag és történetileg egységes lett volna. A *Poetics Today* annak a bizonyítéka, hogy az

utóbbi bő évtized interdiszciplináris modelleken alapuló tudományos törekvéseinek¹²¹ legfontosabb hozadéka a szamizdat fogalmának kimozdítása volt az igazság vs. hazugság, ill. az állam vs. másként gondolkodók dichotómiájából, amelynek köszönhetően a jelenség eddig kevés figyelmet érdemlő oldaláról mutatkozhatott meg.

A szamizdat fogalmának újraértelmezése során létrejövő hangsúlyeltolódások többek között Ann Komarominak köszönhetőek, aki a szovjet szamizdatok szöveg univerzumát az Elizabeth Eisenstein nagyhatású könyvében körvonalazott modern nyomtatás kultúrájával állította szembe. A szerző emellett érvel, hogy míg a szovjet könyvkiadás cenzúrája a hamisítás és elhomályosítás nyilvánvaló eseteinek következtében jelentős mértékben bizonytalanította el a modern nyomtatás kultúrájára jellemző szilárdságot, megbízhatóságot és szavahihetőséget, addig az alternatív nyilvánosságot kereső szamizdatok nem állították helyre az elveszett autoritást. Épp ellenkezőleg, textuális állapotukra – ahogy arról korábban szó esett – az előzetes autorizáció hiányából fakadó episztemológiai instabilitás volt a jellemző, aminek következtében – például a viccekhez hasonló módon – különböző változatokban keringtek az olvasók között. Kutatásaiban Komaromi többek között arra összpontosított, hogy a szamizdatok esetében milyen gyakorlatok segítségével lehetett visszanyerni a modern nyomtatás kultúrájára jellemző szilárdságot, megbízhatóságot és szavahihetőséget.

Komaromi posztstrukturalista megközelítéséhez, amely a szovjet szamizdatok materiális tulajdonságaira fókuszált, rendkívül közel áll az a kutatási irány, amelyet Sükösd Miklós javasolt. Sükösd is a szamizdatok materiális tulajdonságaiból indul ki, és gondolatmenete végén – Lotman fogalmának, a szemioszférának az analógiájára – a szamizdat tiposzféraaként való vizsgálatát indítványozza. A szamizdatot az európai írás- és nyomtatástörténet részének tekintve Sükösd a tiposzféra tag fogalmában igyekszik egyesíteni a szamizdat jelenségének valamennyi aspektusát: egyaránt ünnepelve benne a cenzúra elleni évszázados harc eszközt, az országokon átívelő információcsere médiumát a kétpólusú világrendszer időszakában, a demokratikus változásokhoz vezető folyamatok egyik tényezőjét, és a blog, valamint a civil újságírás előfutárát. Mindezt abból a szempontból teszi, hogy „a szamizdat kiadványok technológiai előállításának fejlődése néhány évtized alatt újrajátszotta a

¹²¹ Ehhez lásd *Poetics Today* 2008; ill. *Poetics Today* 2009.

kommunikációtechnológia fejlődésének eredeti folyamatát”, amivel a szamizdat sikeresen vette fel a harcot cenzúrával szemben.¹²²

A szamizdat irodalom a nyilvánosság szimulációjaként is felfogható, amely kiváló terepet kínál a diskurzuselemzés számára. A magyar politikai szamizdat folyóiratok tartomelemzését legátfogóbb módon Bozóki András végezte el, sorra véve azok profilját, politikai hitvallását és a bennük megtalálható cikkek témáit.¹²³ Általánosságban ez a megközelítés olyan kérdéseket helyez előtérbe, mint hogy milyen témák domináltak a szamizdat sajtóban, milyen

hagyományokhoz nyúlhatott vissza a második nyilvánosság politikai és nyelvi értelemben, és hogy milyen viszonyban állt egymással az első és a második nyilvánosság? Serguei Alex. Oushakine vizsgálatának kontextusában,¹²⁴ amely arra a következtetésre jutott, hogy a szovjet földalatti sajtó voltaképpen a hivatalos diskurzus témáit visszhangozta, az a talán kissé provokatív kérdés is felmerül, hogy mennyire tekinthető ellenzékinek, függetlennek és cenzúrázatlanoknak a második nyilvánosság hangja az első nyilvánosság viszonyában?

A szamizdat és a tamizdat irodalom kutatásának fontos fókuszpontját jelenti a transznacionális áramlás kérdésköre. A hidegháború általában a nagyhatalmak olyan ellentétéként jelenik meg a szakirodalomban, amely „az érintkezés minden szintjén megjelent”, s amely során „minimális szintre csökkent az áruk, a tőke, valamint a gondolatok, szellemi javak áramlása”.¹⁶² Bármennyire is látványos a nagyhatalmak ideológiai megosztottsága, az a

Közép- és Kelet-Európa történetét a jaltai konferenciától a szovjet blokk összeomlásáig elbeszélő narratíva, amely csupán a vasfüggöny átjárhatatlanságán, a szocialista országok elszigeteltségén és zártságán alapult, az újabb megközelítések fényében egyre fenntarthatatlanabbá vált.¹²⁵ Ezt jelzi Péteri György neologizmusa is, amely az „iron curtain” kifejezés előtagját a nagyobb áteresztőképességgel rendelkező „nylon”-nal helyettesítve képezett tudományos szempontból jobban kézre álló metaforát.¹²⁶

¹²² Sükösd 2013: 15.

¹²³ Bozóki 2010.

¹²⁴ Oushakine 2001: 191-214.

¹⁶² Borhi 1995: 185.

¹²⁵ A transznacionális gazdasági és kulturális kapcsolatokra irányuló egyre nagyobb figyelemhez lásd például a *Regio* 2008/3. számának összeállítását.

¹²⁶ Péteri 2004: 113–123.

Bár etimológiája révén a földrajzi, politikai és ideológiai megosztottságot is magában foglalta, a szamizdat és a tamizdat fogalma olyan transznacionális műveleteket takart, amelyek segítségével az országhatárookra való tekintet nélkül vált lehetővé a cenzúramentes információcsere.¹²⁷ „A szamizdatirodalom a megosztott Európa korszakának jelensége volt, és mégis úgy kapcsolta össze a kontinenst, mint kevés más jelenség.”¹⁶⁶ A szamizdat és a tamizdat jelensége éppen emiatt látszik alkalmasnak arra, hogy hozzájáruljon a hidegháború politikai logikájából következő történeti narratíva árnyalásához. A közelmúltban két mérvadó publikáció jelent meg e témában: a Friederike Kind-Kovács és Jessie Labov által szerkesztett tanulmánykötet *Samizdat, Tamizdat and Beyond. Transnational Media During and After Socialism* (2013), valamint Kind-Kovács *Written Here, Published There. How Underground Literature Crossed the Iron Curtain* című munkája.

Végezetül a szamizdat hangsúlyos, de nem kizárólagos tárgya annak a tágabb kutatási iránynak, amely a szovjet blokk ellenkultúrájára és kulturális ellenállására összpontosít. Az utóbbi időben jelentős elmozdulás érzékelhető az ellenkultúra fogalma felől a kulturális ellenállás fogalma felé, amely jóval kifinomultabb módon, a kollaboránsok és az ellenállók bináris oppozícióján messze túllépve képes megragadni azokat az összetett magatartásformákat és gyakorlatokat, amelyeket a szovjet blokkban tevékeny különböző társadalmi szereplők alkalmaztak. A nemrégiben lezajlott „COURAGE – Gyűjtemények Hálózata” elnevezésű nemzetközi projekt az ellenkultúrát és kulturális ellenállást dokumentáló köz- és magángyűjtemények történetét vizsgálta azzal a céllal, hogy a kulturális ellenzékiiséget a közös európai örökség részévé tegye.¹⁶⁷ A projekt során kialakított nemzetközi adatbázis természetesen számos vonatkozásban kötődik a szovjet blokk második nyilvánosságához és a hidegháború időszakában keletkezett szamizdat anyagokhoz.

¹²⁷ Vö. Samizdat, Tamizdat, and Beyond 2013. ¹⁶⁶ Eichwede 2004: 33. ¹⁶⁷ Vö. COURAGE – Gyűjtemények hálózata. Kulturális ellenállás és ellenkultúra. Az ellenzékiiség öröksége az egykori szocialista országokban, <http://hu.cultural-opposition.eu/#project-overview> [Hozzáférés: 2018. április 16.]

IV. Fejezetek a magyar szamizdat történetéből

„Körbe nyitott ablakok” – A magyar szamizdat késői megjelenésének okairól

A szamizdat és tamizdat anyagok körforgása Magyarországon csak az 1970-es évek második felétől indult virágzásnak. Kiterjedtségét – a közeg produktivitását és hatókörét, az anyagok példányszámát és olvasóközönségét – tekintve a magyar szamizdat jócskán elmaradt az egyaránt jelentős szamizdat kultúrával rendelkező Szovjetunió, Csehszlovákia és Lengyelország mögött, de előrébb járt azokhoz az országokhoz képest, amelyek – mint például Románia¹²⁸ és Bulgária¹²⁹ – más-más okokból nem építették ki a független földalatti sajtó rendszerét.

A lengyel szamizdat szovjet és cseh példához viszonyított megkésetttségét – vagyis azt a tényt, hogy a lengyel szamizdat a hatvanas években nem indult virágzásnak – Paweł Sowiński alapvetően két okkal magyarázza: egyrészt az enyhébb cenzúrával, másrészt a Nyugattal való szorosabb kapcsolatokkal, ami megkönnyítette az emigrációs irodalomhoz való hozzáférést és ezáltal kielégítette az ellenzéki beállítottságú értelmiségiek intellektuális igényeit.¹³⁰ Lengyelország nyugat felé való nyitottsága élesebb fénytörésbe kerül, ha azt kelet felől vesszük szemügyre.

A Szovjetunióban a történelmi folytonosságát megőrző cenzúra és a politikai tabuk rendszere – a közép-kelet-európai országokkal szemben – még a részleges reformok időszakában is „szilárd és szinte érintetlen maradt”.¹³¹ Natalja Gorbanyevszkaja, az 1968 áprilisában induló szamizdat folyóirat, az *Aktuális Események Krónikája* kezdeményezője szerint az oroszok azon nemzedéke, amely 1956 környékén töltötte be a huszadik életévét, otthon lengyelül tanult, hiszen ekkor még a *Trybuna Ludu* című hivatalos lengyel napilapból is többet lehetett megtudni a világban és a szocialista táborban zajló eseményekről, mint a

¹²⁸ Wagner 2000: 72-73.

¹²⁹ Lutzkanova-Vassileva 2009: 133-151.

¹³⁰ Sowiński 2011: 78.

¹³¹ Csizmadia 1995a: 96.; Könczöl 1989: 38-41.

hivatalos szovjet sajtóból.¹³² A moszkvai és a leningrádi orosz értelmiségiek egy része abból a célból tanult lengyelül, hogy a Szabad Európa Rádió lengyel adásait hallgassa.

Az orosz nyelvű állomásokat zavarták, azonban a lengyel Szabad Európát elég jól lehetett fogni. Amikor a Szabad Európa részleteket sugárzott az *Archipelag Gulagból*[,] Oroszországban megállt az élet. Megszűnt a munka, magnóra rögzítették, fordították stb. Egész komoly feketepiac alakult ki.¹³³

A Szovjetunióban tehát a szigorú cenzúra, az információhoz való hozzáférés bonyolult áttételei és az ezzel járó elszigeteltség erőteljesen motiválták a kommunikáció és a véleménycsere alternatív csatornáinak kiépítését.

Más volt a helyzet Lengyelországban. A párizsi emigrációban tevékenykedő Jerzy Giedroyc kérdésére – „Szövegeket Oroszországból, Ukrajnából is kapok, Lengyelországból semmit. Miért?” – Adam Michnik, a KOR tagja és a független NOWA kiadó munkatársa azt felelte: „nálunk lágyabb a cenzúra és van emigrációnk, publikálhatunk az Irodalmi Intézetben [Instytut Literacki].”¹³⁴ Michnik véleményét két magyar ellenzéki, Bence György és Kis János, is osztotta – már ami a magyarországi helyzetet illeti. A két filozófus, akivel a *Krytyka* című független lengyel folyóirat egyik szerkesztője készített interjút 1979-ben, úgy látta, hogy a demokratikus önszerveződéshez mindenütt létezik társadalmi bázis, „habár Magyarországon a Nyugattal való kapcsolatok bizonyos értelemben helyettesítik a szamizdatot”.¹³⁵

Sowiński érvei tehát a magyar szamizdat késői megjelenésével kapcsolatban is mérlegelhetőek. Az alábbiakban azokat a tényezőket tárgyalom, amelyek nagy szerepet játszottak a szamizdat késői megjelenésében. E tényezők közé tartozik az a hatás, amelyet forradalom leverése gyakorolt az ellenzékiesség hagyományára; továbbá az ország Nyugat felé történő kulturális nyitása Hruscsov idejében; az ún. „puha erő” [soft power], amely az Egyesült Államok külpolitikájának fontos elemét képezte; illetve a magyarországi hivatalos könyv- és folyóiratkiadás néhány jellegzetessége is.

Az alábbi áttekintéshez felhasználok a Szabad Európa / Szabadság Rádió

¹³² Gorbaniewska 1988: 120-121. (Gorbanyevszkaja a hatvanas évek végétől hallgatta a Szabad Európa Rádió lengyel adásait, amelyeket állítása szerint igen jól lehetett fogni a balti államokban.)

¹³³ Giedroyc 1991: 65.

¹³⁴ Obieg NOW-ej 2013: 27.

¹³⁵ Jan LITYŃSKI, Węgry – Od marksizmu do opozycji – wywiad z G. Bence i J. Kisem, *Krytyka*, nr 5, 1979, 102. [Archiwum Opozycji, Ósrodek Karta, Warszawa].

Kutatóintézetének anyagait is. A hidegháború időszakában a nyugati tudományos és politikai szereplők azzal az ellentmondással szembesültek a szovjet típusú társadalmak vizsgálata során, hogy hogyan ismerhető meg a társadalom és a közvélemény valós állapota abban az esetben, ha a kommunikációs csatornák egytől egyig az állami monopólium részét képezik. A Szabad

Európa / Szabadság Rádió Kutatóintézete a hidegháborús elszigeteltség csökkentése érdekében olyan eljárásokat dolgozott ki, amelyek segítségével megbízható információhoz lehetett jutni a szocialista országok belső életéről. A hidegháborús irategyüttes felhasznált anyagainak egy része összefoglaló elemzésekből áll, másik része pedig azokból az *information item* névvel illetett dokumentumokból, amelyeket többek között emigránsokkal készített interjúk és a szovjet blokkban élő állampolgárokkal folytatott névtelen levelezés alapján állítottak össze. Az *information item*ek, amelyek megbízhatóságát egy több lépcsős szűrőrendszer biztosította, többnyire valóban megbízható történeti forrásnak bizonyultak.¹³⁶ Bizonyos esetekben azonban a dokumentumok hiánya vagy a levéltári iratokhoz való korlátozott hozzáférés nem tette lehetővé az információk más forrás alapján történő megerősítését.

1) Ellenzékiség a forradalom után

A szovjet blokk történetének nagy válsághelyezetei – az 1956-os magyar forradalom, az 1968as prágai tavasz, valamint az 1980-81-es lengyel Szolidaritás – közül a tragikus magyar események mutatták meg, hogy forradalmi úton nem változtatható meg a kommunista rendszer: nemhogy nem mondható fel az 1945-ben kialakult európai *status quo*, nem deklarálnak az

ország semlegessége, s nem vezethető be a többpártrendszer, de nem vívható ki „a szocializmus építésének” független útja sem. Az 1956-os forradalom leverése után világossá vált, hogy a kommunizmus még hosszú időre a helyén marad. A Moszkva által kiszemelt Kádár János Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánya ellenforradalomnak nyilvánította az eseményeket és véres megtorlásba kezdett. Nagy Imre 1958. június 16-ai kivégzése után – ahogy Méray Tibor fogalmaz – „a világra ráborult az az árnyék, amelytől pedig, úgy látszott,

¹³⁶ Szilágyi Csaba 1999: 55.

már sikerült megszabadulni: Sztálin árnyéka”.¹³⁷ A forradalmat követő megtorlás – a több száz kivégzés, a tízezreket érintő bebörtönzések –, valamint a kb. 200 ezer főre rúgó óriási emigrációs hullám után egy derékba tört magyar társadalom nézett Kádár konszolidációs politikája elé.¹⁷⁸

Az 1956-os forradalom leverése után Kádárnak egyszerre kellett megküzdenie a társadalom ellenszenvével és a külpolitikai elszigeteltséggel. Míg előbbin egy véres konszolidációs folyamat segítségével sikerül úrrá lennie, addig az utóbbi feloldásához egy hosszú, kis lépésekből álló, feszültséggel teli egyeztetési folyamat vezetett. A társadalomnak Kádár János által tett ajánlata a magasabb életszínvonal ígérését tartalmazta a politikai szabadságjogokól való lemondásért és a hatalom legitimálásáért cserébe. Az ajánlatot a forradalom előtti évtizedben számos komoly traumát átélő és megfáradt magyar társadalom megkönnyebbülve fogadta el.¹³⁸ A forradalom utáni években az ENSZ folyamatosan napirenden tartotta a magyar kérdést, deklarálva, hogy a Szovjetunió és a Kádár-kormány súlyosan megsértette az emberi jogokat. Az amerikai külpolitika diplomáciai nyomásgyakorlásának köszönhetően Kádár 1963-ban széleskörű amnesztiát hirdetett, cserébe a magyar kérdés lekerült az ENSZ napirendjéről.

Amikor az 1956-os tevékenységükért bebörtönöztek nagy része az 1963-as széleskörű, de korántsem teljes amnesztia meghirdetésével kiszabadult, a társadalomban már nyomát sem találta az egykori forradalmi hevületnek. A véres megtorlás következtében a forradalom emléke a nyilvános terekből a privát terekbe húzódott vissza. „Az ellenzékiesség folyamatossága” – ahogy Szabó Miklós, az 1980-as évek demokratikus ellenzékének tagja megfogalmazta – „’56 után tökéletesen megszakadt”. A börtönből kiszabadultak nagy része „hallgatólagosan megkötött[e] a kompromisszumokat a rendszerrel, anélkül azonban, hogy az ellenzékiesség mandátumát átadt[a] volna”.¹³⁹ Erre jó példaként szolgál a forradalomban komoly szerepet játszó értelmiségiek, köztük az írók helyzete. Az írók kezdeti ellenállását – „beszédes hallgatását” – a forradalom után a hatalomnak különböző módszerekkel – bebörtönzéssel, az írotársadalom megosztásával, zsarolással, anyagi ellehetetlenítéssel, önkritikára való kényszerítéssel – sikerült megtörnie, és az írókat sikeresen integrálnia a hivatalos keretek közé. A független sajtó megjelenéséig az értelmiségi szabadság ott

¹³⁷ Méray 1989: 361.

¹⁷⁸ Rainer 2012: 56.

¹³⁸ Rainer 2012: 45-46.

¹³⁹ Csizmadia 1995b: 74.

kezdődött, ahol az öncenzúra, vagyis a rendszer interiorizált diszkurzív szabályainak való megfelelés már működésbe lépett.¹⁴⁰

A társadalom apolitikus közömbösségét az életszínvonal látványos emelésével tápláló kádári konszolidáció politikája megtalálta azt a kényes egyensúlyi helyzetet, amelyet majdhogynem három évtizedig sikerült fenntartania. A Szabad Európa Rádió Kutatóintézete által 1983-ban készített közvélemény-kutatás, amely a nyílt ellenzékiesség társadalmi elfogadottságát vizsgálta, a válaszadók alapvető dilemmáját hozta felszínre. E dilemma abból állt, hogy egyrészt túl messzire menve veszélybe kerülhet az elért *modus vivendi*, a kivívott viszonylagos szabadság, másrészt azonban a szabadságjogok követelése nélkül a rendszer legitimációja erősödne meg, amellyel a társadalom alapvetően nem ért egyet.¹⁴¹

Bár Magyarország történetében az utolsó tömeges megtorlóssorozat 1956-ban történt, annak tapasztalata és emléke hosszú évtizedeken keresztül meghatározta a társadalom mentalitását. Egyes történészek úgy vélik, hogy a kádárizmus ösztársadalmi kollaborációját „a megtorlás élményéből fakadó szakadatlan emlékezeti kényszer” teremtette meg.¹⁸³ Az 1956 utáni megtorlások elrettentő emlékezete mindazonáltal generációs tapasztalat volt, amely elmélyítette a repressziótól való félelmet. A nyílt ellenzékiesség megjelenése így egy új generáció színre lépésével vált csak lehetővé, amely a kádári megtorlás tapasztalatainak híján jóval magasabb félelemküszöbvel rendelkezett. Ezt számos, a második nyilvánossággal kapcsolatos példa támasztja alá. A generációs különbségekre utalt a Szabad Európa Rádió Kutatóintézetének a magyarországi másként gondolkodókról készült 1978-as jelentése, amely kitért a *Marx a negyedik évtizedben* című nagyszabású szamizdat-antológiára is. A jelentés szerint a marxizmussal szakító antológia szerzőit mindenekelőtt a kritikusabb hangvétel választotta el a marxizmus reneszánszát hozó Lukács György köré épülő iskola idősebb szerzőitől. A jelentés szerzője ezt azzal magyarázta, hogy a fiatalabb generáció nem rendelkezett az '56 utáni terror emlékével, valamint nem élvezett kiváltságokat, hanem egzisztenciális gondokkal küzdött.¹⁸⁴ Az 1956-os generáció óvatos magatartására utal továbbá a forradalom után bebörtönzött, s az 1980-as években jelentős szamizdat-kiadói tevékenységet folytató Krassó György meggyőződése, aki jó ideig olyan kommunista tabunak tartotta az engedély nélküli nyomtatást, amelynek megszegése börtönnel járt volna.¹⁸⁵

¹⁴⁰ Vö. Węgierski niezależny ruch wydawniczy, *ABC. Adryatyk – Bałtyk – Morze Czarne*, nr 3, 1986, 52. [Archiwum Opozycji, Ósrodek Karta, Warszawa].

¹⁴¹ *Hungarian attitudes toward acts of open opposition by dissidents*, May, 1983.; HU OSA 300-6-2 Box 5 [Audience and Opinion Research 1983]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Media and Opinion

Történelmi tapasztalatok híján jóval magasabb félelemküszöbvel rendelkezhetett a következő generáció. Nem véletlen, hogy az 1973. március 15-ei diáktüntetések – ahogy az *ABC Tájékoztató* című szamizdat hírlevél cikke tudósított róla – „olyan fiatalok vettek részt, akik 56 után nőttek fel, s akik saját személyükben nem élték át sem a forradalmat, sem az azt követő véres megtorlást és nem hallottak az 1957-es MUK-ról¹⁸⁶ sem”.¹⁸⁷ Hap Béla, az egyik első művészeti szamizdat szerzője, aki számára nem 1956, hanem 1968 jelentette a döntő tapasztalatot, másként látta a represszió és az ellenzéki aktivitás összefüggését: „a Brezsnyev

Research Departement (Subfonds 6), East Europe Area and Opinion Research (Series 2); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹⁸³ Gyáni 2010a, 314.

¹⁸⁴ Peter MORAVETS, *Criticism and Dissent in Hungary*, RAD Background Report/185 (Hungary), 1978. augusztus

23., 5., HU OSA 300-40-1 Box 253 [Ellenzék, Emberi jogok, Rendszerkritikusok SR 1977-1982]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest. Vö. még Csizmadia 1995a: 29.

¹⁸⁵ Statárium és happening 1991: 369. A hasonló dilemmához lengyel részről lásd Olaszek 2015: 24-25.

¹⁸⁶ Az 1956-os forradalom leverése után elterjedő „Márciusban újrakezdjük” jelszó rövidítése. ¹⁸⁷ K-Ó [KRASSÓ György], Petőfi koszorúi ’72-’73, *ABC Tájékoztató*, 3. sz., 1983. március, 1.

meg a Gustav Husák rendőrsége sem volt kevésbé hatékony, mint a Kádáré, a Szovjetunióban meg Csehszágban mégis tonnaszám kopogtatták a tilos irodalmat vacak írógépeken”.¹⁴²

2) A „puha erő” és az információs csatornák

A magyar forradalom és annak bukása nem csupán az egykori szereplők magatartására gyakorolt hatást. A keleti térségben éppúgy, mint Nyugaton számos következménnyel járt.¹⁴³ Emléke élénken élt a politikai döntéshozók fejében: a szovjet vezetés, éppúgy, mint a magyar, igyekezett elkerülni az 1956-hoz hasonló válsághelyzeteket. Ami a magyar belpolitikai fejleményeket illeti, a kommunista restauráció után „a szovjet determináció intézményrendszere, alapelvei” – ahogy Rainer M. János megfogalmazta – „jórészt maradtak, de [annak] gyakorlata megváltozott.”¹⁹⁰ Kádár a gazdasági modernizáció érdekében megkezdte a nyugati nyitás politikáját, amit a rendszer fenntartásának kényszere mozgatott – ezt kiegészítette a Nyugat felé való óvatos és fokozatos nyitás a kulturális kapcsolatok

¹⁴² HAP Béla (Efraim ISRAEL) közlése e-mailben Bényi Csillának, 2004. október 18. Idézi Bényi 2008: 199.

¹⁴³ Ezek tömör összefoglalását lásd: Rainer 2016: 123-135.

¹⁹⁰ Rainer 2016: 123.

terén.¹⁴⁴ Egyeseknél a forradalom utáni óriási csalódást egy évtizeddel később már jóval pragmatikusabb szemlélet váltotta fel. A Szabad Európa Rádió egyik forrása a forradalom tízedik évfordulóján úgy nyilatkozott, hogy megítélése szerint az ország fele szerint érdemes volt kirobbantani a forradalmat.

A forradalomnak köszönhető, hogy éveken át könnyebb lett az élet, lehetett utazni, a nyugati kapcsolatokat felvenni, a kint élőket látogatni és azoknak hazajönni. Nyitottabb lett a határ és ez már eleve megakadályozta azt, hogy a sztálini terror újra visszatérhessen.¹⁴⁵

A forradalom leverését követő tömeges emigráció után egyébként is lehetetlen volt fenntartani az ötvenes évek zártságát, s kisebb-nagyobb lyukak keletkeztek a vasfüggönyön. A forradalom után közvetlenül, a külföldre szakadt magyarok a Szabad Európa Rádió zenei kívánságműsorain keresztül adhattak hírt magukról, anélkül, hogy az otthon maradottakat különösebb veszélybe sodorták volna. Az 1956 után egymástól elszakadt családok között levelezés útján fenntartott kapcsolat a hatvanas évek közepétől az utazások révén személyes kapcsolattá bővült.¹⁴⁶ A hatvanas évek elejétől ugyanis fokozatosan liberalizálták az útlevél- és vízumszabályokat, jellemző módon különbséget téve a „szocialista testvérországokba” illetve a nyugati „imperialista” országokba tett utazások között.¹⁴⁷ A kiváltságnak számító, és politikai megbízhatóság függvényében engedélyezett nyugati utazások száma csak töredéke – kb. 1015%-a – volt a baráti országokba történő határátlépéseknek. Az idegenforgalmi nyitást – a nyugati turisták számának növelését – mindenekelőtt a kemény valuta iránti éhség indokolta. Ezeken a csatornákon keresztül rengeteg magyar állampolgár szerezhetett élményeket és tapasztalatokat a korábban teljesen elzárt Nyugatról. Az élmények, amelyek többnyire pozitívak voltak, ellensúlyozni tudták a szocialista országok felsőbbrendűségéről szőtt propagandát.¹⁹⁵

¹⁴⁴ Borhi 2015: 176, 198.

¹⁴⁵ *Balance sheet on the revolution – RFE's task of historical importance*, Item No. 1505/66, August 25, 1966, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1965-66]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹⁴⁶ Rainer 2016: 15.

¹⁴⁷ Bencsik – Nagy 2005:

58. ¹⁹⁵ Rainer 2016: 15. ¹⁹⁶

Vö. Bottoni 2014: 179. ¹⁹⁷

Borhi 2015: 221-230. ¹⁹⁸

Borhi 2015: 235.

A hatvanas évek elején a hidegháború egy kapcsolatokat is magában foglaló versengéssé alakult.¹⁹⁶ A forradalom után az Egyesült Államok külpolitikája irányt váltott: a kelet-európai térség felszabadítása helyett megelégedett egy szerényebb céllal, a szovjet befolyás csökkentésével. Bár a kétoldalú kapcsolatok fejlesztése csak körülményesen és megszakításokkal haladt előre, az ún. *soft power* ('puha erő') politikája utat talált a vasfüggönnyel elzárt kelet-európai országokba.¹⁹⁷ A „puha erő” lényegében azt jelentette, hogy az amerikai politika „áruinak és szellemi termékeinek a vasfüggönyön túlra juttatásával igyekezett elősegíteni a kelet-közép-európai kommunista rendszerekben az amerikai értékrend meghonosítását és a zárt politikai rendszerek lassú, demokratikus átalakítását”.¹⁹⁸ E stratégiának, amelynek Lengyelország mellett Magyarország is kiemelt célpontja volt, többek között részét képezték a különböző gazdasági és kulturális csereprogramok, a Szabad Európa Rádió tevékenysége és a CIA titkos könyvterjesztési programja is.

A szocialista országok elzártságának enyhítésében a külföldi rádiók szerepét – beleértve a Szabad Európáét és a Szabadság Rádióét – nehezen lehetne túlbecsülni. Eugeniusz Smolar, aki 1975-től a BBC lengyel részlegének munkatársaként dolgozott, e tevékenységet három szempontból tartotta jelentősnek: a rádiók egyrészt tudósították a célországot annak saját társadalmán belüli fejleményekről; másrészt beszámoltak azokról a fontos eseményekről, amelyek a szovjet blokk többi országában történtek; harmadrészt a nyugati világ híreiről is tájékoztattak.¹⁴⁸ „Ha nem lenne a SZER, teljesen el [lennénk] zárva a világpolitikától” – jegyezte meg egy hallgató, akiben a prágai bevonulás ismét felébresztette az érdeklődést a SZER műsorai iránt.¹⁴⁹ Egy másik hallgató így fogalmazott: „Ha nem lenne rádiónk és nem hallgathatnánk a SZER adásait, [...] úgy éreznénk magunkat, mint akit elevenen eltemettek.”¹⁵⁰

A hírek más úton is eljuthattak az értelmiségiekhez. A Magyar Távirati Iroda hetente kéthárom alkalommal bizalmas, de szélesebb körben terjeszthető anyagként közölte a külföldi sajtóhírek kivonatait,²⁰² amelynek két-háromezer példánya könyvtárakba is eljutott, s így az

¹⁴⁸ Idézi Kind-Kovács 2013: 79.

¹⁴⁹ *The new popularity of Radio Free Europe*, Item No. 1926/68., October 25, 1968, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1967-68]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹⁵⁰ *Interest in politics - RFE*, Item No. 955/67., May 8, 1967, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1967-68]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest. ²⁰² Vö. Cseh 1997: 91-92.

azokhoz hozzáférők száma jelentősen kibővült.¹⁵¹ A SZER bizalmas hírforrása szerint a Magyar Rádiónál, amely a saját rádiófigyelő szolgálatát kialakítva igyekezett megtörni az MTI hírmonopóliumát,¹⁵² 1959 elején kínos botrány robbant ki.

Mint kiderült, a rádió nyugati adásokat lehallgató osztályának alkalmazottai az előírt és megengedett példányszámnál jóval többet sokszorosítottak a nyugati magyar nyelvű rádiók (SZER, BBC, VOA [Amerika Hangja]) napi műsoranyagából. A többlet lehallgatási füzeteket azután meg nem engedett módon kicsempészték az épületből és ismerősek között körözték. Voltak olyanok is, akik a nyugati magyar adásokat tartalmazó napi lehallgatási anyagot jó pénzért árusították.¹⁵³

A SZER másik hírforrása arról tudósított, hogy 1966 májusában a Belkereskedelmi Minisztériumban értekezletet tartottak az antikváriumok vezetői számára. Az értekezleten közölték az antikváriusokkal, hogy „a jövőben tartózkodjanak [az olyan] nyugati politikai lapok[,] [mint] a *Newsweek*, *Time*, *Der Spiegel*, *Epoca*, *Express*, stb. vásárlásától.” A hírközlő arra világított rá, hogy a magyar antikváriumok a hatvanas években „az igen nagy érdeklődésre számot tartó [nyugati] lapok tekintetében valóságos kölcsönzési szolgálatot teljesítettek”.

Magyarországon [...] még az egy-két éves Spiegel is érdekes olvasmány. Az emberek többsége éppen olyan érdeklődéssel olvassa, mint a legújabb számot. Szokássá vált, hogy a kiolvasott lapokat beadták az antikváriumba és a kapott pénzért plusz néhány forint ráfizetésével újabb lapokat vásároltak. Az eredeti lapokat a külföldön járt magyarok, vagy a külföldi utasok hozták magukkal.¹⁵⁴

A Szabad Európa Rádió nem csupán híreket közvetített. Legendás népszerűségnek örvendtek a *Teenager Party* és a *Délutáni Randevő* nevezetű műsorok, amelyek nyugati beat

¹⁵¹ Schöpflin György szerint akár 100.000 olvasó is hozzáférhetett ehhez az anyaghoz. Vö. Schöpflin 1979: 148.

¹⁵² Magyarország a XX. században 1996: 413.

¹⁵³ *Radio Budapest employees fired for disloyalty – Official monitoring reports of Western radio stations leaked to „unauthorized” persons*, Item No. 930/59, February 25, 1959, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General 195864]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹⁵⁴ *Western Magazines in Secondhand Bookshops* (RFE/RL Information Items No. 348/67), 1967. febr. 13, HU OSA 300-40-2 Box 4 [Culture: Censorship, 1967-1989]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files in English (Series 2); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

és rock and roll zenét közvetítettek. A rádió zenei kívánságműsoraiban 1956-ban még javarészt csak a külföldi magyarok üzentek, de néhány évvel később, 1962-63 tájékán bekövetkezett az áttörés, és a magyarországi hallgatók levelei lavinaszerűen kezdtek ömleni a Teenager Party műsorvezetőjéhez, Cseke Lászlóhoz.¹⁵⁵ A hallgatók leveleinek egy részét – a Magyar Postában nem bízva – Jugoszláviában, Ausztriában adták postára, vagy külföldi barátokon keresztül juttatták el a műsorvezető müncheni címére.¹⁵⁶ Sőt, olyan hallgató is akadt, aki egy IBUSZ kirándulás alkalmával Prágából küldött levelet Cseke Lászlónak.¹⁵⁷¹⁵⁸ A Nyugatról betörő „beat” és „rock and roll” nyomán új ifjúsági szubkultúra bontakozott ki Magyarországon, amelyek ellensúlyozására a lépéskényszerbe került rezsim rádióműsort indított, a nyugati zenével inspirálódó magyarországi zenekarokat pedig az évtized végére integrálta a szocialista ifjúsági norma keretei közé.²¹⁰

A szocialista országok nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a rádióhullámok terjedésének közegéül szolgáló levegőben is felvegyék a harcot az „imperialista hatalmakkal”. Az 1970-es évek elején Bulgária és Csehszlovákia valamennyi külföldi adó hullámait zavarta, míg Lengyelország csak a Szabad Európa Rádió adását. Magyarország és Románia ez idő tájt a rádióadások zavarásának rendkívül költséges művelete helyett már más stratégiát alkalmazott: igyekezett propagandisztikus eszközökkel hitelteleníteni a nyugati rádióadókat abból a célból, hogy a helyi lakosságot „immunissá tegye a fertőző nyugati propagandával szemben”.¹⁵⁹ A propagandafilmek közül kiemelkedik az 1967-ben készült *Teenager Party*,¹⁶⁰ amely olyan népszerű színészek felvonultatásával, mint Sinkovits Imre és Kabos László, többek között azzal igyekezett hitelteleníteni és lejáratni a Szabad Európa Rádiót, hogy műsorvezetőit fasiszta személyekként állította be, a rádió 1956-os adásairól pedig „kimutatta”, hogy harci felhívásokat sugároztak. Bár a statisztikai adatok szerint a *Teenager Partyt* az év végéig 191

¹⁵⁵ *A SZER. Bemutatja Ekecs Géza*, 8-May-1989, 99 min, HU OSA 305-0-4 Fekete Doboz Alapítvány Video Archive: Interviews Relating to the History of the Radio Free Europe/ Radio Liberty, VHS #9 / No. 2.; Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹⁵⁶ *Olvasói levél*, HU OSA 300-40-12 Box 1 [Teenager Party – correspondence May 1971-1972]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Correspondence Relating to the Program „Teenager Party” (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹⁵⁷ *RFE is popular among young people*, Item No. 888/65., May 15, 1965, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General,

¹⁵⁸ -66]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest. ²¹⁰ Cs. Varga 2005.

¹⁵⁹ Vö. Borbándi 1996: 150-155; 329-330.

¹⁶⁰ ÁBTL 4.9.13.

ezer néző tekintette meg,¹⁶¹ a SZER egyik forrása szerint a közönség szó szerint bojkottálta a filmet: miután hetekig üres termekben adták, központi utasításra kollektív filmlátogatások szervezését kezdték el az iskolákban és a munkahelyeken. A forrás szerint az sem volt elég, hogy kezdetben 50%-os kedvezményt, később ingyenes filmlátogatásokat biztosítottak a nézőknek, az érdeklődés alacsony maradt, és több fiatal azon a véleményen volt, hogy a hatóságok éppen az ellenkező hatást érik el a propagandával: a SZER népszerűségét fokozzák.¹⁶² „A SZER oly nagy becsben van Magyarországon, hogy az ellene közölt cikkek megsokszorozzák a hallgatók számát” – vélte a SZER egyik hallgatója.²¹⁵

A Nyugattal való szellemi kapcsolattartásban nagy szerepet játszott a CIA könyvterjesztési programja is, amelyet John Matthews a „Nyugat titkos szellemi Marsall-tervének” nevezett.²¹⁶ A Free Europe Committee (FEC) és a Radio Liberty Committee (RLC) által irányított titkos program során a Varsói Szerződés hat országába – Lengyelországba, Csehszlovákiába, Romániába, Bulgáriába, a Szovjetunióba és Magyarországra – a becslések szerint kb. 10 millió kiadványt juttattak el 1956 és 1991 között.²¹⁷ A könyvek, folyóiratok és más kiadványok címzettjei vezető értelmiségiek, könyvtárak, kutatóintézetek, kulturális szervezetek, egyetemek és iskolák voltak. A magyar értelmiség számára a könyvterjesztési program a szabad világgal való kapcsolattartás egyik legfőbb formájává vált.²¹⁸ 163164165166-ben a FEC alá tartozó Press and Special Projects Division (PSPD) 73.412, 1969-ben 56.405 könyvet juttatott el

Magyarországra.¹⁶⁷

A könyvterjesztésnek több, eredményesen működő csatornája is volt. Kézenfekvő volt a postai úton történő kézbesítés, kihasználva a tényt, hogy – a SZER egyik hírforrása szerint – Magyarországon „1957 [után] a nyugati országokkal való levélposta forgalom olyan

¹⁶¹ Tabajdi 2009.

¹⁶² *The Hungarian film Teenager Party*, Item No.440/68, March 22, 1968, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General

¹⁶³ -68]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹⁶⁴ *Opinion on RFE*, Item No. 1139/68., June 14, 1968, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1967-68]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹⁶⁵ Matthews 2007; Matthews 2008.

¹⁶⁶ Kramer 2013: x-xi.

²¹⁸ Reisch 2013: 76.

¹⁶⁷ Reisch 2013: 81-82.

méreteket öltött, hogy [az] alapos és általános ellenőrzés lehetősége teljesen kizárt” volt.¹⁶⁸ A postai úton történő terjesztés egyik legsikeresebb módjának az ajándékkönyv program bizonyult, amelynek keretében a címzettek egy előzetes lista alapján tudtak maguknak kiadványokat „rendelni”. Bár a küldemények közül korántsem mindegyik ért célba, a beruházás hatékonyságát jelzi, hogy 1960-ban 17 könyvismertetés jelent meg a szerencsésen kézbesített kiadványokról olyan hivatalos folyóiratokban, mint a *Kortárs*, a *Helikon*, a *Nagyvilág*, a *Valóság*, vagy a *Vigília*.¹⁶⁹ A PSPD bevett gyakorlata volt az emigrációs folyóiratok – például az *Új Látóhatár*, a *Mérleg*, a *Magyar Híradó*, a *Magyar Műhely*, az *Irodalmi Újság* stb. – számainak néhány száz példányban történő felvásárlása, amelyeknek egy részét postai úton, másik részét személyközi kapcsolatok segítségével kézbesítették a magyar olvasókhöz.²²²

Az európai nagyvárosok könyvterjesztési pontjain keresztül több mint 21.000 könyv- és folyóiratpéldány jutott el a magyar olvasókhöz. A könyvterjesztés misszióját emigráns magyar értelmiségiek vállalták magukra.¹⁷⁰ Az avantgárd íróként induló, 1973-ban Párizsba emigráló Ajtony Árpád visszaemlékezése szerint

minden európai nagyvárosban volt egy hely, ahol a magyar turisták ingyen könyveket kaphattak. Felhívtak egy telefonszámot, elmentek egy lakásra, s kiválaszthattak a könyvespolcra három magyar nyelvű és három idegen nyelvű, gyakran igen kitűnő könyvet. Természetesen nem kellett elismervényt adniuk. A telefonszám szájról szájra terjedt, főleg értelmiségiek, tudósok, művészek között.¹⁷¹

A Nyugatra látogató magyar értelmiségi könyvéhségét tükrözik Spiró György szavai.

Ami pénzünk csak volt, abból könyvet vettünk: Párizsban Ahmatovát és Salamovot, Londonban Cvetajevát, Mandelstamot, Vojnovicsot, Csukovszkáját, Abram Tercet,

¹⁶⁸ *Censorship in Hungary* (RFE/RL Information Items No. 1670/67), 1967. szeptember 5.; HU OSA 300-40-2 Box 7 [Culture: Censorship 1967-1989]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files in English (Series 2); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹⁶⁹ Reisch 2013: 75-76.

²²² Reisch 2013: 90-94.

¹⁷⁰ Bécsben Klamár Gyula, a Magyar Híradó főszerkesztője, Rómában és a Vatikánban Triznya Zsuzsanna és Szabó Ferenc atya, Párizsban Márton László író, diplomata, majd Sipos Gyula kritikus, Münchenben Molnár József nyomdász és könyvkiadó, Londonban Czigány Lóránt irodalomtörténész, majd Sárközi Mátyás író, kritikus, New Yorkban a Butler Library könyvtárosaként dolgozó magyar származású Löwy György és Papp Alajos.

(Reisch 2013: 270.)

¹⁷¹ AJTONY ÁRPÁD e-mailje [mentve: 2005.03.29], BÉNYI Csilla kutatási anyaga, *Szétfolyóirat* – levelezés, Artpool.

Miloszt, Hlaskót és ilyeneket. Későn világosítottak fel, hogy a Szent Pálszékesegyház melletti kicsi boltban kelet-európai útlevelekre ingyen adnak könyveket. Odaloholtunk és kétségbeestünk, látván, mennyi mindent vettünk meg drága pénzért, és mennyi mindent nem tudunk hazavinni.¹⁷²

A hazavitel abból a szempontból sem volt zökkenőmentes, hogy a hatóságok kriminalizálták a külföldi könyvek behozatalát. A hazatérő olvasók így a vámvizsgálat és az elkobzás veszélyével néztek szembe, különösen a már ismert ellenzéki értelmiségiek, akikre a hatóságok nagyobb figyelmet fordítottak.¹⁷³ Az állambiztonságnak is dolgozó Sándor András újságíró és fordító „Sárdi” fedőnév alatt tett 1967. február 4-i hangulatjelentésében az alábbi állt:

„igen nagy sikere van Márai Sándor: *St Gennaro vére* című regényének. [...] kb. 10-15 db került be az országba, s ez köröz, nagy népszerűségnek örvendő”.²²⁷

Az emigráns folyóiratok némelyike konfliktusmentes, békülékeny hangnemre törekedett az anyaország viszonyában. A párizsi *Magyar Műhely* – George C. Minden, a CIA könyvterjesztési programjának egyik kulcsfigurája által írt jelentés szerint – aggályosan került minden magyar rezsimre vonatkozó politikai megjegyzést és kritikát. Ennek is köszönhető, hogy 1969 májusától a *Magyar Műhely* folyóiratra a Kultúra Könyvterjesztő Vállalaton keresztül hivatalosan is előfizethettek a magyar olvasók.¹⁷⁴ Az emigráns lap és az anyaországi hivatalos könyvterjesztő szerv viszonya azonban nem volt felhőtlen: amellett, hogy a Kultúra „mindenféle ürügyet felhasznált, hogy az előfizetésre jelentkezőket eltérítse szándékuktól”, és olyan gazdasági feltételeket szabott, amelyek következtében a folyóirat terjesztése a *Magyar Műhely* számára százszázalékos ráfizetéssel valósulhatott meg, sok példánynak – főleg vidéken – nyoma veszett a terjesztés során.¹⁷⁵ „A *Magyar Műhely*hez könyvtárakban, gyűjtőknél [lehetett hozzájutni], az *Új Symposiont* felárral árulták a szegedi piacon és más délmagyarországi vásártereken.”¹⁷⁶

¹⁷² Spiró 2011: 39.

¹⁷³ Szőnyi 2012 II.: 854-855. ²²⁷

„Sárdi”: ÁBTL M-35897, 119.

¹⁷⁴ Reisch 2013: 93.

¹⁷⁵ Papp 1992: 84-85.

¹⁷⁶ Derék 2004: 17.

3) A „nemlétező cenzúra” és a publikációs lehetőségek

Az ötvenes évek mélypontjához képest a hatvanas években a kulturális fórumok egy bizonyos fokig pluralizálódtak, a cenzúra és a közléspolitikai megengedőbbé vált.¹⁷⁷ A másfél évtizednyi lemaradást a nyugati szellemi áramlatokhoz képest elsősorban az Európa Kiadó *Modern Könyvtár* sorozata, valamint a *Nagyvilág* folyóirat igyekezett behozni – e fórumok azért is voltak kiemelkedő jelentőségűek, mert közvetett módon az irodalmon keresztül tájékozódni lehetett a filozófiai irányzatokról is.¹⁷⁸ A Szabad Európa Rádiónál a magyarországi irodalom aktuális helyzetéről 1966 szeptemberében készült háttérjelentés szerint „a nyugati irodalom hatása tovább erősödött a már évekkel ezelőtt kialakult lehetőségek alapján, különböző médiumok segítségével”. Így a *Nagyvilág* – miután „tisztázta a »nyugati polgári irodalom« és a »szocialista kultúra« viszonyát” – „kimunkálta azokat az érveket, amelyek alapján lehetséges [a] Nyugat irodalmi termésének – természetesen [...] megfelelő válogatás alapján történő – [bemutatása]”. A *Nagyvilág* közlési stratégiája, valamint a könyvkiadásban tapasztalható kedvező jelek alapján a jelentés megállapította, hogy „»körbe nyitott ablakokon« keresztül [...] áramlik be Magyarországra [a] külföld szellemi termése.”¹⁷⁹ „A hatvanas évek elején-dereán szinte robbanásszerűnek tűnt a művek bősége”, írta Veres András. Nem szabad szem elől téveszteni azonban, hogy ez az elmozdulás elsősorban a „dermesztő ötvenes évekbeli mélyponthoz képest” értelmezhető jelentősként.¹⁸⁰

A hatvanas évek második felére az irodalom autonómiája valamelyest érvényesülni kezdett.¹⁸¹ Az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének *Az irodalom és művészetek hivatása társadalmunkban* című, 1966-ban publikált tanulmánya¹⁸² az „ideológiai tolerancia apróbb jeleit mutat[t]a”, hiszen „a marxi szemlélettel ellentétes nézetekkel szemben sokkal megértőbb, szinte engedékeny[...] álláspontot foglal[t] el”. A SZER háttérintézetének jelentése ezt biztató jelnek vélte arra nézvést, hogy „a Kádár rezsim liberalizálódó

¹⁷⁷ Vö. Agárdi 2000: 716-719.; Ständeisky 2004. Képzőművészeti szempontból ezt a folyamatot lásd: Kovalovszky 2002: 173-176; 189-190.

¹⁷⁸ Veres 2004: 81.

¹⁷⁹ *Irodalmi helyzetkép 1966. január – július*, 1966. szeptember (No. 309), 10-11., HU OSA 300-40-1 Box 566 [Irodalom 1965-1966]; Records of the Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹⁸⁰ Veres 2004: 80.

¹⁸¹ Schulz 2004: 1128-1134.

¹⁸² *Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban* 1966: 29-58.

irodalompolitikájában nem merevednek meg a határok”.¹⁸³ Az MSZMP tanulmánya a társadalmi-gazdasági változások mögött jócskán elmaradt általános ideológiai helyzettel magyarázta, hogy miért nem kizárólag a legközvetlenebb „útítársak” műveinek nyitottak utat, hanem a nem szocialista, nem marxista-leninista alkotások számára is.²³⁸ Ennek megfelelően az Aczél György nevéhez kapcsolódó differenciáló kultúrpolitika jegyében, amely a tilt-tűrtámogat hármass elvrendszerére épült, az 1960-as évek irodalmi nyilvánossága többszólamú, habár a hivatalos értékskála szerint erőteljesen rétegzett térként határozható meg. Az írók 1956-ban játszott szerepe is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a hatóságok különböző eszközökkel igyekeztek megakadályozni az írók önszerveződését és azt, hogy az egyes irodalmi irányzatok önálló folyóiratot hozzanak létre.

A magyar cenzúra sajátosságait az egyik első szamizdat-antológia szerkesztője, Kenedi János abban látta, hogy – bár intézményes formájában „nem létezett” – megragadható volt a publikáció formális keretei között működő *informális mechanizmusok rendszereként*. A burkolt és éles határokkal nem rendelkező cenzúra lényegét alkotó informális mechanizmusok, amelyek segítségével a publikációs kérdések szerkesztőségi szobákban, konzultációs listák alapján történő hosszadalmas egyeztetések során dőltek el,¹⁸⁴ egyrészt fenntartották a szabad publikálás látszatát, másrészt megakadályozták bizonyos témák nyilvánosságra kerülését.¹⁸⁵ A kifinomultan működő rendszer logikája szerint „a megjelent jó művek igazol[t]ák az egész szisztémát, az elutasított jó műveknek viszont [nem volt] precedens értékük, s így nem nyújthat[t]ak következtetési lehetőséget a szisztéma ellen.” A következtetlenséget szerves elemévé integráló rendszerben még a rendszeresen visszautasított

¹⁸³ *Irodalmi helyzetkép 1966. január – július*, 1966. szeptember (No. 309), 3-4., HU OSA 300-40-1 Box 566 [Irodalom 1965-1966]; Records of the Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest. ²³⁸ Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban 1966: 31.

¹⁸⁴ Vö. *Egy főkolompos délelőtti*. Haraszi Miklós bemutatja Kenedi Jánost, AB Kiadó, [Budapest], [1982], 5.

¹⁸⁵ *Profil – és ami „nem illik bele”. A hazai kéziratok irodalom két legújabb gyűjteményes kötete*, szerk. SZABADOS

József, Weekend Magazine, 1978. április 8., 5. HU OSA 300-40-1 Box 253 [Ellenzék: Szamizdat 1978-1983], Records of RFE/RL Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject files (Series 1); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest. A *Profil* demonstratív módon vitte színre a tabuk rendszerének állandó és kiismerhetetlenül változó elemeit. Tabunak számítottak bizonyos témák (a Szovjetunió sérthetlensége, a homoszexualitás, a prostitúció), bizonyos egyének (pl. a hivatalos álláspontot képviselők), és bizonyos megközelítések vagy – például társadalomtudományi elemzések következtetéseiben – a túlzott általánosítások. Lásd. Peter MORAVETS, *Criticism and Dissent in Hungary*, RAD Background Report/185 (Hungary), 1978. augusztus 23., 4., HU OSA 300-40-1 Box 253 [Ellenzék, Emberi jogok, Rendszerkritikusok SR 1977-1982]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

szerzők is újra meg újra nekilendültek a publikálás rögzös útjának, ami gátat vetett a hivatalos nyilvánosságon kívül eső kéziratok irodalom terjedésének. Ebből is következik, hogy a kádárizmus jellegzetes beszédmódja a hivatalos sajtóban megjelenő „kettős beszéd” volt, amelyhez a sorok között olvasás gyakorlata társult.

A hivatalos nyilvánosság információs szintjeinek rétegzettsége ugyancsak a kéziratok irodalom kialakulásának esélyeit csökkentette. A problematikus, s ezért a szocialista tömegmédián keresztül hozzáférhetetlen művek megjelentetésére a hatvanas évek végétől több, korlátozott hozzáférést biztosító, állami kézben lévő információs csatorna is rendelkezésre állt.¹⁸⁶ A Kossuth Kiadó ’zárt kiadású’ könyvsorozata, amelyben elsősorban a nyugati és emigráns szerzők (Brzeziński, Szolzsenyicin, Cohn-Bendit, Teller Ede stb.) művei jelentek meg, a pártelit tájékozódását szolgálta. (*Lásd a 8. számú képmellékletet.*) A hatvanas évek második felére a kiválasztottak köre kibővült, és a növekvő példányszámok „a zárt könyvterjesztés iránt megmutatkozott érdeklődést” tükrözte. A jóval lazább terjesztésű, korlátozott kollegiális kört megcélzó ’belső használatra szánt’ kiadványok közé elsősorban a hazai társadalomtudományi műhelyek elemzései és tanulmányai tartoztak, amelyek jelentős feszültségvezető szerepet töltöttek be.¹⁸⁷ Végül a ’kézirat gyanánt’ megjelenő művek abból a szempontból már hivatalos publikációnak számítottak, hogy a szerző honoráriumot és tiszteletpéldányokat is kapott értük. Ahogy azt a következő fejezetben látni fogjuk 1971-ben, évekig tartó huzavona után ilyen jelzettel jelent meg a *Szembesítés* című regény is, amelynek szerzője, Lengyel József azt a szándékot tulajdonította a kiadás illetékeseinek, hogy e rugalmas intézkedéssel – kifogva a szelet a kéziratok terjesztés vitorlájából – a többi ország szamizdat sikereit kívánják ellensúlyozni.¹⁸⁸ Nem beszélve arról, hogy a kiadással járó hivatalos státusz a mű ellenzéki mítoszát is képes volt lerombolni.¹⁸⁹

A kéziratban maradó és a megjelent művek aránya jelentős műfaji eltéréseket mutatott. A folyóiratok által visszautasított kéziratokat tartalmazó szamizdat-antológia, az 1977-ben megjelent *Profil* erről így nyilatkozott: „szépirodalomban, esztétikában biztos, hogy nem az

¹⁸⁶ Ezekhez lásd Zárt, bizalmas, számozott 1999: 369-370.; Zárt, bizalmas, számozott 2004: 483-484.

¹⁸⁷ *Profil – és ami „nem illik bele”. A hazai kéziratok irodalom két legújabb gyűjteményes kötete*, szerk. Szabados

József, Weekend Magazine, 1978. április 8., 6. HU OSA 300-40-1 Box 253 [Ellenzék: Szamizdat 1978-1983], Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject files (Series 1); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹⁸⁸ Lengyel József noteszeiből 1989: 406.

¹⁸⁹ Zárt, bizalmas, számozott 1999: 369-370.

értékesebb hányad maradt kiadatlan, de az is biztos: filozófiában, szociológiában fordított az arány”.¹⁹⁰ Nem meglepő tehát, hogy a magyar szamizdat történetének kezdetei részben a társadalomkutatások műhelyeiből kikerülő irodalomhoz köthetők, amelynek exkluzív, reprezentatív és szakmai jellegű kiadványai szellemtörténeti értelemben a marxizmus válságát és az ideológia univerzumának felbomlását tükrözték.²⁴⁶ Művészi téren a tiltás kategóriájának elsősorban az avantgárd szerzők és az irodalmilag másként gondolkodó csoportok estek áldozatul,²⁴⁷ így a szamizdat irodalom másik kiindulópontjának a neoavantgárd kezdeményezések tekinthetők.²⁴⁸ Az 1970-es évektől a magyar avantgárd művészek nemzetközi kapcsolatai is jelentősen kiszélesedtek a hálózatépítő stratégiáknak köszönhetően, miután a *mail art* megjelenése új lehetőségeket teremtett a művészeti kommunikáció és a kulturális cserefolyamatok terén.²⁴⁹

A „fekete listás” szerzők ugyanakkor a kevés olvasóra számító szamizdat publikációk mellett olykor közlési felületként használhatták a nyugati emigrációs kiadványokat, a szomszédos országok magyar nyelvű műhelyeinek fórumait, de alkalmanként és esetlegesen hazai antológiákban, folyóiratokban is megjelenhettek. Az egyik első szamizdatként értékelt, underground talajon létrejött folyóirat-kezdeményezés, az 1972-ben útjára indult *Szétfolyóirat*²⁵⁰ szerzői köre erre igen jó példával szolgál. A *Szétfolyóirat*ban megjelent anyagok közül némelyik a jugoszláviai kulturális színtéren, underground kiadványokban tűnt fel,²⁵¹ míg más szövegek hivatalos antológiákban láttak napvilágot (a publikációs lehetőségek célzatos javítása ugyanis a hatalmi szándéknak megfelelő módon elősegítette, hogy a külön utas szerzők a hivatalos, s ezért könnyebben ellenőrizhető nyilvánosság körébe integrálódjanak).²⁵² A *Szétfolyóirat* szerzői közül Erdély Miklós és Szentjóby Tamás elsősorban a párizsi *Magyar*

legtekintélyesebb szeletet képviselő szociológiai tanulmányok 455 kéziratlapon szerepeltek. (*Profil – és ami „nem illik bele”. A hazai kézirat irodalom két legújabb gyűjteményes kötete*, szerk. SZABADOS József, Weekend

Magazine, 1978. április 8., 11. HU OSA 300-40-1 Box 253 [Ellenzék: Szamizdat 1978-1983], Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject files (Series 1); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest).

¹⁹⁰ *Profil. Válogatás 34 szerző nyilvánosságra szánt, de meg nem jelent írásaiból*, I., szerk. Kenedi János, Budapest, 1977. szeptember, VI. [OSZK 3461918; 3461922; 3461923]. Ezt a megállapítást tükrözte a *Profil*ban szereplő anyagok aránya is, hiszen míg a szépirodalom, valamint a publicisztika és az esszé egyaránt 76 kéziratlapot tett ki, addig a filozófiai és esztétikai anyagok ennek több mint a két és félszeresére rúgtak, és a

²⁴⁶ *Interjú Demszky Gáborral a szabad sajtó büneiről* [kéz- és gépirat], HU OSA 302-1-5 Box 7 [*Hírmondó* ?]; Personal Papers of Gábor Demszky (Fonds 302), Samizdat Publications (Subfonds 1), Manuscripts (Series 5); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

²⁴⁷ Tábor 1997: 17–18.

²⁴⁸ Haraszti 1978: 18-19.

²⁴⁹ Vö. Beke 2002: 235. Erről bővebben: Perneczky 1991.

²⁵⁰ Erről bővebben: Bényi 2008.

²⁵¹ Szentjóbby Tamás eredetileg a *Szétfolyóirat*ban közölt *Anonym kiáltványa* például „a fiatal jugoszláviai magyar értelmiség erőit mozgósító” Mixed Up Underground vállalkozás begyűjtött anyagai közé került, amelynek szerkesztői, Szombathy Bálint és Csernik Attila beválogatták a jugoszláviai Kontaktor című underground művészeti folyóirat általuk szerkesztett, a megjelenés évére utaló 973-as jelzésű számába. (Szombathy 1991: 124-

125.) ²⁵² Hajas Tibornak a *Szétfolyóirat* Ajtony Árpád által szerkesztett számában közölt versei közül az *Alibifeladványok*, ill. *Használd a hangomat* című versei a *Ne mondj el semmiről* című kötetben (Ne mondj le semmiről 1974), míg a *Mit kell tudni a kutyaidomításhoz?* az *Add tovább!* című antológiában jelentek meg hivatalosan (Add tovább 1976).

Műhelyben és két vajdasági folyóiratban, az *Új Symposion*ban¹⁹¹¹⁹² és a *Hidban* tudta közölni írásait. A délvidéki sajtó szerepét Kenedi János visszaemlékezése is megerősíti, amely az *Új Symposion*ban való közlést és a kéziratos terjesztést vagy/vagy lehetőségként láttatta:

’69-től egyfolytában samizdatot akartam írni. [...] Ezek határesetek voltak. Ha leköszölte az *Új Symposion*, akkor megjelentek, ha nem, akkor azt gondoltam, hogy majd én ezeket kéziratos irodalom gyanánt terjeszteni fogom.²⁵⁴

Néhány évvel később – a samizdaton és a párizsi *Magyar Füzeteken* kívül – Tamás Gáspár Miklós terjedelmesebb esszéi is ugyanitt voltak olvashatóak.¹⁹³ Lényegében ez a liberális közléspolitikai vezetett az *Új Symposion* szerkesztőinek leváltásához 1983. május 9-én, miután a Fórum Hetilapok kommunista alapszerve megállapította, hogy az *Új Symposion* „önbüvörébe zárkozott”, s „politikai érzéketlenségre vall az a tény, hogy a folyóirat az utóbbi számokban olyan külföldi szerzők művét közölte túlsúlyban, akiket országunkban ellenzéki íróknak tartanak, s ezzel a külföldi írók szócsöveként szerepelt a folyóirat”.¹⁹⁴

4) Összegzés

¹⁹¹ Vö. Bányai 2004: 56. ²⁵⁴ SOMLAI Katalin interjúja Kenedi Jánossal, 2010. április 19. – 2014. június 30., OSZK – 1956-os Intézet Oral

History Archivuma, Budapest, <http://www.memoryofnations.eu/story/kenedi-janos-1947-2798> [Hozzáférés:

¹⁹² . május 29.]

¹⁹³ *Hírmondó*, 4. sz., 1984, 18.

¹⁹⁴ R.K., Egy irodalmi lap szétzúzásának menetrendje – külföldön, *Hírmondó*, 2. sz., 1983, 32.

Míg a Kádár-rendszer szovjet intervencióból és megtorlásból kibontakozó valósága magyarázatul szolgál az ellenzéki magatartásformák, a másként gondolkodás és a disszidens aktivitás háttérbe szorulására, addig az érett Kádár-korszak magyar kultúrájának sajátosságait jelentősen meghatározta a konszolidációval megváltozó információs környezet és a nyugati kapcsolatok élénkülő jellege. Az enyhülés érezhető volt a „puha diktatúra” engedékenyebb közléspolitikájában, a kulturális élet viszonylagos pluralizálódásában és a cenzúra lágyulásában is. A hatvanas években, amely az ötvenes évekhez képest hozott jelentős enyhülést, a hazai értelmiség információhoz jutását több tényező is segítette: egyrészt a hazai kulturális médiumok nyitottabbá válása és a szocialista tömegmédián kívül elérhető információs csatornák, másrészt a vasfüggönyön túlról sugárzó rádiók magyar adásai, a külföldről bekerülő nyugati lapok és emigrációs publikációk, valamint a CIA titkos könyvterjesztési programja keretében kézbesített kiadványok. Ez az információs környezet nem tette szükségessé alternatív információs hálózat – vagyis a szamizdat második nyilvánosságának – kiépítését.

A nyugati kapcsolatok szemszögéből – ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk – a magyar szamizdat története kétarcú folyamatként mutatkozik meg. Míg a Nyugat felé való nyitás – a magyar nyilvánosság jellegzetes struktúrája mellett – hosszú ideig késleltette a szamizdat kultúrájának hazai kialakulását, addig az 1970-es évek közepétől a szamizdat anyagok áramlását a nyugati kapcsolatok és a bennük rejlő potenciál egyre erőteljesebben motiválták. A szamizdat irodalom így – megerősítve a nemzetközi kulturális cserefolyamatok kontinuitását – az 1970-es évek második felétől szervesen integrálódott a cenzúrázatlan anyagok vasfüggönyön keresztül történő áramlásába, újabb és újabb lyukakat ütve azon.

**„Hivatalos szamizdat” – Cenzúra, kommentár és Lengyel József *Szembesítés* című
regényének kiadásai**

Más szocialista országokéval összehasonlítva a kádárizmus kultúrpolitikája – amely köztudottan nem rendelkezett intézményesített cenzúrával – viszonylag liberális rendszerként tűnhet fel előttünk. A forradalom leverése után egy évtizeddel – miután a traumák sorát átélő társadalom megadóan elfogadta Kádár életszínvonal-politikáját – az ország maga mögött hagyta a totális elzárttságot, s az ideológiai béklyók szorítása csökkent. A kádári konszolidáció a kultúrpolitikát sem hagyta érintetlenül, amely a hatvanas évek közepén „ideológiai tolerancia apróbb jeleit mutat[t]a”.¹⁹⁵ A liberalizálódó irodalompolitikának köszönhetően a nyugati irodalom újra teret nyert Magyarországon, s a tolerált művek száma is nőtt.

A Szabad Európa Rádió egyik hírforrása azonban arra figyelmeztetett, hogy a hatvanas évek kiadói gyakorlata korántsem volt annyira liberális szellemű, mint amennyire Nyugatról látszott.

Steinbeck, Faulkner, Grass, Enzensberger, stb. műveit is kiadják. A könyvek kiadásának céljáról azonban nyugaton már nem tájékozódtak, pedig az utó- és előszavak e téren elég világosan megmondják a kiadás célját.¹⁹⁶

E forrás szerint a hatvanas évek viszonylag nyitott kultúrpolitikáját az adott művet körülölelő paratextusok ellensúlyozták,¹⁹⁷ s – miközben biztosították a szocialista keretet az adott művek értelmezéséhez – döntő szerepet játszottak a publikáció legitimálásában.

A korabeli folyóiratok közlési gyakorlata megerősíti az adott művet övező kommentárok szerepét. Az *Új Írás* folyóirat például „a pártszerűtlen írások dorgálására-mosdatására” új műfajt honosított meg: „a kényes, eszmeileg vagy széptanilag vitatható – bár jelentős írók

¹⁹⁵ Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban 1966.

¹⁹⁶ *Publisher's Problems* (RFE/RL Information Items No. 347/67), 10 february, 1967, HU OSA 300-40-2 Box 7 [Culture: Publishing 1966–1989]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files in English (Series 2); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹⁹⁷ Lásd Genette 1997.

alkotta, értékes – művek” „kísérő tanulmányokkal, megjegyzésekkel »karózza« jelentek meg”.¹⁹⁸

Úgy gondoljuk, hogy szerkesztési gyakorlatunkban a szabadság értelmezésének és a kritika alkalmazásának szoros, dialektikus egységet kell alkotnia. Folyóiratunkban közölni szándékszunk olyan műveket is, amelyekkel egyben-másban nem értünk egyet, de csakis úgy, hogy kifejtjük a közlés okát és érvényesítjük kritikai álláspontunkat is.²⁶¹

A kommentár tehát kétélű fegyver volt: egyrészt kontextusba helyezte és így óhatatlanul elvette az adott mű kritikus hangvételének élet, feltárta pártszerűtlenségét és esetleges hibáit, másrészt lehetővé tette, hogy az adott mű, megfelelő keretek között ugyan, de mégis megjelenhessen. A szocialista intézmények hivatalos pecsétjeiként e kommentárok komoly potenciált jelentenek mindazon feltételek vizsgálata során, amelyek az irodalmi produkciót a kádárizmus évtizedeiben meghatározták.

1) Módszertani alapvetések

A kiadás, a cenzúra és a kommentár összefüggéseire összpontosítva érdemes lépésről lépésre felülvizsgálni a cenzúra értelmezésének hagyományos megközelítését. Ez a felülvizsgálat mindenekelőtt a textuális intervencióról más cenzurális technikák felé történő elmozdulást szorgalmazza, beleértve a paratextusok termelését is. Ezzel párhuzamosan a mű publikációjához vezető folyamatot is érdemes újragondolni. A kiadói gyakorlatokat az egykori keleti blokk országaiban vizsgáló kutatások egy dologban közösnek tűnnek: azokra a szövegvariációkra és változtatásokra összpontosítanak, amelyek általában a cenzor ominózus piros ceruzájának – vagy olykor a szerzőnek magának – tudhatók be. A szöveges változtatások jelentősége tagadhatatlan, hiszen azt a célt szolgálták, hogy az adott mű és a hivatalos politikai irányvonal – vagy éppen a mű és az irodalmi mező aktuális normája – közötti konfliktusok elsimuljanak.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Farkas 2011: 105. ²⁶¹ A szerkesztőség megjegyzése 1961: 231.

¹⁹⁹ Vö. pl. Friedberg 1954, Sámal 2013, Fik 1996. Ezekről a megközelítésekről elmondható, hogy a cenzúra jelenlétét, az öncenzúra gyakorlatát, avagy a szerzőkre terheket róó normatív mező (cenzurális) működését olyan textuális beavatkozások segítségével ragadja meg, amelyek következtében a mű fabuláris struktúrájában,

Ez azonban csupán az egyik aspektusa a szöveg, az azt hordozó tárgy, valamint az azt uraló gyakorlatok közötti hármass viszonyrendszernek. A jelentésmódosulások ugyanis abban az esetben is létrejönnek – érvel Roger Chartier –, ha egy stabilnak mondható szöveg különböző nyomtatott formákban válik olvashatóvá, és akkor is, ha nem csupán betű szerint állandó, de formájában is, hiszen ekkor az adott hordozóra bízott szöveg „változatlan marad olvasásmódjának változása közepette”. Az előbbi esetben azok a stratégiák, amelyek „expliciten, diszkurzívan valósulnak meg (előszavakban, figyelmeztetéseken, glosszáknak, jegyzetekben)” fontos szerepet játszhatnak abban, ahogy a szerzők vagy a kiadók a szöveg ortodoxiáját, egy kötelező olvasatot próbál[n]ak mindenkire ráerőltetni”.²⁶³ Következésképpen, a cenzúra nem csupán szöveges beavatkozások formájában mutatkozhat meg, hanem olyan kommentárok alkotta értelmezési keretként is, amelynek célja azon jelentések korlátozása, melyeket az olvasó tulajdonít a szöveghez.

Ugyanakkor azok a kelet-európai kutatások, amelyek az irodalmi produkció külsődleges keretfeltételeit vizsgálják az egykori szovjet blokk államaiban, nagyban támaszkodnak Pierre Bourdieu mezőelméletére. E megközelítés kontextusában a kiadást az irodalmi mező által konstituált cenzúrához való alkalmazkodásnak tekinthetjük. Bourdieu szerint „az alkalmazkodás az eufemizáció folyamatának a terméke”, vagyis annak a kombinációja, hogy „hogyan volt elmondandó, mi volt elmondásra szánva, és – figyelembe véve a konkrét mező struktúráját – mit lehetett elmondani.”²⁶⁴ A forma-adó folyamat [form-giving process] eredménye – vagy más szóval a kompromisszumos képződmény [compromise formation] – elválaszthatatlan attól a formától, amelyben megmutatkozott.²⁶⁵ E gondolatmenetet követve, ha a végső nyomtatott munkát „kompromisszumos képződménynek” tekintjük, akkor a forma-adó folyamat a kiadási procedúrának feleltethető meg. Annak érdekében azonban, hogy a kérdést tüzetesebben megvizsgáljuk, kissé el kell távolodnunk Bourdieu-tól.

A szerzői intencióval kapcsolatban Jerome J. McGann úgy érvelt, hogy „az intézményes terekben egy mű jelentésfolyamatai [signifying processes] egyre kollaboratívabbá és társadalmiasítottabbá [socialized] válnak”. A szerző nem ura szövege valamennyi dimenziójának, hiszen „a szövegek kommunikatív cserék komplex hálózatának a helyszínei.”²⁶⁶ Ebből a szempontból a kiadási folyamat egy intézményesített társadalmi

tartalmi elemeiben, nyelvi megformáltságában, szereplőinek jellemrajzában stb., egyszóval nyelvi kódrendszerében jön létre változás. Az előző változat szövegtestébe tett beavatkozás hívja életre a következő változatot, így módon a

cenzúra megjelenési formái módszertani szempontból a kiadások közötti különbségek számbavételének segítségével válnak megtapaszthatóvá. ²⁶³ Chartier 2011: 163–164, 171.

²⁶⁴ Bourdieu 1993: 90.

²⁶⁵ Bourdieu 1993: 91.

²⁶⁶ McGann 1991: 58, 61–62.

szféraként értelmezhető, amelyben különböző szereplők – az író, a cenzorok és lektorok, a kiadók, a hivatalos kultúrpolitika képviselőinek stb. – érdeke ütközik és kel versenyre egymással. Feltehetően valamennyiük birtokában van egy többé vagy kevésbé kialakult olvasatnak. Chartier-hez visszatérve, mindez azt jelenti, hogy az adott mű – korlátozott módon – *már a nyomtatott formában való megjelenése előtt* „egymásnak ellentétes olvasatok tárgyát képezheti”.²⁰⁰ Ezek az olvasatok szolgálnak a további egyeztetések alapjaként.

Annak meghatározása érdekében, hogy mi forog kockán ezen egyeztetések során, Chartier megközelítését „fejjel lefelé” kell fordítanunk.²⁰¹ A nyomtatott forma megszilárdulását megelőző olvasatok összegyűjtése ugyanis – vagyis a kiadó és az állami szervek háttéranyagainak, valamint a kiadási folyamatba bevont szereplők magánlevelezésének és személyes iratainak a felderítése – lehetővé teszi ezen olvasatok összehasonlítását a mű végső közvetítettségével. Következésképpen e fejezet igyekszik fényt deríteni a cenzúra egy kevésbé nyilvánvaló aspektusára, miközben a kommentárok által játszott szerepet a kiadási folyamat tükrében vizsgálja, amelyre mindenekelőtt társadalmi interakcióként tekint.

2) A vizsgálat tárgya

A fenti kérdések vizsgálatára a *Szembesítés* című regény kiadástörténete tükrében kerül sor, amelynek szerzője, Lengyel József a hatvanas évek egyik legellentmondásosabb alakja volt. Az 1896-ban született Lengyel a Kommunisták Magyarországi Pártjának tagjaként a *Vörös Újság* kultúrrovatának, vagy az *Iffjú Proletár*nak a szerkesztőjeként vette ki a részét a rövidéletű Tanácsköztársaság működtetéséből, annak bukása után pedig elmenekült az országból. A bécsi, majd berlini emigrációból a Szovjetunióba vezetett az útja, ahol 1938-ban

²⁰⁰ Chartier 2011: 171.

²⁰¹ „Ebből adódik annak szükségszerűsége – érvel Chartier –, hogy két, sokszor széttartó perspektívát kapcsoljunk össze egymással: egyfelől annak vizsgálatát, hogy a szövegek és az azokat hordozó nyomtatványok hogyan szervezik meg az olvasásukat, másrészt a megvalósult olvasatok begyűjtését, melyeket az egyéni vallomásokban cserkészünk be vagy az olvasói közösségek szintjén rekonstruálunk.” (Chartier 2011: 164)

hamis vádak alapján letartóztatták. Ezt követően Lengyel több mint másfél évtizedet töltött szovjet munkatáborokban és száműzetésben. Miután 1955-ben rehabilitálták, visszatért Magyarországra, ahol sorra publikálva korábban írott műveit lényegében újrakezdte irodalmi pályáját. Lengyel József személye, aki 1961-től a „lágerirodalom” körébe tartozó írásokkal is jelentkezett, a következő másfél évtizedben egyre nagyobb dilemmák elé állította az irodalompolitikát. Bár Lengyelt a szocialista irodalmi nyilvánosság olyan szerzőként tárta a nagyközönség elé, aki a végsőkig kitartott marxista világnézete és kommunizmusba vetett hite mellett, írásaiban Lengyel egyre erőteljesebben és kritikusabb módon feszegette a korszak érzékeny (tabu)témáit, elsősorban a személyi kultusz éveinek úgynevezett törvénytelenégeit. Bár Lengyel irodalmi mezőben betöltött pozíciója érthető módon jelentősen különbözött a korszak más íróitól, egyediségében is képes megvilágítani a hatvanas évek második felének légkörét és cenzurális technikáit.

Lengyel az 1966-ban befejezett *Szembesítést* munkássága „zárókövének” tekintette.²⁰² A regény középpontjában egy túlfűtött ideológiai vita áll, amely két kommunista – Banicza István és Lassú Endre – között zajlik. Miután 1948-ban visszatért a munkatáborból, Lassú a kijelölt kényszerlakhelyéről illegálisan Moszkvába utazik, hogy meglátogassa barátját, Baniczát, s egyben elintézzze a Magyarországra történő visszatelepítését. A mauthauseni koncentrációs tábor borzalmaival túlélte Banicza ekkoriban a moszkvai magyar követség első tanácsosa. Lassú és Banicza találkozása két rendkívül ellentmondásos történelmi tapasztalat szembesítését eredményezi. Miközben a két figura náci rendszerről tett elítélő megnyilatkozásai érthető módon nem okoznak meglepetést, Lassú éles kritikája, amelyet a szovjet táborrendszerről fogalmaz meg, váratlanul hat. Bár a szereplők vitája két évtizednyi történelmi tapasztalatot foglal magában, a regény időkerete mindössze egy bő napot ölel fel, hiszen Lassúnak minél hamarabb vissza kell térnie a kényszerlakhelyére. A regény – az emigráns értelmiségiek, valamint a *glasznosztj* időszakának kritikusai szerint – nem számított remekműnek. A regény egyoldalú kompozíciós megoldását, narratív következetlenségét és az időnként publicisztikába hajló nyelvét is kritikával illették.²⁰³ A regény kiadása elé komoly akadályokat emelő kifogások azonban nem esztétikai, hanem ideológiai jellegűek voltak.²⁰⁴

²⁰² Lengyel József noteszeiből 1989: 164.

²⁰³ Lásd Bosnyák 1988: 2239–41.; Schöpflin 1972: 65–70.

²⁰⁴ Ezúton is nagyon köszönöm Lengyel Tatjánának a dokumentumok felkutatásában és hozzáférhetővé tételében nyújtott segítségét.

A „reálisabb irodalompolitikára törekvés” ellenére – amely „magában foglalta az ideológiai tolerancia apróbb jeleit”, s az írók jogát ahhoz, hogy „a nehézségeket, a negatívumokat kendőzetlenül feltárják és bírálják” –, a hivatalos szocialista könyvpiar hallgatásba burkolta a regényt. Miután a *Szembesítés* végleges változata 1966 elejére elkészült,²⁰⁵ a szerző évekig sikertelenül próbálta eljuttatni a regényt a széles nyilvánossághoz. A szerző taktikai húzásainak köszönhetően azonban egy fejezet megjelenhetett a *Kortárs* folyóiratban 1968 decemberében, sőt a regényt jelentéktelen változtatásokkal a Kossuth Kiadó 1971-ben „bizalmas” vagy „zárt” kiadásban, „kéziratként” jelentette meg. Bár a „bizalmas kiadás” – vagy ahogyan Nyugaton hívták, „hivatalos szamizdat” – néhány száz példánya mindenekelőtt a pártelit tagjaihoz került, az egyik példány eljutott Nyugatra. Így 1973-ban a vasfüggöny túloldalán is megjelenhetett a kötet „tamizdat” formájában, Peter Owen londoni kiadójának köszönhetően. A széles olvasóközönséghez eljutó, nagy példányszámú magyar nyelvű kiadás azonban csak jócskán az író 1975-ben bekövetkezett halála után, 1988-ban, a tömegmédiában is jelentős változásokat hozó *glasznoszty* idején jelenhetett meg Magyarországon.

A több mint másfél évtizedes szibériai száműzetésből hazatérő Lengyel József 1955-ben újévi jókívánságként ezt jegyezte fel a naplójában: „éljen a nép kulturális fejlődése, amely lehetővé teszi, hogy maga az olvasó cenzúrázza az írásműveket”.²⁰⁶ Ez alkalommal azonban Lengyel túl optimista volt. A *Szembesítés* kiadástörténete során a cenzurális eljárások széles repertoárja lépett működésbe annak érdekében, hogy megakadályozza a regény nyilvánosságra kerülését, illetve hogy – a publikációt övező kommentárok esetében – meggátolja az alternatív olvasatok kialakulását. E fejezet negyedik és ötödik része a regény két magyar kiadását olyan kompromisszumos képződményekként tárgyalja, amelyek a „forma-adó kiadási folyamatból” erednek, majd megvizsgálja azokat az olvasatokat, amelyeket e kiadások színre vittek. Az alábbi vizsgálat azokat az olvasatokat is be kívánja vonni a vizsgálatba, amelyek csupán a *Szembesítés* kiadásának előtörténetéhez tartoznak. A hatodik rész a tamizdat kiadásért folytatott

küzdelem rövid bemutatását követően a Nyugaton megjelent regény paratextuális keretrendszerére összpontosít. A szövegkiadások vizsgálatának hozadékaként a *Szembesítés* sorsa rámutat, hogyan kell értenünk ebben az időszakban az irodalmi életben tapasztalható

²⁰⁵ Lengyel József noteszeiből 1989: 170.

²⁰⁶ Lengyel József noteszeiből 1989: 55.

„ideológia toleranciát”, miközben lelepleződnek az 1960-as évek szocialista irodalmi nyilvánosságának tabui is. Végezetül a hazai és a nyugati publikáció kettős viszonyrendszerében élesebben kirajzolódnak a szerző mozgásterének határvonalai, amelyek a mű megjelentetésére irányuló cselekvési lehetőségeket övezték.

3) A „magyar Szolzsenyicin” és az irodalompolitika

Lengyel nyugati fogadtatásában elsősorban nonkonformista írói *ars poeticája* keltett figyelmet. A Szabad Európa Rádió Kutatóintézetének fentebb idézett háttérjelentése megállapította, hogy „a magyar irodalomban széles körben folyik a sztálinista, rákosista múlt nyomasztó hagyatékának felszámolása, s e felszámolásnak művelői bátor aktivitásról és fáradhatatlanságról tesznek [tanúbizonytságot]”. A jelentés ezt követően Lengyel József személyét hozta fel példának, hiszen „elbeszéléseinek jó része a személyi kultusz idején elszenvedett erkölcsi, fizikai megpróbáltatások élményanyagából táplálkoz[ott]”. Néhány oldallal később a jelentés kitért Lengyel József és más írók – Juhász Ferenc, Sánta Ferenc, Mészöly Miklós – nonkonformista *ars poeticájára* mint olyan hitvallásokra, amelyek „nem a szocializmus, legalábbis nem annak kommunista formája mellett tesz[nek] hitet, hanem elsősorban magasabb etikai értékek mellett”.²⁰⁷²⁰⁸

A Szabad Európa Rádió Kutatóintézetének egy jóval korábbi keltezésű háttérjelentése is úgy mutatta be Lengyel Józsefet, mint aki a szovjet koncentrációs táborokról szóló műveinek közlésével a magyar irodalmi élet Szolzsenyicinjévé vált.²⁰⁹ Lengyel és Szolzsenyicin párhuzama azért is kézenfekvő lehetett, mert az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* és az *Elejétől végig* című kisregény 1963 elején egy hónapnyi eltéréssel jelent meg Magyarországon.²¹⁰ Több más tényező mellett a két szerző között az igazság logocentrikus felfogása és az újrealista prózanyelv is kapcsolatot teremtett. Az olyan, hivatalos publikálástól eltiltott

²⁰⁷ *Irodalmi helyzetkép 1966. január–július*, 1966. szeptember (No. 309), HU OSA 300-40-1 Box 566. [Irodalom

²⁰⁸ –1966]; Records of the Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

²⁰⁹ *The Hungarian „Solzhenitsin” Speaks Up*, 1963. március 26., HU OSA 300-8-3-3530; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute, Publications Department, Background Reports; Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

²¹⁰ Szolzsenyicin művének szovjetunióbeli hivatalos megjelenése döntő mértékben közrejátszott abban, hogy Illés Lajos meg merte kockáztatni az *Elejétől végig* közlését az *Új Írás* című folyóiratban (Illés 2002: 71–72; Illés 2008: 36).

disszidens szerzők neorealista irodalma ugyanis, mint a Szovjet Írószövetségből 1969-ben kizárt, majd 1974 elején az országból is kiutasított Szolzsenyicin vagy az ugyancsak emigrációba kényszerült Vlagyimir Makszimov, a szovjet igazságra egy disszidens igazságot kínált válaszként, ám mindez egy átlátszó realista prózaesztétikán keresztül fejeződött ki, amely egyáltalán nem szakított a szocialista realizmus esztétikai konvencióival.²¹¹ Bár Szolzsenyicin és Lengyel prózanyelve között természetesen voltak különbségek,²¹² Lengyel életművének legjelentősebb darabjai – Szolzsenyicin műveihez hasonlóan – nem tértek el jelentős mértékben a hivatalos irodalmi normától.²¹³

Sőt, az *Igéző* „a szocialista realista irodalom példadarabjává” vált.²¹⁴ Az *Igéző* annak a ciklusnak a kiemelkedő darabja volt, amelyért a szerző 1963-ban Kossuth-díjat kapott. A szibériai kolhozban játszódó elbeszélés főhőse András, a hallgató idegen, akivel „valahol, valahogy, valami nagy igazságtalanság történt”, s aki Miska mellé szegődik szénégetőnek. Miközben a falutól távol eső kunyhóban élő két szénégető összebarátkozik, megtanul együttműködni egymással a kemény fizikai munka során, elkezdik megosztani egymással, amijük van, András „emberkerülő magánya”²¹⁵ és szótlansága lassan feloldódik. Egy nap azonban beállít Jevszej, az erdőkerülő a vadászkutyájával, Najdával, akit kizárólagos tulajdonaként kezel, s akitől feltétlen engedelmességet követel meg. Miután a vemhes Najda megérti, hogy megkölykezése után gazdája kesztyűt vagy gallért készül belőle csinálni, Jevszej elveszti a kutya bizalmát. Najda András mellé szegődik, akiről a faluban azt pletykálják, hogy „szemmel igéző varázsló”. Amikor Jevszej bosszúból megöli a kutyát, Najda drámája felszínre hozza a két „gazda”, Jevszej és András közötti különbséget, megerősítve az utóbbi humanizmusát. A mű korabeli recepciójában Lengyel kritikusai annak a mikrotársadalomnak a szocialista jellegét hangsúlyozták, amelyet András teremtett Miskával, megvilágítva, hogy „az igaz ember, a kommunista ember ember marad az embertelenségben is, s a vele szemben elkövetett igazságtalanság ellenére is épít, alkot a legnehezebb helyzetben”.²⁸² Így a korabeli hivatalos recepcióban az egész *Igéző* ciklus a

²¹¹ Komaromi 2004: 607.

²¹² Vö. *The Times Literary Supplement*, 6 March 1969, nr 3497, 238.

²¹³ Erre utalt például „a valóság koncentrált visszatükrözése” (Pándi 1971: 590), a „pozitív hős sematikus elképzelésének” tágítása, a szocialista jövő perspektívájának felmutatása is (A magyar irodalom története 1966: 809, 813).

²¹⁴ Gondos 1968: 1947. A szocialista realizmus kérdéséhez lásd Scheibner 2014: 23–46.

²¹⁵ Kelemen 1962: 7. ²⁸² Kelemen 1962: 7. ²⁸³ A hatvanas évek végétől az *Igéző* „szabadon választható” olvasmányként bekerült a közoktatásba (Vasy 2005: 224).

szocialista humanizmus győzelmét reprezentálta a sztálinizmus éveinek embertelen körülményei közepette. A „szocialista humanizmus” programjának érvényre juttatásával az *Igéző* társadalmi nevelőfunkciót is betölthetett.²⁸³ Arra, hogy Lengyel ábrázolásmódjának „modern” eszköztára alapvetően a realista irodalom

hagyományába illeszkedett, az is utal, hogy bár a hatvanas években nagy tekintélyű szerző a próza egyik „bátor kísérletezőjévé” lépett elő,²¹⁶ életműve a „prózaforradalom” kanonikus átrendeződése következtében elveszítette az irodalmi térben betöltött korábbi pozícióját: a posztmodern paradigma felől olvasva Lengyel igazságcentrikussága és realizmushoz való vonzódása parodisztikus jelleget öltött.²¹⁷

Másrészt Lengyel József esetében a marxizmus, majd egyfajta baloldali humanizmus pozíciójából folytatott „ellenzékiesség” a „kíméletlen igazságkereséssel” kapcsolódott össze.²⁸⁶ Margittay Ilona szerint, aki az író élettársa volt, a másfél évtizedet szibériai munkatáborokban és száműzetésben töltő Lengyel hazajövele után egyetlen feladatának az igazság nyilvánosságra hozását tartotta.²¹⁸ Lengyel *ars poeticája* szerint „az írónak csak az igazságot szabad írni”, méghozzá „úgy, hogy az nemcsak hogy ne féligazság, hanem az egész igazság legyen”.²¹⁹ Ebből következett Lengyel szerzői stratégiája, amely figyelmen kívül hagyta a politikai kurzus változásainak kitett irodalmi mező aktuális normáit, s lényegében „egy még nem létező konjunktúrára termel[t]”.²⁸⁹ A lágerirodalom nyilvánossága a változékony politikai irányvonalaktól függött, amelyek szélesebb medrét a hruscsovi „olvadás”, majd 1964-től a Brezsnyevvel beköszöntő visszakeményedés jelölte ki.

A szocialista kultúrpolitika nagy figyelmet fordított arra, hogy a szovjet birodalmi érdekekhez igazodva a lágerirodalommal kapcsolatos diskurzus termelését „ellenőrizze, kiválogassa és megnevezze”. E diskurzus szabályozása során a Michel Foucault által említett valamennyi (egymástól élesen egyébként nehezen elválasztható) nagy kizáró rendszer – az

²¹⁶ A magyar irodalom története 1966: 813.

²¹⁷ Lengyel József *Széljegyzetei a regényírásról* Umberto Eco-paródiának olvashatók – jegyzi meg Kukorelly Endre, aki a lábjegyzetben tömören kifejti, hogy Lengyel „Thomas Mannra hivatkozik, a *Vörös és fekete* olyan benyomást kelt, mintha azelőtt nem létezett volna regény. Lengyel szerint úgy írunk, ahogy ma írta Stendhal. De hogyan írta ma Stendhal?” (Kukorelly 2006: 33, 166.) ²⁸⁶ Az „igazságkeresés” kifejezést Major Ottó háromszor is szerepelteti Lengyel naplójegyzeteihez írt rövid bevezetőjében (Lengyel József noteszeiből 1989: 5–14).

²¹⁸ MARGITTAY Ilona-*interjú*. Készítette HAVRIL Erzsébet 1990-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 245. sz., 23.

²¹⁹ Lengyel József noteszeiből 1989: 52.

²⁸⁹ Lengyel József noteszeiből 1989: 171.

²⁹⁰ Foucault 1998.

igaz és a hamis diskurzus közötti megosztást létrehozó *igazságvágy*, a *tilalom*, valamint a *megosztás* és *elutasítás* – működése tapasztalható volt.²⁹⁰ A lágerirodalom recepciójában és általában a szovjet lágerekről szóló nyilvános diskurzusban ugyanaz a diszkurzív kereteket kijelölő álláspont termelődött újra hivatalos „igazságként”.

A „különleges táborok” – ahogy például Kardos Pál irodalomtörténész írta – „nem a rendszer hibájából, hanem a rendszer ellenére” születtek, ugyanis „a fiatal szocializmus nem tudott egyhamar úrrá lenni azokon az ősi, emberi bűnökön, amelyek évezredek magántulajdonra épült társadalmában nőttek naggyá”.²²⁰ Sándor András újságíró és fordító,²²¹ aki „Sárdi” fedőnéven 1965 óta jelentett az irodalmi életről az állambiztonsági szerveknek,²⁹³ ugyancsak szilárdan tartotta magát a náci koncentrációs táborokat és a szovjet lágereket illető „történelmi igazsághoz”, amely az előbbieket magával a nemzeti szocialista rendszerrel azonosította, míg az utóbbiakat a kommunizmus felépítésének tényleges folyamatáról leválasztva a személyi kultusz időszakának torz jelenségei közé sorolta: „az előbbiek egy vadállat harapásai voltak kimúlása előtt, az utóbbiak pedig valami születő, növekvő újnak kezdeti torzulásai, fájó, de szükségszerűen múló kiütései”.²²² Ez az álláspont kizárólagos dominanciával rendelkezett Lengyel *Igéző* ciklusának hivatalos recepciójában is.²²³

A szovjet lágerek mögött a szocializmus törvényeitől idegen erők hatását feltételező hivatalos állásfoglalás egyrészt öncenzúrára intett, másrészt – ahogy látni fogjuk – kizárással és tilalommal sújtott minden más megközelítést, amely a két jelenség között például párhuzamot engedett vonni. A „lágerirodalom körül kialakult ízléstelen hisztéria” ellen Galambos Lajos író közölt cikket,²²⁴ elkülönítve egymástól a megfontolt és mérvadó, illetve a botrányszagú és ezért részrehajló („örült”) beszédet. Hasonlóképpen rekesztette ki a diskurzusból Kardos Pál az „ellenséges szándékú »leleplezéseket«”, amelyek „említésre sem méltók”.²⁹⁷ Ez a tendencia egyezett a hivatalos kultúrpolitika törekvéseivel: Tóth Gyula, a Kiadói Főigazgatóság főelőadója 1964. júniusi beszámolója alapján „nem tekint[ették] az irodalom feladatának az utólagos, és divatnak hódoló »leleplezést«”.²⁹⁸

²²⁰ Kardos 1963: 79.

²²¹ Róla lásd az alábbi portrét: Ständeisky 2014.²⁹³
Szőnyi 2011: 110-111.

²²² „Sárdi”: ÁBTL M-35897, 73.

²²³ A magyar irodalom története 1966: 811; Gondos 1968: 1952.

²²⁴ Galambos 1963: 370.

²⁹⁷ Kardos 1963: 79.²⁹⁸

Tóth 1964: 262.

A diskurzus szabályaihoz való igazodás nélkül a lágerirodalom létjogosultsága melletti érvelés is elképzelhetetlen volt. Lengyel közeli barátja, Mathejka Jánosné, aki Aczéllal is kapcsolatban állt, a *Kicsi, mérges öregúr* című elbeszélést parafrázálva érvelt amellett, hogy fel kell tárni és meg kell szüntetni „az égi testek mozgása, forgása, vonzása szabályát megbontó idegen törvény okozta szabálytalanságokat”, s ebben az irodalom és a művészet feladata az volna, hogy élményszerűen „érzékeltesse” és „átéreztesse”, hogy „a pártnak és a kommunista világnézetnek semmi, de semmi köze a személyi kultusz torz és bűnös módszereihez”.²²⁵

Felismerve e diskurzusban rejlő veszélyeket, a hatalmi szervek igyekeztek margóra szorítani a lágerirodalom jelenségét, és ritkítani az arról kialakult közbeszédet. Ebből a szempontból tanulságosak azok a hivatalos reakciók, amelyek a *Kritika* folyóirat 1965. márciusi számában közölt Lukács-cikkre érkeztek válaszként. Cikkében Lukács Szolzsenyicin *Ivan Gyenyiszovicsát* „a szocialista jelenkor irodalmi magáratallásának jelentős nyitányaként” értékelte, a szocialista realizmus központi problémáját pedig „a sztálini korszak kritikai feldolgozásában” határozta meg.³⁰⁰ A cikket nemcsak az azt követő, Elméleti Munkaközösség által jegyzett állásfoglalás bírálta, de sommás választ adott rá az MSZMP elméleti folyóiratának 1965. áprilisi száma is, amelyben elítélték az irodalom ellenzéki funkcióját hangoztatókat, s a torz nézetek hirdetői közé sorolták azokat is, akik „– ugyancsak ellenzéki éllel – azt állít[ották], hogy az irodalom központi kérdése és szinte kizárólagos tárgya csakis a személyi kultusz kritikája lehet”.²²⁶

Ennek ellenére a szovjet és a náci haláltáborok közötti párhuzam már az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című kisregény megjelenése óta benne volt a levegőben. 1963 elején Galambos Lajos rossz szájjal jegyezte meg, hogy a Szolzsenyicin kisregényét olvasók között „félre nem érthető célzások hangzanak el a fasiszta lágerek és az említett mű[ben] megírt munkatáborok közötti egyenlőségjelre”.³⁰² Ahogy Schöpflin György megállapította, Lengyel József korábbi, a desztalinizáció folyamatában jelentős részt vállaló műveinek logikájából egyenesen következett a náci koncentrációs és a sztálini munkatáborok egymással

²²⁵ Mathejka 1962: 616. Vö. *LENGYEL József levele Illés Endrének*, 1969. március 1., MTA Kézirattár, Ms 5538/457. Lengyel szerint „mikor 1962 júniusában az *Új Írásban* megjelent a »Kicsi mérges öregúr«,” a szerkesztők – ahogy ő is – szükségesnek látták „ugyanabban a számban megjelentetni Mathejka Jánosné cikkét »Arról, hogy mi kell és mi nem kell«”. Szándékuk szerint Mathejka Jánosné cikkének azt a szerepet kellett betöltenie, hogy „minden politikailag káros belemagyarázást lehetetlenné t[egyen]”.³⁰⁰ Lukács 1965.

²²⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszzerű ideológiai feladata 1965: 35.³⁰² Galambos 1963: 370.

való szembesítése.²²⁷ Lengyel a *Szembesítés* körvonalazódásakor – 1964. március 9-én – az alábbi megjegyzést tette noteszébe:

Összehasonlítás Mauthausen és egy szovjet láger közt. Jobb a szovjet láger, de a jelszavak, melyek alatt a foglyokat tartják, szocialistának akarnak látszani – ezért aljasabbak.²²⁸

Kiadáspolitikai szempontból Lengyel korábbi műveihez képest a *Szembesítés* tehát jóval kényesebb kérdésnek számított. A náci, illetve a sztálini munkatáborok tapasztalatait ütköztető vita dialogikus voltának köszönhetően a mű „végkicsengését” sem lehetett egyértelműnek nevezni. Tóth Dezső azért marasztalta el a szerzőt, mert míg előző regényeiben „egy személyben mondott igent és nemet, ebben az új regényben ezt az igent és nemet kettéoszt[ott]a, egymással szembeállít[ott]a”.²²⁹ Király Istvánból a *Szembesítés* „csak ellenindulatot vált[ott] ki”: „szörnyű könyv” – írta.³⁰⁶ „Sárdi” az *Ellenséges tevékenység (ideológiai diverzió) megnyilvánulásai mai irodalmi életünkben* című, 1969. november 14-én kelt jelentésében azokat a műveket kárhoztatta, amelyekben a hatalom és az erkölcs problémája olyan tételként fogalmazódott meg, mely szerint „minden hatalom eleve való tagadása a morálnak, mint olyannak”, egyszóval a „hatalom immoralis”. „Sárdi” ezek közé a művek közé sorolta a *Szembesítés* kéziratban lévő szövegét is, amelynek szerzője – amint az ügynök megjegyezte –

„veszedelmesen távolodóban van kezdeti helyes álláspontjától”. „Sárdi” arra figyelmeztetett, hogy „vigyázni kell, hogy olyan írók, mint Lengyel József, ne kerüljenek át az ellenséges táborba”.²³⁰ Lengyel műveinek hatalmi szempontból differenciált megítélése oda vezetett, hogy

1971. március 11-én a szerző maga jegyezte fel noteszében:

²²⁷ Schöpflin 1973: 65.

²²⁸ Lengyel József noteszeiből 1989: 140.

²²⁹ *Lengyel József kéziratoss regényének vitája*, „Sárdi”: ÁBTL M-35897/1, 28. A regény írószövetségi vitáján még az a vád is felmerült, hogy „Banicza szinte szándékoltan mond gyenge érveket, hogy Lassu mondanivalója annál erőteljesebb lehessen”. (*Lengyel József kéziratoss regényének vitája*, „Sárdi”: ÁBTL M-35897/1, 26–27.)

³⁰⁶ Király 2017: 148.

²³⁰ „Sárdi”: ÁBTL M-35897/1, 92.

Én támogatott, túrt és tiltott író vagyok egy személyben. Erősen támogatott, még erősebben tiltott és főképp nyögvenyelőn túrt.²³¹

Lengyel ugyanakkor folyamatosan reménykedett annak a „politikai konjunktúrának” az eljövételében, amely a *Szembesítés* megjelentetését lehetővé tette volna. A politikai irányvonal lágyulására és megkeményedésére utaló jelek hullámozása nyomon követhető Lengyel noteszfeljegyzéseiben is. A napló tanúbizonysága szerint Lengyelt felvillanyozta az 1968. január 6-i lapok híre, amelyek a reformszellemiséget képviselő Aleksander Dubček Csehszlovákia első titkárává való kinevezéséről tudósítottak. Lengyel úgy vélte, hogy ez a politikai elmozdulás „esetleg sürgössé teheti a *Szembesítés* nyomdakész állapotba hozását”.²³² Négy hónappal később – 1968. április 11-én – azonban már jóval borúlátóbb volt: szellemi fáradtságának egyik okát a *Szembesítés* jövőjének rossz perspektíváiban látta, elsősorban az aznap publikált Brezsnyev-beszédben, „mely bizonyára elnyomandó tendenciának tekint[ette] Szolzenyicint – tehát [őt] is”.²³³ A kiadáspolitikai lehetőségek nemzetközi helyzettől való függése fontos elem volt a hivatalos kiadói szereplők érvelésének eszköztárában is: Köpeczi Béla, az MSZMP KB kulturális osztályvezetője 1966. szeptemberi állásfoglalása szerint a regény kiadhatatlan volta „nem végleges elutasítás, talán a[z MSZMP IX.] kongresszus[a] után változik a helyzet”.²³⁴ A helyzet azonban 1967 decemberére sem változott meg, Mesterházi Lajos közlése szerint a *Szembesítés* sorsa – hogy le lehet-e adni a *Látóhatárban* – ekkor a februári budapesti pártkonferencia eredményétől függött.²³⁵

Köpeczi szavai valószínűleg egyáltalán nem lepték meg Lengyel Józsefet, aki már 1966 májusában azt a megjegyzést tette naplójában: „nem hiszem, hogy a regényt a közeljövőben leközlík, de mindent megteszek, hogy a nem-közlést igen nehézvé tegyem, és idővel – lehetetlenné”.²³⁶ A szerző stratégiáját óvatos, de határozott manőverezés jellemezte, amely egyaránt magában foglalta a kézirat védelmét és a megjelenés lehetőségének fokozatos kivívását. Egyrészt Lengyel, attól félve, hogy a kéziratot esetleg „begyűjtik tőle”, és „nem tudja reprodukálni még egyszer az egészet”, konspiratív módon védte mind a *Szembesítés*

²³¹ Lengyel József noteszeiből 1989: 356.

²³² Lengyel József noteszeiből 1989: 229.

²³³ Lengyel József noteszeiből 1989: 247.

²³⁴ Lengyel József noteszeiből 1989: 183.

²³⁵ Lengyel József noteszeiből 1989: 226.

²³⁶ Lengyel József noteszeiből 1989: 175.

kéziratát, mind a naplóit.²³⁷ Másrészt Lengyel különböző eszközökkel – elsősorban a cenzúra és a tiltás tényének tematizálásával, valamint a *Szembesítés* című regény köztudatba való óvatos beemelésével – igyekezett nyomást gyakorolni a hivatalos közléspolitikára.²³⁸

1969. március 28-án Lengyelnek sikerült elérnie, hogy a *Szembesítés* kiadhatóságáról írószövetségi vitát rendezzenek.²³⁹ E vitán többen is a regény kiadása mellett érveltek. Major Ottó – Gáll István korábbi javaslatához csatlakozva – amellet foglalt állást, hogy a regényt gyűjteményes kötetben adják ki. Major azt is kijelentette, hogy „ami a regényben van, az nem szovjetellenes, mert éppen ellenkezőleg: a táborok voltak szovjetellenes táborok”. A teljes egészében felvonuló Filozófiai Intézet²⁴⁰ több munkatársa – így Márkus György és Sós Vilmos is – határozottan kiállt a regény kiadása mellett, visszautasítva azt a vádat, hogy az nem tartalmazza a teljes igazságot. Mathejka Jánosné, Lengyel közeli barátja pozitívnak és igaznak tartotta a regényt.²⁴¹

Mindeközben Lengyel a regény kéziratát több irodalmi folyóirat és két kiadó szerkesztőségében is próbálta elfogadtatni. 1966 májusában adta le a regény gépiratát a Szépirodalmi Kiadónak és az *Új Írás* szerkesztőségének.²⁴² 1966 júniusában Baranyi Gyula, az *Új Írás* főszerkesztője közölte, hogy a regényt továbbította Köpeczi Bélának,³²⁰ akinek az volt a véleménye, hogy a *Szembesítés* Lengyel „eddigi írásainál jóval kevesebb hitellel, s

²³⁷ MARGITTAY Ilona-interjú. Készítette HAVRIL Erzsébet 1990-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 245. sz., 120–121.

²³⁸ Vö. Köpeczi Béla tájékoztatója az Írószövetség választmányi üléséről (1966. november 3.), MOL M-KS 288. f. 35/1966/3. (Zárt, bizalmas, számozott 2004: 102); valamint *Élet és Irodalom*, 1967. március 11., 6.; Lengyel József noteszeiből 1989: 213, 299.

²³⁹ Könnyen lehet amellet érvelni, hogy a vita, mely részben megadott forgatókönyv szerint zajlott, csupán formalitásnak volt tekinthető. („Már amikor ide leültünk, tudtuk, hogy ezt a könyvet nem lehet kiadni” – jelezte Dobozy Imre.) Az alaphangot megütő első két hozzászóló, Almási Miklós és Rényi Péter – bár különböző hangnemben és érvekkel, de – a regény megjelentetése ellen foglalt állást. A jelen lévő mintegy negyven főből az említetteken kívül olyan kultúrpolitikailag fajsúlyos szerepök érveltek a regény aktuális formájában történő kiadása ellen, mint Pándi Pál, Köpeczi Béla és Tóth Dezső (*Lengyel József kéziratoss regényének vitája*, „Sárdi”: ÁBTL M-35897/1, 26–29). Az ideológiai síkon zajló vita ily módon szűk körű demonstrációja is volt a regény által taglalt téma hivatalos diszkurzív kereteinek. A vita engedélyezése többek között azt a célt is szolgálhatta, hogy nyomatékot adjon a regény átdolgozására vonatkozó hivatalos kívánságnak. A vita ugyanakkor hivatalos részről azzal a stratégiai eredménnyel zárult, hogy továbbra is bizonytalanságban tartotta a szerzőt regénye sorsát illetően. (Vö. LENGYEL József, *Noteszek*, 1969. november 10., MTA Kézirattár Ms 5535/26.)

²⁴⁰ MARGITTAY Ilona-interjú. Készítette HAVRIL Erzsébet 1990-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 245. sz., 87.

²⁴¹ *Lengyel József kéziratoss regényének vitája*, „Sárdi”: ÁBTL M-35897/1, 26–29.

²⁴² Lengyel József noteszeiből 1989: 175. ³²⁰

Lengyel József noteszeiből 1989: 177.

főként erősen torzítva bírálja a szovjetunióbeli személyi kultuszt”.²⁴³²⁴⁴ 1967 második felében, Major Ottó közbenjárására került a kézirat Mesterházi Lajoshoz, a mindössze ezerhétszáz példányban megjelenő *Látóhatár* szerkesztőjéhez. Lengyel reménykedett benne, hogy a kis példányszáma miatt a „nyilvánosság kizárásával” működő lapban sikerül kiadni a regényt,²⁴⁵ azonban Mesterházi – Baranyihoz hasonlóan – nem mert egyedül dönteni a sorsáról, és az esetleges publikációt az Aczéllal való „konzultációs” tanácskozáshoz kötötte.²⁴⁶ 1968. december elején Lengyel megpendítette Kardos Györgynek a regény áthozatalát a Szépirodalmitól, majd 17-én el is vitte a gépiratot a Magvetőbe.²⁴⁷

Két hét múlva érkezett meg Illés Endre válasza, amelyben a Szépirodalmi igazgatója elutasította a regény megjelentetését:

De a regény magját, pontosabban azt, hogy a sztálini büntető táborok és a hitleri halálágerek közé egyenlőség-jelet teszel – történelmietlennek, a valóságba ütközőnek tartom. [...] És azt is, hogy ez az egyenlőség-jel a regény kiadását veszélyezteti, sőt az útjába áll. Mert nem egy epizódról van szó, nem egy dialógus-töredékről, de a regény tengelyéről, a vitákat átfűtő, szikráztató elektromosságról. [...] A veszélyre is felhívtam figyelmedet: a szovjet-ellenesség könnyen felröppenő, alattomos vádjára.

Nem lebecsülendő veszély.²⁴⁸

Illés szavainak tükrében minden más érv, amely a regény kiadhatatlansága mellett foglalt állást, csupán további cenzurális kifogásnak tűnik. A regény által a sztálini és náci táborok közé tett egyenlőség-jel ugyanis a hivatalos értelmezést ásta alá, amely szerint a két táborrendszer természetéből fakadóan különbözött egymástól, olyannyira, hogy minden párhuzam és összehasonlítás lényegében „valóságba ütközött”. Mivel a regény átírását szorgalmazó kísérletek sorra megtörttek Lengyel ellenállásán – a konfliktust más módon kellett megoldani.

²⁴³ Köpeczi Béla *tájékoztatója az Írószövetség választmányi üléséről (1966. november 3.)*, MOL M-KS 288. f.

²⁴⁴ /1966/3. (Zárt, bizalmas, számozott 2004: 102.)

²⁴⁵ LENGYEL József, *Noteszek*, 1967. november 17., MTA Kézirattár Ms 5535/20.

²⁴⁶ Lengyel József noteszeiből 1989: 243.

²⁴⁷ Lengyel József noteszeiből 1989: 299-300.

²⁴⁸ ILLÉS Endre levele Lengyel Józsefnek *Szembesítés* című regénye elutasításáról, MTA Kézirattár, Ms 2409/51.

³²⁶ Lengyel József noteszeiből 1989: 300.

4) A hűség alakzatai: elbeszélés és biográfia

Eközben, Illés nemleges válasza ellenére a *Szembesítés* utolsó fejezete megjelent a *Kortárs* folyóiratban Simon István jóvoltából.³²⁶ Simon azonban nem kockáztatott sokat a publikációval. A megjelentetett fejezet ugyanis nem tartalmazta a regény legkritikusabb szakaszait, míg a kommentárok, amelyek a fejezetközlést kísérték, egyértelműen Lengyel korábbi – már kanonizált – műveinek recepciójához kötötték a regény e részletét. Ráadásul a *Kortárs* közlésében a *Részlet egy készülő regényből* paratextus szerepelt a regény alcímeként, amely a mű „work in progress” jellegét hangsúlyozva bizonytalanította el a már késznek tekinthető regénykorpusz státuszát. Simon még 1965-ben „hosszú időre” kiadhatatlannak tartotta a regényt, s az idő nem cáfolta rá: az 1988-as kiadásig ez maradt a regény egyetlen olyan részlete, amellyel a szélesebb nagyközönség is megismerkedhetett.

A *Kortárs* 1968. decemberi számában meglehetősen terjedelmes anyag jelent meg Lengyel Józsefről. A *Szembesítés* utolsó, *A Várt...* címet viselő fejezetét kommentárok ölelték körül. A fejezetközlést a szerző Juhász Mária által írt arcképvázlata előzte meg, és Tordai Zádor *Szóvarázs*, valamint Gondos Ernő *Az Igéző ciklusról* című cikke követte. E kommentárok – különösen a fejezet olvasatát prefiguráló Juhász-cikk – elemzése képes feltárni a Lengyel-

művekhez kapcsolódó értelemgondozás intézményének mechanizmusait, s azokat a stratégiákat, amelyek segítségével az életmű kritikus hangot megütő írásai integrálhatóvá váltak a szocialista irodalmi nyilvánosságba. A *Kortárs* publikáció esetében az a kérdés is hangsúlyosan vetődik fel, hogy milyen jelentésszinteket zártak ki e kommentárok a szöveg befogadása során, illetve mennyiben fosztották meg az olvasót „annak elsődleges és lényegi szerepétől, attól, hogy önállóan kísérelje meg a szöveg jelentéssel való felruházását”?²⁴⁹

A *Kortárs* a *Szembesítés* utolsó, cenzurális szempontból kevésbé kényes fejezetét publikálta. Ez könnyen belátható, ha a regény kompozícióját vesszük szemügyre, amelynek problematikusságára többek között Bosnyák István, az 1988-as kiadás kritikus is felhívta a figyelmet. „A főszereplői életutak nagy sorskérdéseinek szembesítésére” ugyanis túl korán, már az első és a harmadik fejezetben sor került.²⁵⁰ Mindez nem csupán azt jelenti, hogy az alapproblémának a regény elején történő feltárulkozása elbillentette a kompozíciót, és azzal

²⁴⁹ Martens 2011: 462.

²⁵⁰ Bosnyák 1988: 2241.

fenyegetett, hogy a feszültség fokozatos csökkenésével a regény vége már súlytalanná válik, hanem azt is, hogy a regény legproblematisabb magja – a két táborrendszer voltaképpeni szembesítése – a regény első felében viszonylag jól körülhatárolható egységekbe tagozódott. A *Szembesítés* 1969 márciusában megrendezett írószövetségi vitáján éppen ez a problematikus mag állt a viták keresztútjában: „Tóth Dezső nem a regény egészét bírál[t]a, hanem csak a dialógus-részt, hiszen ezen foly[t] a vita. Senki sem von[t]a kétségbe a regény elejének és végének szép részeit”.²⁵¹ Később Nyíró Józsefnek, a Kossuth Kiadó munkatársának a regény legproblematisabb részeire vonatkozó elképzelései is csupán az első három fejezetet érintették.²⁵²

A Juhász Mária irodalomtörténész által jegyzett, *Lengyel József, az ígésző* címet viselő írói arcképvázlat, amely a fejezetközlést felvezette,²⁵³ Lengyel hivatalos szerzői konstrukciójának megerősítéseként értelmezhető. A szerző és elbeszélésének alakja közötti párhuzamot paratextuális szintre emelő cím felfedi azt a stratégiát, amelyben a szerző biográfiájának narratív elemei az életmű hivatalosan elismert darabjainak értékhangsúlyjaival fonódtak össze. Juhász cikke – a szerző hivatalos értékelésével megegyezően – a Lengyel-életmű középpontjába az *Ígésző* ciklust helyezte, amelyben – mint több kritikus is rámutatott – „a legtisztábban fejeződött ki az író szocialista humanizmusa”.²⁵⁴ Lengyel műveinek szocialista humanizmusát gyakran jellemezték az „ember az embertelenségben” szófordulattal,²⁵⁵ amely azt az erkölcsi tételt volt hivatott kifejezésre juttatni, hogy hősei még a sztálini kényszermunkatáborok embertelen körülményei között is megőrizték humánusukat, a szocialista építőmunka szellemét és a kommunizmushoz való ragaszkodásukat. Ez az olvasatot a marxista kritikus, Gondos Ernő is megerősítette: „láthattuk, hogy mikrotársadalmát hogyan helyezi [Lengyel] egy kemény kor kíméletlenül determináló körülményei közé, s hogyan

²⁵¹ *Lengyel József kéziratos regényének vitája*, „Sárdi”: ÁBTL M-35897/1, 28.

²⁵² *Nyíró József feljegyzés másolata Berei Andornak Lengyel Józseffel való beszélgetéséről*, PIL 897. fond (Matejka Jánosné iratai), 63. őrzési egység, 3. Az arra a kérdésre adandó választ, hogy miért éppen erre a fejezetre esett a választás, érdemes még egy tényezővel kiegészíteni. A regény utolsó fejezetét az alkotómunka folyamatossága szempontjából cezúra választotta el a regény többi részétől. Lengyel 1965 decemberében a *Szembesítés* már kész hat fejezetéhez váratlanul még egy fejezetet illesztett (Lengyel József noteszeiből 1989: 169). Így a regényt már nem az Alekszandrovbá visszatérő Lassú monológja zárta (*Lassú perel egy hanggal*), amelyet a Baniczával zajló vita kényes utóregzései hatottak át, hanem a Lassú Endrét Alekszandrovbán váró Jelena Andrejevna rezignáltabb hangvételű elbeszélése, amely a már közölt, lágerirodalom körébe tartozó írásokhoz képest nem tartalmazott újdonságot.

²⁵³ Juhász 1968.

²⁵⁴ Kelemen 1962.

²⁵⁵ Vö. Kelemen 1962; Tordai 1968: 1944.

mutatja fel a mostoha viszonyok között kisarjadó emberséget”.²⁵⁶ Gondos az *Igézőt* a szocialista realista irodalomhoz kötötte és szembeállította „az elszigetelt egyén modelljére építkező polgári irodalommal”.²⁵⁷

Erdős László e szövegek „vörös izzásáról” írt, amelyekben az „embere[k] csak fizikailag estek ki a társadalomból – lelkiileg nem: olyan sérelem nem érhet[te] őket, hogy indulatuk a szocializmus ellen forduljon”.³³⁶ Juhász cikkének alcíme – *Hűség és értelem* – az *Igéző* recepciójának legfontosabb elemeit függesztette a cím által a szerző és az életmű legfontosabb darabja között létesített kapcsolatra. Eszerint a szénégetőnek szegődött hallgatag idegen, valamint Najda, a megkínzott vadászkutya a hűség és az értelem szimbólumai, az elbeszélés pedig „a hűség megcsalatasának drámája, de egyszersmind annak költői szépségű apoteózisa”. A hűség alakzata az *Igéző* recepciójának és a szerző biográfiájának egyaránt konstruktív elemévé vált, amely a szerző „kíméletlen jóratörekvését”, „emberszeretetét”, „aktív humanizmusát” a szocialista értékrendhez való ragaszkodás példabeszédévé formálta, s így az életmű darabjainak olvasását prefiguráló kódként hozta működésbe.

A megcsalattott, de szilárd hűség parabolájaként felfogott történet természetesen a szerző biográfiájából is a hűség alakzatába rendezhető elemeket tette a leghangsúlyosabbá. Juhász már a cikk elején leszögezte, hogy Lengyel „fél évszázada hűséges a marxista világnézethez s a nemzetközi szocialista mozgalomhoz”. A kommunista pártba történő 1924-es visszalépéssel ugyanis Lengyel bevallottan megszabadult a káros defetizmustól, az 1929-ben írt *Visegrádi utca* című visszaemlékezéssel pedig az ifjúkori forradalmi eszmék mellett tett hitet: könyve „a hűség, az ifjúság belefeledkező örömének újra átélését” jelentette. Juhász cikke a fiatal író önkritikus megtérése után a hűség újabb példájára tért rá.

Lengyel József írói működésének jelentőségét nemzetközi méretűvé növelte az a tény, hogy elsőként adhatott hírt az irodalomban a sztálini kultusz korszakának bűneiről, elsőként szólhatott azoknak teljes történelmi elfogadhatatlanságáról. Szavainak az élmény ereje adott hitelt, emberi és írói magatartásának archimédesi pontja azonban továbbra is a kommunista elkötelezettség maradt. A közel másfél évtizedes meghurcoltatás Lengyel Józsefnél nem lett kiindulópontja egy ideológiai és politikai hátraarcnak, hanem éppen a hűség, a valódihoz és a lényegihez való

²⁵⁶ Gondos 1968: 1952.

²⁵⁷ Gondos 1968: 1947.

³³⁶ Erdős 1962.

ragaszkodás kínálta számára a jogot a legkegyetlenebb és legfájóbb igazságok kimondására.²⁵⁸

A cikk zárataként Juhász nyomatékosította a szerző biográfiája és életműve közötti egységet: „Lengyel József kommunista író, sorsa és művészete szorosan hozzákapcsolódik a forradalmi munkásmozgalom mintegy félévszázados történetéhez”. A fejezetközlés után ráadásul helyet kapott egy félkövérrel szedett – az 1966-ban megjelent *A magyar irodalom története* VI. kötetéből származó – idézet is, amely Juhász cikkének legfontosabb állításait volt hivatott még egyszer felidézni és *post factum* megerősíteni:

Lengyelt humanizmusának igazsága és szenvedélyessége tette elfeledett, csak irodalomtörténeti érdekességű íróból eleven, nagy hatású alkotóvá. Sokan úgy gondolják, hogy ez a humánus független kommunista meggyőződéséről, mintegy attól elváló, sőt azzal szembenálló, külön művészi tulajdonság. Nincs azonban Lengyel emberi és művészi magatartásában semmiféle kétértelműség. Forradalmárként indult, ritka fordulatot, számtalan próbatételt állító pályát futott meg; minden élethelyzetben helytállt, anélkül, hogy szemet húnyt volna, s anélkül, hogy világnézetében meghasonlott volna. Életútja és életműve elsősorban az erkölcsi helytállás tükré.²⁵⁹

Lengyel nyilvánvalóan elég okot szolgáltatott arra, hogy e szerzői konstrukciót életben lehessen tartani. E szerzői konstrukció azonban elfedte azokat a törésvonalakat, amelyek Lengyel kommunista meggyőződésében, vagy legalábbis a szocializmus létrejött formájához való viszonyában keletkeztek. Az 1956-ban a Nagy Imrével szimpatizáló³³⁹ Lengyel 1968 augusztusában, mikor a magyar fegyveres erők a Varsói Szerződés csapataival együtt átlépték a csehszlovák határt, azt írta naplójába: „Nem érzem magam tovább párttagnak!” Lengyel az intervenció hatására írta a csehországi eseményekhez kapcsolódó, teljes tagadást kifejező *Nem* című versét is,²⁶⁰ és naplójában megemlékezett a magát a bevonulás ellen tiltakozva felgyújtó Jan Palachról²⁶¹ és az őt követő Bauer Sándorról is.²⁶² Lengyel 1971-ben Szoltsenyicin

²⁵⁸ Juhász 1968: 1924-1925.

²⁵⁹ A magyar irodalom története 1966: 804. (Az idézett rész szerzője Diószegi András.) Ez az „egyértelműség” oda vezetett, hogy a fejezetközlést követő tanulmányában Gondos Ernő azt a szöveghelyet is lokalizálta az *Igézőben*, ahol nem a szereplők, nem is a narrátor, hanem a szavak mögött álló író beszél közvetlenül az olvasóhoz, megvilágítva a hallgatag szénégető büntelen bűnösségét, és a vele történt igazságtalanságot (Gondos 1968: 1947). ³³⁹ MARGITAY Ilona-*interjú*. Készítette HAVRIL Erzsébet 1990-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 245. sz., 38.

²⁶⁰ Lengyel József noteszeiből 1989: 290-291, 322, 348.

²⁶¹ Lengyel József noteszeiből 1989: 309-310.

mellett kiállva lépett ki a PEN magyar szekciójából.²⁶³ A hruscsovi időszak után bekövetkező visszarendeződést egyre sötétebben szemlélő Lengyel néhány évvel később, 1974 júliusában már „se evolúciós, se revolúciós utat nem látott”.²⁶⁴

Lengyel esetében a hűség alakzatának működésbe hozásával adukártyaként előhúzható kommunista elkötelezettség a nyilvános beszéd lehetőségfeltételévé vált. Pierre Bourdieu hívta fel a figyelmet a cenzúra és az ókori görögök által használt *szképtron* (’jogar, pálca, bot’) összefüggésére. Az eskü, a szónoki beszéd és a bíraskodás társadalmi rítusaihoz egyaránt kötődő *szképtron* a hatalom jele volt, amelyet az archaikus kori Hellaszban a legkülönbébb gyűlések alkalmával beszéd közben kézben tartottak.²⁶⁵ A *szképtront*, amely bot, támaszték jelentésének köszönhetően a hiteles és autentikus beszéd talapzataként, annak támaszaként is elgondolható, Bourdieu Émile Benveniste-re hivatkozva a szónok attribútumaként láttatta, amely egyúttal meghatározta a diszkurzív mező struktúráját is. A *szképtron* tehát értelmezhető „olyasvalamiként, amit a szót magához vevő szónoknak adtak át, hogy tanúsítsa: beszéde autorizált beszéd, olyan beszéd, amelynek engedelmeskednek, még akkor is, ha pusztán csak hallgatják.”²⁶⁶ Lengyel esetében a fejezetközlést körülölelő, azt autorizáló s a megszólalás jogával felruházó kommentárok, amelyek a kommunista elkötelezettséget, a világnézeti biztonságot tüntették fel az „igazságról” tett személyes tanúbizonyság hitelességének forrásaként, a hatalom jeleként funkcionáltak, amelyek – mind fizikai, mind ideológiai értelemben – kijelölték a beszéd lehetőségének határait. Az Illés Lajos által emlegetett, kritikus szövegeket övező „karó” azonban nem csupán a beszédet hitelesítő és annak támaszául szolgáló ’hatalmi jellel’ vagy ’támaszbottal’ hozható összefüggésbe, de egy másik hosszúkás tárgy képzetkörével is: a ’mérővesszőként’ vagy ’vezérlécként’ használt *kanónnal*. A folyóiratközlésben ugyanis egyaránt vált láthatóvá a kánon konkrét szövegművelete és az ahhoz tartozó absztrakt megszentelő elv.²⁶⁷ A közölt fejezet a cenzúra intézményének elfedésével húzott olyan választóvonalat, amely elválasztotta egymástól a *Szembesítés*

²⁶² LENGYEL József, *Noteszek*, 1969. január 23., MTA Kézirattár Ms 5535/24.

²⁶³ Lengyel József noteszeiből 1989: 353.

²⁶⁴ Lengyel József noteszeiből 1989: 584.

²⁶⁵ *Der kleine Pauly*, Bd. 5, s. v. „Skeptron”.

²⁶⁶ Bourdieu 1992: 139.

²⁶⁷ Vö. Assmann 2004: 114.

szövegkorpuszának kritikus, de kanonizálható, valamint tabuval sújtott, felszentelhetetlen részeit.²⁶⁸

A fejezetközlést körülölelő kommentárok azonban nem tekinthetők homogén anyagoknak. A *Kortárs* decemberi számában megjelent cikkek egyikét Tordai Zádor, a Filozófiai Intézet munkatársa jegyezte. Néhány hónappal korábban – a Korčulán, *Marx és a forradalom* címmel rendezett szimpóziumon részt vevő filozófusokkal együtt – Tordai nyomatékosan tiltakozott a prágai intervenció ellen.²⁶⁹ Tordai munkatársai közül néhányan – Sós Vilmos és Márkus György – később részt vett a regény kiadhatóságáról rendezett írószövetségi vitán, amellet érvelve, hogy a regény „nem teoretikusan ad választ a problémákra, hanem esztétikai és morális síkon, de azt annál élesebben”. Ezzel összhangban Tordai a *Kortársban* megjelent cikkében úgy fogalmazott, hogy a Lengyel korábbi műveiben – elsősorban az *Igéző* ciklusban – nyitva hagyott kérdésekre: „a mélyebben rejtőző válaszdadás követelményére, a miértek feloldásának szükségességére”³⁵⁰ Lengyel új művének, a *Szembesítésnek* kell megtalálnia a választ.

Tordai megközelítése jelentősen különbözött a folyóiratban megjelent többi kommentárétól. Tordai cikke kivívta Lengyel elismerését is, aki – ahogy naplójában feljegyezte – taktikai fontosságúnak ítélte, hogy Tordai nevén nevezte a „készülő” regényt.²⁷⁰ Miközben Juhász és Gondos úgy vélte, hogy Lengyel korábbi művei már választ adtak arra a kérdésre, hogyan őrizhető meg az emberség a (sztálinizmus) embertelen körülményei között is, Tordai ellenkezőképpen ítélte meg a kérdést:

az írások mélyén, és minden probléma mögött egy megválaszolatlan kérdés lappang.
A konkrét miértek mögött egy alapvető miért húzódik meg, alig megfogalmazódva,
de mégis mindig és mindenütt jelenlevően.³⁵²

A megválaszolatlan kérdés megválaszolását a *Szembesítésre* bízó Tordai cikke így a többi cikkel szemben egy alternatív olvasatot prefigurált. Tordai cikkének „útmutatásai” alapján a „készülő” szövegkorpusz hiányzó részei olyan „üres helyekként” is funkcionálhattak,

²⁶⁸ Vö. Assmann–Assmann 2001: 92.

²⁶⁹ *Leading Marxist Philosophers Protest against the Invasion of Czechoslovakia*, 26 August 1968. HU OSA 3008-3-10196; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: Publications Department: Background Reports, Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest

³⁵⁰ Tordai 1969: 1945-1946.

²⁷⁰ Lengyel József noteszeiből 1989: 299. ³⁵² Tordai 1969: 1944.

amelyekhez az olvasó képzelettevékenysége szubverzív jelentéseket társíthatott.²⁷¹ Figyelembe véve a fejezet közlését körülölelő cikkeket, megállapítható, hogy a Lengyel hivatalos recepcióját tiszteletben tartó és megerősítő olvasatok túlsúlya mellett ez a kiadás megőrizte azoknak az egymásnak ellentmondó olvasatoknak az árnyékát, amelyek a regényt övezték.

5) Cenzurális kérdések és a zárt kiadás

Azt, hogy a *Szembesítés* több mint két évtizedig hozzáférhetetlen maradt a szélesebb olvasóközönség számára, Bosnyák István azzal magyarázta, hogy e mű „vállalkozott a sztálini rendszernek mint rendszernek a legátfogóbb, legradikálisabb és legközvetlenebb megragadására, sőt szembesítésére is annak másik, nemegy vonatkozásában vele rokon rendszerrel, amely szintén kiépítette és a »tökélyig« fejlesztette a maga monstre-lágereit”.²⁷² A szovjet és a náci lágerek közé tett egyenlőségjel, amely még feltételes módon is tabunak számított, a Szovjetuniót és az épülő szocializmust kompromittálhatta volna – Keleten tiltakozásokat, Nyugaton esetleges szenzációt kiváltva. Kádár János már az *Elejétől végig* esetében amiatt aggódott, hogy a kisregény „a szomszéd dolgáról beszél” és az „ellenségnek szerez örömet”.²⁷³ Király István, a *Kortárs* főszerkesztője ugyanezt az álláspontot képviselte: „Mivel a magyar szocialista fejlődés szempontjából fontosnak véltem a Szovjetunióhoz való jó viszonyt, úgy gondoltam: az ott történt törvénytelenségek feltárása nem a mi feladatunk”, s ezért „kiváltképp nem helyes a folyóiratban való kiemelés”.²⁷⁴ A Szovjetunió sérthetlenségének elve és az elv megsértésével járó retorziók a hazai kiadáspolitikai szereplőinek kezét is megkötötték.

E szempont – az ominózus egyenlőség-jel – mellett csupán további cenzurális kifogásnak tűnik, hogy a regény szereplői „sajnálatos módon” konkrét történelmi személyeknek feleltethetők meg. E referenciális olvasásmód vizsgálatához a regény 1971-es „bizalmas” kiadásának az OSZK állományában lévő példányát hívom segítségül, amelynek olvasói

²⁷¹ Vö. Iser 1996: 252–264.

²⁷² Bosnyák 1988: 2239.

²⁷³ Lengyel József noteszeiből 1989: 115-116.

²⁷⁴ Király 1989.

bejegyzései az 1970-es évek első feléből származnak.²⁷⁵ E példány bejegyzései a regény szereplői és a felbukkanó alakok közül többet is valós történelmi szereplőkkel azonosítottak: Lassú Endrét magával Lengyel Józseffel; Baniczát Horváth Imre diplomatával,²⁷⁶ akit 1944ben a németek Dachauba hurcoltak, s aki 1946-tól az 1948-as Berlinbe történő áthelyezéséig a moszkvai követség első titkára, majd tanácsosa volt; az öreg Virágh követet Szekfű Gyula történésszel,²⁷⁷ akit 1945-ben moszkvai követté nevezték ki; Banicza feleségét, Ilonát a bori táborban 1944-ben meghalt Lukács László költő özvegyével, Lukács Katóval;²⁷⁸ Ilona fiát, az ifjú Trendet pedig Lukács László és Lukács Kató fiával.²⁷⁹ Aczél György 1967. július 7-én Banicza Horváth Imrével való párhuzama miatt utasította el a *Szembesítés* kiadását.²⁸⁰ Korábban, 1966. szeptember 22-én Lengyel József Köpeczivel folytatott beszélgetést, aki lényegében azt vetette Lengyel szemére, hogy kulcsregényt írt, amely Szekfű, Horváth Imre, Lukács Kató személyében „élő embereket kompromittál”.²⁸¹ Az érv élet nemcsak Lengyel válasza igyekezett elvenni – mondván, hogy sem Szekfű, sem Horváth nem él már, ráadásul Horváth pozitív hősként bukkan föl a szövegben, míg a Szekfüre vonatkozó sorokon egy félmondatjal javítani lehet –, de az is csorbította, hogy az a történelmi referenciakeret, amely a regényszereplők történelmi alakokkal való megfeleltethetőségének biztosítója volt, ekkorra már jócskán elhomályosult.²⁸²

A *Szembesítés* megjelentetésének egyik lehetséges útja a regény kritikus „magjának” átírása lett volna. 1968. szeptember 23-án Lukács György egy magánbeszélgetésen a regényt túl pesszimistának értékelte, s egy optimistább változatra szavazott, amelyben „Lassú valahogy egy nehéz, hosszú, de mégis kiutat lát [sic!]”.²⁸³ Az írószövetségi vitán többen is az átírás mellett érveltek. Pándi Pál úgy látta, hogy a „regény nincs befejezve”, a kiadás lehetőségét egy „pozitív kicsengéshez” kötötte, amelynek biztosítója a mauthauseni

²⁷⁵ Az OSZK állományának egy 1975-ben készített xeroxmásolat a része (MB 76.762). Az állományadatok között nem szerepelt olyan információ, amely alapján ki lehetett volna deríteni, hogy a másolat alapjául szolgáló törzspéldány bejegyzései milyen kéztől származnak. LENGYEL József [1971], *Szembesítés*, [Budapest], Kossuth. (OSZK MB 76.762)

²⁷⁶ LENGYEL József [1971], *Szembesítés*, [Budapest], Kossuth, 5. (OSZK MB 76.762).

²⁷⁷ LENGYEL József [1971], *Szembesítés*, [Budapest], Kossuth, 26. (OSZK MB 76.762).

²⁷⁸ LENGYEL József [1971], *Szembesítés*, [Budapest], Kossuth, 47. (OSZK MB 76.762).

²⁷⁹ LENGYEL József [1971], *Szembesítés*, [Budapest], Kossuth, 79. (OSZK MB 76.762).

²⁸⁰ Lengyel József noteszeiből 1989: 215.

²⁸¹ Lengyel József noteszeiből 1989: 182-183.

²⁸² Margittay Ilona például így nyilatkozott: „Bevallom őszintén én [a szereplők közül] csak Szekfűt tudtam volna az olvasmányaim alapján beazonosítani.” MARGITTAY Ilona-interjú. Készítette HAVRIL Erzsébet 1990-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 245. sz., 162.

²⁸³ Lengyel József noteszeiből 1989: 279.

koncentrációs tábor kegyetlenségeit átélő Banicza érveinek megerősítése lehetett volna. Köpeczi Béla, aki már jóval korábbról ismerte a regényt, megállapította, hogy az „nem sokat változott negatívumait illetőleg”, és kiadását csak akkor ajánlotta volna, „ha megfelelő változtatásokat hajjt végre rajta az író”.²⁸⁴ Lengyelt azonban nem lehetett rávenni a regény átírására. „Lengyel régi, tizenkilences kommunista, megjárta a szibériai büntetőtáborokat, megszenvedte a kommunista »múltat s jövődőt«, s ha ki akartak volna is vele húzatni egyes részeket a regényéből, ő aligha tett volna eleget a cenzor kérésének” – fejtegette e kérdést Gömöri György az *Irodalmi Újságban* 1969-ben.²⁸⁵ Gömöri értesülései „Lengyel fehéren izzó hajthatatlanságáról” – ahogy Illés Endre nevezte Lengyel megrögzöttségét – pontosak voltak. Illés Endre 1968. december 29-én keltezett levelében azt írta: „Beszélgetéseink során semmi jelét nem adta annak, hogy a regényt a kiadás lehetőségéért bármiképpen is megcsonkítaná, mondanivalóról lemondanál”, s továbbra is arra biztatta a szerzőt, hogy „a gyúlékony, veszélyes sugárzású magot” távolítsa el a szövegből.²⁸⁶

1969. február 1-jén – a pártvezetés szempontjából is elfogadható megoldást keresve a regényközlés évek óta húzódó ügyére – Aczél György felajánlotta Lengyelnek, hogy művét „bizalmas” kiadásban megjelentetik. Erre a felvetésre Lengyel nem sokat tétovázva már akkor igent mondott,²⁸⁷ majd rövidesen levélben is megerősítette beleegyezését.²⁸⁸ A regény megjelentetésére vonatkozó, 1970. február 6-án keltezett, más tekintetben szokványos szerződés 11. pontja külön kikötésként rögzítette, hogy „a [Kossuth] Kiadó fenntartja magának a jogot, hogy a művet »Kézirat gyanánt« jelentesse meg”.²⁸⁹ Bár a Kossuth Könyvkiadó 1970-re harmincegyezres átlagpéldányszámot produkálva²⁹⁰ végezte legfontosabb feladatát: a közvélemény komplex tájékoztatását és marxista orientálását,²⁹¹ rendkívül kis példányszámú zárt sorozatában „meghatározott esetekben szélesebb nyilvánosságra nem hozható esztétikai, kultúrpolitikai, szépirodalmi művek is kiadásra kerültek mind külföldi, mind magyar szerzőktől (Malraux, Szolzsenyicin, Lengyel József, Háy Gyula, stb. egyes

²⁸⁴ Lengyel József kéziratos regényének vitája, „Sárdi”: ÁBTL M-35897/1, 27.

²⁸⁵ Gömöri 1969.

²⁸⁶ ILLÉS Endre levele Lengyel Józsefnek *Szembesítés* című regénye elutasításáról, MTA Kézirattár, Ms 2409/51.

²⁸⁷ Lengyel József noteszeiből 1989: 311.

²⁸⁸ LENGYEL József levele Aczél Györgynek, 1969. február 6., MTA Kézirattár, Ms 6307/2.

²⁸⁹ Lengyel József *Szembesítés* című regényére kötött szerződés a Kossuth Könyvkiadóval, MTA Kézirattár, Ms 5538/36.

²⁹⁰ Bátki 1971.

²⁹¹ A Kossuth Könyvkiadó jubileuma 1969.

művei)”.²⁹²²⁹³ A „kézirat gyanánt” megjelenő, könyvárusi forgalomba nem kerülő *Szembesítés* példányszámát Margittay Ilona körülbelül százhatvanra becsülte. Szerinte e példányok nagy része a Központi Bizottság tagjaihoz került,²⁹⁴ míg a szerzőt illető huszonnyolc tiszteletpéldányt Aczél György 1971. november 26-án személyesen vitte el Lengyel Józsefnek.²⁹⁵ ([Lásd a 9-10. számú képmellékletet.](#))

A „kompromisszumos kiadási mód”²⁹⁶ mellett való döntés azonban nem jelentette azt, hogy a kultúrpolitika lemondott volna a regény átíratásának tervéről. Aczél már 1969 decemberében közölte, hogy a regényben „egyes apróbb változtatásokra lesz szükség”.²⁹⁷²⁹⁸ A szerződés aláírását követő, Lengyel sürgetései dacára zajló időhúzással a kiadásért felelősök igyekeztek időt nyerni arra, hogy tárgyalások során meggyőzzék Lengyelt a regény egyes részeinek átírásáról.³⁷⁹ A kultúrpolitika átírást szorgalmazó nyomásgyakorlása a regény kiadásra történő előkészítésének folyamatában²⁹⁹ végig kimutatható: a szerző „bizonyos általa [...] elfogadhatónak ítélt változtatásokat el is vég[zett]”, „először a kéziratban, aztán az első korrektúrában, majd az imprimált levonatban”.³⁰⁰ Eközben a nyomásgyakorlás egyre magasabb szintről zajlott: Nyíró József, a Kossuth Kiadó munkatársa után, Rátkai Ferenc, a Központi Bizottság Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának osztályvezetője, és maga Aczél is eljár az ügyben.

Arról, hogy melyek voltak a regény legproblematisabb részei, Nyíró József Berei Andornak, a Kossuth Kiadó vállalati igazgatójának küldött feljegyzése árulkodik.³⁰¹ A Nyíró

²⁹² *A zárt és belső használatra szánt könyvek kiadása és forgalmazása*, 1971. október 12. ülés (HU-MOL M-KS -41/167. ö. e.)

²⁹⁴ MARGITTAY Ilona-interjú. Készítette HAVRIL Erzsébet 1990-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 245. sz., 122.

²⁹⁵ Lengyel József noteszeiből 1989: 366-367.

²⁹⁶ LENGYEL József levele Nyíró Józsefnek, 1970. július 27., MTA Kézirattár, Ms 6307/4.

²⁹⁷ LENGYEL József, *Noteszek*, 1969. december 20., MTA Kézirattár Ms 5535/27.

²⁹⁸ . január 22-én, egy hónappal Aczél zárt kiadásra vonatkozó ígérete után a „Kossuth kiadó kiadási szándékának legcsekélyebb jelét sem adta”. (LENGYEL József levele Aczél Györgynek, 1970. január 22., MTA Kézirattár, Ms 6307/3.) Nyíró József a Kossuth Kiadótól arról tájékoztatta egy 1970. július 20-i telefonbeszélgetésben Lengyelt, hogy a „Zrínyi nyomda, nevezetesen a nyomdának az az osztálya, mely a zárt kiadásokat készíti, úgy el van halmozva munkával”, hogy kétséges a kötet az évi megjelenése. (LENGYEL József levele Nyíró Józsefnek, 1970. július 27., MTA Kézirattár, Ms 6307/4.) Lengyel később figyelmeztette Aczélt is: „további huzavonát »változtatás« jelszóval csakis huzavonának tekintheték”. (LENGYEL József levele Aczél Györgynek, MTA Kézirattár Ms 5538/290.)

²⁹⁹ A regény hasábkorrektúráját 1971. április 1-jével kapta meg a szerző, míg a tördelési levonatot az előzményekkel 1971. július 29-én. Ez utóbbi kézhezvétele után a hasábkorrektúrát Lengyel elküldte a Petőfi Irodalmi Múzeum részére.

³⁰⁰ LENGYEL József levele Rátkai Ferencnek, 1971. szeptember 6., MTA Kézirattár Ms 6307/5.

³⁰¹ Nyíró József feljegyzés másolata Berei Andornak Lengyel Józseffel való beszélgetéséről, PIL 897. fond

által az író elé tárt „problémák nagy rész[ét] [...] már korábban szóvátették a szerzőnek különböző kiadói lektorok, de azok az elvtársak is, akik a kéziratot a pártközpontban olvasták”. A Nyíró által – még a regény gépiratos stádiumában – szorgalmazott átírási javaslatok három csoportra oszthatók: elsőként azokra a felvetésekre, amelyek esetében a Kossuth Kiadó

képviselőjének azonnali módosítást sikerült elérnie, másodsorban azokra a részekre, amelyeket a szerző a későbbi tárgyalások és nyomásgyakorlás során módosított, végül azokra a szöveghelyekre, amelyek teljes egészében a régiben maradtak. Lengyel négy helyen reagált Nyíró észrevételeire azonnali, jelentéktelennek mondható betoldással. Egyrészt finomította az „életben maradt [magyar] spanyolosokra” vonatkozó részt; másrészt az 1948-as szovjet lakáshelyzet nyomorúságos leírását egy [Igaz, a háború] félmondattal enyhítette; harmadrészt [No ez csak vicc] betoldással vette el az élet annak a kérdésnek, hogy vajon a két diktátor, Adolf és Joszif közül melyik tanult a másiktól; végül szinte lényegtelen módosítást hajtott végre azon a mondaton, amely szerint a „Lenin után [egyre inkább] élre került vezetők a keleti ármány és nyugati embertelenség [...] megtestesítői”. A Nyíró által közvetített, problematikusnak ítélt szöveghelyek némelyike a szerzővel folytatott későbbi tárgyalások során esett át módosításon. A végrehajtott változtatásokra jellemző példa, hogy a hasábkorrektúrában az „Akkor már a lenini koncepcióban is hiba volt” mondat modalitását a „megállapodás” szerint kijelentőről kérdőre változtatta a szerző.³⁰² Ehhez hasonlóan „kompromisszumra” utalt az a betoldás is, amely Lassúnak a kihallgatótisztként tevékenykedő Markuszov alhadnaggyal szembeni, prűdnek semmiképpen sem nevezhető bosszútervét enyhítette. A bosszútervhez, amely szerint Lassú „a hímrészénél fogva kötné[...] fel [Markuszovot], sajátkezűleg, egy csillárra, lehetőleg a lakásán, és ráültetném hintáznai a kedves nejét”, Lengyel az alábbi mondatokat toldotta be: [Ostobaságokat beszélek. Nem tudnám megtenni.]³⁸⁴ Vélhetően az imprimált levonatban változtatott a szerző a német lágerek „Arbeit macht frei” feliratával kapcsolatos szakaszon is, ahol a „Nálunk ugyanez cirill betűkkel. Körülbelül ugyanez.” sorok helyett valamivel enyhébb csengésű mondat szerepelt: „Nálunk cirill betűkkel körülbelül ugyanez, ha talán nem is pontosan így”.³⁸⁵

(Matejka Jánosné iratai), 63. őrzési egység, 3.

³⁰² LENGYEL József, *Szembesítés* [hasábkorrektúra], PIM Kézirattár V. 3499, 7. ³⁸⁴

LENGYEL József, *Szembesítés* [hasábkorrektúra], PIM Kézirattár V. 3499, 15. ³⁸⁵

Lengyel 1971: 43.

Számos Nyíró által kifogásolt szöveghely azonban változatlan maradt. Nem módosult sem a sztálinizmus megszületésének lehetséges okaira vonatkozó gondolatmenet,³⁰³ sem a Lassú által sugalmazott, Hitler-fasizmus és Szovjetunióban történtek közé tett „egyenlőségi jel”,³⁰⁴ sem a szovjetunióbeli választásokat kutyakomédiának minősítő mondat,³⁰⁵ sem az erőszak elkényelmesítő hatására vonatkozó passzus.³⁰⁶ Változatlan maradt az a – „Sárdi”-nak sem tetsző – mondat, mely szerint „a hatalom rákos daganat, megeszi az emberben az emberség sejtjeit”,³⁰⁷ valamint a Lassú szájából elhangzó, erősen kifogásolt szakasz is:

mert közben „atyánk és tanítónk” a szocializmus nevében a szocializmus híveit irtotta. Akkor Hitler állati rendszere állatian őszintébb volt. Emberiségellenes jelszavakkal pusztította vélt és valódi ellenségeit. Nekem könnyebb lett volna Hitler hóhérainak kezében szenvedni.³⁹¹

Összességében a több fordulós tárgyalások során sikerült ugyan enyhébb megfogalmazásokat kicsikarni Lengyelből, lényegi változtatást egyik nyomásgyakorlónak sem sikerült elérnie: a regény kritikus magja, a két főszereplő közötti párbeszéd legsúlyosabb érvei érintetlenek maradtak.

A szerző által jóváhagyott változtatások így módon nem elégítették ki sem a kiadót, sem a politikai feletteseket. Miután az öncenzúrára készítő nyomásnak és a változtatási javaslatoknak a szerző nem tett eleget, Rátkai Ferenc a Kossuth Kiadó közvetítőjeként egy utolsó kísérletet tett arra, hogy az író feje felett átnyúlva érjen el változtatásokat. Rátkai arra szólította fel Mathejka Jánosnét, hogy ő végezzen el változtatásokat a *Szembesítés* Lengyel által imprimált korrektúráján. Lengyel, akinek tudomására jutott a terv, indulatos levélben kelt ki az eljárásmód ellen:

Semmiféle további változtatást a regényen végrehajtani nem fogok. Semmiféle tárgyalásokba nem bocsájtkozom. Ami kifogást, politikai-, vagy egyéb egyetnemértést a Kossuth Kiadó szükségesnek tart leszegezni, azt előszóban, vagy

³⁰³ Lengyel 1971: 18-19.

³⁰⁴ Lengyel 1971: 32.

³⁰⁵ Lengyel 1971: 62.

³⁰⁶ Lengyel 1971: 62-63.

³⁰⁷ Lengyel 1971: 69. ³⁹¹

Lengyel 1971: 46.

utószóban írja, vagy irassa meg; ebbe nemcsak hogy nem szólok bele, de előzetesen elolvasni se vagyok hajlandó.³⁰⁸

A levélben Lengyel igyekezett egyszer s mindenkorra megvonni azokat a határvonalakat, amelyek a szövegkiadásban részt vevő szereplők műveleti területeit különítik el egymástól. Ez a stratégia egyfajta alkufolyamatként is felfogható: annak ára ugyanis, hogy a szerző saját műve nyelvi kódrendszerét tekintve kizárólagos illetékességre tegyen szert, az, hogy lemondjon a regény szövegének jelentését adott esetben befolyásolni képes paratextuális kódok ellenőrzés alatt tartásáról. Lengyelnek nem volt sok veszítenivalója. A változtatást szorgalmazó javaslatokat visszautasítandó Lengyel egyrészt azzal védekezett, hogy bizonyos problematikus megnyilatkozások csupán Lassú morfondírozásai, s e narratív alávetettségnek köszönhetően nem emelkedhetnek általános érvényre; másrészt azzal, hogy a zárt kiadás tényéből kifolyólag nem hajlandó változtatni, hozzátéve, hogy ha szóba kerülne a nyilvános kiadás, nem ragaszkodna mereven a regény valamennyi megfogalmazásához.

E fejleményeket követően jelent meg a *Szembesítés* a Kossuth kiadó zárt sorozatában, amelyhez megfelelő előszót is csatoltak.³⁰⁹ A szűkszavú előszó első fele hangsúlyozta Lengyel pártos múltját – a szerzőről mint a „kommunista mozgalom veteránjáról”, a „kommunista párt egyik alapítójáról” emlékezett meg –, s a munkatáborokban töltött másfél évtizeddel kapcsolatban nem felejtette el megemlíteni, hogy a szerző „mindvégig kitartott kommunista meggyőződése mellett”. Az előszó kiemelte a hivatalos szerzői konstrukció másik védjegyét is: a humanizmust, „az emberi helytállás minden körülmények között való követelését és igenlését”. Az előszó második fele a regény problematikusságára és annak következményeire hívta fel az olvasó figyelmét. A regény szövegében változatlanul maradt, kifogásolható passzusokkal kapcsolatban leszögezte, hogy a *Szembesítés* „olyan vitatható részleteket is tartalmaz, amelyek nem tárják fel a nagy történelmi összefüggéseket, abszolutizálják az esetlegest, általánosítják a puszta részletet”. Az előszó a regény „kéziratygyanánt” való kiadását két tényezővel indokolta. Egyrészt a vitatható részek „széles körű publikáció esetén [...] az olvasók egy részét helytelen következtetések levonására indíthat[ták volna]”, másrészt a „szocializmus külső és hazai ellenségei” megpróbálhatták volna a művet „a szerző szándékaival szemben, a kommunista mozgalom érdekeivel ellentétesen

³⁰⁸ LENGYEL József levele Rátkai Ferencnek, 1971. szeptember 6., MTA Kézirattár Ms 6307/5.

³⁰⁹ Lengyel 1971: 3-4.

felhasználni”. A regény tehát olyan ideológiailag kényes részeket tartalmazott, amelyek súlyát nem lehetett a kommentárok segítségével történő jelentésbefolyásolással ellensúlyozni. E kiadás előszava beismerte a paratextusok korlátozott erejét, s azt is, hogy a kultúrpolitika kezében a hozzáférés korlátozásán kívül nem maradt más bevethető cenzurális eszköz.

Lengyel 1971. november 27-én konstataulta, hogy „egy 6 éve folyó sakkparti döntetlennel ért véget”:³¹⁰ a *Szembesítés* ugyan megjelent, azonban a Gutenberg előtti időket idéző kiadványt nehezen lehetne könyvnek nevezni. Ennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy a magyar kultúrpolitika miért tette lehetővé a *Szembesítés* „kézirat gyanánt”, „tájékoztatásul” való kiadását, hiszen a kis példányszámú megjelenés helyett dönthetett volna a betiltás, vagyis a regény régóta tartó elhallgatásának meghosszabbítása mellett is. A Gömöri György által Nyugaton ismertetett, téves információkra alapozott forgatókönyv, mely szerint azért döntöttek volna így, mert az írószövetségi vita után nem akarták kivívni maguk ellen az írók felháborodását, nem állja meg a helyét.³¹¹ Mivel Aczél György már az írószövetségi vita előtt felajánlotta Lengyelnek, hogy művét „bizalmas” kiadásban megjelentetik, e kérdés nem a vita során dőlt el. A Lengyellel vitáktól terhes, de viszonylag jó viszonyt ápoló Aczél³⁹⁶ arra törekedett, hogy olyan kompromisszumot teremtsen, amellyel megnyugtató módon lehet lezárni a kényes, hosszú ideje húzódó és egyre nagyobb hírt verő ügyet. A kommunista író iránti tiszteletnél és Lengyel „másik táborba való átállását” megakadályozó gesztusnál jóval többet nyomott a latban két tényező. Egyrészt a regény gépelt változatban ismertté lett: 1969 márciusáig, három év alatt Lengyel szerint körülbelül száz ember olvasta a regényt,³¹² Margittay visszaemlékezése szerint pedig körülbelül harminc példány szamizdatként, vagyis cenzúrázatlanul, nem hivatalos formában cirkulált az országban.³¹³ Másrészt ezzel párhuzamosan a regény körül ellenzéki mítosz kezdett kialakulni. A hivatalos kiadás státusza azonban alkalmas volt arra, hogy lerombolja a mű ellenzéki mítoszt,³¹⁴ s arra is, hogy gátat vessen a *Szembesítés* kéziratos terjedésének. Lengyel következtetése szerint ezzel az

³¹⁰ Lengyel József noteszeiből 1989: 367.

³¹¹ Gömöri 1969. Vö. LENGYEL József, *Noteszek*, 1969. november 10., MTA Kézirattár Ms 5535/26.

³⁹⁶ Aczél 1997: 174-175.

³¹² Lengyel József noteszeiből 1989: 314, 406.

³¹³ MARGITTAY Ilona-*interjú*. Készítette HAVRIL Erzsébet 1990-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 245. sz., 122.

³¹⁴ Zárt, bizalmas, számozott 1999: 369-370.

intézkedéssel az illetékeseknek sikerült kifogniuk a szelet a kézirat terjesztés vitorlájából, s ellensúlyozni más szocialista országok szamizdatsikereit.³¹⁵

Nem véletlen, hogy a zárt kiadást többen is az „állami engedélyezésű”⁴⁰¹ vagy „hivatalos szamizdat”³¹⁶ terminológiájával illették. Az elnevezés nemcsak a kiadvány hivatalos forrására utalt, hanem azokra a jegyekre is, amelyek a kiadványt a szocialista könyvkiadás nyilvános terjesztésű sajtótermékeitől elválasztották: elsősorban a kis példányszámra, a szűkkörű terjesztésre, és a könyvészeti adatok – a copyright, a felelős szerkesztő, az ár, a megjelenés helyének és idejének stb. – hiányára. Az 1988-as megjelenéséig a regényt a vasfüggöny keleti oldalán csak elenyészően kevesen olvashatták. Sanders Iván, a regény egyik nyugati kritikusára panaszkodott, hogy miután a magyar kiadást nem tudta beszerezni, az írásában felhasznált idézeteket kénytelen volt az 1973-as angol kiadásból magyarra visszafordítani.³¹⁷

6) A vasfüggönyön túl

A *Szembesítés* megjelentetéséért folytatott harc másik frontja Kelet és Nyugat között húzódott. Nyugati publikációi Lengyelt elégedettséggel töltötték el, ugyanis köteteit nagyobb biztonságban tudta a vasfüggönyön túl, mint a Magyar Népköztársaságban.³¹⁸ Lengyel azért sem panaszkodhatott, mivel Boytha György, a Szerzői Jogvédő Hivatal osztályvezetője, aki – „Sárdi” jelentése szerint – „olyan művek nyugati kiadását is támogatta, amelyek politikai, művészeti értékük szempontjából kifogásolható[k]” voltak,³¹⁹ „nagy súlyt [fektetett] Lengyel József »Elejétől végig«-jének külföldi terjesztésére”.³²⁰ A *Szembesítés* azonban más lapra tartozott: a magyar illetékesek – a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül – igyekeztek elérni, hogy a regény se illegális, se legális módon ne juthasson ki külföldre. A Szerzői Jogi Hivatal monopóliuma a szerzők kezét is megkötötte: kéziratot – ahogy „Sárdi” is figyelmeztetett rá – kizárólag a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül, a Nemzeti Bank engedélyével lehetett külföldre küldeni.⁴⁰⁷ A kéziratok külföldre juttatására tehát alapvetően devizajogszabály

³¹⁵ Lengyel József noteszeiből 1989: 406. ⁴⁰¹ Ronay 1972.

³¹⁶ Schöpflin 1983: 146.

³¹⁷ Sanders 1974: 316.

³¹⁸ Vö. MARGITTAY Ilona-interjú. Készítette HAVRIL Erzsébet 1990-ben, 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 245. sz., 152.

³¹⁹ „Sárdi”: ÁBTL M-35897/1, 79.

³²⁰ „Sárdi”: ÁBTL M-35897/1, 84. ⁴⁰⁷ Vö. LENGYEL József, *Noteszek*, 1971.

november 6., MTA Kézirattár Ms 5535/30. ⁴⁰⁸ Vö. „Sárdi”: ÁBTL M-35897/1, 47.

vonatkozott, amely azonban lehetőséget teremtett a rejtett cenzúra alkalmazására is.⁴⁰⁸ 1972 júliusától Lengyel fontolgatta, hogy megkísérli megvonni képviselte jogát a Szerzői Jogvédő Hivaltól,³²¹ de végül a „passzív hajthatatlanság” álláspontjára helyezkedett.³²²

A *Szembesítés* ügye azonban hamar kinőtte a Szerzői Jogvédő Hivatal és Boytha hatáskörét,⁴¹¹ Aczél György mellett többek között Timár István, a Szerzői Jogvédő Hivatal főigazgatója, Kardos György, a Magvető igazgatója és Köpeczi Béla, az MSZMP KB kulturális osztályvezetője is foglalkozott az ügyel. 1966 novemberében Lengyel hivatalosan Angliába utazott. Útja előtt Köpeczi Béla magához kérte Lengyelt, hogy „baráti tanácsokkal” lássa el,³²³ s Lengyel megígérte, hogy „kint egy szót se beszél a *Szembesítésről*”.³²⁴ Aczél György 1969 márciusában, amikor a *The Times Literary Supplement* című londoni hetilap budapesti információk és a *Kortárs* decemberi fejezetközlése alapján röviden ismertette a regény tartalmát,⁴¹⁴ azon aggodalmának adott hangot, hogy a regény kikerül Nyugatra.³²⁵ Az aggodalom nem volt légből kapott, ugyanis Peter Owen, akinek kiadójánál elsőként jelentek meg Lengyel József angol nyelvre fordított művei,³²⁶ értelemszerűen érdeklődött a *Szembesítés* iránt is.

A politikai vezetés mindenekelőtt a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül igyekezett megakadályozni a kézirat külföldi kiadását, amely a Nyugatra kiszivárgó információktól függően változtatta érvkészletét. A *The Bookseller* című londoni folyóirat 1972. szeptemberi számának cikkében Owen azt állította, hogy „több éven keresztül kért[e] a magyar hivatalos irodalmi szervet, hogy adja meg [...] az engedélyt a könyv kiadására”, azonban „a magyar hivatalos hatóságok egészen a legutóbbi időkig tagadták a könyv létezését”.³²⁷ Owen egy korábbi nyilatkozata szerint a magyar Artisjus azzal védekezett, hogy csupán befejezetlen könyvről volt tudomása,⁴¹⁸ ezt látszólag alátámasztotta a *Kortársban* közölt fejezet alcíme: *Részlet egy készülő regényből*. A zárt kiadás hírének Nyugatra kerülése után változott a

³²¹ Lengyel József noteszeiből 1989: 403. Vö. LENGYEL József, *Noteszek*, 1973. március 1., MTA Kézirattár Ms 5535/32.

³²² LENGYEL József, *Noteszek*, 1972. december 25., MTA Kézirattár Ms 5535/31. ⁴¹¹ Lengyel József noteszeiből 1989: 399.

³²³ Lengyel József noteszeiből 1989: 185.

³²⁴ LENGYEL József, *Noteszek*, 1972. június 16., MTA Kézirattár Ms 5535/31. ⁴¹⁴ *The Times Literary Supplement*, 6 March 1969, nr 3497, 238.

³²⁵ Lengyel József noteszeiből 1989: 314.

³²⁶ Ezekről az összeállítást lásd Schöpflin 1973: 69.

³²⁷ LENGYEL József *Szembesítés című regényének recepciója*, MTA Kézirattár, Ms 6307/30. ⁴¹⁸ Owen 1972.

kifogás: 1972 júliusában a Szerzői Jogvédő Hivatal azzal próbálta elutasítani Owen ajánlatát, hogy a *Szembesítés* angol nyelvű kiadását maga a szerző nem kívánja.³²⁸ Az író szerint Ács Vera, a Szerzői Jogvédő Hivatal munkatársa „kifejezetten az ellenkezőjét írta Owennek, mint amit [ő maga] írt [...] neki”, vagyis, hogy „szeretné[...], ha a könyv[é]t kiadnák”.³²⁹

A zárt kiadás megjelenése azonban több szempontból is új fejezetet nyitott. A *The Times Literary Supplement* 1972. április 28-i számában egy Nyugatra került példány alapján féloldalas cikk számolt be a *Szembesítés* limitált kiadásáról,⁴²¹ így nem lehetett többé elhallgatni a regény létezését. Másrészt Owennek kapóra jött, hogy a Kossuth Kiadó elkövette azt az „ostobaságot” – ahogy Lengyel nevezte a hibát –, hogy a *Szembesítés* zárt kiadását nem látta el copyright jelzéssel, vagyis a kiadvány jogvédelmének biztosítására vonatkozó záradékkal, s így az elméletileg bárki számára kiadhatóvá és lefordíthatóvá vált.³³⁰ Owen így arra hivatkozva helyezhette kilátásba a regény megjelentetését és a külföldi kiadás jogának felkínálását a frankfurti könyvvásáron, hogy „a felhatalmazással nem rendelkező kiadók kalózkodásának kockázatát” elkerülje.⁴²³ Owen szándékairól már korábban, 1972. szeptember 13-ai levelében

értesítette a Szerzői Jogvédő Hivatalt – s a kiadás terve ellen Lengyelnek sem volt kifogása.³³¹

Owen e nyilatkozata lavinát indított el. A *The Bookseller*ben közölt válaszában Kardos György Owent vádolta „kalózkodással”, mint akinek „nincs szerződése az íróval a *Szembesítés* kiadására és nincs semmiféle joga arra, hogy a művet más országok kiadóinak felajánlja”.⁴²⁵ Riposztjában Owen azzal az érveléssel igyekezett cáfolni Kardost, hogy Magyarországon Lengyel „nem nyilváníthatja ki szabadon kívánságát, és feltehetően kénytelen engedni a hatóságok követeléseinek”.³³² Owen ennek tudta be Lengyel 1972. június 9-én Kardos György nyomására³³³ írt kérését, amely a regény angol kiadásának egy évre való felfüggesztésére vonatkozott. Kardos 1972 októberében arra akarta rávenni Lengyelt, hogy írja alá a *The Bookseller* számára készített nyilatkozatot, amely – csatlakozva a Faber and

³²⁸ Lengyel József noteszeiből 1989: 403.

³²⁹ LENGYEL József, *Noteszek*, 1972. szeptember 20., MTA Kézirattár Ms 5535/31. ⁴²¹ Truth in Limited Editions, *The Times Literary Supplement*, April 28, 1972, 465.

³³⁰ Lengyel József noteszeiből 1989: 401-402, 406.

⁴²³ Hungarian Novel 1972.

³³¹ Lengyel József noteszeiből 1989: 401-402, 408.

⁴²⁵ Kardos 1972.

³³² LENGYEL József *Szembesítés című regényének recepciója*, MTA Kézirattár Ms 6307/31.

³³³ LENGYEL József, *Noteszek*, 1972. június 9., MTA Kézirattár Ms 5535/31. ⁴²⁸

Lengyel József noteszeiből 1989: 401-402, 412-413.

Faber angol kiadó igazgatójának szavaihoz – inkorrektnek tekinti Owen eljárását. Kardosnak csupán annyit sikerült elérnie, hogy Lengyel hivatalosan megismételte a regény kiadásának elhalasztására vonatkozó június 9-i kérését, azonban azt is leszögezte, hogy „további tárgyalásokba és levelezésekbe nem bocsátkozik”.⁴²⁸ Bár a magyar döntéshozók úgy látták, hogy egy esetleges pert, amely hatalmas reklámot jelentene a megjelenő kötetnek, nem tanácsos megindítani,³³⁴

Kardos szerint a könyv kiadása ellen diplomáciai lépéseket tettek Londonban.³³⁵

Owen tiszteletben tartotta Lengyel kérését, így a regény angol nyelvű változata *Confrontation* címmel egy évvel később, 1973. október 18-án jelent meg. Bár a kötetet a Lengyellel szoros baráti viszonyt ápoló Duczynska Ilona, Polányi Károly felesége fordította, aki korábban Lengyel több művét is átültette angol nyelvre, a *Szembesítés* politikailag érzékeny jellegére való tekintettel a kötetben az Anna Novotny álnév szerepelt. A *Confrontation* kiadási stratégiája – a mű magyar publikációihoz viszonyítva – természetesen gyökeresen eltérő kontextusba helyezte a művet.

A könyv borítóját az általában két színű, egyszerű, de – marketing szempontból is – rendkívül hatásos könyvfelületeket készítő Keith Cunningham grafikus tervezte, aki 1964 óta együttműködött Peter Owennel. A *Confrontation* fehér alapszínű borítóján a vörössel szedett cím alatt két, egymást metsző fekete sáv szerepelt, amely egyszerre fejezte ki a regény alapszituációját és a betiltottság tényét. ([Lásd a 11. számú képmellékletet.](#)) A fekete kereszt utalt a főszereplők eltérő, mégis egymást metsző életpályájára, amelynek metszőpontjában létrejött sorsuk egymással történő szembesítése (nem véletlen, hogy a *Szembesítés* alternatív címváltozata kezdetben a *Keresztkérdések* volt).³³⁶ Másrészt az áthúzásként is jelentésszerű kereszt alakú kompozíció a kötet betiltásának tényét is közvetítette, amit két motívum is megerősített.

Egyrészt a betiltásra vonatkozott a cím alatti marketing felirat – „Egy hagyományos kommunista *hosszan elhallgatott* és leleplező története” [A long-suppressed and revealing story of a traditional communist] –, amely kiegészült a kötet fülszövegén található információval, mely szerint a könyv hivatalosan be van tiltva Magyarországon. Másrészt a

³³⁴ Lengyel József noteszeiből 1989: 409.

³³⁵ LENGYEL József, *Noteszek*, 1972. október 26., MTA Kézirattár Ms 5535/31.

³³⁶ Lengyel József noteszeiből 1989: 151. ⁴³² Lengyel 1966. ⁴³³ „Mivel Lengyel maga kommunista, tanúbizonysága annál értékesebb” [Because Mr Lengyel is himself a communist, his testimony is the more valuable] – állította a regény borítóján feltüntetett (az *Acta Sanctorum* című kötetre vonatkozó) részlet.

kereszt kompozíciójának betiltásként való értelmezését erősítette a *From Beginning to End* 1966-os kiadása is, amelynek borítóján a *Confrontation* felületéhez hasonló, de vörös színű kereszt takarta le a háttérben lévő portré száját.⁴³² ([Lásd a 12. számú képmellékletet.](#))

Az angol kiadás mediális stratégiája tehát elsősorban a betiltás tényét hangsúlyozta, és ezzel kapcsolatban azt, hogy a szerző saját tapasztalatán alapuló története keserű kritikát fogalmaz meg a kommunizmus bürokratikus és elnyomó jellegéről. Másrészt a *Confrontation* kontextusában Lengyel kommunista meggyőződése természetesen nem a politikailag kényes témákról való beszédet megszelídítő hűség alakzataként funkcionált, amely mintegy visszamenőleg ruházta fel a szerzőt a nyilvános beszéd jogával. Ellenkezőleg: a kérlelhetetlen igazságot kifejező vallomást a szerző kommunista meggyőződése csupán még értékesebbé tette.⁴³³ A külföldi kiadás tehát Lengyel szocialista szerzői konstrukciójának alapelemét használta fel, de a kommunista meggyőződés és igazságkeresés motívumát elsősorban a közreadott történet leleplező voltát hangsúlyozó hidegháborús logika jelentés-összefüggésébe ágyazta.

A *Szembesítés* megjelentetéséért folytatott küzdelem során kirajzolódnak a szerző mozgásterének szűkre szabott határai, mind a regény hazai, szocialista könyvkiadás rendszerében való elhelyezését, mind a Szerzői Jogvédő Hivatal közreműködésével történő nyugati publikációját illetően. Míg Lengyel, akinek élete vége felé már nem volt vesztenivalója, regénye hazai megjelentetése érdekében nagy aktivitással lépett fel, addig regénye angol nyelvű kiadásának előmozdítása során meglehetősen passzív szerepet mutatott. Lengyelt nem elégítette ki a regény hazai szamizdatszerű terjedése, ugyanakkor vélhetően idegenkedett a szocialista államberendezkedés legális kereteinek áthágásától, ezért nem lépett fel kezdeményezőként a mű tamizdat formájában történő nyugati megjelentetése érdekében.

A hatóságok cenzurális intézkedései több súlyos következménnyel is jártak. E következmények közé tartoztak azok az alkotómunkát és közéletet érintő hatások, amelyeket a művek megjelentetésének késleltetését eszközként használó aczéli kultúrpolitika eredményezett. Lengyel úgy érezte, hogy a regény megjelentetésének elhúzódása megfosztotta őt egy újabb mű megírásától,³³⁷ közéleti szinten pedig azt eredményezte, hogy a *Szembesítés* nem lehetett jelen az 1968-as reformidőszak magyar szellemi életében.⁴³⁵ Ezzel

³³⁷ Lengyel József noteszeiből 1989: 466. ⁴³⁵ Révész 1997: 345.

párhuzamosan a külföldön nagy huzavonák után kiadott *Szembesítés* szenzációértékét az 1973-tól megjelenő *Gulag szigetcsoport* is elhomályosította.

7) Következtetések

A *Szembesítés*, amely számos pontos ellentmondott a lágerirodalom körül kialakult hivatalos diskurzusnak, végül hosszú egyeztetési folyamat után jelenhetett csak meg. Annak ellenére, hogy számos szereplő sürgette a regény mielőbbi kiadását, a kultúrpolitikai döntéshozók véleménye szerint az ellentmondásokat csak a regény kritikus részeinek újraírásával lehetett volna feloldani. Miután a regény átíratására, majd a hatóságok általi textuális beavatkozásokra tett kísérletek kudarcot vallottak, más cenzurális technikák kerültek előtérbe. A konfliktust két,

kompromisszumos képződményként értelmezhető magyar nyelvű publikáció is megpróbálta elsimítani, amelyek mindegyike a cenzurális technikák eltérő kombinációját tartalmazta.

A *Kortársban* közölt részlet esetében a konfliktusokat a regény közölhető és közölhetetlen részeinek elkülönítésével, valamint a közölt részt övező kommentárok segítségével oldották fel, amelyeknek a feladata a regény értelmezési tartományának korlátozása volt. A folyóiratközlés esetében megállapítható, hogy a kommentárok virtuális tere a kiadási folyamat szélesebb társadalmi szféráját is tükrözte, amely különböző egymással ellentétes érdekeket foglalt magában: a szerző célját, aki a regény megjelentetéséért küzdött, a szerkesztő, az irodalomtörténész és a kritikus szándékát, akik a jelentés rögzítését szerették volna elérni, vagy éppen az író szövetségesének, Tordai Zádornak a szándékát, aki a hivatalos olvasatokon túl egy alternatív olvasatot csempészett a folyóiratba. Így a *Kortársbeli* publikáció megvilágítja azokat az ellentmondó olvasatokat, amelyek a regény kiadását megelőzően léteztek. Mivel rendkívül jól dokumentált története során a *Szembesítés* az irodalmi élet számos szereplőjének figyelmét felkeltette, e szereplők olvasatai összehasonlíthatók a regény nyomtatott kiadásának paratextuális keretrendszerével. Bár az egyeztetések hosszú folyamata számos „pozitív” olvasatot foglalt magában – amelyek legnyilvánvalóbban az Írószövetségben rendezett vitán artikulálódtak –, a nyomtatott formát körülölelő paratextuális kódok többsége csupán Lengyel József hivatalos recepciójának legfőbb elemeit ismételte meg, igyekezve kizárni az alternatív olvasatok lehetőségét. Tordai cikke e tekintetben természetesen kivételnek számított.

Általánosságban, Chartier „fordított” módszerén keresztül szemlélve, a „karóként” szolgáló kommentárok kettős szerepben tűnnek fel. Egyrészt elválasztják egymástól az adekvát és inadekvát olvasatokat, másrészt az előbbieket az olvasást prefiguráló kódokká alakítják át. Ebben az értelemben a kommentár nemcsak az értelemgondozás cenzurális eszköze, hanem olyan közeg is, mely – megőrizve bizonyos olvasatokat –, magán hordja a forma-adó folyamat jegyeit. E belátások a kommentárok bevonását szorgalmazzák abba a vizsgálatba, amelynek tárgyát az egykori szovjet blokk országainak kiadási gyakorlatai képezik.

A *Szembesítés* másik nyomtatott formájának – az ún. hivatalos szamizdatnak – az esetében a konfliktus úgy oldódott fel, hogy a regény teljes terjedelmében jelent meg ugyan, de a minimálisra korlátozta az olvasók hozzáférését a műhöz. Bár a regény ebben az esetben is „előszóval karózva” jelent meg, e kiadás beismerte a kommentárok prefiguráló hatásának korlátozott erejét, hiszen kifejezésre juttatta, hogy a regény az előszó ellenére „helytelen kövekeztetések levonására” indíthatta volna az olvasókat. Ezeken a cenzurális technikákon túl a „bizalmas” kiadáshoz vezető egyeztetési folyamat magában foglalta a nyomásgyakorlás eszközeit, amelyeknek az volt a céljuk, hogy a szerző önmagát cenzúrázza. Ebből a szempontból a cenzúra megtestesülésére úgy tekinthetünk, mint a különböző cenzurális technikák kombinációjára (beleértve a hozzáférés korlátozását, a paratextusok hozzáadását és a szöveges beavatkozást), ami a kiadási folyamat egyeztetései során folyamatosan változik. Ugyanez figyelhető meg a tamizdat kiadás esetében: a Szerzői Jogvédő Hivatal különböző cenzurális technikák segítségével próbálta megakadályozni a regény Nyugaton való kiadását (beleértve a regény titokban tartását, a fenyegetéseket, vagy a hatóságok nyomásgyakorlását a szerzőre).

A fenti gondolatmenetet követve úgy tűnik, hogy a cenzúra maga is a forma-adó folyamat hatálya alá tartozik. Kikristályosodott formája az egyeztetési folyamat eredménye, amely folyamat módszertani szempontból a hivatalos és a személyes dokumentumok tükrében rekonstruálható. A cenzúra így egy társadalmi egyeztetéseknek megfelelően formálódó kiadási stratégiaként is meghatározható, olyan folyamatként, amely gyakran a cenzurális technikák különböző kombinációit követeli meg. Bárhogy legyen is, a *Szembesítés* története – amely nem csupán az eltérő történelmi tapasztalatok szembesítését jelenti a fikció terében, de a különböző érdekek, olvasatok és cenzurális technikák szembesítését is a kiadás operatív terében – e tényezők komplex összjátékának bevonását szorgalmazza a cenzúrakutatások

körébe, és ezáltal lehetővé teszi a szocialista kiadási gyakorlatok összetettségének és dinamikájának megértését.

Az underground nyilvánosság és a *Szétfolyóirat*

A neoavantgárd domináns szerepe a magyar szamizdat kultúrájában két tényezőből fakad. Egyrészt szemben Szovjet-Oroszországgal, ahol a kommunista ideológia már idejekorán mozgósította és integrálta az avantgárd tendenciákat a társadalmi modernizáció és a forradalmi propaganda érdekében, ez a kapcsolat Magyarországon korántsem volt ilyen erős. Másrészt a szocializmus évtizedeiben a hatóságok minden eszközzel gátolták a nem hivatalos irodalmi körök létrejöttét és a csoportképződést. Ennek köszönhetően a klasszikus avantgárd hagyományából kinövő neoavantgárd kezdeményezések számára nem jutott tér a művészet hivatalos nyilvánosságában: arra voltak kényszerítve, hogy ezt megteremtsék maguknak, ami nagyban ösztönözte a mediális kísérleteket.³³⁸

Magyarországon az 1960-as évek második felétől – a politikai szamizdat következő évtized végén induló hullámát jócskán megelőzve – számos kísérleti jellegű művészi periodika látott napvilágot a hivatalos könyv- és folyóirat-kiadás alternatívájaként.⁴³⁷ Ezek között különleges helyet foglal el a röviden csak *Szétfolyóirat*ként emlegetett, 1972 közepén útjára bocsátott kezdeményezés, hiszen azt nem csupán egy underground kommunikációs forma létrehozásának kísérleteként, de az egyik első magyar irodalmi-művészeti szamizdatként is számon tarthatjuk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e lap terjesztési modelljéről és mediális szerkezetéről a szamizdat kontextusában is elegendő szó esett volna.

Az alábbiakban ezért a lap állambiztonsági megfigyelésének és a nyugati magyar sajtóban nyomon követhető fogadtatásának a történetét végigkísérve áttekintem, hogy mi alapján formálhatunk jogot a *Szétfolyóirat* szamizdatként való értelmezésére. A lap rendkívül precízen kidolgozott terjesztési modellje különlegesen alkalmas arra, hogy a nyomtatás kultúrájához való viszonyára több szempontból is rákérdezzünk. A korabeli folyóirat-kiadást szabályozó jogi környezettel összevetve milyen mértékben tekinthető a *Szétfolyóirat* a

³³⁸ Szőnyi 2012.

⁴³⁷ Bényi 2004.

cenzurális mező által kikényszerített formának? Milyen viszonyt alakított ki a nyomtatás kultúrájával? Hogyan

értelmezhető a lap textuális státusza a magánirat és a nyilvános szöveg, valamint az oralitás és az írásosság közötti térben? Milyen minták alapján szerveződött a *Szétfolyóirat* hálózati modellje? A fenti kérdések vizsgálata segítségével a *Szétfolyóirat* – elszigeteltsége és kis hatásfoka ellenére – a szamizdat széleskörű kelet-európai praxisának jellegzetes, lokális változataként írható le.

1) Egy underground folyóirat szamizdattá válása

Az 1960-as évek hivatalos értékskála szerint rétegzett és többszólamú irodalmi nyilvánossága egyaránt terepe volt a regresszív és progresszív törekvéseknek. A neoavantgárd szcéná egyik tanújának szemszöge e tér egyik végpontján a még mindig domináló „szocreál kollaborizmus” jelenlétét rögzítette, míg másik végpontján – a kritikai kisrealizmus, az újra megszólaló nagyrealista irodalom, a népi szürrealista költészet mellett – a modern líra és próza hagyományának folytatódását regisztrálta.³³⁹ Az irodalmi nyilvánosságban egy pályakezdő nemzedék is helyet követelt magának, amelynek radikálisan avantgárd szellemiségű alkotói komoly publikálási nehézségekkel néztek szembe. „A technikai cenzúra – az ideológiai cenzúrán túl – kiváltképp a kezdeményező szellemű, az avantgárd szerzőket és az irodalmilag másképpen gondolkodó csoportokat sújtotta.”⁴³⁹

Az új avantgárd nemzedék fellépésének igényét egy irodalmi folyóirat létrehozásának kísérletei jelezték legerőteljesebben. Az 1967-ben Szentjóby Tamás, Apáthy Miklós és Hegedűs László által kezdeményezett *Kezdet* című folyóirat, bár az akkor már Kossuth-díjas Kassák Lajos vette pártfogásba, végül nem kapott lapengedélyt.³⁴⁰ A többnyire egyszemélyes (Pernecky Géza, Szentjóby Tamás, Beke László művészfolyóiratai), a *Kezdet*hez hasonlóan megvalósulatlan (*Eszmélet*) vagy csupán szűk nyilvánosságnak szóló és kevés számot megért kísérletek (*Tiszta Szívvel*) ugyancsak a hivatalos utat választó lapalapítás lehetetlenségét jelezték.³⁴¹ Tábor Ádám szerint ez annak tudható be, hogy „az újító írók autonóm, spontán,

³³⁹ Tábor 1997a: 17-18.

⁴³⁹ Papp 1992: 77-78.

³⁴⁰ Ehhez lásd Tábor 1997a: 30-31.

³⁴¹ Ezekről, valamint a *Szétfolyóirat* előzményeiről lásd Bényi 2008: 188-190.

⁴⁴² Tábor 1997a: 21-22. ⁴⁴³ Havasréti 2009: 73.

alulról jövő csoport-, antológia-, folyóirat-kezdeményezéseit a legmerevebb elutasítás fogadta, tudván, hogy az igazi veszélyt az egyenirányított és atomizált szellemi életre éppen az igazi közösségképződés, mindenekelőtt *az etikailag, gondolatilag és művészileg egyaránt radikális szellemiségű alkotók közösséggé, illetve mozgalommá kristályosodása jelenti*”.⁴⁴²

Az *Expresszió – Önmanipuláló Szétfolyóirat* elnevezésű irodalmi-művészeti periodika, amely nyitott, variábilis és aleatorikus működésével⁴⁴³ az önszerveződés számára kínált modellt, tudatosan választotta a hivatalos út helyett az underground létet.³⁴² A lapból 1972 közepe és 1973 eleje között csupán öt új szám készült, amelynek szerkesztői a formálódó underground/neoavantgárd szcena egymással szorosabb kapcsolatban álló, esetenként baráti viszonyt ápoló képviselői voltak: Hap Béla, Ajtony Árpád, a Kassák Ház Stúdió tagjai, Beke László, valamint Maurer Dóra. A *Szétfolyóirat* számai az említett szerkesztőkön kívül természetesen egy tágabb művészi körre támaszkodtak, nagy hangsúllyal szerepeltették Lajtai Péter, Haraszi Miklós, Szentjóby Tamás, Szerb János, Erdély Miklós és Hajas Tibor műveit, valamint jócskán merítettek az experimentális költészet, a *concept art*, a *fluxus* és a bécsi akcionizmus anyagaiból is, számos nyugati szerzőtől közölve írásokat.

A *Szétfolyóirat* többirányú, láncszerű terjedése annak ellenére halt el alig néhány szám után, hogy e kezdeményezés rendkívüli precizitással kidolgozott terjesztési modellt vallhatott magáénak, amelynek segítségével – legalábbis az eredeti tervek szerint – számtalan elágazást létrehozva addig *burjánzott* volna, míg be nem teríti az underground színteret. Az, aki megkapta a lap egy példányát, az *olvasó-szerkesztő* szerepébe került, vagyis – a kapott szám felét felhasználva, valamint azt saját anyagokkal kiegészítve – új folyóirat-számot kellett készítenie és azt öt embernek tovább kellett adnia. Terjesztési modelljének öröklődését a lap első három oldalát kitevő „genetikai kód” biztosította, amely a folyóirat profiljának, szabályainak és előnyeinek minden egyes számba bemásolandó ismertetését tartalmazta.

A „szétfolyás” címben is tükröződő koncepcióját Hap Béla dolgozta ki.³⁴³ A Corvina kiadóban szerkesztőként dolgozó, franciául remekül beszélő és cseh nyelvből is fordító Hap

³⁴² Bényi Csilla nemcsak egy alapvető tanulmányt, de egy részletes bibliográfiai összefoglalót is közölt a *Szétfolyóiratról*. Mindkettőre nagyban támaszkodom. Bényi 2004: 351-352., ill. Bényi 2008. A *Szétfolyóirat* állambiztonsági történetéhez lásd: Szőnyi 2012, II: 67-71. A lapról keletkezett jelentések a „Horgászok” fn. dossziében találhatók (ÁBTL O-16268/1-2.). Nagyon hálás vagyok Klaniczay Júliának, Galántai Györgynek és Halasi Dórának, hogy az Artpool Művészetkutató Központ archívumában betekintést nyerhettem a *Szétfolyóirat* számaiba, valamint Szőnyi Tamásnak a „Horgászok” dosszié olvasása közben nyújtott segítségéért.

³⁴³ Hap Béla és Ajtony Árpád visszaemlékezései alapján Bényi Csilla két változatban rekonstruálta a folyóirat történetének kezdeteit. A köztudatban úgy él, hogy Ajtony Árpád és Hap Béla közösen alapították a lapot.

otthonosan mozgott az underground színtéren. Baráti kapcsolatot ápolt Halász Péter színtársulatának tagjaival, rendszeresen látogatta előadásait, míg Koós Anna és Halász Péter gyakran vettek részt azokon a közös zenehallgatásokon, amelyeket Hap szervezett Hungária körúti lakásában. Visszaemlékezésében Koós Anna, a Kassák Ház Stúdió egykori tagja azt a szellemi vállalkozást, amelyet a cseh nyelv elsajátítása jelentett Hap Béla és felesége, Szeredi Anna részéről, úgy értelmezte, hogy „ők így tiltakoztak a hatvannyolcas invázió [vagyis a prágai tavasz reformtörekvéseit eltipró szovjet katonai válaszlépések] ellen.”³⁴⁴ A nyílt politikai állásfoglalástól távol maradó, kulturális ellenállásba húzódó Hap Béla úgy került az állambiztonság látókörébe, hogy Halász Péter „ellenséges tevékenységet” folytató, „a szocialista együttélés szabályait súlyosan sértő magatartást” tanúsító, s ezért belügyi megfigyelés alá vont színtársulatának baráti köréhez tartozott.

Hap Béláról és a *Szétfolyóirat*-kezdeményezéséről a „Pécsi Zoltán” fedőnéven dolgozó titkos megbízott – polgári nevén Hábermann M. Gusztáv – rendszeresen, rendkívüli részletességgel, és legalább akkora ügynöki hivatástudattal, mint intellektuális rátermettséggel informálta a belügyet. Hábermann „Algol László” művésznévén épült be az underground körébe, és csak jócskán a rendszerváltás után derült fény ügynöki szerepére. Hap Béla visszaemlékezése szerint Algol „hosszú szőke hajával [úgy festett], mint egy kultúrangyal, senki sem gondolta volna, hogy besúgó”.³⁴⁵ Egy bizalmasan kezelt belügyi forrás – amelynek kiléte nem megállapítható, s így éppúgy takarhatja „Pécsi Zoltánt”, mint a célszeméllyel egy szerkesztőségben dolgozó vagy legalábbis a köreihez tartozó személyt – így jellemzi Hap Bélát:

Kettejük együttműködése mellett érvel Ajtony Árpád, aki szerint az általa szerkesztett szám egy időben készült Hap Bélával, hogy ezzel is megnehezítsék a *Szétfolyóirat* eredetének feljutatását. Hap Béla ezzel szemben amellet érvel, hogy nem volt együttműködés Ajtonnyal, ezért ez utóbbi szerkesztő száma a lap terjedésének második generációjához tartozik. A kérdés eldöntése lehetetlennek tetszik, hiszen kétségtelen, hogy Ajtony egy underground irodalmi folyóirat kiadását tervezte ekkoriban, mint ahogy az is, hogy a *Szétfolyóirat* lényegét képező koncepciót és szellemiséget Hap Béla egyedül dolgozta ki. (Lásd Bényi 2008: 188; 190-191.) Az állambiztonsági források, amelyek a fennmaradt *Szétfolyóirat*-számokon túl az egyetlen rendelkezésre álló korabeli dokumentumok, nem perdöntőek, hiszen több ponton is ellentmondásokat rejtenek. Miközben például Hap Bélát nevezik meg a folyóirat elindítójának (Vö. „Horgászok”: ÁBTL O-16268/1, 261.), Ajtony Árpád számát láthatóan nem tudják egyértelműen elhelyezni a terjedés Hap Bélától induló rendszerében: ahhoz képest hol első, hol második generációs számként említik meg. (Vö. „Horgászok”: ÁBTL O-16268/2, 22; 72.)

³⁴⁴ Koós 2009: 78.

³⁴⁵ Efraim IZRAEL (HAP Béla) közlése e-mailben, 2013. november 5. E visszaemlékezésben Hap erősen stilizált képet festett Algol alakjáról, akinek egyébként halványbarna haja volt.

sokkal higgadtabb, megfontoltabb, körültekintőbb mint az extravagáns ötletekre hajlamos Halász. Kifejezetten ellenséges tevékenységet nem tudnék Hapról feltételezni, hogy valamilyen *illegális játék*ban bizonyos mértékig benne van, azt igen.³⁴⁶

A belügyi jelentésben felbukkanó „illegális játék” kifejezés és az azt körülvevő kontextus kétarcúsága feltűnő. A megnyilatkozás, bár a „kifejezetten ellenséges tevékenység” lehetőségét eleinte kizárja, rögtön ezután mégis illegalitással vádolja a folyóirat készítőjét (ezáltal egyrészt leleplezve a hatalom ügynöki munkával kapcsolatos elvárásait, másrészt érzékeltetve a vélemény-nyilvánító szervilitását a hatalom irányába). A vád érvénye ugyanakkor nemcsak a „játék” kifejezés komolytalan konnotációi, de az illegális játékban való részvételt csak „bizonyos mértékig” megengedő szövegkörnyezet miatt is korlátozódik. E megnyilatkozás így egyfajta ütközőzónában áll – abban a színpad mögötti diszkurzív térben, ahol az ártatlan „játék” műveletei a szocialista társadalmi rendre veszélyt jelentő illegalitás narratíváiba fordulnak át. A kijelentés ezért egyszerre hordja magán a folyóirat-koncepció legális intencióinak, és az állambiztonsági szervek illegális olvasatainak a nyomait.

A *Szétfolyóirat* underground művészeti kommunikációs formaként tekintett önmagára, s nem engedély nélkül keringő illegális anyagként, vagyis szamizdatként. Hap Béla visszaemlékezése szerint a Szovjetunióban az 1950-es években születő szamizdat fogalma ekkoriban kevésbé lehetett ismert az underground körökben.³⁴⁷ A lap – ahogy az állambiztonsági jelentések is megállapítják – a nyugati földalatti irodalom mintájára készült.⁴⁵⁰ Halász Péter lakásában „Pécsi” számos nyugati országból (Franciaországból és az Egyesült Államokból), vélhetően postai úton érkező underground publikációra figyelt fel, amelyek „házilag készített, kis terjedelmű, folyóiratszerű brossurák voltak, kisebb-nagyobb irodalmi és képzőművészeti művekkel tömve és ezek valóban körbejártak a csoport tagok között.”³⁴⁸ „Pécsi Zoltán” azt is elismerte, hogy a *Szétfolyóirat* „egész törekvés[e] alapvetően

³⁴⁶ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/2, 27. (Kiemelés tőlem – D.G.) Koós Anna szerint a jelentésnek ez a része arra vonatkozhatott, hogy Hap Béla Franciaországból hozott vagy kapott egy Monopolyt, ami akkoriban tiltott társasjátéknak számított. (Koós Anna közlése e-mailben, 2014. május 8.) Ez a kontextus azonban az állambiztonsági jelentésből hiányzik.

³⁴⁷ Efraim IZRAEL (HAP Béla) közlése e-mailben, 2013. november 19. Koós Anna úgy emlékszik, hogy a hetvenes évek elején már tudott a Szovjetunióbeli szamizdatról (Koós Anna közlése e-mailben 2013. december 22.). ⁴⁵⁰ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/1, 33.

³⁴⁸ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/1, 33.

irodalmi fogantatású volt”, „a nyelvi kifejezés belső törvényszerűségeivel foglalkozó alkotók fóruma”, amely „mentes volt [...] minden politikai jellegű írástól.”³⁴⁹

A lap szamizdat jellege Fejtő Ferenc *A szovjet hatalom és az értelmiségiek* című cikkének köszönhetően került előtérbe, amely az emigrációba kényszerült *Irodalmi Újság* 1973. augusztus-decemberi számában jelent meg.⁴⁵³ Az újság párizsi szerkesztője az ekkoriban a

keleti blokk diktatúráinak szakértő elemzőjeként a francia AFP hírügynökségnek dolgozó Fejtő cikkének egy passzusához azt a megjegyzést fűzte, hogy Magyarországon is létezik szamizdat, s erre példaként a *Szétfolyóírat*ot említette.³⁵⁰ Bár a szerkesztő a szamizdat kifejezést az „önkiadású, sokszorosított formában terjesztett irodalom” szinonimájaként definiálta, a lábjegyzet főszövege, amely a politikai élű szovjet szamizdatról beszél, a *Szétfolyóírat*ot is „kompromittálta”. Az *Irodalmi Újság* cikkére s arra a tényre, hogy ezek szerint a *Szétfolyóírat* már „magyar emigráns körökben [is] ismert”,⁴⁵⁵ az állambiztonság is felkapta a fejét.

Az 1973 decemberétől kelt jelentések „avantgardista beállítottságú, számos antikommunista verset [...] tartalmazó kiadványként”,⁴⁵⁶ „a nyugati, nemkívánatos művészeti irányzatok illegális terjesztésének eszközeként”⁴⁵⁷ határozták meg a *Szétfolyóírat*ot, amely – „ismerve a szerkesztők és egyben terjesztők ellenséges, illetve opposziós magatartását és tevékenységét” – „bizonyos fokú politikai veszélyességet rejt[ett] magában.”⁴⁵⁸ Ennek szellemében „a »Szétfolyóírat« illegális készítésének és terjesztésének megakadályozása érdekében a Belügyminisztérium további intézkedések végrehajtását” vette tervbe.⁴⁵⁹

1974 júniusában Beke Lászlót, Erdély Miklóst és Szentjóby Tamást beidézték a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalába, amiért, úgymond, illegális

³⁴⁹ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/2, 41. (Kiemelés tőlem – D.G.) ⁴⁵³

Fejtő 1973.

³⁵⁰ Nem egyértelmű, hogy a *Szétfolyóírat* híre hogyan jutott ki nyugatra. Ajtony Árpád – állítása szerint – nem beszélt hivatalos formában a lapról, és példányt sem vitt magával, mikor 1973 elején Párizsba emigrált. (Bényi 2008: 198.) Az *Irodalmi Újság* szerkesztősége más úton is tudomást szerezhetett a *Szétfolyóírat*ról. Ajtony figyelmeztet arra, Fejtő Ferenc az ilyen jellegű információkat az abban az időben a Szabad Európa Rádió párizsi irodáját vezető Heller Jánostól kapta, Heller pedig valószínűleg az '56-ban emigrált Sipos Gyula kritikustól, aki naprakész információkkal rendelkezett a magyarországi eseményekről (AJTONY Árpád Bényi Csillának, e-mail, mentve 2005. március 29-én, Artpool, Bényi Csilla kutatási anyaga, *Szétfolyóírat* – levelezés). Érdemes e helyütt megemlíteni, hogy az osztrák-magyar állampolgársággal rendelkező Maurer Dóra saját számát Bécsben szerkesztette 1973 elején, vélhetően ekkoriban kapott tőle példányt Bujdosó Alpár, a párizsi Magyar Műhely Bécsben élő munkatársa. Papp Tibor, a Magyar Műhely párizsi szerkesztője is magának tudhat egy, a Kassák

folyóiratkiadásban vettek részt. Miután az esetnek híre ment, többen [retorzióktól tartva] megsemmisítették a náluk lévő [...] példányokat.⁴⁶⁰

A *Szétfolyóirat* – rövid története és szűk ismertsége ellenére – az évtized végére részévé vált a szamizdat magyarországi hagyományának. A túlnyomórészt politikai-társadalmi karakterű szamizdat 1970-es évek végi hullámában fontos szerepet játszó Haraszi Miklós, akinek több verse szerepelt a *Szétfolyóirat* Ajtony Árpád által szerkesztett számában, így fogalmazott a *0,1%* című válogatás előszavában, amely a lengyel szamizdat számára készült 1978-ban: „A »másképpen gondolkodás« lehetőségére évekig csak az avantgarde művészek tevékenysége emlékeztetett, amely Magyarországon folyamatos szamizdat-szerű létet jelentett.”⁴⁶¹ A *Magyar Füzetek* ugyanezen évben készült második számának bevezetőjében, amely Haraszi válogatását három írás kivételével teljes egészében közli, a párizsi szerkesztő néven nevezi a kezdeményezést: „Már a hetvenes évek első felében is létezett egy rendszeres

Ház Stúdió tagjai által készített *Szétfolyóirat*-számot, és több más számot is kölcsönkapott olvasásra. (Papp 1992: 74-75.)

⁴⁵⁵ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/2, 48.

⁴⁵⁶ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/2, 21.

⁴⁵⁷ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/2, 49.

⁴⁵⁸ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/2, 23.

⁴⁵⁹ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/2, 49.

⁴⁶⁰ Bényi 2008: 187.

⁴⁶¹ Haraszi 1978: 18-19. Valamint: *0,1 %* = ÁBTL, A-3298, 10.

szamizdat-kísérlet »szétfolyóirat« címen, az azóta Párizsba költözött Ajtony Árpád szerkesztésében.”³⁵¹³⁵²

A *Szétfolyóirat* szamizdatként való értelmezése, amelyet a magyar állambiztonsági szervek is átvettek,⁴⁶³ vélhetően a párizsi emigrációban született meg. A nyugati magyar sajtó a vasfüggöny mögül, különböző információs csatornákon keresztül érkező híreket egymás kontextusában értelmezve állította párhuzamba a *Szétfolyóiratról* kiszivárgottakat a szovjet ellenzékiek cenzúratörő „önkiadásának” gyakorlatával. Ez az értelmezési mód arra figyelmeztet, hogy a kelet-európai underground/avantgárd kommunikációs formáihoz a

³⁵¹ A párizsi szerkesztő bevezetése 1978: 10. Valamint lásd a 454. lábjegyzetet.

³⁵² februárjában Maurer Dóra férjét, Gáyor Tibort egy rendőrségi kihallgatás során a szamizdatokról faggatták (Bényi 2008: 193.) Beke László, Erdély Miklós és Szentjóby Tamás beidézéséről lásd Bényi 2008: 198. ⁴⁶⁴ Havasréti 2006: 64.

poszttotalitárius/autoriter államberendezkedés és a központosított kultúráirányítás kontextusa miatt rendelhető hozzá a szamizdat fogalma. „A diktatúrában [ugyanis] – ahogy Havasréti József megállapítja – a kommunikációs eszközök monopóliuma, és a kommunikációs csatornák szoros ellenőrzése magától értetődő jelenség volt, ezért a médiumok és általában a közlés, a kommunikáció kérdéseivel való foglalatosskodás [...] a művészet területén belül (is) *hatalomkritikai* karakterű.”⁴⁶⁴ Ennek szellemében a szocialista hatóságok a neoavantgárd folyóirat-kísérleteket³⁵³ előszeretettel sorolták az engedély nélkül, tiltott módon keringő anyagok körébe. A nemkívánatos kezdeményezések legális/illegális voltának hatalmi osztályozása az Aczél-féle differenciáló kultúrpolitika eszközeként a túrt/tiltott kategóriába való besorolást szolgálta, miközben egyrészt megvédte a hivatalos folyóirat-kiadás monopóliumát és kijelölte a hivatalos művészet határait, másrészt gátat szabott a csoportképződésnek és megerősítette a szocialista társadalmi normákat.

2) A hivatalos folyóirat-kiadás jogi környezete és a lap szabályai

A hivatalos folyóirat-kiadás monopóliumának egyik sarokkövét az a jogi-adminisztratív környezet jelentette, amely a lapkiadást engedélyekhez kötötte, s amely ezért cenzurális rendszerként értelmezhető. Milyen viszony fűzte a *Szétfolyóirat* terjesztési koncepciójának elemeit e környezethez és azokhoz a vonásokhoz, amelyeket a jogi források a sajtótermékek számára előírtak? E viszony vizsgálata több más kérdést is a felszínre hoz. Mennyiben tekinthető az underground kommunikációs formaként induló és a szamizdat bélyeget csak később magára vevő *Szétfolyóirat* eredendően legális kezdeményezésnek? Milyen cselekvési teret nyitottak meg és milyen forrásokból táplálkoztak a lap hivatalos folyóirat-kiadás rendszeréhez képest elkülönülő műveletei?

A korszakban – egészen az 1986-os sajtótörvényekig – érvényes sajtójogszabályok gerincét az 1959-es sajtórendelet képezte.³⁵⁴ Ennek értelmében a Magyar Népköztársaság területén valamennyi sajtótermék előállítása és terjesztése engedélyköteles volt, beleértve természetesen az időszakos lapok kiadását is. Az 1961-es *Büntető Törvénykönyv* értelmében az a személy, aki engedélyköteles sajtóterméket engedély nélkül kinyomtatott, előállított vagy

³⁵³ Vö. Havasréti 2009: 51-52., 71.; ill. Bényi 2004.

³⁵⁴ Lásd a 26/1959. (V. 1.) Korm. számú rendeletet a sajtóval kapcsolatos egyes kérdésekről; valamint a 4/1959. (VI. 9.) M. M. számú rendeletet a sajtóval kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 26/1959. (V. 1.) Korm. számú rendelet végrehajtásáról. Kötetben és magyarázatokkal ellátva lásd: Sajtójogi tudnivalók 1962.

terjesztett, ill. a sajtótermék impresszumában nem vagy hamisan tüntette fel a megkövetelt adatokat, sajtóbüntettet követett el, s így egy évig terjedő szabadságvesztéssel volt sújtható.³⁵⁵ Az engedélyezés folyamata alól csupán a nyilvános terjesztésre nem kerülő (jellegzetesen állami intézményeknél és vállalatoknál előállított, szűk körben használt) iratmásolatok kaptak felmentést, és értelemszerűen azok az anyagok, amelyek nem tartoztak a sajtótermék kategóriájába. A kérdés tehát elsősorban az, mit takart pontosan a *sajtótermék* és a *nyilvános terjesztés* fogalma?

A sajtótermék legfontosabb tulajdonságainak az engedélykötelesség, a beazonosíthatóság és az üzemszerű sokszorosítási mód tekinthető. Időszaki lapok esetében az engedélyt a Kormány Tájékoztatási Hivatala, míg könyvek és grafikai kiadványok esetében a Művelődésügyi Minisztérium adhatta meg. A sajtóterméken fel kellett tüntetni az előállítás helyére és idejére, a nyomdára vagy kiadvállalatra, a kiadásért felelős személyre, illetőleg a felelős szerkesztőre vonatkozó adatokat. Sőt, a szerzőnek a sajtótermék kézírata esetében is kétséget kizáróan beazonosíthatónak kellett lennie, lehetővé téve az esetleges felelősségre vonást. Sajtóterméknek számított „a műszaki vagy vegyi úton sokszorosított irat, ábra vagy zenemű”, valamint az olyan, sokszorosítógép segítségével készült iratok köre, amelyek stencil-, ormig-, hektográf-, fénymásoló vagy ezekhez hasonló eljárással készültek. A sajtótermékkel emellett szorosan összekapcsolódott a nyilvános terjesztés fogalma is, amely az árusítás, a szétküldés, a kézbesítés, az ingyenes szétosztás, a nyilvános helyen való elhelyezés és bemutatás műveleteit foglalta magában.

Terjesztési modellje tükrében a *Szétfolyóirat* mind a sajtótermék, mind a nyilvános terjesztés hatálya alól kivonta magát. A privát szféra és a nyilvánosság terei közötti elmosódó határmezsgyét mindenekeelőtt a lap szigorúan szabályozott példányszáma vette célba. Az állambiztonsági szervek megállapították, hogy „a kiadványt azért készítették csak 5 példányban, mert ez – [a készítő] vélemény[e] szerint – még nem minősül[t] sajtóengedély nélküli anyag sokszorosításának, tehát nem [volt] büntethető”,³⁵⁶ és ezzel kapcsolatban azt is elismerték, hogy a készítő „nem kezdeményezték [a *Szétfolyóirat*] széles körben, nagy példányszámban történő terjesztését” sem.³⁵⁷ Az előre meghatározott példányszám

³⁵⁵ Lásd a *Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvének, az 1961. évi V. törvényének sajtóbüntettekről szóló rendelkezéseit.*

³⁵⁶ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/2, 49.

³⁵⁷ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/2, 22-23.

kényszerítő ereje tükröződik a lap történetében utolsónak bizonyuló olvasószerkesztő, Maurer Dóra megjegyzésében is. Bár a grafikus az általa összeállított számban bevallotta, hogy a hatókör miatt „szívesebben készíten[e] 500 példányt, nem ötöt”,³⁵⁸ tiszteletben tartotta a lap szabályait. Egyik első jelentésében „Pécsi Zoltán” azt állította, hogy a készítők közül „mindenki tudatában volt annak, hogy ez a folyóirat nem hivatalos, nem engedélyezett és éppen ezért vették szigorúan az ötös példányszám tartását.”³⁵⁹ A maradéktalanul tiszteletben tartott példányszámhatár azt sugallja, hogy a készítők meg voltak győződve arról, hogy legálisan járnak el, hiszen létezik egy jól kijelölhető határvonal a nyilvános sajtótermékek és a magániratok (kéziratok) között, és a „nyilvános terjesztés” csupán egy bizonyos példányszám felett lép hatályba.

A *Szétfolyóirat* sajtótermékként való beazonosítása komoly nehézségekbe ütközik. A lap paratextuális rendszerének és külalakjának az első szám szabványát kellett követnie. Valamennyi példányt dossziéba kellett fűzni, amelynek külső felületén a címen kívül semmi sem szerepelhetett, sem a szerkesztő neve, sem más kiadási adatok.³⁶⁰ A sorszám feltüntetése sem volt indokolt, hiszen – ahogy Hap megvilágítja – „a szétfolyóirat esetében a szám szétfolyó fogalom, csupán mint »előző szám« és »jelen szám« létezik, ezek is számtalan, nem egyidőben publikált változatban.” Másrészt a laphoz nem lehetett felelős szerkesztőt rendelni, hiszen a szabályok a szerkesztői szerep magánszférába tartozó, személyes tartományát hangsúlyozva elutasították a jogi felelősséget: „Minden olvasó-szerkesztő csak a saját maga által szerkesztett számért felelős, mégpedig saját lelkiismerete előtt”. Harmadrészt a lap a szabályzatban felszámolta a szerző saját alkotásához fűződő tulajdonjogát, s a lap minden egyes oldalát szabadon kisajátíthatóvá s legálisan másolhatóvá tette.³⁶¹ Az olvasó-szerkesztő nem volt köteles az új anyagok szerzőit feltüntetni, és az újraközlés során azt sem kellett jeleznie, hogy átvett anyagról van-e szó. A beépítendő új anyag pedig szinte bármi lehetett: saját szöveg éppúgy, mint idegen szöveg; fordítás éppúgy, mint az olvasó-szerkesztő legjobb belátása szerinti átírás, kritika éppúgy, mint elemzés stb.

³⁵⁸ BEKE [László], *Az előző olvasó-szerkesztő kritikája a szétfolyóról* [MAURER Dóra bevezetőjével], Artpool, MAURER Dóra *Szétfolyóirat*-száma, 5.

³⁵⁹ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/1, 261.

³⁶⁰ A kivételt Maurer Dóra jelentette, aki feltüntette a megjelenés idejét. Vö. Bényi 2008: 190.

³⁶¹ Ez a gyakorlat kapcsolatba hozható egy érvényben lévő korábbi rendelettel, amelynek értelmében a képzőművészeti vagy iparművészeti mű alkotója művét kézi másolással engedély nélkül többszörözhetette. A rendelkezés csupán a szerzői joggal rendelkező alkotó esetében volt mérvadó, hiszen minden ellenkező esetben – nyilvánvalóan a hamisítást büntetendő – az adott mű többszörözését és forgalomba hozatalát hatósági

Az üzemszerű sokszorosítási móddal a „csináld magad” jelleg és a rendelkezésre álló szűk erőforrások maximális kihasználása állítható szembe. A *Szétfolyóirat* a szamizdat kultúrájának jellegzetes eszközkészletén: a sokszorosító berendezésnek nem minősülő írógép, valamint az indigó használatán alapult. A kézi mechanikus sokszorosítás során csupán minimális anyagi erőforrásokra volt szükség: géppapírra, négy indigóra és egy írógépre, valamint gyorsfüző mappára, s „az egyéni önkifejezés akarásán” túl elég volt a mottó – *do it yourself!* – utasítása szerint eljárni. A folyóirat előállításának és másolásának munkája ezért rendkívül időigényes és fárasztó volt. Maurer Dóra például saját, de nem magyar betűkészletes írógép segítségével készítette saját számát, amin az „á” és az „é” betűre külön leütéssel kellett feltenni a vesszőt.⁴⁷⁴

A *Szétfolyóirat* „burjánzásának” módja a nyilvános terjesztés műveleteit sem követte. Egyrészt a központi elosztás rendszerétől távol állt a lap terjedésének kiszámíthatatlan, rizomatikus jellege, amelynek értelmében egy „központ nélküli, nem hierarchián alapuló [...] rendszer[ről]” beszélhetünk”.⁴⁷⁵ Másrészt a *Szétfolyóirat*ot nem árusították, nem ingyenesen osztották szét (stb.), hanem *adományozták*. A terjesztési modell első és legfontosabb szabálya – azon a „metaszabályon” túl, hogy a szabályok nem bővíthetők és változtathatók – az volt, hogy „egy szétfolyóirat-szám csak olyan személynek válhat tulajdonává, aki az *adományozónak* (=az előző szám olvasó-szerkesztőjének) becsületszóra megígéri, hogy 2 hónapon belül létrehozza [...] a következő számot”. Az adományozás/ajándékozás koncepcióját erősíti meg Hap Béla Bálint Istvánnak dedikált *Ajándék*-verse is, amely a Kassák Ház Stúdió tagjai által készített számba került bele.⁴⁷⁶

A *Szétfolyóirat* hivatalos folyóirat-kiadáshoz való viszonyának értelmezéséhez a cenzúra bourdieu-i mezőelmélethez illeszkedő modellje kínál fogalmi keretet. E modell szerint minden

kifejezés egy *kifejező érdek* és az általa célba vett *mező* által konstituált cenzúra között létrejövő *megegyezés* eredménye, vagyis annak a kombinációja, hogy mi volt elmondandó, mi volt elmondásra szánva, és – figyelembe véve a konkrét mező struktúráját – mit *lehetett*

engedélyhez kötötték. Lásd az 1955. évi 12. számú törvényerejű rendeletet a képzőművészeti és iparművészeti alkotások, valamint dekorációs anyagok többszörösítésének és forgalombahozatalának szabályozásáról.

⁴⁷⁴ MAURER Dóra közlése e-mailben, 2013. október 4. ⁴⁷⁵

Deleuze – Guattari 2002: 83.

⁴⁷⁶ HAP Béla, *Ajándék*-vers, Artpool, HALÁSZ Péter, KOÓS Anna és BÁLINT István *Szétfolyóirat*-száma, 65-67.

elmondani.³⁶² E modellt a *Szétfolyóirat* esetére alkalmazva a kérdés úgy tehető fel, hogy a hivatalos folyóirat-kiadást szabályozó *mező* cenzúrája és a lapkezdeményezés *kifejező érdeke* között milyen esetleges *kompromisszumok* jöttek létre. Bár Hap Béla nem használt sajtójogi forrásokat, és az ezzel kapcsolatos ismereteit vélhetően a témában jóval jártasabbnak mutakozó Haraszi Miklóstól vette,³⁶³ a készítők visszaemlékezései, valamint az állambiztonsági források tanúbizonysága szerint a korlátozott, kis példányszám mellett való döntés olyan egyeztetés eredménye, amelynek segítségével a lap a cenzurális *mezőhöz* igazodva a (vélt) legális utat választotta.

A cenzurális *mező* tökéjét ugyanakkor erőforrás-hiányos környezetet előidéző tényezőként is meg lehet határozni, vagyis a „tipografizált írás monopóliumának mindenhatóságából eredeztethető” technikai cenzúraként.⁴⁷⁹ A központosított kultúráirányítás – az „állami dotációs rendszer”, a „giccsadó”, a „példányszám politika”, a „papírkontingens”, az „ív-ár rendszer” eljárásai segítségével³⁶⁴ – rendelkezett az állami erőforrások felhasználásáról, s ez olyan környezetet teremtett, amelyben az autonóm kezdeményezéseknek a hiányból kellett erőforrást kovácsolniuk.³⁶⁵ A hiánnyal való gazdálkodás a helyettesítés, a barkácsolás aktusain keresztül lépett működésbe, és a hozzáférhető erőforrások maximális kihasználására törekedett. A *Szétfolyóirat* esetében az erőforrás-hiányos környezetben testet öltő technikai cenzúrára az írógép használatában rejlő korlátozott lehetőségek mutatnak rá legerőteljesebben: a kézzel történő erőbefektetés mellett az a pusztán tény, hogy az indigóval készített hatodik példány már nem volt olvasható, sőt, az ötödik is alig.³⁶⁶

A lap jellegét mindazonáltal az underground intézményes renden kívül álló szellemisége befolyásolta leginkább. 1973 decemberében a csoportdosszié nyitását szorgalmazó javaslat így fogalmaz Halász Péter és Bálint István körül kialakult színházi csoportosulással kapcsolatban: „Céljuk, hogy ők a teljes szabadságot akarják visszaadni az egyénnek, a

³⁶² Vö. Bourdieu 1992: 138-142.

³⁶³ Efraim IZRAEL (HAP Béla) közlése e-mailben, 2013. november 5. Az a vélekedés azonban, mely szerint az 5 példányban való sokszorosítás legális, hiszen nem számít nyilvános terjesztésnek, Haraszi szerint „városi legenda” volt. (HARASZI Miklós közlése, 2015. július 13.) Erre utal az is, hogy ilyen kitétel nem szerepelt a vonatkozó sajtórendeletben, így a jogszabály lehetővé tette a kérdés szubjektív megítélését, mind a készítők, mind a hatósági szervek számára. ⁴⁷⁹ Papp 1992: 73-74.

³⁶⁴ Vö. Bart 2000: 16-31.

³⁶⁵ Havasréti 2006: 23-25; 132-154.

³⁶⁶ Efraim IZRAEL (HAP Béla) közlése e-mailben, 2013. november 5.

spontaneitásnak, a testnek, a szónak és a tettnek, azt, amit a társadalom, az »intézményesített életforma« elvett.»³⁶⁷

Hap Béla a *Halk magyar underground kiáltványban*³⁶⁸ ennél jóval pontosabb definíciót kínált: „nemhivatalos *privátművészetként*” jellemzi az undergroundot, amely „azonosíthatatlan, elemezhetetlen, kívülálló, megfoghatatlan, korrumpálhatatlan művészet [akar] lenni.” Az underground manufakturális, primitív, önkielégítő, anonim és belterjes, „fütyül a hírnévre [...] az eredetiségre és a szerzői jogokra” – írta Hap. Ezt a szellemiséget közvetítette Szentjóby Tamás több számban megjelenő *Anonym kiáltványa* is, amely a név és az autoritás fogalma közé tett egyenlőségjelet.³⁶⁹ Az underground az erőforrás-hiányos környezetből adódó korlátozottságot is ideológiája részévé tette:

Melyek az underground információs csatornái? Ceruza, toll, ecset, szög írógép,
fényképezőgép, magnetofon, magánlakás, erdő, tisztás, odu, levegő, bármi, száj, fül,
telepátia stb. [...] Filmet filmhulladékból csinál, olyasmiből, amit a felszíni világ
kidobott magából.³⁷⁰

A *Szétfolyóirat* sajtótermékekkel való szembenállása alapvetően három, egymással szorosan összefonódó forrásból táplálkozik: *a cenzurális mező és a lap tulajdonságai közötti stratégiai jellegű egyeztetésből, az erőforrás-hiányos környezetként meghatározható technikai cenzúrából, valamint az underground intézményes renden kívül álló szellemiségéből.* A lap ennek megfelelően maga is feszültséggel teli viszonyba állítja az egyébként más-más forrásból táplálkozó illegalitás/legalitás fogalompárját. A sajtójogi környezet által megszabott lehetőségek bizonyos fokú mérlegelése révén egyrészt igyekezett elkerülni azt, hogy a hivatalos szervek illegálisnak minősítsék. Ezt bizonyítja Hap Béla és Koós Anna visszaemlékezése is, amelyek szerint a folyóirat sokszorosítási módja és alacsony példányszáma miatt is belül maradt a törvényes kereteken.³⁷¹ A lap terjedésének törvénytisztelő stratégiája a szamizdat fogalmát az illegális jelleggel azonosító

³⁶⁷ „Horgászok”: ÁBTL O-16268/1, 32-33.

³⁶⁸ HAP Béla, *Halk magyar underground kiáltvány*, Artpool, MAURER Dóra *Szétfolyóirat*-száma, 20.

³⁶⁹ [SZENTJÓBY Tamás], *Anonym kiáltvány*, Artpool, HAP Béla, valamint AJTONY Árpád *Szétfolyóirat*-számának hátsó borítója; BEKE László száma, 21; MAURER Dóra száma, 19.

³⁷⁰ HAP Béla, *Halk magyar underground kiáltvány*, Artpool, MAURER Dóra *Szétfolyóirat*-száma, 20.

³⁷¹ Koós 2009: 99.

meghatározással is ellentmondásba kerül,³⁷² nem egyedülként a földalatti sajtó történetében. Ebből a szempontból a *Szétfolyóirat* a cseh szamizdat szerzői jogi törvény szerint eljáró kezdeményezéseihez állt igen közel.⁴⁸⁹ Másrészt azzal, hogy a lap underground művészeti formaként az abszolút függetlenséget, az ellenőrizhetetlenséget és a manipulálhatatlanságot hirdette, bizonyos értelemben saját legális kereteit is felszámolta. Azokat a jellemvonásokat, amelyek az intézményes, nyomtatott folyóirat-kultúra sajátjaiként a sajtórendeletben is azonosíthatók, a lap a visszájukra fordítva alakította át saját belső törvényszerűségeivé, hogy a hivatalos mezőtől független, autonóm és kreatív kommunikációs médiumot hozzon létre.

3) Kézírással nyomtatott betűk

A lap Ajtony Árpád által szerkesztett száma Szentjóbby Tamás [St. Auby Tamás] egy képzőművészeti jellegű munkáját is magában foglalta,³⁷³ amely szorosan összefüggött a lap mediális identitásával. Szentjóbby munkája egy A4-es formátumú papírlap, egy azon síkban ferdén fekvő, körülbelül feleakkora papírdarab, és a két papír közé illesztett, a felső réteggel azonos méretű indigó rétegeiből állt. Az A4-es réteghez tűzőkapoccsal illeszkedő papír-, illetve indigódarab egy vörös színű nyíl jelezte irányból felhajtható volt, így a legalsó papírrétegen láthatóvá vált két kézírással, nyomtatott betűkkel írott felirat: „TEDD L/ÁTHATÓVÁ LÁTHATATLAN ÓHAJOD!”, valamint alább körülbelül feleakkora betűkkel: „ÉS NEVESS A CSÁSZÁRI NYOMDÁN”. A beíródó feliratok értelmében Szentjóbby munkája maga is az intézményes nyomtatás kultúrájához fűződő viszonyt, valamint az írás, a sokszorosítás és az archiválás lehetőségeit tematizálta.

Ebből a szempontból Szentjóbby alkotása olyan „írás-jelenetnek” tekinthető, amelyben a nyelv (az írás szemantikája), az instrumentalitás (az írás technológiája) és a gesztus (az írás testisége) „a maga heterogenitásában és instabilitásában önmagánál kezd elidőzni, magát teszi témává és problémává, magára reflektál”.³⁷⁴ Milyen kulturális gyakorlatok uralják Szentjóbby alkotásának különböző rétegeit? Milyen technikai és szimbolikus feltételek mellett íródhatnak be a feliratok a mű írásjelenete szerint? Milyen együttesbe rendeződik a nyelv, az instrumentalitás és a gesztus e beíródás során és milyen tapasztalatokat közvetít az

³⁷² Vö. Goetz-Stankiewicz 1992: xvii.

⁴⁸⁹ Gruntorád 2003: 53.

³⁷³ SZENTJÓBBY Tamás, *Tedd l/áthatóvá láthatatlan óhajod*, Artpool, AJTONY Árpád *Szétfolyóirat*-száma, 60.

³⁷⁴ Stingelin 2004: 15. Idézi Benne 2014: 748.

underground írástechnikája és a hivatalos nyomtatás viszonyáról? Az alábbiakban Szentjóby művének írásjelenetét e kérdéseket szem előtt tartva vizsgálom meg.³⁷⁵ Annak érdekében azonban, hogy elválasszam a mű előállításának rekonstruálható eljárásait a mű – ezekkel természetesen sok tekintetben összefonódó – érték-hierarchikus, reprezentatív írásjelenetétől, kénytelen vagyok különbséget tenni „genetikus” és „reprezentatív” írásjelenet között.

Szentjóby művében a három réteg működése rendkívül közel áll a Freud által „varázsnóteszként” leírt emlékező-apparátuséhoz, amennyiben „az ingerfelvevő réteg [itt a felső papírlap] nem alkot maradandó nyomokat, az emlékezet alapjai a másik, hozzá illeszkedő rendszerben [itt az indigóéban és alsó papírlapéban] jönnek létre”.³⁷⁶ Szentjóby munkája esetében ugyanis a felső papírréteg szolgáltatja a színteret a „skripció” vagyis „az írás, a betűvetés izommozgásos aktusa” számára,³⁷⁷ habár ez az írás látszólag nyomtalan marad. Az indigó közbülső rétege másoló apparátusként működik: az izommozgás nyomatékát mechanikusan továbbítja az alsó papírréteg felé, miközben e nyomaték révén saját felületéről festékanyagot visz az alatta lévő felületre. A takarásban lévő legalsó papírréteg így a beíródás tényleges színterévé válik. A Szentjóby munkája és a „varázsnótesz” közötti párhuzamra még egy megfontolás ad okot: a felső réteg mindkét esetben „védőborító”, amelynek az a funkciója, hogy a „kívülről jövő, károsító behatásokat távol tartsa”.⁴⁹⁵ A „varázsnóteszszel” való párhuzamok itt azonban véget érnek, ugyanis Szentjóby munkájának írásjelenete a felső papírlap szerepét egészen más kontextusba helyezi.

Szentjóby művének esetében az alkalmazott műveleteket rekonstruáló „genetikus írásjelenet” alapvető kérdése az, hogy mi történik a legfelső papírrétegen az írás aktusa során: miért marad láthatatlan és múlik el nyomtalanul a skripció ott, ahol tulajdonképpen végbemegy? A „genetikus írásjelenet” rekonstrukciója két gyakorlati megoldást kínál az instrumentalitás e problémájára. Az első lehetőség szerint a skripció egy olyan „íróeszköz” segítségével történt, amely – miközben a felszínre rányomódva „szabályos, ismétlődő, ritmizált formákat von[t]”³⁷⁸ – sem tinta- sem grafit-, sem más, szemmel látható nyomot nem hagy(hat)ott a papír textúráján, s így „feladata” kimerült abban, hogy – „hegyes írón” módjára megkarcolva a felszínt – mechanikus nyomatékot fejtsen ki. A másik lehetőség szerint a

³⁷⁵ Az írásjelenet kérdéséhez lásd Campe 2014: 730-743.

³⁷⁶ Freud 1998: 287.

³⁷⁷ Vö. Barthes 1995: 1535. Idézi Wirth 2014: 61.

⁴⁹⁵ Freud 1998: 286.

³⁷⁸ Barthes 1995: 1535.; ill. Wirth 2014: 61.

skripció egy szinttel feljebb – vagyis a felső papírlapra helyezett újabb papírrétegen – ment végbe. Ebben az esetben az újabb papírréteg olyan „kéziratként” képződik meg, amely később eltávolításra került, míg a felső papírréteg – az első esethez hasonlóan – csupán a skripció nyomatékát veszi át. Mindkét „genetikus írásjelenet” abban az értelemben válik reprezentatív, hogy a felső papírréteget a skripcióval szemben fellépő ellenállásként tételezi: míg az első esetben a felső papírréteg egyidejűleg válik a skripció, valamint az írás kitörlődésének/láthatatlan maradásának műveleti területévé, addig a második esetben a skripció színterét, vagyis a voltaképpeni „kéziratot” annak folyamatos „távollétében” képzi meg.

Mivel a felső papírréteg anyagában semmiben sem különbözik az alsótól, gyökeresen eltérő „viselkedése” az azt uraló cenzurális gyakorlatokkal magyarázható, amelyek már a produkciónál elválasztják egymástól a testet és a papírt. A cenzurális gyakorlatok működését további nyomok is megerősítik. Az alsó és jobb oldali élek egyenetlensége és roncsoltsága arra utal, hogy a felső papírlap külső beavatkozásnak köszönheti korlátozott, az alsó papírlap felületének csupán töredékét kitevő kiterjedését. A „genetikus írásjelenet” szerint a felső papírlap korábbi – vélhetően az alsó felülettel azonos, A4-es méretű – felületének nagy részét úgy vesztette el, hogy azt nemes egyszerűséggel letépték róla. Az erőszakos gyakorlatok ékes bizonyítéka a fém tűzőkapcsok jelenléte is, amelyek – a papír anyagához képest idegen testként – fogják össze az alsó és a felső papírréteget és szilárdítják meg hierarchikus pozícióikat.

A mű „reprezentatív írásjelenetében” az írás szemantikája, technológiája és testisége szempontjából tovább mélyül a különbség az indigó által elválasztott alsó és felső papírréteg között. Az alsó szinten beíródó felirat szemantikája értelmében, amely az írásjelenet instrumentalitásához kapcsolódik, a beíródással szemben cenzurális ellenállást gyakorló felső papírlap a „császári nyomda”, vagyis a nyomtatás intézményes kultúrájának szimbolikus tereként képződik meg, míg az indigó és az alsó papírlap „nyomtatóapparátusa”, amely a felső szinten kitörlődő skripció nyomait az alsó papírlap felületén láthatóvá teszi, a „császári nyomda” alternatívájává válik. Mindeközben a papírlapok rétegzettsége a „császári nyomda” és az „indigó” apparátusát a felszíni világ és az alatta megbújó underground szimbolikus terében helyezi el. A két színtér szimbolikus jelentéseit tovább árnyalja, hogy a felhajthatóság irányát, s egyúttal az underground bejárati útvonalat jelző nyíl vörös színű, így – miután a szocialista hatalom emblémájaként is érthető – egyszerre mutat rá a cenzúrával védett,

hivatalos kultúra hatáira s nyilvánítja tilossá az underground terét. Ráadásul az intézményes tér ikonikus jelének személytelen ridegségével szemben áll az underground privát jellege, amelyet többek között beíródo feliratok imperatívuszainak személyes hangütése dokumentál.

A felső papírréteg steril jellege után még szembetűnőbb az alsó papírréteg írásképe ikonikus tökéletlensége és manufakturális jellege. Az írás testiségének e jegyei mindenekelőtt azt az erőforrás-hiányos környezetet tükrözik, ahol az indigó kénytelen betölteni a nyomtatóapparátus szerepét. Míg a skripció beíródoását megakadályozó cenzúra a felső papírlap textúráját egyenletesnek, felületét érintetlennek hagyja meg, addig az alsó papírlap textúrája az indigóval való véletlenszerű súrlódások miatt egyenetlen és foltos, felületén elkenődött festékanyag hagy nyomot. A beíródo feliratok írásképe is rendezetlen, ami egyrészt a kézírással rótt nyomtatott betűk tipográfiai esetlenségéből fakad, másrészt abból, hogy a feliratok elhelyezkedése sem az A4-es formátumú felület síkjával, sem egymáshoz képest nem szimmetrikus.

Az írás testiségének e kétarcúsága a nyomtatás kultúrájához fűződő parodisztikus viszonyt is kifejezi. Míg a beíródo feliratok nyomtatott betűi felidéznek a nyomtatás standardizált betűkészletét, addig a kézírás ezzel szemben az idioszinkratikus jellegüket erősíti meg, így az egyes betűk ismétlődései során keletkező eltérések tipográfiai esetlenséget eredményeznek. A nyomtatás standardizált betűkészletének manufakturális jellegű újraírása összefonódik a második beíródo felirat – „ÉS NEVESS A CSÁSZÁRI NYOMDÁN!” – szemantikájával, amelyhez további parodisztikus elemként járul, hogy a felső papírréteg az általa gyakorolt cenzúra ellenére vesz részt a beíródo műveletében és tágabb értelemben az underground archivális stratégiáiban.

A kézírásos nyomtatott betűk kettőssége az underground korlátozott nyilvánosságának szerkezetére is fényt vet. Szentjóby művének esetében ugyanis az írás – amely az indigó segítségével a nyomtatás anonim külsőlegességébe transzformálódik – megőrzi a kézirat magánjellegű külsőlegességét is. Másképpen fogalmazva: az írás testiségének kettőssége abban áll, hogy egyaránt magában foglalja a nyomtatott írást, amely jellegzetes módon inkább a nagy szétszóródású, nyilvános szövegek sajátja, és a kézírást, amely inkább a szűk kört érintő magániratoké. Az artefaktum „egyszerre kézirat és nyomtatott szöveg jellege”³⁷⁹ ez esetben úgy is érthető, hogy az underground terében az idioszinkratikus kézírás válik

³⁷⁹ Ez a jelleg az 1960-70-es évek időszakának underground/neoavantgárd szövegforrásaira jellemző. Lásd Havasréti 2006: 15.

nyilvános karakterűvé (vagyis „nyomtatottá”), de úgy is, hogy az undergroundnak – a rendelkezésre álló korlátozott erőforrásokon alapuló barkács technikával – egy privát szférában kell újra játszania a nyomtatás folyamatát. Az instrumentalitás szempontjából mindkét esetben az írógép az előfeltétele, amely – magában foglalva a kézírás médiumát – a nyomtatás és az alacsony példányszámú sokszorosítás folyamatát demokratizálta.

Az indigó alternatív nyomtatóapparátusa nem csupán abból a szempontból bír kiemelkedő jelentőséggel, hogy kiváltja a nyomtatás kultúrájának hozzáférhetetlen technológiai és anyagi eszközeit, hanem a rögzítés szempontjából is. „Az underground kultúra jellegzetes problémája önmaga megörökítése”, „a szubkultúra és a peremkultúra [ugyanis] gyakran frusztrált amiatt, hogy termékei megsemmisülnek, hogy semmi sem marad utána a jövőben”.³⁸⁰ Szentjóby művének tükrében az indigó archivális gépezetként is működik, hiszen – s itt ismét egy párhuzamra bukkanunk a „varázsnótesszel” – az underground kultúrára egyáltalán nem jellemző „tartós emléknymokot” hoz létre. Az underground artefaktumok sérülékenységet és a hosszú távú megőrzésből való kirekesztettségét ugyanakkor erőteljesen aláhúzza, hogy az indigó nyomtatóapparátusa – mindenekelőtt a felső papírrétegre vonatkozó második „genetikus írásjelenet” szerint – olyan „másolatot” állít elő, amelynek nincs (meg az) eredetije.

Végezetül a felső rétegeknek a beíródó feliratokat eltakaró fátyolszerűsége miatt a művel való interakció olyan „beavatási szertartásként” is értelmezhető, amely – a földalatti kultúra tilossá nyilvánított szimbolikus terét megnyitva³⁸¹ – egyszerre közvetít technikai és hatalomkritikai tudást. Az első felirat – TEDD L/ÁTHATÓVÁ LÁTHATATLAN ÓHAJOD! – szerint ugyanis a „láthatóvá tétel” úgy foglalja magában az „áthatóvá tételt”, ahogy a beíródás az indigó működéséhez szükséges nyomaték erejét feltételezi, amelynek a nyomtatás kultúrájának szimbolikus terén kell elemi erővel áthatolnia. A „láthatatlan óhaj” materializálódásának útja tehát az underground manufakturális írástechnikájának elsajátításán keresztül vezet, amely a produkció (írás) és a reprodukció (nyomtatás) aktusának szimultán

³⁸⁰ Havasréti 2006: 149.

³⁸¹ E szempontból párhuzam vonható Szentjóby egy másik tilossal foglalkozó művével, amelyet 1973 nyarán a Balatonboglári Kápolnatárlatok során állított ki. Szentjóby egy „Légy tilos!” feliratú A4-es írólapot helyezett el az egyik oltár helyén, amely elé kordont húzott. A felirat betűi azonban olyan aprók voltak, hogy a publikum csak akkor tudta azokat elolvasni, ha átmászott a kordlón. A felirat olvashatatlansága így annak az interakciónak lett a kiindulópontja, amelyet a kibetűzés már csak megerősíteni volt hivatott. Vö. Artpool, http://www.artpool.hu/boglar/1973/730624_sze.html [Hozzáférés: 2018. május 29.]. ⁵⁰⁰ Vö. Tanselle 1979: 495-497. A fenti idézetben McGann magyarázza Tanselle nézeteit. McGann 2011b: 64. ⁵⁰¹ Hájek 1983. Utánközlés lengyelül: Igor HÁJEK, Ivan Klíma, *Obóz*, 1988/14, 65-67. [Archiwum Opozycji, Ósrodek Karta, Warszawa].

egymásba csúsztatásával játssza újra a nyomtatás folyamatát. Szentjóby műve, amelynek „repräsentatív” írásjelenete az underground perspektívájából juttatja kifejezésre a hivatalos nyomtatással szembeni kulturális ellenállás hatékony stratégiáját, így egyszerre érthető a keleti blokk monopolizált államkultúrájának, valamint – tágabb értelemben – az intézményes kultúra kizáró mechanizmusainak kritikájaként.

4) Work in progress: elmélet és gyakorlat

A szamizdatok textuális státuszát legélesebben a kiadásra szánt művek és a magániratok között fennálló különbségtétel világítja meg, amely azon alapszik, hogy „bizonyos szövegek (jellegzetesen a „kreatív művek”) széleskörű elterjedésre és egyfajta ikonikus tökéletességre törekszenek, míg más szövegek (rendszerint a magándokumentumok) nem.”⁵⁰⁰ Miroslav Červenka cseh irodalomtudós, aki tudományos munkáinak egy részét szamizdat, valamint tamizdat formájában kényszerült publikálni⁵⁰¹ és az 1980-as években Otakar Č. Mokřý álnéven rejtőzködve többek között Czesław Miłosz és Zbigniew Herbert műveinek fordításával is foglalkozott,³⁸² ugyanezeket az irányvonalakat követette a szamizdatok jellemzése során.⁵⁰³ A szamizdatok jellegzetes formái – ahogy arról korábban szó esett – *szűk, behatárolt közönséghez* szóltak, és olvasóikat egy privát, intim irodalmisághoz helyezték közelebb, a befogadás során gyakran megkövetelvén tőlük bizonyos – például biográfiai – kontextusok ismeretét. Másrészt a szamizdatot – bár története során megközelítette a könyv formátumát és szemiotikai rendszerét – egyfajta *szemiotikai tökéletlenség* jellemezte. Červenka beszámol róla, hogy a másolók hibáiban és javításaiban bővelkedő szövegek olvasása szerkesztői gyötrelmet jelentett számára, hiszen összekapcsolódott a szabályos szöveg rekonstrukciójának feladatával, vagyis azzal, hogy az olvasott szöveget mindattól megvédje, ami nem jel. Harmadrészt pedig a szamizdatok textuális státusza – a könyvek befejezettségével szemben – a *kéziratok befejezetlenségével (work in progress)* állítható párhuzamba, hiszen az A4-es, gépiratos formátum jellegzetes módon a kiadás előtt álló művek sajátjának tekinthető. A *Szétfolyóíratot* mindhárom szempontból érdemes megvizsgálni.

A lap szűk körű terjedése elsősorban a terjesztési modellben anticipált és a ténylegesen megvalósított nyilvánosság kiterjedésének viszonyában értelmezhető. Ha a szétburjánzás a

³⁸² Gruntorád 2003: 63.

⁵⁰³ Červenka 2011.

lapban előirányzott módon valósult volna meg, a *Szétfolyóirat*-kezdeményezés egy év leforgásának hat lapgenerációja alatt 5⁶ számú (összesen 15.625) példányt, vagyis egy exponenciálisan növekvő számú kapcsolati útvonallal rendelkező hálózatot generált volna, amely 3.125 aleatorikus átfedéseket tartalmazó, de különböző számot foglal magában. (Hasonló modell révén valósult meg a Szovjetunióban a *kolizdat*, amely a másolók révén folyamatosan emelkedő példányszámú – mennyiségi – szamizdatot takarta.) Bár Hap Béla visszaemlékezése szerint a lap egy-egy példányával megajándékozottak lelkesen fogadták a *Szétfolyóirat* ötletét,³⁸³ az ideális-utópikus terjedés matematikájához képest csupán elenyészően kevesen folytatták a láncot. Az öt elkészült szám olvasó-szerkesztőin kívül azok, akikhez eljutott egyegy példány – köztük Erdély Miklós, Szentjóby Tamás, Körber Ágnes, Fogarassy Miklós, Hajas Tibor, Kerényi Grácia, Fekete Éva, Bujdosó Alpár, Fábián László és Vekerdy Tamás³⁸⁴ – különböző okokból nem készítettek újabb számot.

A szűk körű művészi kommunikáció felől egy tágabb társadalmi szerep felé való nyitás kudarca több tényezőnek köszönhető. Egyrészt a lap művészi kidolgozottsága és a sokszorosítás módja nem tette lehetővé a gyors és széleskörű terjesztést. Ebből a szempontból a *Szétfolyóirat* az egyik korai szovjet szamizdathoz, Alexandr Ginzburg *Szintakszisz* (1960-61) című költészeti almanachjához áll közel. Komaromi megerősíti, hogy a Szovjetunióban a fizikai formára fordított figyelem fényűzésnek számított, ugyanis – ahogy arról korábban szó esett – az ilyen fokú kidolgozottság nem bizonyult praktikusnak a szűkös kiadói erőforrásokkal, a másolói aktivitással és a szövegek egyre növekvő underground keresletével szemben.³⁸⁵ Másrészt a terjesztés kudarca – más tényezők mellett⁵⁰⁷ – a lap belső ellentmondásainak is köszönhető. A lap szabályzatának IX. cikkelye magában foglalta, hogy a továbbadásra kiszemelt személyek közül „legalább kettőnek olyannak kell lennie, aki nem tartozik a továbbadó szorosabb baráti köréhez és akinek a művészet funkciójáról, esztétikáról, társadalomról stb. vallott nézetei jelentős mértékben különböznek az átadóétól”. A megvalósulás során azonban erőteljesebbnek bizonyult a lap underground szellemisége.

³⁸³ Efraim IZRAEL (HAP Béla) közlése e-mailben, 2013. november 5.; Koós 2009: 92.

³⁸⁴ Azokat, akikhez eljutott a lap, Bényi Csilla tanulmánya alapján közlöm. Vö. Bényi 2008: 187, 193-195, 197.

³⁸⁵ Komaromi 2004: 600. ⁵⁰⁷

Vö. Komaromi 2004: 199.

Kihez szól [az underground]? Önmagához. A művészek egymáshoz. Mindenki[hez], aki jóindulatúan érdeklődik iránta.³⁸⁶

Az underground belterjessége, szubkulturális zártsága, formanyelvének és művészi törekvéseinek deklarált kívülmaradása a hivatalos kereteken olyan befogadási mintákat írt elő, amelyek annak ellenére diszkvalifikálták nagy eséllyel az eltérő esztétikai gondolkodással rendelkező lehetséges olvasó-szerkesztőket, hogy a szabályok értelmében a lapnak hozzájuk is el kellett jutnia.³⁸⁷

A szemiotikai tökéletlenség és a kéziratokra jellemző befejezetlenség szorosan összekapcsolódva jelent meg a *Szétfolyóirat* esetében. Ezt a jelleget a hártavékony géppapírra másolt lap aurája/bibliográfiai kódrendszere³⁸⁸ sugározta, amely nagy részben levezethető a már említett erőforrás-hiányos környezetből és az underground manufakturális jellegéből. Másrészt az adott szám szemiotikai rendszere az olvasó-szerkesztők munkája révén köteles volt átalakulni egy újabb szemiotikai rendszerré, ezért burjánzása során a lap egy folyamatosan készülő, formálódó műnek (*work in progress*) volt tekinthető, amely soha sincs készen, és az egyes számok csupán egy-egy állapotot jelentenek a változás szüntelen dinamizmusában.⁵¹¹ A *work in progress* jelleget a kötelező szövegátvételek kontinuitása és a médium új anyagokat megkövetelő nyitottsága egyszerre teremtette meg. A befejezetlenség és a változékonyság azonban nem csupán a lap tartalmi elemeit érintette, hanem annak keretrendszerét is. Az első három oldal, amely a *Szétfolyóirat* egyetlen stabil, állandó és változtathatatlan részeként készült, végül valamennyi terjesztési útvonalon módosult, jelezve a későbbi olvasó-szerkesztők fenntartásait a terjesztési koncepcióval szemben.

A terjedés azon ágán, amely Hap Béla kezdeti számát Beke Lászlón keresztül kapcsolta össze Maurer Dóráéval, néhány beszúrástól eltekintve³⁸⁹ a szabályok változatlanok maradtak, azonban egyik későbbi olvasó-szerkesztő sem rejtette véka alá a terjesztési modellel kapcsolatos kételyeit. „Olvszerk nem nagyon hisz a szétfolyásban, mert előre látja az ő utána következők boldog mosolyát és viharos tapsát az ötletet illetően, de azt az ellenállást is, melyet belőlük a minimum 20-25 oldal legépelésének puszta elképzelése is ki fog váltani” –

³⁸⁶ HAP Béla, *Halk magyar underground kiáltvány*, Artpool, MAURER Dóra *Szétfolyóirat*-száma, 20.

³⁸⁷ Vö. Havasréti 2006: 102.

³⁸⁸ Walter Benjamin „aura”-fogalma és Jerome J. McGann bibliográfiai kódrendszere között Bornstein von párhuzamot. Vö.: Bornstein 2011, 81-118. ⁵¹¹ Bényi 2008: 190.

³⁸⁹ Példaként említhető a Hap Béla számában olvasható mondat („Olvasótábora azt olvassa, amit ír”), amely Maurer számában már így hangzik: „Olvasótábora azt olvassa, amit ír /és kölcsönkap/”.

írta a művészettörténész Beke, aki azt is felvetette, hogy a három oldalas szabályzatot nem kellett volna leírni. Az egyébként helyeselt „no copyright” elvével kapcsolatban Beke két megszorítással is élt: egyrészt „soha ne adjunk valaki szájába olyasmit, amit az illető nem mondott”, másrészt „ne tüntessük fel saját kútforrásból eredőnek, vagy anonymnak azt, amit valaki más a maga individuális megnyilvánulásának szánt.” Bár Maurer Dóra osztotta Beke nézeteit a *Szétfolyóirat* koncepciójának bírálatát illetően, optimizmusa ekkor még töretlen volt. Beke kritikájához hozzáfűzte: „lám a lelkesedés nem apad még a két ujjal, idegen géppel másolók körében sem, sőt nőttön nő.”³⁹⁰

A Hap Bélától induló másik terjesztési útvonal, amely ugyancsak eljutott Maurer Dórához, a Kassák Ház Stúdió tagjain át vezetett. A Halász Péter, Bálint István és Koós Anna által szerkesztett, írt és gépelt számban³⁹¹ „valósult meg legjobban az anonimitás és a szövegközpontúság elve, mivel a szövegek általában szerző és cím nélkül szerepelnek az összeállításban.”³⁹² Szemben Beke László számával, ahol az olvasó-szerkesztő a *Szabályok* integritását tiszteletben tartva azokat csak egy későbbi oldalon bírálta, a színtársulat tagjainak szerkesztésében készült számban radikálisan lerövidültek. A mindössze egy oldal terjedelemre rúgó új szabályzat-változat a „készíts szétfolyóiratot 5 példányban” felszólításán túl az eredetinek csupán a VI. cikkelyét tartalmazza, amelyben az az elv olvasható, hogy az új számnak fele részben kell átvennie a régi szám anyagát, amelyet kb. 15 szabványoldalnnyi új anyaggal kell kiegészíteni. Ráadásul a szabályleírást követő lapon egy rövid, névtelen szöveg olvasható, amely a Szent Antal-lánc³⁹³ abszurdításba torkolló felidézésével a folyóirat terjesztési koncepcióját is ironikus hangsúllyal látta el.³⁹⁴

Ajtony Árpád szabályváltoztatásainak okairól – e szám vitatott státusza miatt³⁹⁵ – csak feltételes módban beszélhetünk. Ajtony Árpád számából – meglepő módon – hiányzik az *Öndicséret* rész, és egy arra hivatkozó korábbi passzus.³⁹⁶ Az ezen túlmenő apró

³⁹⁰ BEKE [László]: *Az előző olvasó-szerkesztő kritikája a szétfolyóról* [MAURER Dóra bevezetőjével], Artpool, MAURER Dóra *Szétfolyóirat*-száma, 5.

³⁹¹ Koós 2009: 99.

³⁹² Bényi 2008: 199.

³⁹³ Piramis-rendszere épülő, levél- és pénzküldöztetési játék, amely az 1970-es években is rendkívül népszerű volt.

³⁹⁴ Artpool, HALÁSZ Péter, KOÓS Anna és BÁLINT István *Szétfolyóirat*-száma, 3.

³⁹⁵ Lásd a 445. lábjegyzetet.

³⁹⁶ Hap Béla számában ez olvasható: „Minden egyes számnak ugyanavval a (római számmal megszámozott) három lappal kell kezdődnie (Ismeret – Szabályok – Öndicséret), tehát e szöveget mindig változatlanul le kell

változtatásokból is kitűnik, hogy Hap szabály-változata szigorúbb, részletesebb és körülményesebb Ajtony Árpádéhoz képest. Ajtony változtatásai egyszerűsítéseként értékelhetők, hiszen kevésbé valószínű, hogy Hap tovább bonyolította volna a szabályzat leírását.

A szabályok formálódása és lerövidülése ráirányítja a figyelmet a lap önszabályozó mechanizmusaira, amelyek az orális kultúra működéséhez álltak rendkívül közel. E mechanizmusok működésének köszönhetően a *Szétfolyóirat* koncepciója leginkább egy olyan, messzire nyúló hagyományokkal rendelkező textuális modellhez kötődik, amelyet az írásbeliség és az orális kultúra köztes terében lehet elhelyezni.³⁹⁷ A lap esetében az alakváltó szétfolyásnak széles medret biztosított a szerzőség, a copyright és a mű integritásának vívmányairól való lemondás. A *Szétfolyóirat* ars poetikája szerint a lapban közölt szövegek számára, melyek nem kaphattak helyet a hagyományos folyóiratokban, nem maradt más hátra, mint hogy „önmagukat közölgék”. A szabad szövegfelhasználást ellensúlyozó és az esztétikai értéket biztosító protokollintézkedésnek tekinthető a „spontán szelekciót” hirdető elv bevezetése. „Az olvasó-szerkesztő az általa legjobbaknak tartott dolgokat [volt] köteles összeválogatni”. Ez arra ösztönözte a szerzőket, hogy „fokozott gonddal ügyeljenek a színvonalra, hogy [...] minél többen találják szövegeiket (műveiket) lemásolásra méltónak”, illetve arra is, hogy tömören fogalmazzanak, hiszen a „bőbeszédűség több másolási munkával jár együtt” és „a további reprodukáltatás esélyeinek csökken[ését]” vonja maga után. Az oralitás kultúrájához való közeledéssel a lap nem titkolt célja az volt, hogy „a társadalom tagjai között állandó, dialektikus és spontán kommunikációt valamint állandó és spontán szelekciót” biztosítson.

5) Az ajándékozás művészete

Mediális formaként a *Szétfolyóirat* mélyen gyökerezett a neoavantgárd művészet törekvéseinek szellemiségében és a szamizdatokra jellemző hálózati modelljét is ennek köszönhette. A lap egyrészt maga is egyfajta konceptuális műnek tekinthető,³⁹⁸ hiszen a

másolni az előző számból”. Ugyanez a rész Ajtony Árpádnál így szól: „Minden egyes számnak ugyanezekkel a lapokkal kell kezdődnie.”

³⁹⁷ E modellről bővebben: Közköltészet 2000: 23.; ill. Küllös 2004: 19.; Csörsz 2006: 274. A cenzúra szerepéről és e szövegmodell történeti párhuzamairól: Danyi 2013: 317-327.

³⁹⁸ Bényi 2008: 190.

terv/modell elsőbbségét hirdette a kész művészi termékhez képest. Másrészt koncepciója nem függetleníthető sem a *fluxus*, sem a *mail art / correspondence art* 1960-as évekbeli térhódításától, hiszen a közösségi kapcsolatrendszerekhez hasonlóan szerveződve olyan csatornákon terjedt, melyek végül egy komplett hálózatot épít(h)ettek (volna) fel.³⁹⁹ A *Szétfolyóirat* terjesztési modelljének és a levelezőláncoknak a kapcsolatára utalt a Szent Antal-láncot felidéző szöveg, amely a Halászcsoporthoz által szerkesztett számba került be.⁴⁰⁰

A *Szétfolyóirat* terjesztési modellje ugyanakkor a Marcel Mauss francia antropológus által körülírt *ajándék*⁵²⁴ kontextusában is értelmezhető. Az ajándék és a szamizdatok létmódjának párhuzamaira és terjedési elveinek kapcsolatára Ann Komaromi hívta fel a figyelmet.⁴⁰¹ A társadalmi cserefolyamatokban kulcsszerepet játszó ajándéknak megvan az a hatalma, hogy további cserékre kényszerítse a megajándékozottat, „a kapott dolog [ugyanis] nem magatehetetlen”.⁵²⁶ A szamizdat (textuális) cseréi során a szöveges tárgy a tulajdonos(ok) identitásához is kötődik: a reprodukált dolog nem ugyanolyan, mint az eredeti. Egy új textuális tárgy jön létre, amely magán viseli az azt továbbadó személy vagy csoport nyomait, és így létmódja a folyamatos használatban teljesedik ki.⁴⁰²

Mauss elméletében központi szerep jut a *hau* fogalmának, amely az egyik irányító tényező az ajándékozás rendszerében. A *hau* a dolgok, tárgyak szelleme, amely az ajándékozás során egy tárgyon keresztül messze kerül eredeti tulajdonosától, de aztán „vissza

³⁹⁹ A *Szétfolyóirathoz* közel eső mediális formaként könyvelhető el például a *Fabryka* című, 1982-ben Łódź-ban kiadott művészkönyv vagy a ciklikus antológiaként működő *Tango* című kiadvány. (Rypson 2000: 121-123; 126135.) A *Szétfolyóirat* terjesztési modelljével kapcsolatban érdemes e helyütt megemlíteni Hap Béla *eat-art* ötletét, amely a következő akció során valósult volna meg: „Egy díszes lepellel letakart asztal mellett Beke László felolvas egy hosszú és tudálékos tanulmányt a legújabb művészetről, az *eat-art*-ról, és amikor befejezi, lehúzza az asztalról a leplet. Az asztalon egy hatalmas tálcán egy csomó krémes lett volna. Beke felvesz egy krémest és az arcomba vágja, én megfogom a következő krémest és a feleségem arcába hajítom, a feleségem a következőt a Beke arcába, Beke egyet egy negyedik valakiébe. [...] A közönség megértette volna, mi a teendő, és az összes krémes valakinek a fizimiskáján végezte volna pályafutását. Amikor elfogy az összes krémes, láthatóvá válik a tálcá felirata: *Hommage á Chaplin*.” (Efraim IZRAEL [HAP Béla] közlése e-mailben, 2013. november 15.)

⁴⁰⁰ „Ezt a láncot Szent Antal tiszteletére indították el olyanok részére akinek szüksége van segítségre a láncot egy amerikai pap indította el hogy bejárja vele az egész világot másold le és küldd el tovább minden nap egyet 19 nap múlva teljesülni fog kívánságod egy bajai asszony nagy beteg volt és a lánc lejártá után meggyógyult egy pesti fiú kívánsága 19 nap múlva teljesült egy másik fiú pedig elégette a láncot és 19 nap múlva meghalt, amit kívánsz teljesülni fog ha nem küldöd el nagy baj ér Szent Antal könyörögj érettünk a Jó Isten segítségén és áldjon.” (Artpool, HALÁSZ Péter, KOÓS Anna és BÁLINT István *Szétfolyóirat*-száma, 3.)⁵²⁴ Mauss 2004, különösképpen: 205-215.

⁴⁰¹ Komaromi 2008, különösen: 655-658.⁵²⁶ Mauss 2004: 210.

⁴⁰² Vö. Komaromi 2008: 657; 659.

akar térni szülőföldjére, az erdő és a nemzetség szentélyébe, és a tulajdonoshoz”.⁴⁰³ Az ajándékozott tárgynak így „lelke van” – ez volna a *hau* –, amely „próbál visszatérni »eredeti otthonába«”.⁵²⁹ A társadalmi cserefolyamatok dinamizmusát a tulajdonként kezelt tárgyakban lakozó szellem, a *hau* motiválja, amely soha nem passzív, hanem állandó vektorként lendíti mozgásba magát a tárgyat, amelynek útját az adás és elfogadás kötelezettsége teszi könnyen járhatóvá.

A *Szétfolyóirat* terjesztésre vonatkozó elvei rendkívül közel álltak a maussi modellhez. Egyrészt a terjedés során létrejövő új textuális tárgyak szorosan kötődtek a készítő (művészi) identitásához: láthattuk, hogy a későbbi olvasó-szerkesztők még a lap változtathatatlan keretrendszerén is egytől egyig rajtahagyták a kézjegyüket. Másrészt a *Szabályok* passzusai – a matériába írt *hau*-ként – arra voltak hivatottak, hogy dinamizálják a médiumot és további cserékre ösztönözzék azokat, akikhez a lap eljutott. A *Szétfolyóirat* megkívánta az íratlan szerződést az adományozó és az adományozott között, s a lap tulajdonlásának alapfeltételévé tette a további adományozást. A következő szám elkészítésének „becsületszóval” szentesített ígérete így a *hau* szellemének performatív erővel bíró artikulációját jelentette. További előírás volt, hogy nincs „apádütés”, vagyis az új generációs számot nem lehetett közvetlenül visszajuttatni annak, akitől az előző generációs példány származott. Terjedése során a lap igyekezett elkerülni a belterjesség veszélyeit: lezárni maga mögött a tereket és kiiktatni a közvetlen visszaút lehetőségét, hogy a *hau* számára se maradjon más lehetőség, minthogy közvetett, kerülő úton törekedjen az „eredeti otthonába való visszatérésre”.

A *Szétfolyóiratot* a maussi modellhez köti Hap Béla Bálint Istvánnak dedikált *Ajándékverse* is, amely vélhetően a *Szétfolyóirat* koncepciójának kidolgozása közben született.⁴⁰⁴ A művészeti kiáltványra emlékeztető vers a lap terjesztési modelljéhez kötődő esztétikai programot is kifejezi. A vers mozgatórugója az angol és francia *present/présent* kifejezés kétarcúsága, amely egyaránt jelent ’ajándékot’ és ’jelent’, s így képes feloldani a „The present is present” tautológiáját. A homonímia esztétikai rendszerként való kibontása egyaránt hangsúlyozza az új művészet történesszerűségét, jelenvalóságát, szociális feltételeit és sajátos tulajdonviszonyait. A *present art* ugyanis „az ajándékozást emeli művészi rangra és

⁴⁰³ Mauss 2004: 211.

⁵²⁹ Mauss 2004: 212.

⁴⁰⁴ Efraim IZRAEL (HAP Béla) közlése e-mailben, 2013. november 5.; HAP Béla, *Ajándék-vers*, Artpool, HALÁSZ Péter, KOÓS Anna és BÁLINT István *Szétfolyóirat*-száma, 65-67.

a művészetet emeli az ajándékozás rangjára”.⁴⁰⁵ Az ajándékozás megtörténtét még az ajándék visszautasítása sem teheti semmissé. Különös létmódját az ajándék a jelen pillanatához való eredendő hozzárendeltségének köszönheti: „mindig jelen van / A fiók mélyén is / És a szív mélyén / Nem alakulhat át / Nem idegenedhet el / Nem válhat árucikké / Nem manipulálható / Nem önző / Mivel nem válhat egy ember kizárólagos tulajdonává.”⁴⁰⁶ A kizárólagos tulajdonlás lehetetlensége abból fakad, hogy az ajándék minden esetben tartalmazza a *hau* szellemét, amely másvalaki felé való folytonos igyekezetében *már* nem (és soha nem is) tartozott hozzá az éppen megajándékozotthoz. Ebből adódik, hogy „ugyanaz az ajándék több embernek is odaajándékozható.”⁵³³ A többirányúságra törekvő *present art* lényege a saját elmúlását és megszűnését követő folytonos újjászületés – az *absent art*, a *past art* és az *isn't art* létmódjából való kilépés –, ami bármikor megtörténhet. Az *Ajándék-vers* csattanója a szójáték hatványra emelése – a *present art* állandó újjászületése ugyanis a *representation*, vagyis az „újraajándékozás” segítségével következhet be.

Az *Ajándék-vers* esetében abban az értelemben véve is *privátművészet* jön létre, hogy a praxis és az elmélet, a művészi és a privát megnyilatkozás nem választható el egymástól. Bár nem tudni pontosan, hogy a vers hogy került Bálint Istvánhoz, a Kassák Ház Stúdió rendezőszínesz tagjához, az ajánlásában szereplő becenév és érzelmi megnyilatkozás egy intim baráti gesztusra utal. A megajándékozott beválogatta a verset a csoport által szerkesztett számba, így – a *present art* újjászületését megvalósítva – az ajándékozást követendő művészi gesztussá és az underground szféra kapcsolathálózatának mintájává tette.

A *Szétfolyóirat* adományozáson/ajándékozáson alapuló terjesztési modellje nem csupán a nyomtatás kultúrájához kapcsolódó műveletek kritikájaként, de tágabb értelemben egy új társadalmi-művészi identitás létrehozásának a próbájaként is felfogható. Ennek az identitásnak az egyik sarokköve az underground tökéletes elhatárolódása volt a korszak marxista művészetfogalmától. Elég itt a szocialista realizmus egyik legfontosabb ideológusa, Lukács György kijelentésére utalni: „minél nagyobb valamely író, annál kevésbé »privátak« az élményei és az alkotásai”.⁵³⁴ Lukáccsal szemben, aki a közösség reprezentációjának hierarchikus struktúrájában jelölte ki az író társadalmi feladatát, az underground

⁴⁰⁵ HAP Béla, *Ajándék-vers*, Artpool, HALÁSZ Péter, KOÓS Anna és BÁLINT István *Szétfolyóirat*-száma, 67.

⁴⁰⁶ HAP Béla, *Ajándék-vers*, Artpool, HALÁSZ Péter, KOÓS Anna és BÁLINT István *Szétfolyóirat*-száma, 66. ⁵³³

HAP Béla, *Ajándék-vers*, Artpool, HALÁSZ Péter, KOÓS Anna és BÁLINT István *Szétfolyóirat*-száma, 66. ⁵³⁴
Lukács 1970: 159-160.

privátművészet jellege a reprezentáció hatalomkritikai szempontból kizáró gyakorlatát a művészi önreprezentáció mellérendelő viszonyaival váltotta fel.

A *Szétfolyóirat* a korabeli hagyományos folyóiratokkal szemben gyökeresen eltérő mediális identitással rendelkezett, ugyanis az olvasó aktivitásán alapuló, többirányú hálózati létmódra épült, s így – ahogy a lap ars poetikájában olvasható – a társadalmat nem támad(hat)ta, hanem támogatta. A lap identitásképző erővel rendelkezett, amennyiben saját mediális szükségleteit követendő identitásformaként írta elő olvasó-szerkesztői számára. Ebben az értelemben a *Szétfolyóirat* szubjektuma nem az azt kézhez kapó olvasó-szerkesztő volt, hanem az interiorizált „hau” elvén alapuló mediális forma maga, amely működésmódjának

érvényesítéséhez kiegészítő apparátusként vette igénybe az olvasó-szerkesztő gépelést végző ujjait és szelektáló esztétikai ízlését. Ily módon, radikális kezdeményezésként a *Szétfolyóirat* az uralom alá hajthatatlan médium „idegenségét” is felébreszthette az olvasó-szerkesztőben.

A lap által közvetített identitásforma abban ragadható meg, hogy két szempontból is eleget tud tenni a „csináld magad” nagy energiákat követelő imperatívuszának. Egyrészt az alkotói munka szempontjából, amely a művészi tevékenységhez a művészi termék létrehozásának, előállításának és terjesztésének valamennyi lépését hozzárendelte. Másrészt a társadalmi szerep szempontjából, amely a társadalmi kommunikáció megvalósulását az önszerveződésen alapuló gesztusrendszer révén képzelte el. A *Szétfolyóirat* esetében a demokratizálódó művészi tevékenység feltételrendszere a társadalmi kommunikációéval került átfedésbe. A lap terjesztési modellje a progresszív szociális kapcsolatok kiépítését szorgalmazta, s ebben rejlett felforgató ereje a kádári konszenzuson alapuló társadalmi renddel szemben.

Érdemes nemzetközi kontextusban is kitérni a *Szétfolyóirat* terjesztési szisztémájára. Az írógéppel való sokszorosítás módszere a később ezen a fejlettségi fokon jóval túllépő lengyel szamizdat kezdeti fázisában is kézenfekvő volt. Lengyelországban a Munkásvédő Bizottság megalakulását követően egy rövid ideig a *Biuletyn Informacyjny* [Tájékoztató Hírlevél] című lapot – más anyagokkal együtt – írógép segítségével sokszorosították, az elkészült példányokat pedig ismerősök között osztották szét.

Ennek köszönhetően – mesélte Mirosław Chojecki, a lengyel NOWA kiadó alapítója és nyomdása – egy társadalmi mozgalmasszerűség jött létre, mert aki megkapta a

[KOR Közleményét], kötelezve érezte magát, hogy indigó segítségével átiratot készítsen és szétossza néhány ismerősének. Ez egy pár hónapon keresztül kitűnően működött, kapcsolatokat, kötelékeket, összeköttetéseket teremtvé, annyira, hogy később, amikor sokszorosítani [nyomtatni] kezdtünk, a terjesztési hálózat majdhogynem kész volt. Volt egy alapszabály, hogy aki megkap egy példányt, kettőt ad tovább – [azért], hogy nyilvánvalóvá váljon, hol működik jól [a hálózat], és hol tűnik el [az anyag] a süllyesztőben, hogy tudjuk, kire lehet számítani.⁴⁰⁷

A *Szétfolyóirat* és a Chojecki által leírt sokszorosítási és terjesztési gyakorlat között nemcsak a technikai feltételek teremtenek párhuzamot, de az ajándékozás maussi elve is. A továbbadott másolatokban kódolt információ ugyanis egyfajta *hauként* írható le, amely mozgásba lendíti a társadalmi cserefolyamatokat. Chojecki szavainak tükrében az is világos, hogy az ajándékozás során a „a szimmetria nem korlátozódik a dualításra”.⁴⁰⁸ Ahogy azt Polányi Károly megjegyzi, „három, négy vagy több csoport szimmetrikus lehet két vagy több tengelyhez képest; ugyanígy a csoportok tagjai nem feltétlenül annak tartoznak viszonzni az ajándékot, akitől kapták: a kötelezettség irányulhat egy harmadik csoport megfelelő tagjára, akivel hasonló viszonyban vannak.”⁴⁰⁹

6) Az alternatív nyilvánosság távlatai

A *Szétfolyóirat* terjedésének kudarca – a már említett tényezőkön kívül – azzal is magyarázható, hogy a lap mediális létszükségletei – az 1970-es évek eleji szűk és szétagolt underground/avantgárd szcéna néhány olvasó-szerkesztőjén kívül – nem támaszkodhattak olyan társadalmi-művészi közegre, amelynek tagjai az ajándékozás társadalmi gyakorlatának idealisztikus esztétikáját interiorizálták volna. Szétburjánzásának kudarca ellenére a *Szétfolyóirat* magára vállalta egy szűk közeg archívumának szerepét. Nem csupán a publikál(hat)atlan underground/neoavantgárd irodalmi és képzőművészeti munkák gépiratos katalógusaként,⁴¹⁰ de az azt néhány szám erejéig éltető közösség kulturális-szellemi életét

⁴⁰⁷ Grochola 2006: 82.

⁴⁰⁸ Polányi 1976: 244.

⁴⁰⁹ Polányi 1976: 244-245.

⁴¹⁰ „Pécsi Zoltán” egyik jelentésében megállapította, hogy a lap „elsősorban azért készült, hogy olyan írások jelenhessenek meg benne, amelyek semmilyen más hivatalos irodalmi fórumon napvilágot nem láttak, illetve az együttes tagjainak véleménye szerint nem is láthattak”. („Horgászok”: ÁBTL O-16268/1, 261.)⁵³⁹ Györe 1993, 35-36.

belülről dokumentáló formaként is tekinthetünk rá. Ebbéli jellege teszi lehetővé, hogy olyan szimbolikus kiindulópontot is lássunk benne, amely a cenzúrával szemben hatékonyan bizonyuló textuális formák csapásirányainak távlatait leplezi le.

Beke László az általa szerkesztett számban közzétett egy rövid beszámolót Szerb János 1972-es költői estjéről, amelyről – Györe Balázs jóval későbbi visszaemlékezésén kívül⁵³⁹ – más forrás nem tudósít. A költői esten Koós Anna a *Szétfolyóirat*ban is „publikáló” Szerb János verseit felolvasva az írott szöveget hosszú csíkokra tépte. A maradandóságot biztosítani hivatott papír megsemmisülésével a gyorsan szétfosló, levegőbe íródó, s így maga után semmit sem hagyó hang jutott érvényre. A szóban forgó költői est, amely az írott közvetítésformát – annak felszámolásával – a szóbeli akcionalitás dimenziójába transzformálta, a később létrejövő „élőfolyóiratok” – például a *Lélegzet* és a *Fölőspéldány* – egyik előzményének is tekinthető.

A *Szétfolyóirat*ba került bele Maurer Dóra Kassák lapjára utaló *MA–ma* című folyóiratának első száma is.⁴¹¹ A pseudo-folyóirat címdalán, amely a *Szétfolyóirat* szabályzata után von újabb paratextuális határt, az alábbi hitvallás olvasható:

mindaddig, míg előrenemlátható módon önállóvá nem lehet, ez a folyóirat keresni fogja megjelenési lehetőségeit más, már funkcionáló underground vagy egyéb folyóiratokban. Folyóirat a folyóiratban – kakuktkojás idegen fészekben.

A *MA–ma* címlapjának soraiból kitűnik, hogy az alternatív terjesztési lehetőségeket kereső, a neoavantgárd művészi nyilvánosság fórumainak szerepét betölteni hivatott médiumok kérdése továbbra is napirenden maradt.

Érdekes e helyütt visszatérni Szentjóby fentebb elemzett művére is, amely az underground írástechnikáját tematizálta. Bár a mű a korabeli underground színtéren szinte észrevétlen és reflektálatlan maradt, ez nem jelenti azt, hogy teljesen elszigetelt jelenségről volna szó – legalábbis ami a lehetséges párhuzamokat illeti. 1972 májusában, nagyjából egy időben azzal, hogy a *Szétfolyóirat* első száma „megjelent”, Beke László írógéppel sokszorosított levél-folyóiratot indított *Ahogy azt a Móriczka elképzei* címmel, amelynek gépiratos bevezetője így kezdődött:

⁴¹¹ Artpool, MAURER Dóra *Szétfolyóirat*-száma, 4.; Vö. Bényi 2008: 196.

Ez nem folyóirat, hanem levél. A levelet akkor írom meg, amikor kedvem tartja. Szeretek levelezni a levelezésért önmagáért. A levél külalakjával nem törődöm. Nem vállalom felelősséget a levelem lemásolásáért.⁴¹²

A levél-forma kötetlensége, a felelősség elhárítása a reprodukciót illetően, a külalak formai tökéletlenségére irányított figyelem az írás magánjellegét és a nyomtatás jellegzetességeitől – az engedélyezett folyóiratoktól, a formai tökéletességtől, a reprodukció jogi szabályozásától – való különbözőséget hangsúlyozták, amit Bekének a bevezető alatt szereplő sajátkezű aláírása szentesített. Ebben az értelemben az írógéppel sokszorosított és a szűk nyilvánosságnak szánt szöveget az aláírás visszabillentette a kézírás privát kontextusába – miközben a másolással járó felelősség ironikus elhárításával a bevezető elismerte, hogy igenis a nyomtatás és a sokszorosítás egy módjáról van szó.

Egy évtizeddel később a Beke-féle levél-folyóirat példáját követte az 1983-1985 között megjelenő *AL* című művészeti szamizdat folyóirat.⁴¹³ A lap Galántai György által megfogalmazott ars poeticája, amely kézírással szerepelt az első – egyébként fénymásolással sokszorosított – szám hátlapján, így kezdődött: „E levél célja, hogy olyan fésületlen és javítatlan gondolatokat közöljön, amelyeket általában nem írunk le, mert az írás sokkal több átgondoltságot és korrekciót igényel, és sokkal kevesebb spontaneitást tartalmaz.”⁴¹⁴ Havasréti József megkockáztatta azt az értelmezést, hogy „az »átfésülés« és a »korrekció« kifejezések a hivatalos cenzúrára is utalnak, hiszen a lap engedélyezetlen volt”⁵⁴⁴. Ebben az esetben a folyóírás többek között a cenzúrázatlanság, az aktualitás és a spontaneitás jelentéseivel telítődött, miközben a fénymásolás sokszorosítási technikája révén kilépett a kézírás nyilvánosságának privát keretei közül.

E példák rámutatnak arra, hogy az erőforrás-hiányos környezet hogyan hatott az innovációra és az alternatív formák létrejöttére, amelyek új összefüggéseket és kölcsönhatásokat eredményeztek az írás különböző matériái, szinterei, technikái és stratégiái között. Bár kétségtelen, hogy az alapvetően a sokszorosítás és terjesztés kérdéseire választ adó *Szétfolyóirat*-kezdeményezés nem vált modellértékűvé, a második nyilvánosság kialakítását szorgalmazó demokratikus ellenzék – többek szavainak tükrében – előfutárként tekintett az

⁴¹² *Ahogy azt a Móriczka elképzei*, szerk. BEKE László, 1972. május 24. – június 18., Artpool Művészetkutató Központ, 1.

⁴¹³ Ehhez lásd Havasréti 2009: 43-74.

⁴¹⁴ *AL – Aktuális/Alternatív/Artpool Levél 1. (1983. január)*, Artpool Művészetkutató Központ, <http://www.artpool.hu/Al/alhu.html> [Hozzáférés: 2017. január 28.] ⁵⁴⁴ Havasréti 2009: 45.

avantgárd művészek tevékenységére.⁴¹⁵ De ennél a hatásnál jóval lényegesebb az, hogy a neoavantgárd művészek mediális kísérletei innovatív felhajtóerőt jelentettek a későbbi politikai ellenzék által igénybe vett és kifejlesztett alternatív fórumok számára. Jóllehet a két csoport egymáshoz fűződő viszonya vitatott,⁴¹⁶ nem véletlen, hogy az alternatív nyilvánosság e formái között nagymértékű szerkezeti hasonlóságok mutathatók ki.

Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat – A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában

A *transznacionális diffúzió* jelensége, amelynek során a különböző ellenzéki eszmék, írások, cselekvési módok és stratégiák az országhatárokat áthágva szóródtak szét és termékenyítették meg egymást, nagy mértékben alakította át az 1980-as évek politikai klímáját a szovjet blokk országaiban. Az utóbbi időben e jelenség nemcsak azért kerülhetett az érdeklődés homlokterébe, mert a szocialista időszak kutatásának összehasonlító szemlélete egy idő után kifulladásra, hanem azért is, mert választ kínál az 1989-90-es kelet-európai demokratikus változások előreláthatatlanságának és szimultaneitásának kérdésére.

Az 1980-as évekbeli ellenzékiesség kontextusában a transznacionális diffúzió szorosan összefüggött a szamizdat kiadványok terjedésével és bonyolult cserefolyamataival. A transznacionális diffúzió és a szamizdat anyagok körforgásának jelenségét e fejezet a magyar második nyilvánosság 1980-as évekbeli kialakulásának kontextusában, a lengyel ellenzékkel való érintkezési formákon keresztül vizsgálja. A történészek között egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy Magyarországon a nyíltan vállalt ellenzékiesség és vele együtt a második nyilvánosság megjelenéséhez alapvetően két tényező járult hozzá: bizonyos értelmiségi

⁴¹⁵ Kőszeg Ferenc, a későbbi *Beszélő* szerkesztője például „előszamizdatként” definiálta a lapot. Vö. Kőszeg 1999: 63. Vö. még Kenedi János szavaival Szilágyi Sándor 1999: 62.; valamint Demszky 2012: 112.

⁴¹⁶ Ehhez lásd György 1990: 13. Erre válasz: Tábor 1990: 2. Kötetben: Tábor 1997: 75-81. Összefoglaló jelleggel: Havasréti 2006: 41-44.

csoportok lassú marginalizálódása az 1970-es évek elején,⁴¹⁷ valamint a lengyel minta átvétele 1976 után. E fejezet részletesen elemzi a lengyel mintára visszavezethető technikák, cselekvési módok és stratégiák – vagyis a ramka, a különböző konspirációs szabályok, valamint a nyíltsisakosság és a legalizmus elvének – magyar ellenzéki csoportok általi elsajátítását és összetett alkalmazását, amelynek köszönhetően a magyar szamizdat az 1980-as évek elején intézményesedett.

1) „Egyszerre járnak az órák Kelet-Európában”

Egy 1979-ben rögzített beszélgetésben, amelynek témája az ellenzékiesség kelet-európai helyzete volt, Zsille Zoltán szociológus így fogalmazott:

„Fel kell kutatnunk azokat az erőket a különböző társadalmi rétegekben, amelyek lehetséges szereplői egy demokratikus változásnak. Belföldön és külföldön egyaránt.

Mert azt gondolom, hogy nagyjából most egyszerre járnak az órák Kelet-Európában.”⁴¹⁸

A beszélgetés kontextusában az említett „demokratikus változások” mindenekelőtt egy pluralista intézményi struktúra, valamint a hatalom és az ellenzéki csoportok közötti párbeszéd kialakításának szükségességére vonatkoztak. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, a kommunista berendezkedés hosszú évtizedei után elenyészően kevesen bíztak abban, hogy a rendszer egyszer véget érhet, az pedig fel sem merült, hogy az esetleges demokratikus változások olyan méretet ölthetnének, aminek következtében egy évtized

⁴¹⁷ Ehhez lásd Csizmadia 1995a. A sokakban hatalmas kiábrándulást keltő hatvannyolcas csehszlovákiai invázió után, amelynek során két magyar hadosztály lépte át a magyar-csehszlovák határt, az új gazdasági mechanizmus reformprogramja is megakadt. 1972-73-ban gazdasági és ideológiai visszarendeződés következett be, amelynek során a hatalmi szervek több területen is felléptek az „elhajlókkal” szemben, számos értelmiségit rekesztve ki a hazai nyilvánosságból és kényszerítve külföldre. A visszarendeződésnek több látványos jele is volt. Az 1973-as ún. „filozófus-per” során marxista filozófusok egy csoportjára – Hegedüs Andrásra, Márkus Györgyre, Vajda Mihályra, Márkus Máriára, Kis Jánosra és Bence Györgyre – publikálási és utazási tilalmat róttak ki (Csizmadia 1995a: 63.). *Darabér* című könyvéért, amelyben a szerző a kispesti Vörös Csillag Traktorgyárban szerzett személyes tapasztalatai alapján tárta fel a munkások helyzetét és a szocialista kizsákmányolást, perbe fogták Haraszi Miklóst. Hasonló sorsra jutott a szociológus szerzőpáros, Konrád György és Szelényi Iván is, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvükért.

⁴¹⁸ Van-e szükség ellenzékiekre Kelet-Európában? 1980: 25.

⁵⁴⁹ Kenney 2004.

távlatában az egész szovjet blokk összeomlik. Az 1989-90-es kelet-európai demokratikus változások

előreláthatatlansága és szimultaneitása kihívás elé állította a történettudományt, amelyre az egyik lehetséges – és talán legmeggyőzőbb – magyarázatot a transznacionális diffúzió jelensége kínálja.

A transznacionális diffúzió vizsgálatához Padraic Kenney dolgozott ki rendkívül hasznos tipológiát.⁵⁴⁹ Kenney a különböző ellenzéki csoportok közötti érintkezési módok hat típusát különböztette meg: az „utasítást” [command], a „szöveget” [text], a „legendát” [legend], a „zarándoklatot” [pilgrimage], a „futárt” [courier] és az „összehívást” [convocation]. Ezek közül az első kettő gyakran hangzik el az ellenzéki mozgalmak párhuzamos fejlődését alátámasztó érvként. Bár a Gorbacsov nevével fémjelzett olvadás időszakában kiadott hatalmi „utasítások” szétszóródása nem hozható közvetlen összefüggésbe az ellenzéki mozgalmak történetével, a második aspektus már jóval inkább, hiszen e szerint a másként gondolkodók a szamizdatban, valamint a nyugati sajtóban megjelenő „szövegeken” keresztül közvetve léphettek egymással párbeszédbe. Ezt az is jelzi, hogy egyes művek – például Václav Havel *A hatalomnélküliek hatalma* című esszéje, vagy Adam Michnik programadó írása, az *Új evolucionizmus* – az egész régióban ismertté váltak és kifejtették hatásukat. A „szövegtől” elkülönül az intellektuális tartalmat háttérbe szorító, az ellenzéki jelleget és stratégiákat érvényre juttató „legenda” kategóriája. A „legenda” – írja Kenney – „azt a fajta aktivizmust jelenti, amely azokra a mozgalmi tettekről szóló történetekre érkezik válaszként, amelyekről általában a földalatti sajtón, a külföldi médián vagy gyakran telefon-összeköttetésen keresztül lehetett tudomást szerezni”. A „zarándoklat”, amely gyakran követte az előző érintkezési formát, nem csupán a bajtársiasság kifejezésére szolgáló, hanem gyakran a tudásszomj vezérelte utazást jelentette. Az ellenzéki módszerekben és technológiákban jártasabb, gyakran a személyes egzisztenciájukat kockáztató „futárok” hírek, technikai felszerelések és anyagok szállítását egyaránt magukra vállalták, így többek között azok számára is fontos kapcsolatot jelentettek, akiket utazási szabadságukban korlátoztak. Az „összehívás” esetében az országhatárokkal dacoló aktivisták annak érdekében gyűltek össze, hogy „eszmét cseréljenek”, stratégiát, taktikát, programokat egyeztessenek egymással.

Az 1989-es eseményeket megelőző másfél évtizedben a szocialista blokkban Lengyelország számított a transznacionális diffúzió centrumának. A Munkásvédő Bizottság (KOR) és a Szolidaritás mozgalom létrejötte és tevékenysége rendkívüli mértékben inspirálta

a régió ellenzéki csoportjainak tevékenységét.⁴¹⁹ E hatást híven fejezte ki a Demszky Gábor által 1983 őszén alapított *Hírmondó* című szamizdat lap fejléce.⁴²⁰ A lap grafikai megoldása egyértelműen utalt a Szolidaritás mozgalom Jerzy Janiszewski által tervezett logójára, hiszen az „N” betű jobb szárából itt is egy piros-fehér színű lengyel zászló nőtt ki. A felirat ugyanakkor „árnyékot vetett” a papírra, és a tüzetesen vizsgálódó tekintet még a lap szegényes külseje ellenére is megállapíthatta, hogy a lengyel színű zászló mögött nem az eredetinek megfelelő kétsávú, hanem a magyar trikolorra utaló háromsávú árnyékkép húzódik meg szerényen.⁴²¹ Ráadásul ettől a grafikai elemtől balra több más szocialista ország – köztük Csehszlovákia, az NDK és a Szovjetunió – zászlaja is szerepelt. ([Lásd a 13. számú képmellékletet.](#)) Nem véletlen, hogy Kőszeg Ferenc, a *Beszélő* egyik szerkesztője így fogalmazott 1988-ban:

A KOR koncepciójának óriási hatása volt az akkoriban formálódó magyar ellenzékre. Egyszerűen azt lehet mondani, hogy a demokratikus ellenzék Magyarországon a lengyel inspirációból nőtt ki.⁴²²

A lengyel ellenzéki mozgalom 1976-tól új utakat keresett. A munkások és az értelmiségiek összefogásaként létrejövő Munkásvédő Bizottság (KOR) elsődlegesen az állami megtorlást elszenvedő munkások védelmét és a törvénytelen ségek nyilvánosságra hozásának feladatát látta el.⁴²³ A program, amely a KOR létrejötté mögött állt, a „radikális reformizmus” és az „új evolucionizmus” nevében az önszerveződésre épült, és a hivatalossal párhuzamos struktúrák kiépítését szorgalmazta. A nyilvánosság erejére támaszkodó KOR megalakulásával a második nyilvánosság szerkezete is átalakult. Megjelent a *Komunikat* [Közlemény] és a *Biuletyn Informacyjny* [Tájékoztató Hírlevél] című folyóirat, amelyeket – ugyancsak a szervezet kiadásában – olyan szamizdat lapok követtek, mint a *Robotnik* [Munkás], a *Głos* [Hang] és a *Krytyka*.⁴²⁴

⁴¹⁹ Kenney 2004: 208.

⁴²⁰ A lap előzménye az 1983 tavaszán létrehozott *ABC Tájékoztató* nevű lap, amely három számot ért meg.

⁴²¹ [Redakcja], „Hírmondó” /”Goniec”/, *Obóz* nr 11., 1987, 76. [Archiwum Opozycji, Óródek Karta, Warszawa.]

⁴²² Wiesław SZUKALSKI [Wojciech MAZIARSKI], Wyróśli z polskiej inspiracji. Rozmowa z Ferencem Kőszegiem, *Obóz*, nr 14, 1988, 55. [Archiwum Opozycji, Óródek Karta, Warszawa.]

⁴²³ Paczkowski 1997: 285.

⁴²⁴ Természetesen számos más ellenzéki szervezet kiadványai is hozzájárultak a független sajtó terjedéséhez: a Mozgalom az Emberi és Polgári Jogok Védelmére (ROPCiO) elnevezésű csoport adta ki többek között az *Opinia*

A lengyel ellenzéki mozgalom gyorsan modellértékűvé vált a magyar másként gondolkodók számára.⁴²⁵ Magyarországon útjára indult a magánlakásokban rendszeresen megtartott Hétfői Szabadegyetem, amelyen a hallgatóság többek között a szovjet és a magyar kommunista pártok történetéről, a határon túli magyarok helyzetéről, az 1956-os forradalomról tehetett szert máshonnan hozzáférhetetlen ismeretekre. Megkezdte működését a Szegényeket Támogató Alap (SZETA), a Munka Után Kutató Intézet (MUKI) és a Kirúgottak Után Kutató Intézet (KUKI) is. A párhuzamos intézmények kialakításának jegyében továbbá három olyan független kezdeményezés is létrejött, amelynek köszönhetően a magyar második nyilvánosság intézményes keretekre tett szert és jelentős mértékben kiszélesedett.

1981 februárjában, Budapesten ifjabb Rajk László, építész és díszlettervező Galamb utcai lakásában kinyitott a samizdat butik, ahol keddenként az érdeklődők a lengyel ellenzék dokumentumait, valamint az 1956-os forradalommal és a határon túli magyar kisebbségek helyzetével kapcsolatos anyagokat, betiltott szépirodalmi műveket és samizdat folyóiratok számait vásárolhatták meg. A rezsim közel két évig tolerálta az ellenzék legfontosabb találkozóhelyeként működő butikot, amely a sorozatos rendőri zaklatások következtében 1983 tavaszán arra kényszerült, hogy fokozatosan bezárja kapuit.

A Rajk-butik megnyitása után néhány hónappal, 1981 októberében jelent meg a *Beszélő* című samizdat folyóirat első száma, amely – szemben az addigi gépelt anyagokkal – már sokszorosítógép segítségével készült, és elérte az ezer darabos példányszámot.⁴²⁶ A Haraszi Miklós, Kis János, Kőszeg Ferenc, Petri György, Nagy Bálint, Solt Ottilia, valamint Szilágyi Sándor által szerkesztett *Beszélő* azért is jelentős kezdeményezés, mert a folyóirat megszakítás nélkül létezett és a rendszerváltásig 27 számot ért meg.⁴²⁷ A *Beszélő* egyaránt közölt cikkeket a magyar és a kelet-európai ellenzék helyzetéről és eseményeiről, beleértve a katonai szolgálatot megtagadókat és a békemozgalmakat, figyelmeztetett az ország egyre kritikusabb gazdasági helyzetére, javaslatokat dolgozott ki a válság megoldására, kitért a környezetvédelemmel kapcsolatos kérdésekre, kiemelten foglalkozott a sajtószabadság

[Vélemény] és a *Droga* [Út] című lapot, a Független Lengyelország Konföderációja (KPN) a *Gazeta Polską* [Lengyel Újság], a Diák Szolidaritási Bizottság (SKS) az *Indeks*-et és a *Podaj dalej*-t [Add tovább], és még sorolhatnánk.

⁴²⁵ Ezekhez lásd Csizmadia 1995a: 38-98.

⁴²⁶ Stephan POLGAR, *Samizdat in Hungary: New Voice is Heard*, 3 may 1982, 1-3. HU OSA 300-40-1 Box 253 [Ellenzék, Emberi jogok, Rendszerkritikusok SR 1977-1982]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁴²⁷ *Beszélő*. Összkiadás 1992.

kérdésével és a második nyilvánosság helyzetével, kezdeményezéseivel és eseményeivel, továbbá szinte minden számban közölt anyagot az 1956-os eseményekkel kapcsolatban.⁴²⁸

([Lásd a 14. számú képmellékletet.](#))

Demszky Gábor és Nagy Jenő szamizdat-kiadója, az AB Független Kiadó, amely 1989ig kb. 80 kiadványt jelentetett meg, ugyancsak 1981-ben kezdte meg működését. A kiadványok között sok lengyel vonatkozású anyag szerepelt, emellett helyet kaptak politikai gondolkodók, közgazdászok és történészek – például Adam Michnik, Timothy Garton Ash, Tamás Gáspár Miklós, Kemény István, Bence György és Kis János – írásai, valamint olyan írók művei is, mint

Csalog Zsolt, Csoóri Sándor, Haraszti Miklós, Illyés Gyula, Konrád György, Václav Havel, Adam Michnik és George Orwell.⁴²⁹ Miután Demszky és Nagy Jenő 1983-ban különvált, Nagy

Jenő ABC Független Könyvkiadóként folytatta tevékenységét, amely a következő években közel 40 kötetet adott ki.⁴³⁰

Az 1980-as években több más szamizdat kezdeményezés is elindult – beleértve Krassó György „Magyar Október” Kiadóját, a Katalizátor Irodát, az Alulnézet és az Áramlat Kiadót, valamint az olyan periodikákat, mint a *Demokrata* vagy az *Égtájak között*. Az alábbiakban azonban ezekre nem, vagy csak érintőlegesen térek ki, a lengyel ellenzék köreiből Magyarországra érkező tudásimportot ugyanis döntően a fent részletezett három kezdeményezés tükrében vizsgálom. A vizsgálat szemszögét az ellenzékiek közötti érintkezési formák – mindenekelőtt a „szöveg”, a „zarándoklat” és a „futárok” típusa – képezik.

Megjegyzendő, hogy azt a fajta nyílt ellenzékiiséget, amely a nyilvánosság legális kereteinek szélesítése és a hatalommal való párbeszédképesség megőrzése helyett a „cenzúratörő” szamizdat-kiadás tevékenységét tartotta célravezetőnek, mindenekelőtt a demokratikus ellenzéknek nevezett laza csoportosulás vallotta magáénak, így az alábbiakban rájuk összpontosítok.

2) A Varsó–Budapest tengely

⁴²⁸ Bozóki 2010.

⁴²⁹ A magyarországi szamizdat bibliográfiája 1990.

⁴³⁰ Bár az 1980-as években több kisebb szamizdat kiadó is létrejött, az alábbiakban döntően a fenti kezdeményezésekkel foglalkozom.

Barbara Toruńczyk, aki 1976-tól nemcsak a Munkásvédő Bizottsággal működött együtt, hanem az egyik első független lengyel irodalmi folyóirat, a *Zapis* alapítói közé is tartozott, visszaemlékezésében azt írta, hogy Lengyelországon kívül sokáig nem találtak társra az ellenzéki tevékenység folytatásához.⁴³¹ A lengyel hatás kezdetben – közvetett módon – szövegeken, később már közvetlen formában – személyes tapasztalatokon – keresztül érkezett Magyarországra. A filozófus-per óta tiltólistán lévő Bence György és Kis János 1976-ban nagyon gyorsan szert tett a Munkásvédő Bizottság anyagaira, megismerte Adam Michnik *Új evolucionizmus*, majd Jacek Kuroń *Myśli o programie działania* [Gondolatok a cselekvési programról] című szövegeit.⁴³² Bence és Kis a gépiratos lengyel dokumentumokból összeállított és mások számára is hozzáférhetővé tett egy válogatást,⁵⁶⁴ amelyben Demszky Gábor visszaemlékezése szerint a fenti szövegeken kívül egy Michnik-interjú is szerepelt.⁴³³

1977 decemberében a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén tanító Rév István és Pécsi Vera két lengyel gazdaságtörténész, Zbigniew Landau és Jerzy Tomaszewski meghívására hivatalos tanulmányúton járt Lengyelországban. Velük tartott Pécsi élettársa, Haraszi Miklós író is. A hivatalos programok közepette Haraszi találkozott két vezető lengyel ellenzékiel, Adam Michnikkel és Jacek Kurońnyal, míg a hivatalos tanulmányút lezárulta után a továbbra is Varsóban maradó Rév és Haraszi számára egy fiatal gazdaságtörténész, Jacek Kochanowicz elintézte, hogy átköltözhessenek Jan Lityński lakásába. Lityński, aki a Munkásvédő Bizottság *Biuletyn Informacyjny* [Tájékoztató Hírlevél] című lapjának alapítói közé tartozott, ekkor kezdte el szerkeszteni a *Robotnik* [Munkás] című lengyel szamizdat lapot, amelynek papírhegyei között kapott szállást a két magyar.⁵⁶⁶ Rév elmondása szerint minden este szerkesztőségi ülés volt – „cigarettafüst, vodkázás, munkásemberek” –, s a lengyelek „nemcsak technikai tanácsokat adtak”, hanem mindez „demonstrációja volt annak, hogy ez hogy történik”.⁴³⁴

Bence György, Kis János és Kovács Mária 1979-es varsói utazásának előzménye Wiktor Woroszyński lengyel író meghiúsult magyarországi útja volt. Ennek körülményeit részben a magyar állambiztonsági jelentések alapján tudjuk rekonstruálni. A „Viktória”

⁴³¹ Toruńczyk 2009.

⁴³² Jan LITYŃSKI, Węgry – Od marksizmu do opozycji – wywiad z G. Bence i J. Kisem, *Krytyka*, nr 5, 1979, 102. [Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Warszawa.] ⁵⁶⁴ Csizmadia 1995b: 109.

⁴³³ Csizmadia 1995b: 325.

⁵⁶⁶ Haraszi 2000: 55.

⁴³⁴ RÉV István közlése, 2015. április 7. Rév egy Bronisław Geremekkel történő találkozót is említett.

fedőnéven dolgozó író, Nádudvari Anna, aki a lengyel irodalom fordításával és a magyar irodalom közvetítésével foglalkozó Kerényi Gráciáról jelentett, beszámolt arról az összejövetelről, amelyet 1979. február 24-25-e között Kerényi dobogókői házában szerveztek. A jelentés szerint Kerényi Grácia megemlítette, hogy „Wiktor Woroszyński április 3-án, vagy

4-én Budapestre érkezik”, és hogy neki kell megszerveznie „egy találkozót vele, valamint Kenedi Jánossal, Bencze [Bence] Györggyel és Kiss [Kis] Jánossal”.⁴³⁵ A találkozó célja a lengyel és magyar szamizdat vezetőinek megbeszélése, a tervek egyeztetése, esetleges közös kiadványok létrehozása, a folyamatos kapcsolat biztosítása” lett volna.⁴³⁶ Wiktor Woroszyński, akinek az 1956-os forradalmat feldolgozó *Magyarországi naplóját* gépiratos változatban ekkor már a magyar olvasók egy szűk köre is ismerhette Kerényi Grácia fordításában (és Kenedi János révén),⁵⁷⁰ egyaránt szoros kapcsolatban állt olyan lengyel független folyóiratokkal, mint az irodalmi jellegű *Zapis* és a politikai irányultságú *Krytyka*. A szerv értékelése szerint a jelentés „értékes információkat tartalmaz[ott] a magyar és lengyel szamizdat mozgalom vezetőinek közeledéséről”.⁴³⁷ Az állambiztonsági szervek fokozott érdeklődésére utal, hogy „Viktória” feladatul kapta, hogy ha a találkozó helyszínéről vagy idejéről bármifajta információ birtokába jut, soron kívül jelentse tartótisztjének.

Egy hónap múlva „Viktória” Kerényi Grácia rossz hangulatáról jelentett, amelynek oka az volt, hogy Woroszyńskit a lengyel hatóságok nem engedték el Magyarországra. Valóban: Woroszyński kapitalista országokba szóló, évek óta érvényben lévő utazási tilalmát a lengyel hatóságok 1979. március 9-én kiterjesztették a szocialista országokra is, azzal az indokkal, hogy az író nemcsak a nyugati „diverzifikációs központok” munkatársaival tart kapcsolatot, hanem „a szocialista tábor antiszocialista elemeivel” is, ráadásul Lengyelországban is „aktívan részt vesz a politikai ellenzék tevékenységében”.⁴³⁸ Woroszyński kényszerű távolmaradása kapcsán Kerényi Grácia beszélt Kis Jánossal, aki már

⁴³⁵ „Viktória”: ÁBTL M-39012, 40.

⁴³⁶ „Viktória”: ÁBTL M-39012, 40-41.

⁵⁷⁰ Csizmadia 1995b: 215.

⁴³⁷ „Viktória”: ÁBTL M-39012, 41.

⁴³⁸ *Akta paszportowe o sygnaturze EAGZ: Woroszyński Wiktor, imię ojca: Grzegorz, data urodzenia: 08-06-1927, Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 797/7522.*

tudott a lengyel író magyarországi útjának elmaradásáról, és azt közölte Kerényivel, hogy ő maga menne ki Lengyelországba április elején.⁴³⁹

A tervezett útról a magyar állambiztonság emberei értesítették lengyel kollégáikat. Az 1979. március 31-én Varsóba látogató Bence Györgyöt, Kis Jánost és Kovács Máriát a lengyel állambiztonság „Bened”, „Jakisz” és „Maria” fedőnéven folyamatos megfigyelés alatt tartotta.⁴⁴⁰ Az állambiztonsági iratok megerősítették, hogy a három magyar számos kapcsolattal rendelkezik a lengyel ellenzék köreiből. E kapcsolatok közé tartozott Jan Lityński, Adam Michnik, valamint Eugeniusz Kloc, a Munkásvédő Bizottság és a NOWA kiadó munkatársa is. Az egyik találkozón Jan Lityński interjút készített Bence Györggyel és Kis Jánossal, amely nem sokkal később a *Krytyka* című szamizdat folyóiratban jelent meg.⁴⁴¹ A három magyar április 1-jén Leszek Kołakowski filozófust látogatta meg, április 4-én pedig részt vett azon összejövetelek egyikén, amelyeket Tadeusz Walendowski és amerikai származású felesége, Anna Erdman szervezett kéthetente a lakásukon művészi, irodalmi és ellenzéki körök számára. A mintegy nyolcvan fős rendezvényen megfordultak többek között a Munkásvédelmi Bizottság alapítói, Jacek Kuroń és Jan Józef Lipski, valamint Konrad Bieliński, a KOR és a NOWA kiadó munkatársa is. Míg Kis János április 5-én visszatért Budapestre, Bence György és Kovács Mária tovább maradt Varsóban és április 7-én Wiktor Woroszyński lakását is felkeresték.⁴⁴²

A három magyar varsói útjáról említést tett a szociográfiai írásokkal nevet szerző Tar Sándor jelentése is. Tar „Hajdu” fedőnéven rendszeresen jelentett Kenedi Jánosról, az 1977-es *Profil* című szamizdat-gyűjtemény szerkesztőjéről, aki Woroszyński magyarországi látogatásának megvalósulása esetén ugyancsak találkozott volna az íróval. Tar 1979. április 21-én kereste fel Kenedit, aki szerint „Bencze [Bence] György és Kiss [Kis] János a közelmúltban Lengyelországban járt, ahol az ellenzéki mozgalmat tanulmányozták.”⁴⁴³

⁴³⁹ „Viktória”: ÁBTL M-39012: 45.

⁴⁴⁰ *Materiały operacyjne przechowywane pozateczkami operacyjnymi dot. Janosz Kisz, ur. 17-09-1943 r., pseudonim „Jakisz”, Maria Kowacz, ur. 24-02-1953 ... r., pseudonim „Maria”, Bence Dejurd, ur. 08-12-1941 r., pseudonim „Bered”, obywateli Węgier, kontaktujących się z opozycją*, Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 01220/10/354.

⁴⁴¹ Jan LITYŃSKI, Węgry – Od marksizmu do opozycji – wywiad z G. Bence i J. Kisem, *Krytyka*, nr 5, 1979, 102. [Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Warszawa.]

⁴⁴² *Materiały operacyjne przechowywane pozateczkami operacyjnymi dot. Janosz Kisz, ur. 17-09-1943 r., pseudonim „Jakisz”, Maria Kowacz, ur. 24-02-1953 ... r., pseudonim „Maria”, Bence Dejurd, ur. 08-12-1941 r., pseudonim „Bered”, obywateli Węgier, kontaktujących się z opozycją*, Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 01220/10/354.

⁴⁴³ „Hajdu”: ÁBTL M-41819/I., 122.

Kenedi értesülése szerint „Lengyelországban jelenleg kifejtett az ellenzéki mozgalom, 13 újságjuk jelenik meg, ezek közül legjelentősebb a »Rabotnyik« [Robotnik], amely hetenként kétszer 10 ezer példányban jelenik meg.”⁴⁴⁴

1980-ban ifj. Rajk László, az 1949-ben kivégzett kommunista belügyminiszter fia utazott Lengyelországba. Rajk kapcsolata Adam Michnik volt, akin keresztül megismerkedett Mirosław Chojeckivel, a NOWA kiadó alapítójával és munkatársával is.⁴⁴⁵⁴⁴⁶ Chojecki bevezette

Rajkot az alternatív nyomtatás rejtelseibe. Chojecki 1981 végén külföldre utazott, és a szükségállapot bevezetése miatt már nem tudott visszatérni Lengyelországba, azonban párizsi emigrációjából is segítette a magyar ellenzéket, többek között stencil gépekkel.⁴⁴⁷

1980 júniusában Haraszi Miklós újra Lengyelországba – először Krakkóba, majd Varsóba – látogatott. Varsói tartózkodása alatt – 1980. június 12-14. között – Harasztit a magyar szervek kérésére a lengyelek állambiztonsági megfigyelés alatt tartották.⁴⁴⁸ Az ügynökök feladata az volt, hogy dokumentálják a „Madziar” fedőnév alatt nyilvántartott célszemély lengyelországi tevékenységét és kapcsolatait. Haraszi megfigyelését a Magyar Népköztársasággal szembeni „szocialista-ellenes” tevékenység gyanújával indokolták. A jelentés szerint a reptérről Haraszi egyenesen Jan Lityński lakására ment, és a következő másfél napban a Munkásvédő Bizottság számos munkatársával – Adam Michnikkel, Seweryn Blumsztajnnal, Ewa Milewicz-csel, Elżbieta Regulskával, és Konrad Bielińskivel – találkozott különböző magánlakásokon és éjszakába nyúló összejöveteleken. Az egyik ilyen találkozón Adam Michnik, aki több független folyóirat szerkesztése mellett az 1977 nyarán létrejött NOWA kiadó szellemi vezetője volt, a NOWA trikóját viselte.

⁴⁴⁴ „Hajdu”: ÁBTL M-41819/I., 122.

⁴⁴⁵ RAJK László közlése e-mailben, 2018. március 11. Kenedi János – tévesen – Jan Józef Lipskit nevezte meg kapcsolati személyként. (SOMLAI Katalin interjúja Kenedi Jánossal, 2010. április 19. – 2014. június 30., OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, Budapest, <http://www.memoryofnations.eu/story/kenedi-janos-1947-446>)

⁴⁴⁷ RAJK László közlése e-mailben, 2018. március 11.

⁴⁴⁸ *Materiały operacyjne przechowywane poza teczkami operacyjnymi dot. Miklos Harasti, ur. 1945, pseudonim „Madziar”, obywatela Węgier, podejrzanego o prowadzenie działalności antysocjalistycznej*, Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 01220/10/628.

Látva lelkesedésemet – emlékezett Haraszi –, [Michnik] ott helyben lekapta magáról és nekem adta. S aztán hamiskásan azt mondta: nemsokára majd ti is fogtok nyomtatni, de miért ne kezdenétek ti is itt nálunk, Lengyelországban?⁴⁴⁹

1981 májusában, a legális Szolidaritás karneváli időszaka alatt Demszky Gábor egy hónapot töltött Lengyelországban.⁴⁵⁰ Demszky számára az inspirációt egy interjú jelentette, melyet a *Profil* című osztrák hetilap szerkesztője készített a NOWA kiadó munkatársával, Konrad Bielińskivel. „Rámkáztunk, konspirálni tanultam, és lubickoltam a lengyel szabadságban” – summázta lengyelországi tapasztalatait Demszky.⁴⁵¹ Demszky Bielińskin keresztül került kapcsolatba Witold Łuczywo-val,⁵⁸⁵ a *Robotnik* főnyomdászával, és munkatársával, Andrzej Witold Zielińskivel, akik megtanították neki az alternatív nyomtatási technikákat, beleértve a „ramkázást”, amely az egyik legegyszerűbb és legdemokratikusabb nyomtatási eljárásnak számított.

Sem a magyar, sem a lengyel hatóságok nem nézték jó szemmel a megélénkülő forgalmat a lengyel ellenzékiek köreiben, s ezt különböző szankciókkal tették nyilvánvalóvá. 1980 szeptembere és 1981 decembere között a lengyel hatóságok Magyar Bálintot a nemkívánatos személyek listáján tartották nyilván azzal a gyanúval, hogy szándékában áll Lengyelországba utazni röplapokkal, transzparenszekkel és a lengyel „antiszocialista” csoportoknak szánt pénzügyi segítséggel.⁴⁵² Így amikor Magyar 1981 januárjában egy kutatóintézeti csereprogram keretében Juhász Pál szociológussal Lengyelországba látogatott, azonnal állambiztonsági megfigyelés alá vonták őket.⁴⁵³ A megfigyelés nem maradt észrevétlen, ugyanis a szálloda portások – maguk is a Szolidaritás tagjai – figyelmeztették Juhászekat, hogy „rajtuk van a rendőrség”, „felváltva két ember figyeli őket, bármerre járnak”.⁴⁵⁴ Ennek ellenére Juhászek felvették a kapcsolatot a Szolidaritás mazóviai

⁴⁴⁹ Haraszi 2000: 55.

⁴⁵⁰ Demszky 2012: 118-121.

⁴⁵¹ Demszky 2012: 123.

⁵⁸⁵ Sowiński 2011: 204.

⁴⁵² *Akta osobowe czużoziemca: MAGYAR BALIUT, imię ojca, data urodzenia 1952*, Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 1368/13499.

⁴⁵³ *Materiały operacyjne przechowywane poza teczkami operacyjnymi dot. Pal Juhasz, ur. 20-04-1944 r., pseudonim „Juhas”, obywatela Węgier*, Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 01220/10/777.

⁴⁵⁴ *JUHÁSZ Pál-interjú*. Készítette KÖMÜVES Ágnes 2005-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 802. sz., 52.

szervezetének és a Paraszt Szolidaritásnak a képviselőivel.⁴⁵⁵ Magyar Bálint fényképeket is készített „Szolidaritás” feliratú transzparensokról, az 1981. január 23-ai figyelmeztető sztrájkra szóló felhívásokról a boltokban, és a Paraszt Szolidaritás székhelyének névtáblájáról.⁴⁵⁶ Néhány napos varsói tartózkodásuk után Juhászt és Magyar Bálintot beidézték a rendőrségre, és kiutasították az országból. Ezen túlmenően Magyar a munkahelyéről, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetéből is elbocsájtották. Az ügy precedens értékűvé vált, amit az is jelez, hogy Csordás Gábort, aki 1983 nyarán a két írószövetség közötti egyezmény keretében utazott Lengyelországba, a lengyel Kulturális Minisztériumban burkoltan megfenyegették, „mondván, hogy megvannak azok az információs csatornák, amelyek [Csordásra] nézve igen súlyos eredménnyel is működhethetnek”.⁴⁵⁷

Mindent összevetve 1977-től kezdve számos magyar másként gondolkodó épített ki kapcsolatot a lengyel ellenzéki körökkel és ismerkedett meg a lengyel ellenzék tevékenységével. E „zarándoklatoknak” köszönhetően több lengyelektől importált technika és stratégia is megjelent Magyarországon, amelyek átformálták az addig szűk körű, gépiratos formában létező második nyilvánosság szerkezetét és cselekvési formáit.

3) A technika: ramka

A lengyel ellenzék az 1970-es évek második felétől az alternatív nyomtatási lehetőségek leghatásosabb formáit kereste. A legegyszerűbb, könnyen összeszerelhető és nagy példányszámot eredményező találmányt „ramkának” nevezték el, amely forradalmasította a nemhivatalos szövegkiadást.

A ramka – írta Haraszti Miklós – ugyanaz Keleten, ami Nyugaton a másológép. Csakhogy a szamizdat biztonsági okokból semmit sem használhat, ami bonyolult és drága – s amit be kell dugni a konnektorba, az már bonyolult és drága. A ramka a

⁴⁵⁵ JUHÁSZ Pál-interjú. Készítette KÖMŰVES Ágnes 2005-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 802. sz., 52.

⁴⁵⁶ *Akta osobowe czudzoziemca: MAGYAR BALIUT, imię ojca, data urodzenia 1952*, Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 1368/13499.

⁴⁵⁷ Csordás 2012: 739.

⁵⁹² Haraszti 2000: 57.

stencil- és a szitanyomás házassága, két óra alatt otthon is megépíthető, sok ezer példányt produkál.⁵⁹²

Haraszti Miklós szemei előtt akkor is a ramka lebegett, amikor találó szamizdat definícióját megfogalmazta. Haraszti meghatározása Lenin elhíresült képletén alapult („kommunizmus = szovjethatalom plusz villamosítás”) – és így szólt: a „szamizdat = szovjethatalom mínusz villamosítás”.

Milyen műveleteket foglalt magában a „ramkázás”? Először is, a ramkával való nyomtatáshoz nélkülözhetetlen volt egy írógép, amelynek segítségével a nyomatmintát el lehetett készíteni. Az írógépbe géppapír helyett stencilpapírt kellett fűzni, majd el kellett távolítani az írógép festékszalagját, hogy a betűfejek ne festéknyomot hagyjanak a papíron, hanem kilyukasszák a stencilpapír viaszrétegét. Maga a ramka egy fakeretből és egy arra felfeszített szövetből állt. A szövetre felragasztották a stencilpapírt, amely a kilyukasztatott pontokon immáron áteresztette a festéket – míg a fakeret alá a nyomtatáshoz használt szívópapír került. A fakeretet a papírra hajtva és a festéket a szitán és a stencilpapíron átnyomva már kész is volt a nyomat. A több ezer nyomatot produkáló ramka előnyei közé tartozott, hogy nem használt áramot, a technika könnyen elsajátítható volt, javítása nem igényelt speciális szakértelmet, a szerkezetet pedig hamar el lehetett tüntetni. A ramka hátrányaként róható fel azonban, hogy rendkívül kemény és időigényes fizikai munkát jelentett, amely többek közreműködését igényelte.

A ramka technikát az 1980-as évek elején Rajk László és Demszky Gábor is elsajátította lengyelországi útja során. Az elsajátított technikához néhány hónapon belül sikerült megtalálni a megfelelő, hazai viszonylatban beszerezhető alapanyagokat. A ramka technika gyorsan elterjedt. Visszatérése után Demszky Kőszeg Ferenc lakásában tartott beszámolót úti élményeiről, beleértve a ramkázást is, majd belevágott a szamizdat könyvkiadásba. 1984 tavaszán Demszky felesége, az AB Független Kiadó munkatársa, Hodosán Róza a Bulányi-féle bázisközösség tagjainak adta át a sokszorosítás e formájáról való tudást.⁴⁵⁸ A nyolcvanas években Hodosán angol nyelvi gyermektáborokat szervezett Óriszentpéteren, majd Tornyiszentmiklóson. „A táborban a gyerekeknek saját újságuk volt, amit maguk írtak, s

⁴⁵⁸ Hodosán 2004: 140-143. ⁵⁹⁴ HODOSÁN Róza közlése e-mailben, 2018. január 7.

maguk nyomtattak” *Tornyai Tyme* néven,⁴⁵⁹ ramka technikával.⁴⁵⁹ Az 1980-as években Demszky AB könyvkiadója, Nagy Jenő ABC Független Könyvkiadója, az Alulnézet Kiadó és a Katalizátor Iroda egyaránt alkalmazta a ramka technikát, sőt a romániai magyar kisebbség által a nyolcvanas évek elején kiadott *Ellenpontok* című szamizdat folyóirat hetedik és nyolcadik száma is ezzel az eljárással készült 50-50 példányban.⁴⁶⁰

Az első magyarországi ramka-eljárással készült kiadvány *Az elnyomás és ellenállás dokumentumai* volt, amely Nagy Jenő lakásán készült.⁴⁶¹ ([Lásd a 15. számú képmellékletet.](#))

„Ennél a nagy rohammunkánál – mind az anyagok avulása, mind a konspiratív szempontok sietésre készítették – egymást váltottuk, olykor három műszakban folyt a festék és verejték” – mesélte Nagy Jenő.⁴⁶² Egy lengyel nyomdász, Adam Grzesiak hasonló munkatempóról és beosztásról számolt be: „A nap 24 órájában folyt a nyomtatás, 8 órás váltásokban: az egyik előkészítette és hajtogatta a papírt, a másik nyomtatott, a harmadik aludt és később – a változatosság kedvéért – az első ment aludni”⁵⁹⁹ – és így tovább. A ramkázás rendkívül kimerítő fizikai munkát jelentett. Petri György *Örökhétfő* című, 1981-es keltezésű szamizdat verseskötetének nyomtatása során több tízezer alkalommal kellett verejtékes munkával fel- és lehajtani a szitakeretet.⁴⁶³ ([Lásd a 16. számú képmellékletet.](#))

A „gyorsaság létkérdés” volt.⁶⁰¹ Minél gyorsabban és gördülékenyebben folyt a munka, annál kevesebb idő állt az állambiztonsági szervek rendelkezésére, hogy felgöngyölítsék a szálakat és rajta üssenek a nyomdászokon. Az „anyagok avulása” is – ahogy Nagy Jenő fogalmazott –, megkövetelte a gyorsaságot, különösen az olyan folyóiratok esetében – mint például a lengyel *Biuletyn Informacyjny* –, amelyek aktuális információkat közvetítettek az olvasók számára. Lévéen, hogy 1981-82-ben a magyarországi második nyilvánosságban az anyagok döntő többsége a lengyel eseményekről tudósított, az aktuális információk minél hamarabb történő közvetítésének hátszágát a fordítók jelentették – a polonista Kerényi Grácia, a lengyel szakos Papp Éva és még néhányan. „1981-ben én már ismertem azokat a

⁴⁵⁹ Hodosán 2004: 99.

⁴⁶⁰ Tóth 1994: 33-36.

⁴⁶¹ Csizmadia 1995b: 329.

⁴⁶² Csizmadia 1995b: 304.

⁵⁹⁹ Grzesiak 2001: 87.

⁴⁶³ Kétrét hajtott oldalak esetében ez majdnem 40 ezer [940 példány x 83 oldal / 2], négyrét hajtott oldalak esetében majdnem 20 ezer alkalomat jelentett [940 példány x 83 oldal / 4]. ⁶⁰¹ Grzesiak 2001: 87.

lengyel fordítókat is Budapesten, akik a bejuttatott dokumentumokat gyorsan le tudták fordítani” – mesélte Demszky.⁴⁶⁴

A ramkázás – bár a következő években e technikát felváltották a fekete nyomdai kapcsolatok és a főleg Nyugatról érkező fejlettebb nyomtatási berendezések – mélyen beivódott a magyar második nyilvánosság és az underground köztudatába. Erre utal Pálincás Szűts Róbert 1988-ban, a Balázs Béla Stúdióban készített *Uraim!* című rövidfilmje is,⁴⁶⁵ amely a ramka technikát népszerűsítette. A film utolsó képkockáján ez állt: „Amíg van harisnya, ablakkeret és szabad gondolat, a független sajtót elnémítani nem lehet”. ([Lásd a 17. számú képmellékletet.](#)) Pálincás Szűts Róbert – aki az Inconnu független művészcsoporthoz tagjaként maga is tevékeny szerepet vállalt a nyolcvanas évek második nyilvánosságában⁴⁶⁶ – a résztvevő és a bennfentes hitelességével mutatta be az „illegális nyomtatás” folyamatát. A forgatókönyv 21 megfilmesített jelenete klipszerű vágásokkal kíséri végig az illegális nyomtatáshoz szükséges alapanyagok útját és mutatja be a szamizdatkészítés jellegzetes szereplőit. A különböző helyszínek és közreműködők között „lóugrásban” előre haladó történet végére a szerteágazó útvonalak egy pontban futnak össze: a szükséges anyagok – a stencilpapír, az ablakkeret, a harisnya, a festék és a papír – egy konspirált lakásba érkeznek, ahol a két nyomdász, „Printer” (Pálincás Szűts Róbert) és „Munkatárs” (Rajk László) megkezdhetik a sokszorosítás munkáját.

Vizsgáljuk meg a forgatókönyv két főszereplőjét, majd kövessük visszafelé a történeteket! A főszereplő, „Printer” végig anonimitásban marad, „arcát sohasem látjuk”, „azonosítását csak ruházata, kiegészítői illetve a rá jellemző mozdulatsorok (pl. rágyújtás) teszik lehetővé a nézők számára”. „Munkatársról” sem tudunk meg sokkal többet. Annyi biztos, hogy kettős életet él: míg otthon látszólag a fogyasztói szocializmus világába merülve néz tévét családjával, addig kamrájában papírt és festéket rejteget a befőttek mögött, s szabadidejében kapható egy kis illegális munkára. „Printer” és „Munkatárs” a

⁴⁶⁴ Csizmadia 1995b: 329.

⁴⁶⁵ A sors iróniájaként a lengyel ramka technika hazai alkalmazásáról készült rövidfilmnek éppen Lengyelország felé menet veszett nyoma. Pálincás Szűts Róbert elmondása szerint az egyik kazetta elkallódott, a másik, broadcast minőségű felvétel pedig a nem hivatalos lengyel-magyar kapcsolatokban nagy szerepet játszó Buda Géza közvetítésével egy lengyel stábhöz került – további sorsa azonban ismeretlen. A forgatókönyv másolata megtalálható az Artpool Művészetkutató Központban és OSA Párhuzamos Archívumában: <http://www.parallelarchive.org/document/4478/viewfull> [Hozzáférés: 2018. május 31.]

⁴⁶⁶ Pálincás Szűts Róbert dolgozott együtt Nagy Jenővel, az ABC Független Könyvkiadó mindenésével, dolgozott a *Beszélő* című szamizdat folyóiratnak és részt vett a Dialógus Békemozgalomhoz kötődő Alulnézet Kiadó működtetésében.

tömegközlekedési járműveket váltogatva, az esetleges követőket lerázva, két ellenkező irányból közelítik meg a nyomtatás tényleges helyszínét. Körültekintő gyanakvásuk nem alaptalan, ugyanis az egyik korábbi jelenetben felbukkanó „Turista” a látványosságok helyett az illegális nyomtatás folyamatának egyik közreműködőjéről készít polaroid képeket, így nyilvánvalóan az állambiztonság ügynöke.

Míg „Munkatárs” otthonról közelíti meg a konspirált helyszínt, addig „Printer” az ún. „Bázisról” érkezik. Ez utóbbi az az ideiglenes, közbülső helyszín, ahol „Printer” feltűnés nélkül igyekszik összegyűjteni a nyomtatáshoz szükséges további alapanyagokat. Míg a konspirált lakás elhelyezkedéséről „Printeren” és „Munkatárson” kívül más szereplőnek nincs tudomása, addig a „Bázis” címe felfedhető: ide érkezik levél formájában a „Titkárnő” (Marosvölgyi Judit) által gépelt stencilpapír, és itt keresi fel „Printer” „Punk” (Deák Zsolt) is az ablakkerettel. A munkaidőben ellenzéki tevékenységet végző „Titkárnő” jellegzetes figura: a „Főnök” (Sulyok Miklós) pásztorórája alatt, az irodában gépeli feketemunkában stencilpapírra a korábban kapott szöveget. A társadalom peremén élő, dinnyét lopó „Punk” pedig a ramka szerkezethez szükséges ablakkeret eljuttatását vállalja a megfelelő címre, szolgálataiért cserébe pedig megelégszik egy öngyújtóval.

Az illegális nyomtatáshoz tehát több, egymással laza kapcsolatban álló szereplő közreműködése volt szükséges. E hálózatban a szereplők döntő többsége egyáltalán nem ismerte a többi közreműködőt, munkájuk egy jól körülhatárolt feladatot magában foglalva, áttételeken keresztül illeszkedett a cenzúrázatlan iratok előállításának tágabb folyamatába. Ebben az értelemben tényleges főszereplőről nem is beszélhetünk, hiszen mindegyik közreműködő szerepe nélkülözhetetlen volt a folyamatban, bár a különböző szerepek – mint a gépiróé, a festékbeszerzőé, a nyomdászé stb. – más-más stratégiákat és képességeket követeltek meg.

A nyomtatás folyamatához kapcsolódó legfontosabb stratégiának a konspiráció tekinthető, amely a rövidfilmben is hangsúlyosan van jelen. „Printer” vonásai, amelyek a többi szereplővel szemben homályban maradtak; a nyomtatás konspirált helyszíne, amelyről csak a két nyomdász tud; valamint a személyi követők lerázásának műveletei egyaránt hangsúlyozzák, hogy a cenzúrázatlan anyagok előállításának, terjesztésének és fogyasztásának műveletei közül a nyomtatás volt a legkörülményesebben előkészítendő és a legnagyobb óvatosságra intő tevékenység. A nyomtatás folyamatát szigorú konspirációs intézkedésekkel kellett megvédeni az állami repressziótól.

4) Konspiráció

A lengyel második nyilvánosság tevékenységében való részvétel küszöbét a konspirációra való képesség jelentette. Leszámítva a terjesztést, amely alapvetően nyíltan zajlott, a konspiráció a független könyv- és folyóiratkiadás folyamatának szinte valamennyi elemét áthatotta: a különböző nyersanyagok mozgatását, a konspiratív helyszín megszervezését, a nyomtatás folyamatát, az elkészült anyagok szállítását, raktározását és eljuttatását a terjesztőkhöz.

A földalatti ellenzékiek mentalitását a konspiráció fogalma segítségével lehet a legáltalánosabban meghatározni,⁴⁶⁷ amely Lengyelországban mély történelmi gyökerekkel rendelkezett. A lengyel konspirációs hagyományok folytonosságát, amely a nagyhatalmi elnyomás vissza-visszatérő történelmi tapasztalatában és a nemzeti ellenállás eszméjében élt tovább, mindennél érzékletesebben jelzi, hogy a lengyel ellenzék szótárában az orosz eredetű „szamizdat” helyett a „bibuła” kifejezés szerepelt.⁴⁶⁸ A konspiráció hagyományának folytonosságára mutat rá, hogy a független könyv- és folyóirat-kiadás résztvevői által használt nyelv szókészletét azok az olvasmányok is alakították, amelyek a lengyel ellenállás második világháború alatt aktív szervezetéről, a Honi Hadseregéről szóltak.⁶⁰⁷

A lengyel szamizdat 1970-es évekbeli kibontakozása esetében a konspirációban való jártasságot nem csupán a nemzeti ellenállás eszméje által éltetett, újra és újra megerősödő mentalitás- és identitásformák hagyományozódása felől kell elgondolni, hanem jóval pragmatikusabb értelemben is. Az 1939-1945 közötti német megszállás alatt Lengyelországban hozzávetőlegesen 400 nyomda és sokszorosítóhely működött, ezeknek több mint a fele Varsóban.⁴⁶⁹ Az 1970-es években, Edward Gierke párttitkárságának idején még éltek olyanok, akik a Honi Hadsereg működésében szerepet vállalva vészték át a német megszállást, emlékeztek a sokszorosítás technikáira, megbízható nyomdai kapcsolatokkal

⁴⁶⁷ Sowiński 2011: 23.

⁴⁶⁸ A szó, amely a latin *bibere* ('inni'), ill. *bibulus* ('szomjas, itatra vágyó, iszákos, részeseges') alakra megy vissza, a jezsuitáknak köszönhetően honosodott meg a lengyel nyelvben, ahol eredetileg 'itatóspapírt' jelentett. (Vö. Bańkowski 2000). A 'törvénytelenül, konspirációs úton kiadott és terjesztett nyomtatvány' jelentés a 19. század óta használatos. (Sowiński 2011: 13-14.) A *bibuła* kifejezés mellett a „földalatti”, „független”, „engedélyezetlen”, „cenzúrázatlan” stb. kiadványok szóösszetétel is igen elterjedt volt. (Vö. Papierem w system 2010: 11.) ⁶⁰⁷ Olaszek 2014: 89.

⁴⁶⁹ Błażejowska 2010: 285.

rendelkeztek, sőt némelyikük még egyszerű sokszorosító berendezéseket is az ellenzék rendelkezésére bocsátott. A konspirációs hagyományokat természetesen hozzá kellett igazítani az adott történelmi szituációhoz („lengyel-lengyel konfliktus”), és az 1956-os, majd 1968-as katonai intervenciók elrettentő tapasztalatából fakadó erőszakellenes, békepárti légkörhöz.⁴⁷⁰

A szükségállapot 1981. decemberi 13-ai bevezetése értelemszerűen szakaszhatár volt a lengyel második nyilvánosság történetében. Nehéz helyzetbe kerültek a második nyilvánosság azon szereplői, akik a legális Szolidaritás időszakában kiléptek az anonimitásból és felfedték kilétüket, és előnyösebb helyzetbe azok, akik végig ragaszkodtak a konspirációhoz. A szükségállapot bevezetése után a konspirációs technikák tehát felértékelődtek. Nemcsak az információs láncok működtek konspiráltan, de a kiadványok előállítása is konspiráltan történt, élesen elválasztva a terjesztés folyamatától. A lengyel második nyilvánosságban a kiadványok sokszorosításához szükséges eszközök és anyagok – ahogy Pálinkás Szűts Róbert kisfilmje is tanúsítja – előre be voltak készítve egy konspirált helyszínrre. Innen a nyomdászok napokig ki sem mozdultak – de a fizikailag kimerítő munkáért legalább jól meg voltak fizetve.

A lengyel második nyilvánosság működtetésének alapszabályát a szamizdatkiadói tevékenység nyilvános és titkos részre történő precíz felosztása jelentette.⁶¹⁰ Ez alapján az elv alapján működött a NOWA kiadó, amelynek számos munkatársa állt kapcsolatban a magyar másként gondolkodókkal – többek között Konrad Bieliński, Mirosław Chojecki és Adam Michnik. A nyílt és a konspiratív tevékenység elválasztásának elve egyaránt megfigyelhető volt a Rajk-butik, a *Beszélő* folyóirat és az AB Független Kiadó esetében.

A Rajk-butik megnyitásának előkészületei konspiratív módon folytak, a legfontosabb titkos részleteket szabad ég alatt, többnyire sétálás közben beszéltek meg a szervezők. „Életünkben annyit nem sétáltunk, mint azokban az években”⁴⁷¹ – emlékezett vissza Nagy Bálint, a demokratikus ellenzék belső köreihez tartozó építész. A butik azonban a megnyitásától fogva nyíltan működött, bízva abba, hogy a nyilvánosság és a közvélemény ereje megvédi a szervezőket a zaklatásoktól, és abban is, hogy ily módon könnyebb vásárlóbázist kialakítani – a butik ugyanis nyíltan reklámozta tevékenységét. „Nincs

⁴⁷⁰ Sowiński 2011: 20-21; 25; 169. ⁶¹⁰ Obieg NOW-ej 2013: 33.

⁴⁷¹ NAGY Bálint-interjú. Készítette KÖRÖSI Zsuzsanna 2009-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 934. sz., 126.

titkolódzás, senki sem szemébe húzott kalappal jön, hanem nyíltan”⁴⁷² – tudósított a butikról a Szabad Európa Rádió. A háttér munkák – mint a sokszorosítás és a raktározás – ismét csak konspirált körülmények között zajlottak. A működés e szerkezete tette lehetővé, hogy a butik a rendőri fellépések után is képes legyen pótolni az elkobzott anyagot, és kinyitni a következő héten. Rajk László visszaemlékezése szerint egyszer négy héten keresztül bírták tartalékkal.⁶¹³

A *Beszélő* sikerességének hátterében is a lengyel modell átvétele és tudatos alkalmazása állt. Míg egyik oldalon a hírek, az információk és a cikkek a magukat nevükkel vállaló szerkesztőkhöz érkeztek be, addig a másikon a technikai sokszorosítás műveletei a konspiráció szigorú szabályai szerint zajlottak. „A fecsegés tilalmát egymás között is komolyan vettük, még ma is derülnek ki részletek, hogy fő szállítóként tevékenykedtek olyan barátaim, akikkel rendszeresen találkoztam, és időnként rosszaltram, hogy olyan passzívak az ellenzékben” – mesélte Kőszeg Ferenc.⁶¹⁴ Miután a szerkesztők letartóztatására a nyilvánosság nyújtotta védelem miatt nem kerülhetett sor, az állambiztonsági és rendőri szervek a szamizdat technikai ellehetetlenítésére összpontosítottak.⁴⁷³ Ezt megakadályozandó a *Beszélő* munkatársai az előállítás és a terjesztés láncszemei közötti kapcsolatokat minimalizálták és igyekeztek titokban tartani. A nyíltan működő szerkesztőség és a titkos nyomdahely közötti közvetítő szerepét Magyar Bálint töltötte be. Magyar a szerkesztőség egyik tagjától, Kis Jánostól kapta a *Beszélő* kéziratát, amit el kellett juttatnia a sokszorosítást Dunabogdányban végző Orosz Istvánnak. Természetesen az összekötő személy kilétét titok fedte: e szerepről még a legszűkebb baráti körnek sem volt tudomása, sőt Magyar Bálint figyelemelterelés végett az elosztó hálózatban is vállalt szerepet, így hárítva el a komolyabb tevékenység gyanúját.⁶¹⁶

A legnagyobb védettséget a nyomdahely képezte, hiszen az ott használt, rendkívül nehezen pótolható nyomdagép számított a legértékesebb erőforrásnak. A nyomdahelyet mind a szerkesztőségtől, mind a terjesztés rendszerétől igyekeztek tökéletesen elszigetelni. Ebből a szempontból nem a sokszorosítandó kézirat titokban tartása jelentette a legnagyobb kihívást, hanem az anyagbeszerzés szállítmányainak, valamint a kész nyomdatermékek elszállításának a fedezése. Annak érdekében, hogy minél kisebb támadási felületet hagyjanak az ellenzéki

⁴⁷² KASZA László, *Holland újságíró [Dick Verkijk] a budapesti szamizdat könyvesboltban!*, Szabad Európa Rádió,

„A holnap hullámhosszán”, 1981. augusztus 30. (OSZK FM3/11921, 77.) ⁶¹³ Csizmadia 1995b: 265. ⁶¹⁴ Pogonyi 1991: 3.

⁴⁷³ Vö. Csizmadia 1995b: 352.

⁶¹⁶ Csizmadia 1995b: 352.

tevékenységet monitorozó hatóságok számára, a kész példányok elszállítása egyszerre történt a csúcsraktárba. „Kockázatos lett volna, hogy a nyomdába járjanak ki emberek, hogy onnan hordozgassák el akármilyen kis tételben.”⁶¹⁷

Egy-egy folyóiratszám elkészülte után a példányok Miklóssy Endre csúcsraktárába kerültek. A *Beszélő* terjesztése piramisrendszer alapján működött.⁶¹⁸ ([Lásd a 18. számú képmellékletet.](#)) A példányokat 100-as tételekben osztották le az alraktárakba, innen kerültek a 25-ös, majd 5-ös egységekben a voltaképpeni terjesztőkhöz. A csúcsraktár és az alraktárak szintje ugyanis csak továbbadással foglalkozott, a terjesztés a 25-ös és az 5-ös szint feladata volt. A vételárat a 25-ös és a 100-as szinten tevékenykedők postázták a szerkesztőknek.⁶¹⁹ Természetesen az átvett példányszámok nem igazodtak tökéletesen az ideális modellhez, e mellett a 25 példányos és az 5 példányos terjesztési szint is tartalmazott átfedéseket, például Pécsi Vera és Csákó Mihály esetében.⁶²⁰

A tiszteletben tartott konspirációs és terjesztési szabályoknak köszönhető, hogy a *Beszélő* első hét száma zavartalanul megjelent, csupán a nyolcadik szám bukott le 1983 nyarán.⁶²¹ Miután az összes stencilgéppel készült és összefűzött példányt elkobozták, a számot újra kellett nyomtatni, s az csak hónapokkal később jelenhetett meg, jócskán az eredeti tervben szereplő dátum – Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 25-ik évfordulója – után.⁶²² 1986 áprilisában Sulyok Miklóst, Bor Ádámot és Csorba Istvánt is rajtakapták, akik Bor Budaörsön épülő családi házában sokszorosították a folyóiratot. A *Beszélő* 16. számának mintegy 2000 félkész

⁶¹⁷ Csizmadia 1995b: 352.

⁶¹⁸ [A *Beszélő* elosztóhálózata], HU OSA 302-1-3 Box 1.; Personal Papers of Gábor Demszky (Fonds 302), Samizdat Publications (Subfonds 1), Documentation of the opposition movements from the 1980's (Series 6); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest; valamint Pogonyi 1991: 3. ⁶¹⁹ Pogonyi 1991: 3.

⁶²⁰ Azt, hogy a különböző terjesztési szintekhez mely személyek tartoztak, elsősorban a samizdat tevékenységet végzők egykori belső dokumentációja, valamint a visszaemlékezések alapján lehet rekonstruálni. Az 1985 utáni állapotot tükröző felosztás szerint a 100-as raktár szintjén Berkes Tamás irodalomtanár, Nagy Andor vasutas, Juhász Judit mérnök, Győri Péter szociológus, Becságh András gépészmérnök és vállalkozó, Hardy Emilia és Csákó Mihály működött közre. Az eggyel lejjebb lévő, 25-példányos szinten Győri Péter alá tartozott Modor Ádám, Kozák Gyula, Örkény Antal, Buda Géza, Sulyok Miklós; Csákó Mihály alá tartozott Krokovay Zsolt, Endreffy Zoltán, Pap Mária; Berkes Tamás alá tartozott Somogyi Győző, Halda Alíz, Lányi András, Kopeckzy

Éva; Juhász Judit alá tartozott Tóth Gábor, Bouquet Gábor, Wessely Anna és Erdélyi Ágnes. Emellett Szentkúti Gábor közvetítette az anyagokat Juhász Pálnak, Magyar Bálintnak, Szent-Iványi Istvánnak és Séd Endrének, Pécsi Vera pedig Iványi Gábornak és Hann Péternek. Az 5 példányos szinten közreműködött Balla Gyula, Hegedüs András, Klaniczay Gábor és Kurucz János. [A *Beszélő* elosztóhálózata], HU OSA 302-1-3 Box 1.; Personal Papers of Gábor Demszky (Fonds 302), Samizdat Publications (Subfonds 1), Documentation of the opposition movements from the 1980's (Series 6); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶²¹ Pogonyi 1991: 3-4. ⁶²² Pogonyi 1991: 4.

állapotban lévő példányát lefoglalták.⁴⁷⁴ A lebukás ellenére a helyszín ideálisnak volt mondható, hiszen a szomszédokat ugyancsak meglepte a házban folyó illegális tevékenység.

Nem gondoltuk volna, hogy ilyen van. A két testvér Bor Ádám és Bor Géza saját kezűleg építik azt a házat, nagyon szorgalmasan. Semmi feltűnőt nem láttam a viselkedésükben. Mivel építkezés van, néha láttam, hogy teherautóval anyagot szállítottak részükre. Személyautót egy piros zsigulit láttam néhányszor, amiből dobozokat vittek be a házba. [...] Mivel semmi feltűnő nem volt körülöttük, így sejtelmem sem volt arról, hogy Bor Ádáméknál nyomdai tevékenység folyt.⁴⁷⁵

A rajtaütés után a folyóirat utolsó tíz számát a kiterjedt nyomdai kapcsolatokkal rendelkező Demszky Gábor állította elő.⁴⁷⁶

A magyar második nyilvánosságban a lengyel hatás talán Demszky Gábor tevékenységén mérhető le leginkább, aki rendkívül tudatosan alkalmazta az elsajátított stratégiákat. Demszky egyik lengyelországi kapcsolata Konrad Bieliński volt, de nem ő lehetett az egyetlen, aki sikeresen adta tovább Demszkynek a nyílt és a konspiratív tevékenység elválasztásának alapelvét. Demszky jó tanulónak bizonyult. „A dolgoknak az a része, ami a technikával, a nyomtatással, a külföldről jövő üzenetek továbbításával volt kapcsolatban” – emlékezett később – „az nem volt nyilvános”,⁴⁷⁷ míg a terjesztés nyíltan zajlott.

1981 júliusában, miután visszatért varsói útjáról, Demszky egy üresen álló, Lajos utcai garzonlakásba költözött, ahol egy matracon és egy konyhaasztalon kívül semmi sem volt.

Innen

Demszky három napig ki sem mozdult.

⁴⁷⁴ ÁBTL I-30/1, 49-53.

⁴⁷⁵ ÁBTL I-30/1, 61.

⁴⁷⁶ Pogonyi 1991: 4.

⁴⁷⁷ Csizmadia 1995b: 329.

⁶²⁷ Demszky 2012: 128.

Korábban sosem csináltam ilyesmit, de rájöttem, hogy ezzel a technikával Budapesten is el lehet tűnni, ha muszáj. Az alámerülés szigorú szabályait lengyel barátaim is sokszor elismételték nekem. A lényeg az, hogy maradj a seggeden, mindent előre készíts be a lakásba. Így csak egyszer kell eltűnnöd a követők elől.⁴⁷⁷

Ezt a konspirációs technikát Demszky a szamizdatok előállítása során is kamatoztatta. Gyakran előfordult, hogy egy alkalmilag kölcsönkapott, vagy gyakran e célra használt lakásba előzőleg mindent bekészítettek a szükséges papírmennyiségtől az élelemig, és onnan napokig a lábukat sem tették ki. Így készült például a *Hírmondó* 6-7., összevont száma.⁴⁷⁸

Vörös Zsigmond, aki 1983-tól „Frederich” fedőnéven jelentett az állambiztonságnak, 1985. szeptemberében feljegyezte Haraszi Miklós szavait, amelyek megvilágítják, hogy a konspirációs szabályok betartása mennyire lényegi eleme volt a független könyv- és folyóiratkiadásnak:

...az a baj, hogy a kiadók közvetlen kapcsolatot akarnak tartani a nyomdászokkal, s ez konspirációs okokból rendkívül látványos. A baj az, hogy a kiadók nem építik ki a közvetítő láncot, mert félnek a lebukástól, ugyanakkor éppen azért buknak le, mivel közvetlenül ők viszik-hozzák az anyagokat. A szamizdat készítésben három embernek kell részt venni. Egy, aki viszi az anyagot, a festéket, papírt, stb.; egy, aki csinálja és a harmadik, aki a kész anyagot elszállítja a kiadókhöz. Optimálisan csak ez a három ember ismerheti egymást. Haraszi véleménye szerint ezt a konspirációs szabályt egyedül csak a Demszky tartja be, akit ezért rendkívül becsül.⁴⁷⁹

Demszky különböző stratégiákat alkalmazott a követők lerázása érdekében, amelyek különböző helyszínekhez kötődtek. Demszky időről időre felkereste újabb gépelnivaló szövegekkel a főváros Moszkva téri postáján dolgozó Vágner Anna gépírónőt. A posta épülete – lévén, hogy több kijáratral rendelkezett – kiválóan alkalmas volt arra, hogy a személyi követőket lerázza.

...a Postának voltak ilyen zezugos folyosói, és volt egy menekülő útvonal. És valahogy rájöttünk, hogy [...] úgy is le tudja rázni az esetleges követőit, hogy bemegy az egyik ajtón, és kijön a másikon, egy másik utcában. [...] És később én is felfedeztem még egy kijáratot a Postán, úgyhogy valamelyik emeletre föl kellett

⁴⁷⁸ Hodosán 2004: 146-148.

⁴⁷⁹ „Frederich”: ÁBTL M-41752: 424.

menni, ott lemenni egy másik lépcsőn, meg megint föl [...]. Ha követték, akkor ő nem a Krisztina körúton jött ki, hanem a Moszkva téren.⁴⁸⁰

Alkalmas helyszínnek bizonyult a Deák Ferenc tér is, ahol a budapesti metróvonalak találkoztak. Néhány alkalommal föl-le mozgólépcsőzve, a mögöttes forgalmat figyelve, ki lehetett szűrni a követőket, akik a lebukástól félve felhagytak az illető követésével.⁶³¹ A pillanatot kihasználva el lehetett tűnni valamelyik metróvonalon vagy valamelyik kijáraton keresztül. Nem véletlen, hogy az állambiztonság kötelékében dolgozó Zólyomi Tamás így fogalmazott Demszkyvel kapcsolatban, aki az állambiztonsági iratokban a „Székes” fedőnevet kapta:

SZÉKES az állambiztonság szemében mumus volt: rengeteg munka megbukott rajta. Amikor régebben dolgoztak rá, sorra kiszámolta, leszólította a figyelőket. Mozgása és reakciója kiszámíthatatlan volt.⁴⁸¹

Demszky óvatosságára utal Kőszeg Ferenc, a *Beszélő* szerkesztőjének története is:

Demszky, aki Petri verseinek a kiadásán dolgozott, megkért, hogy mint volt kiadói szerkesztő, nézzem át a kéziratot. „Az ujjlenyomat megmarad a papíron – mondta. – Ha gondolod, csináld kesztyűben a korrektúrát.”⁴⁸²

A Rajk-butik bezárása után, amikor a második nyilvánosság szereplőivel szembeni állami represszió felerősödött, a *Hírmondó* folyóirat szerkesztője – vélhetően Demszky Gábor – az alábbi sorokat vetette papírra:

Aki ilyesmire adja a fejét legyen béketűrő, de [a] takarítási ösztön is fontos, eltüntetni a nyomokat, folyton csak *tisztítani a terepet*, dugdosni és készenlétben lenni. Erős önkontroll és állóképesség, makacs életösztön és konok kitartás, *figyelni és tájékozódni tudni az izoláció közepén, nem elveszíteni a realitásérzékét*, nem bedőlni az érzéki csalódásnak, nem falra festeni a BM-et [Belügyminisztériumot].⁴⁸³

⁴⁸⁰ VÁGNER Anna-interjú. Készítette KŐRÖSI Zsuzsanna 2009-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 928. sz., 128-129. ⁶³¹ Zólyomi 1990: 74.

⁴⁸¹ Zólyomi 1990: 71.

⁴⁸² Csizmadia 1995b: 141.

⁴⁸³ *Szerkesztői jegyzetek* [kéz- és gépirat], HU OSA 302-1-5 Box 7 [*Hírmondó* ?]; Personal Papers of Gábor Demszky (Fonds 302), Samizdat Publications (Subfonds 1), Manuscripts (Series 5); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

Jól megfigyelhető a párhuzam Demszky hitvallása és a lengyel tapasztalatok között. A *Tygodnik Mazowsze* című lengyel lap jubileumi, 100. számában közölt szerkesztői hitvallás a független folyóiratkiadás kulisszái mögé engedett bepillantást. ([Lásd a 2. számú képmellékletet.](#)) „Törekszünk arra – írták –, hogy óvatosak legyünk, de arra is, hogy ne essünk túlzásba, mert onnan már csak egy lépés, hogy az óvatosság valamennyi lehetséges elemét következetesen alkalmazzuk és abbahagyjuk a folyóirat-kiadást.”⁴⁸⁴

A lehallgatástól való félelem rányomta a bélyegét az ellenzéki találkozókra is. Ahogy arról korábban szó esett, mind a Rajk-butik megnyitásának, mind a *Beszélő* folyóirat elindításának előkészületei konspiráltan folytak, szabad ég alatt vagy konspirált lakásokban.⁴⁸⁵ Ezen túlmenően a második nyilvánosságban végzett tevékenység egy konspirációs nyelvet is életre hívott. „Több munkafázisnak adtunk [...] konspirált nevet – írta Hodosán Róza –, amelyet a lehallgatott lakásokban hangosan is kimondhattunk, hiszen ezeket a rendőrök biztosan nem tudták megfejteni”.⁴⁸⁶ Ezek közé tartozott a „cápázás”, vagyis a lapok összehordása; a „gravácsolás”, vagyis a lapok négyfelé hajtása és könyvszerű összehajtása; valamint az ironikusan Kádár János születési nevére utaló „csermanek lazító”, vagyis a munkafolyamatnak az a része, amikor az összehajtott lapokat ácsszorítóval fogták össze és a gerincüket ragasztóval kenték be.⁴⁸⁷

A második nyilvánosság szereplői igyekeztek a szamizdatokat nem túl feltűnő helyen tartani otthon – igaz, sokszor hiába. A házkutatások során a rendőri szervek illegális iratokat egyaránt találtak a fekhelyeken a sodrony és a matrac között,⁴⁸⁸ a dívány ágyneműtartójában,⁴⁸⁹ egy könyvespolc előtt lévő kartondobozban,⁴⁹⁰ íróasztalfiókokban, vagy éppen a hivatalos kiadású *Tükör* című folyóiratokban elhelyezve.⁴⁹¹ Megvilágító erejű az alábbi példa is. Az állambiztonság egyik ügynöke többek között azzal a céllal kereste fel otthonában a volt '56-os elítéltet, Krassó Györgyöt, aki „Magyar Október” Kiadó néven

⁴⁸⁴ (Fel.) [Piotr PACEWICZ], Zwierzenia redaktora TM-u, *Tygodnik Mazowsze*, nr 100, 1984, 2. [Archiwum Opozycji, Ósrodek Karta, Warszawa].

⁴⁸⁵ Vö. Pogonyi 1991: 3.

⁴⁸⁶ Hodosán 2004: 158.

⁴⁸⁷ Hodosán 2004: 158.

⁴⁸⁸ ÁBTL A-1361, 41.

⁴⁸⁹ ÁBTL A-1361, 43.

⁴⁹⁰ ÁBTL A-1361, 43.

⁴⁹¹ ÁBTL A-1361, 44.

folytatott független könyvkiadói tevékenységet, hogy a *Beszélő* 9. számát beszerezze. A jelentés szerint Krassó György megkérte a szobában tartózkodókat, hogy hagyják el a helyiséget. „Furcsán nézhettem” – írja az ügynök –, „mert [az ugyancsak jelenlévő] Demszky elnevette magát és így szólt: »Gyere, menjünk, a Gyuri itt most falat bont, hogy elővegye a rejtkehelyről a cuccot«”.⁴⁹² Volt rá példa, hogy konspirációs okokból a terjesztés rendszeréhez kapcsolódó jegyzeteket olyan (elsősorban marxista) könyvekben vezették széljegyzetként, amelyek elkobzására nem lehetett számítani. Kis János „a nyomdakapcsolatokat Lukács György *Az esztétikum sajátossága* című kétkötetes monstrumának margójára jegyezte föl ceruzával, a házkutatók ezt a könyvet soha meg sem mozdították”.⁴⁹³

Azok, akik nem konspiráltak, kénytelenek voltak szembenézni az állami szervek repressziójával. A magyarországi szamizdatkiadók közül Nagy Jenő számított az egyik leginkább zaklatott személynek: folyamatosan az állambiztonság célkeresztjében állt és számtalan házkutatást szenvedett el családjával. Ezt mindenekelőtt az magyarázza, hogy Nagy Jenő könnyű prédát jelentett az állambiztonságiak számára, hiszen a munkafolyamat valamennyi elemét otthon végezte, konspiráció nélkül.⁶⁴⁵ Ezzel szemben az AB Független Kiadó „csakúgy, mint a Beszélősök, szigorú konspirációs szabályok szerint, illegális helyeken, meg nem nevezett személyekkel tevékenyked[ett]”.⁶⁴⁶

A konspirációnak megvoltak az árnyoldalai is. A konspiráció következtében ugyanis az egyes közreműködők könnyen izolálódhattak egymástól, ami veszélyeztette a struktúrát és annak szétesésével fenyegetett.⁶⁴⁷ A túlzott konspiráció gátat szabott a közösségképződésnek és az együttműködési lehetőségeknek, sőt olykor a bennfentesek számára is megnehezítette az üzenetek dekódolását. Erre világít rá a következő példa. Nagy Bálint, a *Beszélő* folyóirat terjesztési szisztémájának felépítője az 1980-as években postai úton egy német nyelvű képes újságot kapott, amelynek egyik oldalára egy szakácsot rajzoltak, amint éppen mutat valamit. A küldemény jelentőségére azonban csupán több mint húsz év múlva derült fény – a szó szoros értelmében. Ha a fény ugyanis a megfelelő szögben esett a szóban forgó rajzra, a szakács mutatójára felett megjelent egy egyébként nem látható gondolatbuborék, amelybe egy nyomdafesték recept volt beleírva.⁶⁴⁸

⁴⁹² ÁBTL O-19619/10, 18.

⁴⁹³ MINK András közlése e-mailben, 2018. április 9. Vö. [A *Beszélő* elosztóhálózata], HU OSA 302-1-3 Box 1.; Personal Papers of Gábor Demszky (Fonds 302), Samizdat Publications (Subfonds 1), Documentation of the opposition movements from the 1980's (Series 6); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central

Az egykori ellenzék szereplői közül többen is figyelmeztettek rá, hogy a konspirációs magatartást, amelynek magától értetődő, természetes korlátai voltak, nem érdemes túlmisztifikálni sem. Erre világít rá az 1982 szeptemberében Lengyelországba készülő Lojkó Lakatos József esete, aki „Zóna” fedőnéven az állambiztonságiaknak is jelentett. A magyar állambiztonságtól kapott megbízásának megfelelően Lojkó felkereste Rajk lengyel kapcsolatát, a Varsóban élő, magyarul is kiválóan beszélő Wojciech Maziarskit. Maziarskiban azonban az őt meglátogató Lojkó éppen azzal ébresztett gyanút, hogy egy titkos szervezet küldöttjeként viselkedett, s mindez – ahogy Maziarski megfogalmazta – „tökéletesen idegen volt az ellenzéki kapcsolatok baráti jellegű atmoszférájától”.⁶⁴⁹

European University, Budapest.

⁶⁴⁵ Hodosán 2004: 108.

⁶⁴⁶ Hodosán 2004: 108.

⁶⁴⁷ *Dyskusje o polskim ruchu opozycyjnym z udzialem jego dzialaczy 1984-1988*, AO_I_391, Archiwum Historii Mówionej Domu Spotkań z Historią i Fundacji Ośrodka Karta, Varsó.

⁶⁴⁸ NAGY Bálint-interjú. Készítette KÖRÖSI Zsuzsanna 2009-ben, 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 934. sz., 131.

⁶⁴⁹ Wojciech MAZIARSKI közlése e-mailben, 2015. február 19.

A lengyel ellenzék cselekvési kódexével való párhuzam azonban nem jelentette azt, hogy a konspirációs technikákról való tudás kizárólag lengyel forrásból származott volna. Az ellenzék köreihez tartozott több olyan személy is, aki egykoron részt vett az illegális kommunista mozgalomban, s akiknek abban az időben a lételeméhez tartozott a konspiráció. (Kenedi János például megjegyezte a demokratikus ellenzék körében nagy tekintéllyel rendelkező Donáth Ferencről, aki egykoron Nagy Imre reformköreihez tartozott: „élt-halt a konspirációért”.⁴⁹⁴) Az egykori illegális kommunisták számára nagyon nehezen volt elfogadható az a lengyelektől származó meggyőződés, hogy a nyilvánosság védelmet képes biztosítani az ellenzék tagjai számára.

Ők fiatal korukban a legteljesebb illegalitásban éltek, álneveken írtak, hamis papírokkal közlekedtek. Ezzel szemben bejön egy egészen más megközelítése a dolgoknak, ami a nyilvánosság védőhálójába kapaszkodik.⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ Csizmadia 1995b: 216.

⁴⁹⁵ Csizmadia 1995b: 260-261.

5) „Nyíltsisakosság” és legalizmus

A lengyel ellenzékiek egyik legnagyobb fegyvere a nyilvánosság erejére való támaszkodás volt, vagyis az az elv, hogy a közvélemény nyomása képes megvédeni az érintetteket az állami repressziótól. Ezt a hozzáállást tükrözte a *Tygodnik Mazowsze* is, amely az 1980-as években a földalatti Szolidaritás egyik legnépszerűbb tájékoztató lapja volt. 1984 áprilisának végén a hetilap 85. számában egy olvasói levél jelent meg, amelyben a hetilap nyomdászainak képviselőjében író személy a lap profiljával kapcsolatos nemtetszését juttatta kifejezésre. A nyomdászok – mindamelllett, hogy hiányolták a lap hosszú távú terveit, a lengyelek öntudatra ébredését és a tudatformálásukat segítő anyagokat – sokallták az elnyomásról egyre részletesebben beszámoló híreket. Az olvasói levélre adott szerkesztői válasz csupán a kritika ez utóbbi pontját utasította vissza, hangsúlyozva, hogy „a törvényszegések tényeinek közhírré tétele az elnyomottak védelmének alapvető módja”.⁴⁹⁶ A hetilap 88. számában a nyomdászok kritikáira válaszoló olvasói levél ezt azzal toldotta meg, hogy a represszióról való részletes beszámolók azt az érzést keltik, hogy „senkit sem lehet elfelejteni, vagy elhallgattatni, senki sem maradhat egyedül a saját sérelmével”.⁶⁵³

A stratégia Magyarországon is gyökeret vert. „A lengyelektől tanultuk például, hogy az ellenzéki mozgalomnak nyíltan kell működnie, hogy a nyilvánosság – védelem” – mondta Kőszeg Ferenc.⁴⁹⁷ A Rajk-butik nyíltan működött, a *Beszélő* folyóiratban olvasható volt a szerkesztők neve és címe, Nagy Jenő pedig ugyancsak feltüntette nevét és címét az ABC Független Kiadó kiadványaiban. ([Lásd a 19. számú képmellékletet.](#)) A szamizdat lapok rendszeresen beszámoltak a második nyilvánossággal kapcsolatos hírekről, beleértve a házkutatásokat, az ellenzékiekkel szemben indított büntetőeljárásokat és a rájuk kirótt pénzbüntetéseket. 1982 júniusában a *Beszélő* az elszenvedett rendőri zaklatásokról tájékoztatta olvasóit:

A hatósági önkénnyel szemben hathatós védelmet csak a nyilvánosságtól lehet remélni. Kérjük olvasóinkat, minél több ismerősüket tájékoztassák a történetekről.⁴⁹⁸

⁴⁹⁶ *Tygodnik Mazowsze*, 85. sz., 1984. április 26., 3.; Vö. még *Tygodnik Mazowsze*, 100. sz., 1984. október 4., 1.

⁶⁵³ M.R., [„Moi drodzy!”], [Listy do redakcji], *Tygodnik Mazowsze*, nr 88, 17 maja 1984, 2. [Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Warszawa].

⁴⁹⁷ Pogonyi 1991: 3.

⁴⁹⁸ ÁBTL O-18954/2, 9.

Az ellenzékiek egyik legfontosabb nyugati szövetségese, a Szabad Európa Rádió rendszeresen beszámolt a magyar második nyilvánosság helyzetéről, növelve a jelenség társadalmi súlyát és tájékoztatva a szélesebb közvéleményt a másként gondolkodókat érő állami represszióról.⁴⁹⁹

A szovjet blokkbeli országok ellenzéki csoportjai közötti együttműködésnek köszönhetően létrejött egyfajta kelet-európai nyilvánosság is, amely nem csupán a szamizdat anyagok cseréjét jelentette, hanem egyfajta transznacionális szolidaritást is. Esetenként ez a szolidaritás egyéni akciókban öltött testet, mint amikor 1980 májusában Pákh Tibor csatlakozott a Podkowa Leśnában rendezett tíznapos éhségsztrájkhoz, amelyet a lengyel NOWA kiadó munkatársainak szabadon bocsátása érdekében szerveztek.⁵⁰⁰ Számos esetben azonban a szolidaritás nyílt levelekben, petíciókban és írásos nyilatkozatokban fejeződött ki, amelyet több szocialista ország másként gondolkodói is aláírtak – elég csak az 1956-os magyar forradalom 30. évfordulója alkalmából nyilvánosságra hozott nyilatkozatra gondolni, amelyben magyar, keletnémet, cseh, szlovák és lengyel ellenzékiek nyilvánították közös örökségnek a forradalom hagyományát.⁵⁰¹

A nyilvánosság nem csupán a magyarországi és a kelet-európai közvéleményt jelentette, hanem – mindenekelőtt – a nyugatit. A szamizdatkészítő ellenzékiek igyekeztek azonnal tájékoztatni a nyugati hírügynökségeket az ellenük elkövetett rendőri fellépésekről, és ezzel nyomást gyakorolni a magyar hatóságokra. Jellemző, hogy az a fotósorozat, melyet 1982 nyarán egy előre eltervezett akció keretében Demszky Gábor készített a Kőszeg Ferencet sorozatosan zaklató civil ruhás állambiztonságiakról, bejárta a világsajtót. Mielőtt a képriport formájában megörökített esetet világgá kürtölték volna, az állambiztonság már tudott e szándékról. Az egyik jelentésben ez szerepelt: az ellenzékiek „azt tervezik, hogy a képeket kísérő szöveggel együtt nyilvánosságra hozzák; ezzel remélik »visszariasztani« a hatóságokat a további akcióktól”.⁵⁰²

A magyarországi ellenzékiek számára az egyik legfontosabb nyugati kapcsolatot, amely a hetvenes évek második felétől fokozatosan alakult ki, a Szabad Európa Rádió szerkesztője, Kasza László jelentette. A kezdeti óvatosság részben abból fakadt, hogy komoly lelkiismereti problémákat okozott a nyugati szerkesztőknek és újságíróknak – beleértve Kaszát is –, hogy

⁴⁹⁹ KENEDI János, *A magyar demokratikus ellenzék válsága*, ABC Független Kiadó, 1984, 34-35.; Ne legyünk senki helyett bátrak 2004: 58-64.

⁵⁰⁰ Magyar hangok a lengyel eseményekről 1980: 103-105.

⁵⁰¹ A magyar forradalom évfordulóján, *Beszélő* 18. sz., 1986. Kötetben: *Beszélő*. Összkiadás 1992 II: 601-602.

⁵⁰² ÁBTL NOIJ-III/III-136-165/8/1982. augusztus 18.

hogyan kezeljék a magyarországi ellenzékiek megnyilvánulásait. Attól féltek, hogy a nyugati rádió nyilvánossága veszélybe sodorhatja a vasfüggöny mögött élő másként gondolkodókat.⁵⁰³⁵⁰⁴ Ebből a szempontból lélektani határt jelentett Konrád György esete, aki – miután Kasza László 1982-ben megkereste Berlinben – vállalta, hogy saját hangján szerepeljen a Szabad Európa Rádióban. Fokozatosan mindkét oldalról eltűntek a gátlások: nyugaton elkezdtek felnőttként kezelni a nyilatkozataikért felelősséget vállaló magyar ellenzékieket, míg ez utóbbiak egyre nagyobb védelmet reméltek a nyugati kapcsolatoktól.

Idővel Kasza László állandó telefonösszeköttetésbe került sok magyarországi ellenzékiel, és munkaideje felét telefonálással és tájékozódással töltötte.⁶⁶¹ Rendszeresen beszélt Krassó Györggyel, Hodosán Rózával, Demszky Gáborral, Kőszeg Ferencsel, Solt Ottiliával és Nagy Andrással. A magyar „szamizdat szóvivője” Haraszi Miklós lett, aki „megbízható partnernek bizonyult, hírei pontosak, tárgyilagosak voltak”.⁵⁰⁵ Haraszi mindenekelőtt a nyugati hírügynökségek tudósítóit tájékoztatta, gyakran nyilvános fülkékből bonyolítva a hívásokat – két okból: élt a hiedelem, hogy azokat nem hallgatják le, valamint a kétforintos érme „cérnabelógatásos módszerével” meg lehetett úszni a külföldi telefonhívások magas költségeit. Egy idő után az ellenzékiek felszámolták magukban a lehallgatástól való önkorlátozó félelmet is. Haraszi Miklós 1988. március 14-én élőben közvetítette Kasza Lászlónak, ahogy a rendőrök – a március 15-ei nem hivatalos ünnepek előtt nyomást gyakorolva az ellenzékre – megjelennek a lakásán.⁵⁰⁶

⁵⁰³ „Mi féltünk, hogy veszélybe sodorjuk őket. Azt gondoltuk, hogy mi a biztonságos nyugaton ne legyünk bátrak az ő rovásukra. Sejtettük, amit egyébként Horváth József vezérőrnagy, a BM III/III-as csoportfőnöke a rendszerváltás után egy a SZER-nek adott interjújában megerősített, hogy »az ellenzék valamelyik tevékenysége akkor vált feltétlenül büntetendővé, ha a SZER beszámolt róla«. Másrészt Konrád, Haraszi, Krassó, Demszky – ki udvariasan, ki kemény hangon – kikérte magának, hogy mi mondjuk meg, hogy mi jó nekik, mi nem. »Úgy tesztetk, mint a kommunisták az egész társadalommal, gyerekként kezeltek bennünket, akik nem tudják, mit tesznek!« – mondta Haraszi. – »Vegyétek tudomásul, hogy felnőtt emberek vagyunk, amit mondunk, azért vállaljuk a felelősséget és az esetleges következményeket.«” (KASZA László, *Szabad Európa Rádió a rendszerváltás idején. Referátum a Történelemtanárok Egyletének konferenciáján*. 2009. október 10-11.) ⁶⁶¹

Interview with Levente László Kasza / Kasza László Levente interjú, 1989. május 7., Munich, West-Germany, ⁵⁰⁴ min, HU OSA 305-0-4, VHS #8 / No. 1; Fekete Doboz Alapítvány Video Archive (Fonds 305) Interviews Relating to the History of the Radio Free Europe/ Radio Liberty (Series 0-4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁵⁰⁵ KASZA László, *Szabad Európa Rádió a rendszerváltás idején. Referátum a Történelemtanárok Egyletének konferenciáján*. 2009. október 10-11.

⁵⁰⁶ *Interview with Miklós Haraszi / Haraszi Miklós interjú*, 1996. január 23., 55 min, HU OSA 305-0-4, VHS #21

/ No. 2; Fekete Doboz Alapítvány Video Archive (Fonds 305) Interviews Relating to the History of the Radio Free Europe/ Radio Liberty (Series 0-4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

A kései Kádár-korszakban a kommunista vezetés – miután egyre erőteljesebben függött a nyugati hitelektől – kényesen ügyelt Magyarország jó hírnevére, amibe nem fért bele az ismert másként gondolkodókkal szembeni kemény fellépés. A nyugatra eljutó híreknek nagy szerepük volt abban, hogy a magyar állami szervek csak bizonyos korlátok között alkalmaztak repressziót.

Szándékukban állt bennünket politikailag megsemmisíteni, de egyszerűen nem engedhették meg maguknak, hogy lesitteljének minket. Így viszont alapvetően leszűkült számukra a fölhasználható eszközök köre, s ezáltal nem volt esélyük, hogy teljesen megszüntessenek bennünket.⁵⁰⁷

Rajk Lászlóhoz hasonlóan fogalmazott Nagy Bálint is:

...soha nem vitték el a megjelenés előtt álló kéziratokat és a nyolc szerkesztőt együtt. Szerintem ennyi védelmet jelentett a nyilvánosság, ezt a nagy balhét nem vállalhatták. Lefogtak papír- és kész újságszállítmányokat, azokat a terjesztőket kapták el, akik névtelenek voltak, akiket nem ismert a nyilvánosság.⁵⁰⁸

Demszky Gábor is a nyilvánosságnak és az erre érkező politikai nyomásgyakorlásnak tulajdonította pere végkimenetelét, amelyet 1984-ben indítottak ellene:

Ránk tényleg odafigyelt a világ, ezzel éltünk is, mert védelmet jelentett. A nemzetközi sajtó szolidaritására, valamint a nemzetközi segélyszervezetek – köztük az Amnesty International – segítségére bizton számíthattunk. Például, én 1984-ben politikai tevékenységemért felfüggesztett börtönbüntetést kaptam, és hogy nem kellett leülnöm, abban nyilvánvalóan szerepet játszott az a Reagan-nyilatkozat, amely az én büntetőügyemben fair tárgyalást és ítéletet kért. Elítéltek, de felfüggesztettek. A felfüggesztett büntetés árnyékában szabadabb voltam, mert tudtam, lecsukni nem fognak.⁵⁰⁹

Persze nem minden ellenzéki örülhetett a nyilvánosság ilyesfajta védelmének. A korábban említett Nagy Jenőt nem csupán azért tudták zaklatni a hatóságok, mert nem alkalmazta a

⁵⁰⁷ Csizmadia 1995b: 262.

⁵⁰⁸ Idézi Csizmadia 1998: 171.

⁵⁰⁹ Pogány 1991: 42.

⁶⁶⁷ Danyiel 1997.

konspirációs szabályokat, hanem azért is, mert őt kevésbé védte a nyilvánosság: bár kezdetektől aktív tagja volt az ellenzéknek, inkább a periférián mozgott és idővel elszigetelődött.

A nyíltsisakosság kiegészült egy azzal szoros kapcsolatban álló stratégiával, a legalizmussal. A hidegháború időszakának kontextusában a legalizmus kezdetei 1965 szeptemberére nyúltak vissza, amikor a Danyiel-Szinyavszkij-ügy zajlott a Szovjetunióban. A két író azzal vádolták, hogy „szovjetellenes műveket írt, azokat külföldre küldte, melyek rossz híret keltették a szovjet állami és társadalmi rendnek, és a Szovjetunió elleni harcban a reakció felhasználta azokat”.⁶⁶⁷ Az írók melletti szolidaritási akciók nyomán jelent meg a jelszó: „Tartsátok be a saját törvényeiteket!”, s lezajlottak az első emberi jogi akciók is. Az emberi jogokra való hivatkozás 1975 után vált általánossá, miután a szocialista országok is csatlakoztak a Helsinki Egyezményhez, deklarálva, hogy nem korlátozzák az alapvető emberi szabadságjogok – így többek között a gondolat- és szólásszabadság – gyakorlását. A hangzatos deklarációnak természetesen semmi köze sem volt a szocialista hatóságok által folytatott gyakorlathoz, de az ellenzékiek számára az egyezmény legális hivatkozási alappá vált és nagy ösztönzést jelentett a kibontakozó emberi jogi mozgalom számára.

A legalizmus stratégiája áthatotta az egész magyar második nyilvánosságot. A Szabad Európa Rádió így számolt be a Rajk-butikot működtető ellenzékiekről: „Meggyőződésük, hogy amit tesznek, összhangban van a magyar alkotmánnyal és a Helsinki egyezmény paragrafusaival”.⁵¹⁰ Kis János, a *Beszélő* szerkesztője így fogalmazott:

Demonstrálni szerettük volna, hogy amit csinálunk, legális, és vállaljuk érte a felelősséget. Jogunk van hozzá, emberi jogunk és alkotmányos jogunk.⁶⁶⁹

A legalista stratégiákat a hivatalos szervek olyképpen ítélték meg, mintha azok az illegális tevékenység fügefaleveleként szolgálnának: „Tevékenységük több mozzanatával – így terjesztési gyakorlatukkal s azzal, hogy kiadványaik egy részén feltüntetik a szerző, a szerkesztő nevét – a legális és az illegális tevékenység határait igyekeznek összemosni.”⁵¹¹

⁵¹⁰ KASZA László, *Holland újságíró [Dick Verkijk] a budapesti szamizdat könyvesboltban!*, Szabad Európa Rádió,

„A holnap hullámhosszán”, 1981. augusztus 30. (OSZK FM3/11921, 77.) ⁶⁶⁹ Csizmadia 1995b: 114.

⁵¹¹ MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának [APB] iratai. 1982. július 27., MOL 392.

A legalista stratégia talán legeklektánsabb példája a *Beszélő* hivatalos lapként való elismertetésének kísérlete volt. 1983 májusában a szerkesztők petíciót küldtek a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalához annak érdekében, hogy a *Beszélőt* politikai, társadalmi és kulturális, negyedévenként megjelenő folyóiratként engedélyeztessék.⁵¹² A levélben leszögezték:

Lapunk nem sérti és a jövőben sem kívánja megsérteni az alkotmányos előírásokat. Elutasítjuk olyan írások közlését, amelyek erőszakot hirdetnek, fajokat, nemzeteket egymás elleni gyűlöletre izgatnak, háborúra uszítanak. Azt kívánjuk elősegíteni, hogy társadalmi egyetértés szülessen a politikai, gazdasági és kulturális életben szükséges reformokról. Sürgetni kívánjuk, hogy következetesen érvényesüljenek az állampolgári, kisebbségi, munkavállalói, gyülekezési, szólási és lelkiismereti jogok, a közösségnek felelős kormányzási mód kívánalmai, a jólét, a jogbiztonság, az emberi méltóság biztosítékai. Lapunk a kritikus nyilvánosság egyik fóruma kíván lenni. Célja, hogy segítse a közvéleményt az ország előtt álló reális alternatívák feltárásában és kidolgozásában. A folyóiratok eszközeivel: megbízható információk és különféle álláspontok közzétételével.⁵¹³

A hivatal eleinte igyekezett elmismásolni az ügyet, azt állítva, hogy nem kapták meg a beadványt. A szerkesztők újabb beadványára a Tájékoztatási Hivatal már érdemben reagált. A folyóirat engedélyezését azzal az indokkal tagadták meg, hogy a *Beszélő* cikkei a szocialista berendezkedéssel ellenséges rádióadó, a Szabad Európa ismertette.⁵¹⁴

A korabeli jogi környezet számára komoly kihívást jelentett a szamizdatok megjelenése, különösképpen, hogy az aktivisták a hatályos törvényekre – mindenekelőtt az alkotmányra – hivatkozva tevékenykedtek. A Rajk-butik elleni támadást követően a *Beszélő* szerkesztői közül négyen „engedély nélkül folytatott könyvkiadás tevékenységéért” kaptak pénzbüntetést, amellyel kapcsolatban az érintettek a határozat jogi tisztázatlanságát sérelmezték:

őe. [7. oldal]

⁵¹² Aurel BEREZNAI, *Seventh Issue of Samizdat Periodical „Beszélő” Appears*, HU OSA 300-40-1. Box 254 [Ellenzék, Szamizdat lapok 1983]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 30), Subject Files (Series 1); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁵¹³ KÖSZEG Ferenc, Tájékoztatjuk olvasóinkat, *Beszélő*, 7. sz., 1983. április. Kötetben: *Beszélő*. Összkiadás 1992 II: 411-412.

⁵¹⁴ Válaszol a hivatal!, *Beszélő*, 1984. február, 9. sz. Kötetben: *Beszélő*. Összkiadás 1992 I: 583-584.

...a *Beszélő* se nem könyv, se nem könyvkiadó. Az eset jogi zűrzavara a *Beszélő* álláspontja szerint a magyar sajtójog korszerűtlenségéről, a sokszorosítás és egész vidéke jogi rendezetlenségéről tanúskodik, túl azon a szándékon, hogy akadályozzák a cenzúrázatlan nyilvánosság működését.”⁵¹⁵

A szamizdat intézményesedésére és a második nyilvánosság kiszélesedésére a hatóságok – nem meglepő módon – a büntető jogszabályok szigorításával válaszoltak, nem változtatva az önkényes értelmezések számára széles terepet biztosító sajtójogszabályok megszövegezésén. A legfontosabb intézkedések közé sorolható az 1983 júniusában hozott 21/1983. (VI. 15.) MT számú kormányrendelet, amelynek értelmében „tízezer forintig terjedő pénzbírsággal sújtható” az, aki „engedély nélkül állít elő, vagy terjeszt olyan sajtóterméket, amelynek előállításához engedély szükséges, [...] feltéve [...], hogy a cselekményt csekély mennyiségű sajtótermékre követték el”.⁵¹⁶ A rendelet célja az volt, hogy a magas pénzbírsággal elrettentse a szereplőket a független könyv- és folyóiratkiadó tevékenység folytatásától és véget vessen a szamizdatok körforgásának.⁵¹⁷

Erre válaszként a *Beszélő* szerkesztői nyílt levelet közöltek. Érvelésük azon alapult, hogy alapvető ellentmondások állnak fenn az alkotmány és a hatályos sajtójog között.

Az alkotmány 64. §-a kimondja: „A Magyar Népköztársaság a szocializmus, a nép érdekeinek megfelelően biztosítja a szólásszabadságot, a sajtószabadságot és a gyülekezési szabadságot”. Ez a cikkely, sajnos, nyelvtani szerkezeténél fogva nem egyértelmű; érthető úgy is, hogy a Magyar Népköztársaság biztosítja a sajtószabadságot, mert ez megfelel „a szocializmus, a nép érdekeinek” – de úgy is érthető: a Magyar Népköztársaság biztosítja a sajtószabadságot *feltéve, hogy* ez megfelel „a szocializmus, a nép érdekeinek”. Mi magunk az első olvasattal rokonszenvezünk, azonban a hivatalos állásfoglalásokból világosan kitűnik, hogy a törvényhozói szándékot a második tükrözi. Ezért itt az utóbbit vesszük alapul: a

⁵¹⁵ A „*Beszélő*” büntetése, *ABC Tájékoztató*, 2. sz., 1983. február, 13.

⁵¹⁶ HARASZTI Miklós – KIS János – KÖSZEG Ferenc – NAGY Bálint – PETRI György, Javaslat a sajtójog szabályozásának elveire, *Beszélő*, 9. sz., 1984. február. Kötetben: *Beszélő*. Összkiadás 1992 II: 581-583.

⁵¹⁷ Aurel BEREZNAI, *Seventh Issue of Samizdat Periodical „Beszélő” Appears*, HU OSA 300-40-1. Box 254 [Ellenzék, Szamizdat lapok 1983]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 30), Subject Files (Series 1); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

sajtószabadság így értelmezett alkotmányos alapelvéről állítjuk azt, hogy nincs összhangban a hatályos sajtójoggal.⁵¹⁸

A szerkesztők sérelmezték, hogy a sajtójog egyáltalán nem pontosítja és részletezi, mi az, ami nem felel meg „a szocializmus és a nép érdekeinek”, s a fő problémát abban látták, hogy „a hatályos sajtójog kizárja, hogy előzetes hatósági engedély nélkül bárki önálló szellemi terméket sokszorosítson és terjesszen, miközben az illetékes hatóság önkényére bizza, hogy megadja-e az engedélyt”.⁵¹⁹ Ezért a szerkesztők a hatályos sajtójog megreformálására tettek javaslatot. Elengedhetetlennek tartották a közölhetetlen és tabu-témák világos körülhatárolását, amely véleményük szerint lehetőséget adott volna arra is, hogy a könyvkiadók és a szerkesztők személyes önkénye helyett az állam a sajtójog eszközével – az előzetes engedélyezési procedura helyett lényegében utólagos cenzúrával – felügyelje a nyilvánosságot.⁵²⁰

A hivatalos szervek módszerei ellen nem csupán elméleti síkon, de az adott szituációkban is hatékony védekezési formának bizonyult a legalizmus. Hodosán Rózát élettársa, Demszky Gábor világosította fel az első rendőrségi kihallgatás után arról, hogyan érdemes viselkedni hasonló helyzetben.

Jaj, hát miért nem mondtad neki, ha fenyegetőzik, hivatali hatalommal való visszaélést követ el, s ezt be fogod írni a jegyzőkönyvbe. Amúgy mint hozzátartozó, nem vagy köteles vallomást tenni ellenem s magad ellen sem.⁶⁸⁰

Saját bevallása szerint e „lecke” után, a soron következő kihallgatásnál Hodosán már jóval tudatosabban és talpraesettebben viselkedett.

6) Éles helyzetben

⁵¹⁸ HARASZTI Miklós – KIS János – KÖSZEG Ferenc – NAGY Bálint – PETRI György, Javaslat a sajtójog szabályozásának elveire, *Beszélő*, 9. sz., 1984. február. Kötetben: *Beszélő*. Összkiadás. 1992 II: 581-583.

⁵¹⁹ HARASZTI Miklós – KIS János – KÖSZEG Ferenc – NAGY Bálint – PETRI György, Javaslat a sajtójog szabályozásának elveire, *Beszélő*, 9. sz., 1984. február. Kötetben: *Beszélő*. Összkiadás. 1992 II: 581-583.

⁵²⁰ HARASZTI Miklós – KIS János – KÖSZEG Ferenc – NAGY Bálint – PETRI György, Javaslat a sajtójog szabályozásának elveire, *Beszélő*, 9. sz., 1984. február. Kötetben: *Beszélő*. Összkiadás. 1992 II: 581-583. ⁶⁸⁰ Hodosán 2004: 122.

Az alkalmazott stratégiák természetesen nagyban függtek attól, hogy az állami represszió éppen engedékenyebb vagy szigorúbb korszakát élte, ezért az adott cselekvési formák alkalmazása rugalmasságot és kreativitást követelt meg a szereplőktől. Lássunk egy példát a fenti cselekvési módok összetett alkalmazására!

1983 tavaszán, amikor az állami represszió jelentős mértékben felerősödött, Kőszeg Ferencnél tartottak házkutatást. Kőszeg Ferenc a második nyilvánosság egyik kulcsfigurájaként egyszerre volt a *Beszélő* folyóirat, a karitatív célból készült *Feketében* című antológia szerkesztője, valamint a szamizdat irodalom egyik terjesztője. Tanúvallomása jól példázza, hogy a korábbi „nyíltságosság” és az előállítás körülményeinek fedezése hogyan adta át a helyét egy jóval ravaszabb és összetettebb stratégiának, amelynek egyaránt részét képezte a legalizmus, a sajtótermékek előállításával és a szerkesztői munkával kapcsolatos információk visszatartása, a saját szerep tudatos leértékelése és a rendőrök félrevezetése. Kőszeg rendre tagadta a tárgyi bizonyítékok közötti, gyanút ébresztő kapcsolatokat és számos esetben vállalta a „tudatlanságát” – ami mai szemmel mindenekelőtt az irónia alakzataként olvasható.

Kőszeg mindenekelőtt igyekezett megtalálni a kiskapukat a sajtótermék jogi fogalmának értelmezése kapcsán, a sokszorosítás helyett a gépirat jelleget, a terjesztés helyett az ajándékozás aktusát hangsúlyozva. „Szerintem az írógéppel készült anyagok nem vonhatók az engedély nélküli sajtótermék fogalomkörébe és hasonlóképpen nincs köze a sajtórendészeti bűncselekményhez a tőlem lefoglalt címek listájának”⁵²¹ – mondta Kőszeg. Ezzel párhuzamosan Kőszeg nem ismerte el a szamizdat iratok terjesztésének tényét, ehelyett – jóval védhetőbb módon – azt hangsúlyozta, hogy a kiadványokat *ajándékba adta* barátainak.

Kőszeg tanúvallomásában megfigyelhető a szamizdat-tevékenység nyílt és konspirációs részre történő felosztásának alapelve. A szamizdatok előállításával kapcsolatban, amelyet – mint láttuk – az ellenzékiek a legnagyobb konspirációval védtek, Kőszeg kerek perec megtagadta, hogy információt szolgáltasson. A *Feketében* című antológiával kapcsolatban pedig így fogalmazott: „arra vonatkozóan nem kívánok feleletet adni, hogy az összeállítás sokszorosítása és terjesztése hogyan történt.”⁵²² Máshol furfangosabb választ adott: „Felelős szerkesztői rutinomból megállapíthattam könnyűszerrel, hogy ezek nem nyomdatechnikával készült sokszorosítások, hanem valamilyen más módon, de hogy mi ez a más mód, arra nézve

⁵²¹ ÁBTL A-1361, 180.

⁵²² ÁBTL A-1361, 184.

nem tudok feleletet adni, vállalom a tudatlanságot”.⁵²³ Arra a felvetésre, hogy neve és a címe szerepel a *Beszélő*-ben, Kőszeg azt felelte: „nem vagyok hajlandó egyebet elismerni, minthogy a *Beszélő*-höz rajtam keresztül lehet írásokat eljuttatni.”⁵²⁴

Amikor felelősségre vonták a *Beszélő* folyóirat 35 példányával kapcsolatban, amit a lakásában találtak, Kőszeg azt hangsúlyozta, hogy a szóban forgó folyóiratszám elavult és eladhatatlanná vált.

Eredetileg mintegy 50 példány került hozzám olyan forrásból, melyet nem kívánok [megnevezni] a 4-es számból, azzal, hogy folyamatosan semmisítsem meg. Én egyesével, kettesével bedobáltam már néhányat a szemétbe, és a fennmaradó 35 dbot foglalták le tőlem.⁵²⁵

Kőszeg itt nyilvánvalóan igyekszik felültetni a rendőröket. Nehéz lenne elképzelni ugyanis, hogy bármely ellenzéki arra vetemedett volna, hogy a *Beszélő* példányait, amelynek körülményes konspirációval védett előállítása rengeteg szervezést, fizikai munkát és anyagi erőforrást emésztett fel, egyszerűen megsemmisítse...

7) Transznacionális hálózatok

A fentebb részletezett alternatív technikák és ellenzéki cselekvési módok lehetővé tették, hogy a második nyilvánosság jelentős mértékben kiszélesedjen Magyarországon, és ezzel párhuzamosan egyre sűrűbb szövésűvé váljon az a háló, amely a magyar másként gondolkodókat egyrészt a szocialista országok értelmiségi csoportjaival, másrészt a nyugati intézményekkel és emigrációs műhelyekkel kapcsolta össze. Ezt az összetett viszonyt – a cserefolyamatok bonyolult hálózatait és áttételeit – világítja meg a *0,1 %* című antológia létrejötté, amelynek anyagát a lengyel szamizdat számára Kis János állította össze. Meglepő módon azonban az összeállítás elsőként nem a Lengyel Népköztársaságban, hanem Nyugaton jelent meg: magyar nyelvű kiadást, amely a párizsi *Magyar Füzetek* 2. számában kapott helyet 1978-ban, egy évvel később a francia nyelvű követette.⁵²⁶ A lengyel nyelvű anyagot ugyanis a lengyel hatóságok elkobozták, ezért az újból megszerzett magyar nyelvű anyagok és a francia

⁵²³ ÁBTL A-1361, 180.

⁵²⁴ ÁBTL A-1361, 181.

⁵²⁵ ÁBTL A-1361, 183.

⁵²⁶ Opposition = 0,1 % 1979.

fordítás alapján rekonstruált lengyel szám csak később, 1981-ben jelenhetett meg a *Krytyka* című független folyóirat 9. számában.

A nyugati emigrációs műhelyek (többek között az *Irodalmi Újság*, a *Magyar Füzetek*) és a hazai szamizdat kiadók (például az AB Független Kiadó vagy a Magyar Október Kiadó) között rendszeressé vált az anyagok átvételével és újraközlésével nyomtatékosított információcsere. A magyarországi szamizdat kiadók gyakran éltek azzal a módszerrel, hogy reprint vagy hasonmás kiadásban megjelentették a tamizdatban napvilágot látott szövegeket.⁵²⁷ Ezek a kiadások gyakran különös vegyületei voltak a szamizdat és a tamizdat formai jellegzetességeinek. Egyrészt külalakra szinte megegyeztek a professzionális nyugati nyomtatványok formájával, másrészt magukban foglalták a szamizdat kiadók logóját és az utánnyomás minősége a szűkös erőforrások következtében hagyott némi kívánnivalót maga után. ([Lásd a 20. számú képmellékletet.](#)) (Ez a módszer időnként fordított irányban is működött: 1984-ben Chicagóban reprint kiadásban jelentették meg Petri György *Örökhétfő* című kötetét, amelynek alapjául az AB Független Kiadó által megjelentetett kiadás szolgált.)⁶⁸⁸

A nyugati rádiók műsorainak lejegyzése és sokszorosítása is bevett gyakorlat volt a vasfüggöny mögött. Krassó György szamizdat kiadója, a Magyar Október kiadott szamizdatban egy Kemény István-interjút, amelyet eredetileg a Szabad Európa Rádió sugárzott 1984 augusztusában.⁵²⁸ Az interjúban a Párizsban élő szociológus Kasza László kérdéseire válaszolva a gazdaságirányítás továbbfejlesztéséről szóló 1984. április 17-ei központi bizottsági határozatot elemezte. Krassó szamizdat kiadványa magnófelvételtől

⁵²⁷ Vö. például JÁSZI Oszkár, *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, AB Független Kiadó, Budapest, 1983. [A KENDE Péter szerk., *Magyar Füzetek könyvei 6.*, Estoup, Párizs, 1983. áttördelt utánnyomása]; SZÁSZ Béla, *Minden kényszer nélkül. Egy műper körtörténete I-II.*, „M.O.”, Budapest, 1984. [Az Újváry „Griff” Verlag, München, 1981. reprintje]; JÁSZI Oszkár, *Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*, „Magyar Október” Szabadsajtó, Budapest, 1984. [Az Aurora Könyvek, München, 1969. reprintje]. HARASZTI Miklós, *Darabbér*, „Magyar Október” Szabadsajtó, Budapest, 1985. [A Magyar Füzetek könyvei 1., Párizs, 1980. reprintje]; HÖGYE Mihály, *Utolsó csatlós? Magyarország sorsa a második világháború végén*, Áramlat Független Kiadó, Budapest, 1985. [A Püski, New York, 1985. utánnyomása]. SCHÖPFLIN Gyula, *Szélkiáltó*, ABC Független Kiadó, Budapest, 1985. [Az I.U.S., Párizs, 1983. hasonmás utánnyomása.] Ugyancsak reprintként jelentek meg a Magyar Október Kiadó gondozásában a *Magyar Füzetek* egyes számai. Az 1983-ban induló *AB Hirmondó* című szamizdat újság rendszeresen közölt mellékletként utánnyomásokat, például az *Irodalmi Újság* anyagából. Vö. még A magyarországi szamizdat bibliográfiája 1990.

⁶⁸⁸ PETRI György, *Örökhétfő*, s.n., Chicago, 1984.

⁵²⁸ KEMÉNY István, *A gazdasági reformról*, „M.O.”, Budapest, 1984. Megtalálható itt: HU OSA 397-0-2 Box 2 [Kiadványok: Kemény István: A gazdasági reformról, 1984]; Samizdat collection of György Krassó (Fonds 397), Books and other publications (Series 2); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

közölte a beszélgetést, amelynek írott szövege korábban valószínűleg nem létezett. A kiadványban Krassó közölte az interjú témájául szolgáló párthatározatot is, amely a hivatalos *Társadalmi Szemlé*ben jelent meg, valamint egy kapcsolódó *Népszabadság*-közleményt is.

A vasfüggönyön átívelő információcsere folyamata kétirányú volt: a nyugati emigráció műhelyei is rendszeresen közöltek cikkeket, szemelvényeket a Magyarországon keletkező szamizdat irodalomból. Az effajta közlés kettős célt szolgált: az emigrációs magyar lapok nemcsak a nyugaton élők információs igényét kielégítendő adták ki a szamizdat irodalom szövegeit, de abból a stratégiai megfontolásból is, hogy azok az anyaországba visszakérülve számos vasfüggöny mögött elzárt olvasóhoz eljuthatnak. Az *Irodalmi Újság*, amely többek között *A kisúgó* című szamizdat folyóirat anyagából közölt cikkeket, így fogalmazott:

Mellékletünkben „A kisúgó” négy tanulmányát közöljük, azzal a céllal, hogy olvasóink közelebbről megismerkedhessenek a hazai másként-gondolkodók egyik csoportjának nézeteivel, s abban a reményben, hogy a szólás és az írás nemzetközileg garantált szabadságának szellemében a nyomtatott szöveg otthon is szélesebb közönséghez fog majd eljutni, mint a nagy fáradtsággal gépelt, nemegyszer csak nehezen olvasható eredeti példányok.⁵²⁹

A magyarországi szamizdat irodalom egyik legfontosabb nyugati felületének a Kende Péter által szerkesztett *Magyar Füzetek* című periodika számított, amely névvel vagy álnévvel rendszeresen közölte a magyarországi másként gondolkodók cikkeit. A *Magyar Füzetek*ből „Magyarországra – ahol a legtöbb szerzője és olvasója él[t] – viszonylag kevés példány jut[ott el]”, de azokat „kézről-kézre ad[t]ák, a feketepiacon magas árat kínál[t]ak értük.”⁶⁹¹

A szamizdatkészítő demokratikus ellenzék egyre tudatosabban élt a nyugati kapcsolatokban rejlő stratégiai lehetőségekkel. Demszky Gábor, az AB Független Kiadó vezetője 1982 tavaszának politikai légkörében megvalósíthatónak vélte, hogy kiadója munkáját – védnökséget is vállalva – egy nemzetközi szerkesztőbizottság segítse.⁵³⁰ Bár a terv hamvába hullt, az ötlet felmerülése szoros nyugati kapcsolatokra és viszonylag problémamentesen megoldható információáramlásra utal. A nyugati közvéleményre való

⁵²⁹ *Irodalmi Újság* 1982/2., 11.

⁶⁹¹ A vevő kockázatára 1982.

⁵³⁰ A terv szerint olyan Nyugati prominens szaktekintélyeket kértek volna fel, mint Heinrich Böll, Fejtő Ferenc, Méray Tibor és Schöpflin György. (ÁBTL 2.7.1 III/III-90-106/6/1982. május 27.)

támaszkodás – ahogy arról korábban szó esett – az 1980-as évek elejétől fogva fokozatosan egyre elterjedtebbé vált az ellenzékiek között.

A Szabad Európa Rádió nemcsak megsokszorozta a magyar szamizdat „olvasótáborát”, de biztonságosabb hozzáférést is kínált az anyagokhoz. 1986-ban a Szabad Európa Rádió egyik hallgatója azt szerette volna, ha a rádió valamelyik műsorában ismertetik a Kemény István születésnapjára készült szamizdat kötetet.⁵³¹ E hallgató nem volt elégedett Kasza László válaszával, amit szóvá is tett:

Hát hogy befejezzem Kasza Lászlónak szóló üzenetemet: Az, hogy engem a szamizdat kiadványok eladási helyére utasít, ez nagyon kedves tőle, de én ilyen helyekre nem járhatok, alapos a gyanúm, hogy ezt figyelik – ez az egyik, nekem családom van, én ezért nem fogom kockáztatni az állásomat –, [...] a másik pedig az, hogy attól, hogy én elolvastam, attól még a rádió-hallgatók tömege, aki a SZER-t mondjuk hallgatja, még nem tudja meg, tehát sokkal egyszerűbb és helyesebb lenne, ha ő ezt a Kemény István tanítványai által összeállított szamizdatkötetet, ami nyilván a birtokában van, egyszer egy „Gondolatforgatóban” vagy egy „Kommentár Nélkül”ben ismertetné.⁵³²

Az anyagok vasfüggönyön keresztül történő áramlásának időnként rendkívül bonyolult áttételeire az alábbi példa világít rá. 1979 őszén, Budapesten Karl Pfeifer, osztrák újságíró egy beszélgetést rögzített a kommunista politikusból szociológussá lett Hegedüs Andrással, valamint két másik szociológussal, Földvári Tamással és Zsille Zoltánnal. A beszélgetés többek között a kelet-európai ellenzék kilátásairól szólt.⁵³³ Az interjú első részét német fordításban a *Wiener Tagebuch*, míg második részét a *Neues Forum* című osztrák folyóirat közölte. Az interjú két eltérő formában is visszajutott Magyarországra. A németből magyarra visszafordított beszélgetést egyrészt a Szabad Európa Rádió *A holnap hullámhosszán* című műsorában sugározta vissza a vasfüggönyön túlra. Másrészt a beszélgetés megjelent a párizsi

⁵³¹ *Telefonhívások 59.* (Hungarian Service 3 September, 1986), 9.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Jul – Oct 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁵³² *Telefonhívások 114.* (Hungarian Service 30 September, 1987), 5.; HU OSA 300-40-14 Box 2 [Telephone calls Sep – Dec 1987]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁵³³ KASZA László, *A budapesti szamizdat könyvesbolt ajánlási listája. Ki, miről publikált, mit tett közzé a kéziratok irodalomban?*, Szabad Európa Rádió, „A holnap hullámhosszán”, 1981. június 28. (OSZK, FM3/11921, 77.) ⁶⁹⁶ Van-e szükség ellenzékiekre Kelet-Európában? 1980.

Magyar Füzetek 6. számában,⁶⁹⁶ s hozzá lehetett jutni Rajk László budapesti szamizdat butikjában is – ahogy erre Kasza László *A holnap hullámhosszán* című műsorban felhívta a hallgatók figyelmét.⁵³⁴ A két különböző információs csatorna két eltérő szövegváltozatot hozott létre. Az első információs csatorna esetében megváltozott az interjú nyelve (magyarról németre, majd ismét magyarra) és a hordozója is (a mágnesszalagból nyomtatott cikk lett, majd „levegőre tett” rádióműsor). A második esetben az interjúnak csupán a hordozója változott meg – a mágnesszalagból nyomtatott cikk, majd szamizdat utánnyomás lett –, a nyelve azonban nem. A

Szabad Európa Rádió egyik hallgatója így foglalta össze a (nem is annyira) különös esetet:

Mielőtt azonban még teljesen elolvadnék, eszembe jutnak a józanító tények: mert olyan szép, mert olyan jó ilyen cenzúrázatlan véleményeket hallani, nem is láthattak nálunk napvilágot. A beszélgetés Bécset, Münchent, egy idegen nyelvet útba ejtve tért vissza oda, ahol elhangzott, Pestre. Kár, hogy mindennek ilyen komplikáltnak kell lennie.⁵³⁵⁵³⁶

A nyugati rádióadók a szovjet blokk országainak ellenzéki csoportjai közötti információcserét is megkönnyítették. Wojciech Kamiński az egyik legnépszerűbb lengyel szamizdat folyóirat, a *Tygodnik Mazowsze* munkatársaként nemcsak gazdasági jellegű cikkeket írt, de a *W bloku* [A blokkban] elnevezésű rovatot is szerkesztette. Többen is a keze alá dolgoztak, akik a Szabad Európa Rádió adásait felvették, majd lefordították lengyelre. Közéjük tartozott Kamiński felesége, Bába Gabriella is, aki magyarról lengyelre ültette át a híreket.⁶⁹⁹ A magyarországi hírek így esetenként a Szabad Európa Rádió közvetítésével – ún. *radizdat*

formában – kerültek át a lengyel független sajtóba.

Az anyagok olykor nagy vargabetűt téve érkeztek meg Lengyelországba. Az 1977 januárjában Párizsba emigrált Kemény István szoros (telefon)kapcsolatot ápolt az ellenzék némely tagjával, és a *L'Alternative* című francia nyelvű folyóirat szerkesztőségének tagjaként

⁵³⁴ KASZA László, *A budapesti szamizdat könyvesbolt ajánlási listája. Ki, miről publikált, mit tett közzé a kézíratos irodalomban?*, Szabad Európa Rádió, „A holnap hullámhosszán”, 1981. június 28. (OSZK, FM3/11921, 77.)

⁵³⁵ KASZA László, *Levelek Hegedűs András, Zsille Zoltán és Földvári Tamás vitájáról*, Szabad Európa Rádió, „A holnap hullámhosszán”, 1980. március 16. (OSZK, FM3/11921, 76.) ⁶⁹⁹ A *Tygodnik Mazowsze* munkatársainak a *Gazeta Wyborcza* oldalán található archívuma: <http://wyborcza.pl/1,77023,3757815.html> - <http://wyborcza.pl/1,77023,3779953.html> [Hozzáférés: 2019. március

⁵³⁶ .]

évekig foglalkozott szamizdat cikkek fordításának a megszervezésével.⁵³⁷ Innen, a *L'Alternative* folyóiratból vette át az *Obóz* című lengyel szamizdat folyóirat Kis János egyik cikkét.⁵³⁸ Bibó István esszéje, amelyet néhány évvel később közölt az *Obóz*,⁵³⁹ eredetileg a párizsi *Magyar Füzetek* 4. számában jelent meg.

A második nyilvánosság anyagai általában futárok, közvetítők segítségével jutottak el egyik szocialista országból a másikba. A lengyel és a magyar ellenzék közötti közvetítésben nagy szerepet játszott Engelmayer Ákos, Szalai Attila, Bába Iván, Kerényi Grácia, Wojciech Kamiński és még jópáran. Az anyagok csempészésének különböző technikái jöttek létre. Bába Iván például a legális Szolidaritás időszakában kísérelt meg Magyarországra hozni lengyel anyagokat:

A repülőtéren visszahozták a már a vámvizsgálaton átjutott csomagjainkat, és még egyszer átvizsgálták őket. Elszedtek mindent, de érdekes módon egyetlenegy kötetet sikerült áthoznunk, ez az akkor megjelent *Tanúságtétel és jövő* című, közel ötszáz oldalas összefoglaló kiadvány volt. Egy ötszáz oldalas könyvet nem olyan könnyű elrejtteni, emlékszem, hogy kettétéptük, és henger alakban belegyömöszöltük a feleségem cipőjébe, s ezt valahogy nem vették észre.⁵⁴⁰

A lengyelországi szükségállapot bevezetése után Wojciech Kamiński újságíró, a Szolidaritás szakszervezet aktivistája, a *Tygodnik Mazowsze* egyik szerkesztője juttatta el Magyarországra a hadiállapotról, a megtorlásokról szóló tudósításokat.⁷⁰⁴ 1981. december 31-én szamizdatokkal és Zbigniew Bujak röplapjaival megtömve Magyarországra utazott feleségével, Bába Gabriellával és gyermekeivel. Az illegális iratok egy részét a kenyérnél kisebb, a baguette-nél nagyobb, kivájt bélű „párizsi zsemlebe” rejtették.⁵⁴¹ Egy hónap múlva Kamiński egyedül tért vissza Varsóba, ahol a kommunikációs blokád hírzárlatát áttörendő információs csatornaként szolgáló csempészútvonalat szervezett. A küldemények a Báthory expressz illemhelyiségének szemetes kosarában⁵⁴² jutottak el Budapesten maradt feleségéhez,

⁵³⁷ Csizmadia 1995b: 35.

⁵³⁸ János KIS, Dłaczego nie Węgry?, *Obóz*, nr 2, 1981, 80-81. [Archiwum Opozycji, Ósrodek Karta, Warszawa] [A cikk eredeti közlése itt: *L'Alternative*, nr 8, I-II, 1980, 35.].

⁵³⁹ István BIBÓ, Konsolidacja Europy Wschodniej, *Obóz*, nr 11., 1987, 18-26.

⁵⁴⁰ Tischler – Borenich 2004.

⁷⁰⁴ Hodosán 2004: 223.

⁵⁴¹ A *Tygodnik Mazowsze* munkatársainak a *Gazeta Wyborcza* oldalán található archívuma: <http://wyborcza.pl/1,77023,3757815.html> [Hozzáférés: 2018. március 3.]

⁵⁴² Vö. Hodosán 2004: 94. (Hodosán Kamińskiról való információi némileg pontatlanok. Kamińskit 1982 márciusában tartóztatták le, de egy hónap múlva már szabadon is engedték, miután kiderült, hogy a szervek egy

aki az Ideiglenes Koordinációs Bizottság⁵⁴³ felhívásait és a Szolidaritás információit telefonon olvasta be Eugeniusz Smolarnak, a BBC lengyel részlegén dolgozó újságírónak. Kamiński elmondása szerint a budapesti gyorshoz hasonló szerepet töltött be a Párizsba közlekedő vonat illemhelye is. Az illegális anyagok csempészésének e módszerét később mások is használták, így Hodosán Róza is, amikor 1982 augusztusában a magyar ellenzék számára hozott Kamiński segítségével összegyűjtött lengyel szamizdat anyagokat.⁷⁰⁸

1982. augusztus 30-án, a gdanski megállapodás második évfordulóján ellenzéki tüntetés zajlott le a budapesti Bem-szobor előtt. A jelenlévők egy részét a rendőrség őrizetbe vette, az összegyűlteknél Pákh Tibor tartott rövid beszédet. Pákh Tibor nyilatkozatát Engelmayer Ákos és felesége, Krystyna sebtében lefordították lengyelre. Arra, hogy a nyilatkozat végül hogyan jutott el Lengyelországba, Engelmayer így emlékezett vissza:

Feleségem, Krystyna a sikertelen tüntetés után repült haza. A szöveget a bőröndbe kislányom blúzának zsebébe rejtettük. Akkoriban még látni lehetett Ferihegyen a vámvizsgálatot. Azt hittem, elájulok, amikor a vámos kinyitja a bőröndöt és kiveszi Ula blúzáat. De kiderült, hogy Krystyna, mint aki megérezte volna – a szöveget tartalmazó cédulát a melltartójába dugta. Így került a nyilatkozat Varsóba. És másnap a Szabad Európa beolvasta. Tehát ami a magyaroknak nem sikerült, a lengyelek bekürtölték vele a világot.⁵⁴⁴

Extrém esetben olyan személyek is bekapcsolódtak az anyagok áramlásába, akikről utólag kiderült, hogy az állambiztonság kötelékében álltak. Lojkó Lakatos József, alias „Zóna” fn. ügynök 1982. szeptember 1-jén szamizdat anyagokat kapott Rajk Lászlótól, azzal, hogy továbbítsa őket Rajk lengyel kapcsolata felé. Az anyagok, amelyek jórészt lengyel cikkek magyar fordításait foglalták magukban, leginkább legitimációs célt szolgáltak.⁵⁴⁵ Rajk azt is kérte Lojkó Lakatostól, hogy az tájékoztassa a lengyeleket a magyar ellenzék Bem-szobor előtt tartott szolidaritási tüntetéséről, valamint a letartóztatottak kilétéről.⁷¹¹ Lojkó

azonos nevű és külalakra is hasonló férfival keverték össze. Vö. <http://wyborcza.pl/1,77023,3757815.html> [Hozzáférés: 2018. március 3.]

⁵⁴³ Tymczasowa Komisja Koordynacyjna (TKK): 1982. április 22-én alapított földalatti szervezet, amely az illegalitásba szorult Szolidaritás regionális egységeinek működését hangolta össze. ⁷⁰⁸ Vö. Hodosán 2004: 101.

⁵⁴⁴ A magyar kapcsolat 2010: 31.

⁵⁴⁵ Az alábbi kötetekről van szó: *Robotnicy 80*; Adam MICHNIK: *Amit akarunk és amit lehet; Az elnyomás és ellenállás dokumentumai II., Felhívás a Gdanski Megállapodás második évfordulóján.* ⁷¹¹ „Zóna”: ÁBTL M-41684, 173.

Lakatos 1982. szeptember 3-án utazott el Lengyelországba, ahol az anyagokat átadta Wojciech Maziarskinak.

Általában kész lapszámok jutottak el a lengyelekhez. Bába Iván 1981 áprilisában meginduló, hat számot megért *Magyar Figyelő* című szamizdat lapjának négy száma az *Obóz* című lengyel szamizdat folyóirat szerkesztőségéhez is eljutott. Az *Obóz* második száma egy oldalas ismertetést szentelt az új magyar szamizdat lapnak. A lengyelek örömmel konstataálták, hogy a „barátok országában” [és nem „baráti országban”] független periodika született. A magyar kollégáknak sikereket kívántak, és a hatalom részéről pedig a lehető legkevesebb zaklatást. A lengyelek nem csupán az érdeklődésre számot tartó magyar nyelvű cikkeket fordították le és közölték lengyelül, de a magyar szamizdatok esetenként más kultúrák közvetítő médiumaként is szolgáltak. Az *Obóz* 11., Közép-Európával hangsúlyosan foglalkozó száma például magyar nyelvből fordítva közölte Milan Kundera elhíresült *A megrabolt Nyugat avagy*

Közép-Európa tragédiája című esszéjét, amelyet a *Hirmondó* 1984/6-os számából vettek át.

8) Összegzés

Az 1980-as évek elején a transznacionális diffúzió jelensége nagy mértékben alakította át a magyarországi második nyilvánosság szerkezetét. A szamizdat technikák és az ellenzéki cselekvési módok az ellenzékiesség lengyel centruma felől áramlottak a „perifériák” – köztük Magyarország – felé. E diffúzió csatornáit jellemző módon Lengyelországba tett „zarándoklatok” teremtették meg. A nyomtatási technikák, a konspirációs szabályok, a nyíltsisakosság és a legalizmus elvének elsajátítása lehetővé tette a nyilvánosság különböző színtereinek és szintjeinek kialakítását. A magyar második nyilvánosság legéletképesebb vállalkozásainak – köztük a Rajk-butiknak, a *Beszélő* folyóiratnak és az AB Független Kiadónak – a sokszorosítási és terjesztési modelljei egytől egyig a lengyel mintára vezethetők vissza.

A lengyel ellenzék tudásának elsajátítását e tudás magyar viszonyokra való átültetése és kreatív alkalmazása követte. A hatóságok politikai irányvonala és az alkalmazott represszió mértékének függvényében a szamizdat irodalom előállítói által alkalmazott stratégiák arányai is változtak: a toleranciára a nyíltsisakosság és a legalizmus, a represszió erősödésére a konspiráció volt a válasz. Bár a szamizdat irodalom technikai lehetőségei – a stencilgépek

megjelenésének és a fekete nyomdai kapcsolatoknak köszönhetően – az 1980-as években bővültek, az állami represszió megkeményedése, a házkutatások és az elkobzások következtében mutatkozó erőforráshiány a kezdetlegesebb technikákhoz, az írógéphez és a ramkához való visszatérést kényszerítették ki, ahogy az az 1983-as válságkorszakban is történt, amikor a rendőrség hadjáratot indított a magyar második nyilvánosság szervezeti keretei ellen. E rugalmasságnak is köszönhető, hogy a szamizdatot minden hatósági próbálkozás ellenére sem sikerült elfojtani és a demokratikus ellenzék a válságidőszakok dacára is megőrizte tevékenységének folytonosságát. A Magyar Október Kiadót létrehozó Krassó György a nyolcvanas évek első felében úgy látta, hogy ha „a szamizdat megszűnne, az ellenzék is szétesne”.⁵⁴⁶ A szamizdat „összetartó erővel” rendelkezett, s ebben a szerepében a rendszerváltásig kísérte az ellenzéki mozgalmat. Sőt, több szamizdat kezdeményezés – például a *Beszélő* folyóirat vagy a Katalizátor Iroda – a demokratikus átalakulásokat követően immáron legális formában működött tovább, folytonosságot teremtve az államszocializmus független médiumai és a piacgazdaság körülményei között működő vállalkozások között.⁵⁴⁷

Míg a szamizdat technikák és a lengyel ellenzéki tudás egyirányú módon áramlott Magyarországra, addig a szamizdat anyagok cserefolyamataira inkább a kölcsönösség volt a jellemző. A transznacionális csere egy rendkívül bonyolult áttételekkel rendelkező, rizomatikus szerkezetű kapcsolathálón keresztül bonyolódott, amely szocialista országbeli, valamint nyugati szereplőket – köztük intézményeket és magánszemélyeket – egyaránt magában foglalt. A transznacionális cserék tárgya, a szöveg gyakran váltott nyelvet és médiumot, miközben a formája is változott a használat különböző kontextusainak megfelelően. A szövegek rendszerint magukon viselték annak az útnak a nyomait, amelyet bejártak – elég csak a tamizdat kiadások magyarországi szamizdat utánnyomásaira gondolni, amelyek egyszerre tükrözték a nyugati professzionális nyomdai lehetőségeket, és a vasfüggöny mögötti erőforrás-hiányt.

A szocialista országok ellenzéki csoportjai közötti együttműködési formák legfontosabbikának az anyagok transznacionális cseréje és nem hivatalos kiadása számított, amit nagyrészt „futárok” bonyolítottak. A transznacionális cserék révén egy kelet-európai alternatív nyilvánosság formálódott, amelynek keretei között a különböző ellenzéki csoportok között országhatárokon átívelő párbeszéd indult meg. A „szövegek” érintkezési formája

⁵⁴⁶ ÁBTL O-19619/12, 221.

⁵⁴⁷ E dolgozat keretei között sajnos nincs mód arra, hogy e folytonosságot részletesebben tárgyaljam.

lehetővé tette az ellenzéki programok párhuzamos fejlődését és bizonyos mértékű összehangolását – egy szóval azt, hogy „egyszerre járjanak az órák Kelet-Európában”.

Kísértethangok a múltból – Az 1956-os forradalom emlékezete és a Szabad Európa Rádió hallgatói

„Idén már olyan némasággal ünnepeltük az október 23-át, hogy még azt is elkerültük, hogy kiejtsük a szánkon, hányadika van”⁵⁴⁸ – írta a Szabad Európa Rádió (SZER) egyik hallgatója az 1956-os forradalom tízedik évfordulóján. A beszámoló tanúbizonysága szerint a forradalom jelentette „élményközösségnek [ekkor már] nyoma sem volt”.⁵⁴⁹ A szovjet intervencióval hatalomra kerülő Kádár-kormány a brutális megtorlóssorozattal a társadalomra erőltette az októberi események hivatalos – ellenforradalmi – értelmezését, amelynek hatására a forradalom emléke a nyilvános diskurzus tereiből a privát diskurzus tereibe húzódott vissza, „össznemzeti globális felejtést” hagyva maga után.⁵⁵⁰ A forradalom emléke csak három évtizeddel később bukkant fel újra az „össznemzeti felejtésből” és tért vissza a kollektív emlékezet színpadára, 1988-89-ben rendkívül nagy szerepet játszva az állampárt legitimitásának aláásásában.⁷¹⁷ A forradalom a 301-es parcella emlékezeti helyé alakításával, valamint Nagy Imre és társai nyilvános újratemetésével a rendszerváltás szimbolikus eseményeinek keretétől és színpadától szolgált, megjelenítve a kommunizmus bukását.

A Kádár-rendszer emlékezetpolitikájával szemben, amely saját genealógiájának történetét az „ellenforradalom” narratívája segítségével alakította ki (és hagyta homályban), 1956 nem hivatalos emlékezete egyúttal a korszak ellenállásának története is. A politikai és kulturális dimenzióval egyaránt rendelkező ellenállás e történetébe nem csupán a privát emlékezet elszórt hazai megnyilvánulásai, valamint az 1970-es évek második felétől aktivizálódó ellenzéki csoportok tevékenysége tartozik bele. Abban ugyanis, hogy a

⁵⁴⁸ *Observance on the 10th anniversary*, Item No. 2303/66., December 22, 1966, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1965-66]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁵⁴⁹ György 2000: 100.

⁵⁵⁰ György 2000: 75.

⁷¹⁷ Mink 2008: 169.

forradalom szellemiségét három hosszú évtizeden keresztül életben – vagy legalábbis „tetszhalott” állapotban – lehetett tartani, rendkívül nagy szerepet játszott az emigráció tevékenysége is – elsősorban a folyóirat-kiadás és a rádiózás.⁵⁵¹

A vasfüggönyön túlról magyar nyelven sugárzó nyugati adók, köztük a SZER és a BBC, rendszeresen megemlékeztek a forradalomról. „Hiába próbáljuk elfelejteni az októberi eseményeket, mégis jólesett hallgatni ennek a nemzeti ünnepnek méltó megünneplését”⁵⁵² – írta a már idézett hallgató a SZER 1966-ban sugárzott megemlékezéséről. Húsz évvel később, a forradalom harmincadik évfordulóján a SZER minden korábbi megemlékezésnél nagyobb szabású emlékműsor-sorozatot készített a forradalom előzményeiről, eseményeiről és következményeiről. Ahogy Borbándi Gyula, a rádió egykori munkatársa megállapította, 1986. „július 1. és december 31. között 439 műsorszám hangzott el az ötvenhatos eseményekről, [...] összesen 113 óra eredeti programmal”.⁷²⁰

A SZER emlékműsorai értelemszerűen párhuzamosan futottak a szocialista tömegmédiában sugárzott műsorokkal, így a magyarországi rádióhallgató maga is mérlegelni kényszerült az egymásnak ellentmondó értelmezést közvetítő műsorok hitelességét. 1986-ban a hitelesség kérdése azért is volt döntő, mert a megemlékezések célcsoportját már nemcsak az egykori szemtanúk generációja jelentette, hanem a fiatalabb nemzedékek is, amelyek nem rendelkeztek saját emlékekkel az 1956-os eseményekről.⁵⁵³ Az alábbiakban a SZER-nek és a szocialista tömegmédiának az 1956. októberi események jelentéséért folytatott küzdelmét a hitelesség megteremtésének keretei között veszem szemügyre.

A harmincadik évforduló nemcsak a kerek évszám miatt emelkedett ki 1956 emlékezetének történetéből. 1986-ban küszöbön állt a Kádár első titkári székéért folyó utódlási harc, miközben az elmélyülő gazdasági krízis nagy várakozásokat keltett a társadalomban. Ebben a helyzetben az 1956-os események megítélése egyfajta lakmuszpapírrá

⁵⁵¹ György 2000: 77.

⁵⁵² *Observance on the 10th anniversary*, Item No. 2303/66., December 22, 1966, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1965-66]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest. ⁷²⁰ Borbándi 2004: 369.

⁵⁵³ „A magyar népesség 44%-a 30 éven aluli. Mit tudhatnak nem a második világháborúról, nem a felszabadulásról, dehát 56-ról ezek a fiatalok, semmit jóformán, vagy nagyon keveset, vagy amit a szüleiktől itt-ott hallottak, jóindulattal vagy rosszindulattal, ilyen vagy olyan szemlélettel” – mondta Győri Imre, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya vezetője a történelmi tudatformálás szükségességéről az októberi események 25. évfordulóján. Békés Megyei Levéltár, MSZMP Békés megyei bizottsági ülések jegyzőkönyveinek napirendi pontjai 1957-1989, 8. doboz 125. ő.e. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve 1981. szeptember 25., 26-27.

vált, amely a kommunista párt változásra és reformokra való képességét szignalizálta.⁵⁵⁴ Így az a kérdés, hogy az októberi események kaphatnak-e új hivatalos jelentést, minden addiginál élesebben vetült fel.

1) „A történelem egészében a miénk”: a 30. évforduló a hivatalos médiában Bár „1985 őszen még úgy tűnt, hogy a forradalom harmincadik évfordulója bizonyos elmozdulást hozhat az események hivatalos értékelésében, vagy legalábbis bővítheti az 1956-ról való legális beszéd lehetőségeit”,⁵⁵⁵ ez végül nem következett be. Az MSZMP XIII. kongresszusán az MSZMP KB titkárává, valamint az Agitációs és Propaganda Bizottság vezetőjévé választották Berecz Jánost, aki az utódlási harcban később Grósz Károllyal került szembe, s aki mellesleg az ellenforradalom egyik „történész-szakértőjének” számított.⁵⁵⁶ A Berecz-féle neodogmatikus kultúrpolitika érvényesülése a forradalom harmincadik évfordulójának emlékezeti aktusaira is rányomta a bélyegét.

Az októberi események újramondásának szándékát több tényező is motiválta. Egyrészt Berecz a kádári ajánlat felelevenítése segítségével igyekezett pozícionálni magát a hatalmi harcban. Másrészt a szocialista szervek tudatában voltak az emigráció harmincadik évforduló alkalmából kifejtetni szándékozott tevékenységének, így a hazai agitációs és propagandamunka célja az volt, hogy „leleplezze az ellenséges propagandának a szocialista építés első évtizedének eseményeivel, az ellenforradalommal kapcsolatos hamisításait, ellensúlyozza hatásait”.⁵⁵⁷ A szocialista média számára továbbá kihívást jelentett a VHS-kazetták új technológiája is, amely példának okáért lehetővé tette a nyugati tévécsatornák (BBC, NBC) ’56-os emlékműsorainak becsempészését, másolását és terjesztését is. A fenti okokból eredően a harmincadik évforduló szocialista propagandája még az öt évvel korábbinál is keményebb retorikát alkalmazott – legalábbis ami a mainstream média felületeit illet.

⁵⁵⁴ A találó metaforáért – ahogy további megjegyzéseiért is – hálás vagyok Mink Andrásnak.

⁵⁵⁵ Révész 1997: 359.

⁵⁵⁶ *Ellenforradalom tollal és fegyverrel* című kötetének harmadik kiadása éppen 1986-ban jelent meg a Kossuth Kiadónál (Berecz 1986a).

⁵⁵⁷ *Javaslat a Végrehajtó Bizottságnak a munkáshatalom megvédése, a párt újjászervezése és a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulása történelmi jelentőségéről folytatandó tömegpolitikai munkára*, Budapest Főváros Levéltára, MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései (XXXV.1.a.4.) 1986, 1986-03-05 730. öe.1986_VB 730/6. ⁷²⁶ Révész 1997: 359-360.

Az agitprop bizottság 1986. márciusi állásfoglalása szerint „a harmincadik évfordulóhoz kötődő propagandának az értékelés változatlanságát [...] kell[ett] hangsúlyoznia”.⁷²⁶ 1986. november 4-én, „az ellenforradalom leverésének örömnepén”, Kádár János ellenkormány, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulásának 30. évfordulóján Berecz így szónokolt: „Ma sem kell másképpen megítélnünk 1956 történéseit és a hozzájuk vezető folyamatokat, mint tettük akkor, 1956 végén”.⁵⁵⁸

Berecz az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága által 1956 decemberében hozott határozatra utalt,⁷²⁸ amely totális ellenforradalomként értékelte az októberi eseményeket,⁵⁵⁹⁵⁶⁰ s amelynek értékelése – a rendszer legitimációját fenntartandó – harminc éven keresztül irányadó volt a kádárizmus ideológiája számára. Az 1956. decemberi határozatban azt hangsúlyozták, hogy az ellenforradalmi erők részben „Horthy-fasiszta”, részben „kapitalista-földesúri” elemekből álltak, amelyeknek a célja a néphatalom és a szocialista vívmányok megsemmisítése és a burzsoá restauráció volt. A decemberi határozat azt is kimondta, hogy az októberi eseményekben becsületes szándékkal résztvevők – tehát a megtévesztettek – is óhatatlanul az ellenforradalom malmára hajtották a vizet.

Az események ellenforradalmi ábrázolása – ahogy Mink András megfogalmazta – nem csupán a szovjet intervenció és a diktatórikus rezsim restaurációjának igazolását szolgálta, hanem az embereket is eltávolította mindattól, ami történt.⁷³⁰ Az ellenforradalom narratívája egyszerre volt megváltó ajánlat és fenyegetés: olyasvalami, amit elfogadva integrálódni lehetett az új kádári berendezkedés keretei közé, miközben az ellenforradalmárok ellen a konszolidáció időszakában levezényelt véres megtorlások emléke később is elrettentő erővel bírt. Ebből a szempontból – ahogy Gyáni Gábor állítja – nem helyénvaló a forradalom Kádár-kori amnéziájáról beszélni, ugyanis nem a felejtés, hanem „a megtorlás élményéből fakadó szakadatlan emlékezeti kényszer” teremtette meg az osztársadalmi kollaborációt.⁷³¹

⁵⁵⁸ Berecz 1986c. ⁷²⁸ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának határozata 1956/1964.

⁵⁵⁹ Az Ideiglenes Intéző Bizottságban az októberi események kétféle megítélésének szembenállásából végül azok kerültek ki győztesen, akik szerint az október 23-án kezdődő fegyveres felkelés alapvető jellegzetessége az ellenforradalom volt, s nem azok, akik szerint az ellenforradalmi elemek csupán október 30-ától fogva jelentek meg, s ezt megelőzően az eseményeket nemzeti demokratikus forradalomként lehet értékelni. (Kalmár 1998: 20-

⁵⁶⁰ .) Vö. még pl. Berecz 1986b: 10-11. ⁷³⁰ Mink 2008: 171. ⁷³¹ Gyáni 2010a: 314.

A harmincadik évfordulót „méltóképpen megünneplendő” a neodogmatikus kultúrpolitika által irányított hazai hivatalos médiában számos elemző műsor, cikk és visszatekintés foglalkozott az 1956-os eseményekkel.⁵⁶¹ Bár ezek túlnyomó többsége totális ellenforradalomként értékelte az októberi eseményeket, ez nem jelenti azt, hogy a nyilvánosság különböző szféráiban nem differenciálódott 1956 megítélése és nem kerültek felszínre más nézetek. A *Bagoly* című éjszakai rádióműsorban például, amelyet Györffy Miklós vezetett, felvetették Nagy Imre újratemetésének gondolatát, ami egyértelműen 1956 átértékelése felé mutatott.⁷³³ Kétségtelen azonban, hogy a legnagyobb nyilvánosságot a Berecz János főszerkesztésével készült *Velünk élő történelem* című sorozat kapta.⁷³⁴ A sorozat annak a bizonyítéka volt, hogy a szocialista propaganda új narratív és technológiai megoldásokat keresett annak érdekében, hogy meggyőzze a társadalmat 1956 hivatalos értelmezéséről. Az első három rész egységes volt abban, hogy az ellenforradalom történetét az egykori események szereplőivel készített „beszélő-fejes” interjúk segítségével elevenítette fel. A sorozat a személyes tanúbizonyságok segítségével olyan érzelmi dimenziókat nyitott meg, amelyek a tervek szerint kézzelfoghatóvá és átélhetővé tették volna az „ellenforradalom borzalmait”.

A sorozat epizódjait 1986. október közepétől sugározta a Magyar Televízió.⁷³⁵ Az első három rész, amely az október 23-a és a november 4-e között lezajló eseményeket követte végig, az alábbi csomópontokra épült: a rádió október 23-ai ostromára, a 30-ai Köztársaság téri brutalitásra, valamint a Kádár ellenkormányja jelentette „igazi fordulatra”. A negyedik rész a korábbi epizódokkal szemben – ahogy a korabeli ismertetések leszögezték – jóval „tudományosabb” megközelítést alkalmazva az ellenforradalom okait járta körül. Az utolsó két rész pedig azt mesélte el, hogy a fordulat után hogyan nyerte el a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány a tömegek bizalmát és hogyan indult el Magyarország a megújulás útján.

Az első rész vetítésének másnapján Geszti Pál, a *Magyar Hírlap* kulturális rovatvezetője cikket közölt a filmsorozatról, amely a megélt történelem és a történelem ábrázolása között

⁵⁶¹ Ezek közül csak néhányat említve: a *Népszabadság* 1986. október 15. és november 10. között 1956 – 1986 – *A tények válaszolnak* címmel közölt kilencrészes cikksorozatot. Várnai Ferenc külpolitikai újságíró a Magyarország című lapban közölt cikksorozatot *1956 felelősei* címmel Rákosi Mátyásról, Gerő Ernőről, Nagy Imréről, Király Béláról, Borsányi Juliánról (vagyis „Bell ezredesről”). Eredetileg a Dolgozók Lapjában jelent meg Nemes János sorozata *A szocializmus megújulásának útja* címmel, amelyet 13 vidéki napilap is lekötött. A Magyar Televízió 1986. október 16-a és november 19-e között tűzte műsorára a Berecz János és Radványi Dezső szerkesztésével, Mátrai Mihály rendezésében készült *Velünk élő történelem* című hatrészes sorozatot. 1986-ban jelent meg Berecz János *Ellenforradalom tollal és fegyverrel – 1956* című könyvének bővített harmadik kiadása (Kossuth), Berecz

támadt feszültségeket igyekezett elsimítani. Geszti tisztában volt azzal, hogy az 1956-os eseményeket átélő nemzedék jelentős részének tapasztalata egyszerűen nem felel meg a hivatalos narratíva jelentésstruktúráinak. Ezért is kezdte cikkét a következő szavakkal: „Bizonyára annyiféle reakciót, kérdést, emléket vagy indulatot váltott ki a tegnap esti első rész a televízióban, ahány nézője csak volt”.⁷³⁶ Ezzel összefüggésben – ahogy Mátray Mihály, a sorozat rendezője és operátora megfogalmazta –, a sorozat nem titkolt célja az volt, hogy „fokozatosan ráébredjen a néző, hogy a számára esetleg nem mindig elfogadható, vagy

szerkesztésében a *Visszaemlékezések 1956* (Zrínyi, Budapest), valamint a *Sorshelyzetek. Emlékezések az ötvenes évekre* (RTV-Minerva, Budapest) című kötet.

⁷³³ Takács 2012: 208.

⁷³⁴ Vö. Rózsa 1986: 7.

⁷³⁵ A sorozat első három része megtekinthető a Vera & Donald Blinken Open Society Archives-ban. Call no. 3060-4:24/2-4.

⁷³⁶ Geszti 1986: 3.

rokonszenves, egyszeri megnyilatkozások és ítéletek helyett várhatóan az összképben hitelesedik az egész történelem.”⁵⁶²

Geszti – Mátrayval összhangban – úgy vélte feloldani a sorozat fogadtatásának ellentmondásosságát, hogy szembeállította a „komplex, tudományosan összesített ismeretanyag birtokában készített”, „lényegi részleteken” alapuló (hivatalos) történelemábrázolást a megélt történelem és a személyes emlékek esetlegességével. „Az egyedi élmény mindig *esetleges*, függvénye a véletlennek”, vagyis „egyáltalán nem biztos, hogy amit XY szemtanúként, vagy résztvevőként *megélt*, az valóban kifejezett egy (valamilyen) *igazságot*”. A következtetést Mátray így vonta le: „Sok-sok emlék-mozaikdarabból áll össze tehát a film, a néző számára mindebből akkor lehet csak hiteles, állásfoglalásra készítő egész, ha az egyes darabok is mind hitelesek”.⁵⁶³ A *Velünk élő történelem* az ellenforradalom hivatalos „történelmi igazsága” és a személyes emlékek radikálisan és egyoldalúan szelektált hányada közötti viszonyrendszerre igyekezett felépíteni a hitelességét.

A rendező alapvetően két csoportra osztotta a sorozatban megszólaló mintegy száz szereplőt: az egykori tanúkra és résztvevőkre, valamint azokra a történészekre, akik szigorúan csak történettudományi kutatásaik eredményeit osztották meg a nézővel. A sorozatban

⁵⁶² „Az életem muszterjével dolgozom” 1986.

⁵⁶³ „Az életem muszterjével dolgozom” 1986.

⁷³⁹ Ungváry 2007: 30-31.

történeti minőségében szereplő Berecz Jánoson kívül ez utóbbiak közé tartozott, Molnár János, *Az ellenforradalom Magyarországon 1956-ban* című könyv szerzője, valamint Hollós Ervin is. Hollós 1957 áprilisától a Belügyminisztérium állományában, a belső reakció elhárítás (II/5) alosztály helyettes vezetőjeként, majd vezetőjeként vette ki a részét a megtorlásokból,⁷³⁹ az 1960-as évek második felétől pedig számos propagandakönyvvel bizonyította, hogy az ellenforradalom legképzettebb szakértőjévé avanszált.⁵⁶⁴ A kádárista történészek szerepe az volt, hogy kijelöljék az ellenforradalmi értelmezés sarokpontjait és elismételjék a már jól ismert tételeket. A sorozat „történetseiről” – mindenekelőtt Hollós Ervinnél – a rendező kijelentése is árulkodó volt. Mátray szerint bár Hollósnak is szép számmal voltak személyes emlékei az ellenforradalomról, a sorozatban kizárólag történettudományi kutatásainak eredményeit osztotta meg a nézővel.⁵⁶⁵ Mátray tehát mesterségesen igyekezett szétválasztani mindazt, ami Hollós pályáivében oly egyértelműen és szétszálazhatatlanul fonódott össze. A rendező Hollóst mindenekelőtt az ikonikus hitelesítés eszközével élve – íróasztali kellékek mögött, s az október 23-ai tüntetésről készült, kivetített archív fotó előtt – jelenítette meg, s így kizárólag a szakértő történész státuszában igyekezett a néző elé tárni.

A visszaemlékezések gerincét a kádárista politikai elit tagjai szolgáltatták. Apró Antal, Marosán György, Benke Valéria, Biszku Béla és társaik elbeszélés-mozaikjai természetesen zökkenőmentesen illeszkedtek az ellenforradalmi tabló „komplex”, „tudományos” keretei közé, hiszen e szereplők maguk is a Kádár-korszak hivatalos és „tudományos” genezistörténetének kialakítói és formálói közé tartoztak. A sorozat további interjúalanyai – egykori

rádiótechnikusok, karhatalmisták, egyetemi hallgatók stb. – abból a célból kerültek a sorozatba, hogy – a kádárista politikai elit nézőpontja(i) mögé felsorakoztatva őket – az ellenforradalom „széles” társadalmi tapasztalatának demonstrálásához a megfelelő díszletet biztosítsák.

A hitelesség megteremtésének stratégiái közé tartozott a szereplők megfelelő pozicionálása is. A rádió ostromának ábrázolásával kapcsolatban ismét csak árulkodó Geszti cikke, amely az ellenforradalmi tömeggel szembekerülők egyszerre hős-, egyszerre áldozatszerepével igyekezett megszilárdítani a visszaemlékezők pozícióját és az általuk

⁵⁶⁴ Hollós Ervin volt a *Felkelés* [Uprising] című nyugati botránykönyv szerzőjének, David Irvingnek a magyar konzulense (Mink 2000). Az ellenforradalmat taglaló publikációi: Hollós 1967; Hollós – Lajtai 1974; Hollós – Lajtai 1982.

⁵⁶⁵ „Az életem muszterjével dolgozom” 1986.

elmesélt ellenforradalmi narratívát. A rádió ostroma egyrészt előrevetítette a narratívában később felbukkanó pártház köré vont ostromgyűrű képét. Másrészt az, hogy Benke Valéria a rádiót ostromlók gyűrűjébe került, hogy Erdős Péter *belülről* élte át a Rádió ostromát, azt jelentette Geszti számára, hogy ők átvitt értelemben is az események sűrűjében, a lényegi történések középpontjában helyezkedtek el, s beszámolójuk – amelyben tehát nincs semmi esetleges – az igazságot tükrözi. Ez a vakság vagy elfogultság – nevezzük, ahogy tetszik – segítette Gesztit abban, hogy a Kádár-kori emlékezet formálóinak visszaemlékezéseit az „igazságot” leleplező stratégiának tekintse. „Az interjúalanyok arca, a nyilatkozók személyisége s a mondatok személyes aranyfedezete izgalmasabb élmény bármely utcai tömegjelenetnél”⁵⁶⁶ – vonta le a

következtetést a *Magyar Hírlap* újságírója.

Úgy gondolván, hogy a visszaemlékezések igazságértékét a tudományos kerethez való illeszkedésük szabja meg, Geszti mesterségesen tartotta fenn a különbséget visszaemlékezés és interpretáció között.⁵⁶⁷ Márpedig a *Velünk élő történelem* visszaemlékezői közül többek esetében is szinte kendőzetlenül mutatkozik meg az a hatás, amelyet az utólagos értelmezés gyakorolt a személyes emlékek felidézésének módjára. Árulkodó e téren Marosán első részben elhangzott mondata, mely szerint emlékezete nem az átélteket, hanem az események (hivatalos) értékelését rögzítette: „számomra az, hogy ez egy ellenforradalmi fegyveres felkelés, ezt soha senki nem fogja kitörölni az emlékezetemből”. Nézőpont kérdése továbbá, hogyan tekintünk Kalmár Györgynek, a magyar rádió munkatársának visszaemlékezésére, amelyben a rádió dolgozóinak azon dilemmáját elevenítette fel, hogy részt vegyenek-e az október 23-ai felvonuláson vagy sem. A rosszindulatú értelmezés szerint Kalmár öntudatlanul is az „utólagos előrelátás”⁵⁶⁸ csapdájába esett, míg a jóindulatú értelmezés szerint csupán a baljóslatú sejtetés retorikai fogását alkalmazta elbeszélésében, mikor így vallott: „bennem is volt valami fék, szerettem volna az egészet visszatartani” – holott ekkor, a felvonulás kezdete előtt még nem lehetett tudni, milyen irányt vesznek az események. Ez a kijelentés elsősorban azért leleplező erejű, mert Kalmár következő mondata egyáltalán nem következett az előzőleg

⁵⁶⁶ Geszti 1986.

⁵⁶⁷ Gesztitől távol állt az a belátás, hogy – ahogy azt a dokumentumfilmek reprezentációs politikájában az 1980-as évektől megfigyelhető változások is aláhúzták – a szóbeli közlés „önmaga is egy újrajátszás, egy olyan interpretáció, amelyet az utólagos értelmezés segít, és egy, az idők során kialakult implicit nézőpont motivál.” Nichols 2012: 105.

⁵⁶⁸ Fischhoff 1998.

elmondottakból: „később úgy határoztam, hogy megyek”. A sorozat egy másik jelenetében Széman Béla egykori egyetemi hallgató elmesélte, hogy október 25-én, a Parlament előtti vérfürdőt megelőzően, egy szovjet páncélos tetején érkezett a térre – miután társaival egy szovjet kiskatonát rábeszél a fuvarra. Széman visszaemlékezésében azonban furcsa aszimmetria bújt meg, amely abból fakadt, hogy a beszélő az események voltaképpeni mozgatórugóiról láthatóan nem szívesen beszélt. Bár Széman felettébb jól emlékezett arra, hogy az egykori események hogyan zajlottak le a térben (hol állt ő maga, hova ugrott, hol keresett menedéket), a cselekvéseit motiváló szándékokat kétszer is elbizonytalanította: „pontosan magunk sem tudtuk, hogy miért jövünk”, vallotta, és hasonlóan nem tudott választ adni arra sem, hogy miért állt fel a Parlament kapuja előtt lévő oroszlánszobor elé („én magam sem tudom pontosan, miért”). A sorozat fenti visszaemlékezéseinek esetében annak a jeleit észlelhette a tévénéző, hogy a beszélő, korporeális én hogyan oldódik fel a hatalom és tudás testetlen, személytelen, intézményesített diskurzusában.⁵⁶⁹

A *Velünk élő történelem* első három epizódja lehangsúlyosabban az ellenforradalom erőszakosságát ábrázolta. Mindhárom epizódot – még a főcím előtt – erőszakos események képsorai vezették be. Az első részt az „ellenforradalom” emblematikus jelenete nyitotta: a vörös csillag leverését baljós, sötét tónusú zene és kommentár segített interpretálni, sejtetve a komor, tragikus végkifejletet. A második rész bevezetőjében a narrátor ezt mondta: „Még 24 órája sem volt, hogy elindult az egyetemisták felvonulása, majd este, éjszaka az utca emberei rátámadtak a rádióra, s hajnalban a pártlap, a *Szabad Nép* székházánál is törtek-zúztak, és könyveket égettek.” A narrátor szavai korabeli képfelvételeken elevenedtek meg, miközben a háttérben az

Egmont-nyitány szólt. A harmadik rész bevezetője szerint az ellenforradalmi csoportok „a hétfői tűzszünet idején zavartalanul szervezkedtek és közös támadásra indultak október 30-án reggel a budapesti pártszékház ellen”. A narrátor szavainak egy éppen tüzelő tank képe adott nyomatékot. A főcímelek előtti jelenetsorok az ellenforradalom esszenciáját kínálták és a további, fokozódó erőszakot vetítették előre.

Az első három epizód – a decemberi határozat szóhasználatával – azt mutatta be, hogy az október 23-ai békés tüntetéstől milyen folyamatok vezettek az ellenforradalmi csőcselék féktelen brutalitásához. Az ellenforradalmárokat, akik természetesen nem kaptak szót a

⁵⁶⁹ Vö. Nichols 2012: 110.

sorozatban, elidegenített és démonizált csoportként, a társadalom „másikjaként” jelentek meg. Az október 23-án békés egyetemistákkal vonuló Bohó Róbert a Bem téren már egy idegen arculatú, hangzavart és félelmetes légkört keltő, kontrollálhatatlan tömeget látott. Az ostromlott Rádiónál Balázs Gyula karhatalmista szerint „elindult a pokol” [sic!], az ostromlók vizet öntöttek az épületbe, hogy a védőket „üsse agyon az áram”. A brutalitás egyre fokozódott:

Nekem estek és mindenféle formában ütöttek, pálinkát locsoltak rám és köpködtek rám, és akkor hangzott el, hogy „lőjétek agyon”. Majd azt mondták, hogy nem érdemlem meg azt a szép halált, hogy golyó által haljak meg, hanem azt találták ki, hogy inkább vigyenek a Múzeum kertbe és akasszanak fel. Engem akkor puskatussal lecsaptak. Ott a földön addig ütöttek, amíg arra gondoltak, hogy már meghaltam, a továbbiakra már nem emlékszem, mert egy mentőautóban tértem csak magamhoz.

A Köztársaság téri események ábrázolásánál az erőszak a tetőfokra hágott. A Köztársaság téri párház október 30-ai ostromának tragikus és brutálisan erőszakos történetét a Kádárrezsime már 1956 novemberétől kiemelten fontos eseményként ábrázolta.⁵⁷⁰ A párház ostromát használták fel arra, hogy bizonyítsák és „kézzelfoghatóvá” tegyék a történetek ellenforradalmi jellegét és a tomboló fehérterrort. Laboda László, diósgyőri munkástanács tag így emlékezett a sorozatban:

Egy másik trauma az életemben, hogy [...] az ózdi tanácsháza mellett két fára két ember fejjel lefelé volt felakasztva, valami brutalitással, vasvillával vagy nem tudom milyen eszközzel voltak összeszurkálva, a ruhájuk letépve és véresen ott lógtak fejjel lefelé a fán. Ezt nem lehet elfelejteni, ha az ember száz évig él, akkor sem.

A hatás drámaiságát volt hivatott biztosítani az egyre fókuszáló kamera, amely az „akasztás” részletezésénél Laboda arcán állapodott meg, s a háttérben felcsendülő éles hegedűzene is. Az első és a második részben rendkívül fontos kérdés volt annak bizonyítása is, hogy mind a rádió ostrománál, mind a parlamenti vérengzésnél az ellenforradalmárok lőttek először.

Ahogy a sorozatból kiderült, az ellenforradalom brutalitásával és Nagy Imre tétlenségével szemben a kádárista elit tagjai a megfelelő megoldást keresték. Marosán György a sorozat első részeiben többször hitet tett amellett, hogy véleménye szerint az idejében

⁵⁷⁰ Lénárt 2012: 81.

kiadott tűzparancs lett volna a megoldás az ellenforradalom elfojtására. ([Lásd a 21. számú képmellékletet.](#)) Az ellenforradalmi bűnösökkel szembeni fenyegetést és erőszakot, valamint a baloldali keményvonalas politikát megtestesítő politikus álláspontja azonban nem annyira az egykori eseményeket, mint inkább az egykori kádári ajánlat és emlékezetpolitika mintázatait élesztette újra. Miközben a filmben ábrázolt „ellenforradalmi” erőszak legitimálta és szükségessé tette a „forradalmi” kormány erőszakos fellépését, Kádár hatalomra jutásának erőszakosságát a sorozat csupán burkolt formában juttatta kifejezésre.

A filmsorozat harmadik, *A fordulat...* címet viselő része egy anekdotával zárult. Apró elvtárs Kádár elvtárssal november 6-án hajnalban utazott Szolnokról Budapestre, persze – ahogy Apró mesélte – nem Mercédesszel vagy luxuskocsival, hanem ahogy a harchoz illik: tankokkal. ([Lásd a 22. számú képmellékletet.](#)) A Parlamenthez érve, miután az ellenkormány két elvtársa kikászálódott a tankból, Kádár megkérdezte: „Na, mi csináljunk?”, mire Apró azt felelte: „Nézd, kezdjük előlről az egészet!”. Az anekdota kedélyes, humoros regiszterében másodlagossá vált az a fizikai és szimbolikus erőszak, amely a hatalom terébe jogi felhatalmazás nélküli behatolást egyáltalán lehetővé tette. Miközben az újrakezdés deklarálásának díszletül a szovjet harckocsik szolgáltak, az anekdota igyekezett e díszlet más elemeit hangsúlyozni: mindenekelőtt a sötétbe boruló téren pislákoló gázlámpát, amely a pislákoló remény és az éjszaka-nappal fordulójának közérthető metaforája révén sejtette a fordulópontot.⁵⁷¹ A sorozat harmadik részének zárata így szorította háttérbe az ellenforradalom leverésére használt erőszakot, s készítette elő a szocialista építőmunka kedélyes sikereit. A hat rész során kirajzolódó narratíva, amely mindenekelőtt a Kádár-rezsim genezisének újramondása és sikertörténetének ábrázolása volt, egyszerre igyekezett termékenyen felhasználni az ellenforradalom által megszakított folytonosság és az ebből következő újrakezdés alakzatát.⁵⁷²

A folytonosság és az újrakezdés alakzata – az 1986-os aktuálpolitikai helyzet kontextusában – újabb jelentéseket vett fel. Berecz János *Társadalmi Szemlé*ben közölt cikkében az 1956. októberi „ellenforradalom” leverése kapcsán az alábbiakat emelte ki: „a

⁵⁷¹ Vö. még Berecz 1986c: 39.

⁵⁷² Ez utóbbi egyik előképét szolgáltatott az „ellenforradalom” kirobbanása előtti, október 23-ának napját felvezető képsorok. A Magyar Rádió épületét, budapesti panorámákat felvillantó, majd az újságok kézbesítésének reggeli előkészületeiről tudósító felvételeket a magyar rádió szignálja és szokásos bejelentkezése, majd vidám hangvétellű zene kísérte. Ez a mindennapi rutint hangsúlyozó, október 23-ai kezdet majd csak a „fordulat” és a „rend” visszaállítása után köszön vissza, megszüntetve az „ellenforradalom” következtében létrejövő szakadást.

magyar forradalmi munkásmozgalom hagyományai következtében [...] szükségképpen léteztek olyan emberek, akik vállalták a *szakítást* az előző évek hibáival, s egyúttal a *folyamatosságot és megújulást* a szocializmusban.”⁵⁷³ Berecz mindenekelőtt ez utóbbi két alakzatot hozta működésbe a párt előtt álló aktuális feladatok megoldása érdekében. „A megújulásra [...] már többször adott példát pártunk” – írta Berecz. „Most is az a feladat áll előtte, hogy a társadalomban jelentkező megoldatlan és új problémákra megtalálja az új és szükséges válaszokat”.⁵⁷⁴ Az ehhez formált kizárólagos jogot, a történelem jelentésének kisajátítását volt hivatott kifejezni a folyamatosság: „A folyamatosságot jellemzi, hogy a történelem egészében a miénk, eredményeivel és kudarcaival, azok tanulságaival együtt.”⁵⁷⁵

A sorozat készítői azonban vélhetően helytelenül mérték fel annak kockázatát, hogy mit jelent a történelem birtoklásának kizárólagos jellegét a kádárista politikai elit személyes emlékein keresztül demonstrálni. A *Velünk élő történelem* szereplőinek visszaemlékezései óhatatlanul is olyan dimenzióban prezentálták az októberi eseményeket, ahol összehasonlíthatóvá váltak a tévénézők egy részének saját – a hivatalos történelmi ábrázolásból kirekesztett – személyes emlékeivel. A sorozat így számos olyan nézőben váltott ki ellenkezést,

aki máshogy élte meg 1956 októberének eseményeit. Az 1956 végén ellenforradalmi tevékenységért letartóztatott gyulai költő, Simonyi Imre például, aki egyaránt hallgatója volt a SZER emlékműsorainak és nézője a *Velünk élő történelem* első négy epizódjának, a SZER műsorát „hihetetlenül jónak értékelte”, de Marosán szereplése a magyar televízióban egyszerre váltotta ki benne a röhögő görcs és az öklöbe szorított kéz vegyes érzelmeit.⁵⁷⁵

A sorozat fogadtatása tehát nem mindenben alakult az előzetes tervek szerint. Ezt nemcsak a sorozat propaganda-jellege idézte elő, de az is, hogy a kádári ajánlat felidézése és aktualizálása az egyre súlyosabb gazdasági-politikai válság idején anakronisztikusan hatott. Ráadásul, amennyiben az 1956-os események értékelése egyfajta „lakmuszpapírként” működött, amely a párt változásra és reformokra való képességét jelezte, akkor 1956 hivatalos jelentésének dogmatikus restaurációja nagymértékben aláásta a párt reformimidzsét. Abban a feszült légkörben, amelyet a gazdasági stagnálásból való kitörés vágya és az átfogó reformok iránti várakozás járt át, az októberi eseményeknek a harmincadik évforduló alkalmából történő

⁵⁷³ Berecz 1986b: 12.

⁵⁷⁴ Berecz 1986b: 3-13.

⁵⁷⁵ Berecz 1986b: 12.

⁵⁷⁵ Árpási 2008: 132-133.

hivatalos tálalása kiábrándítóan – és egyben kijózanítóan – hatott a társadalom tagjaira. A rendszer legitimitásának alapját képező narratíva megerősítése helyett a korábbinál keményebb hangvétellel a sorozat csupán annyit ért el, hogy újra beemelte a köztudatba 1956-ot, s

„felkeltette a nem politikai irányultságú emberek érdeklődését is a forradalom iránt”.⁵⁷⁶

2) A SZER és a hitelesség biztosítékai

„Soha nem volt nagyobb bűn a rádiót hallgatni, mint most”, „aki hallgatja, megbújt ellenforradalmár” – vélte a SZER egyik információforrása 1958-ban.⁵⁷⁷ Az 1956-os forradalom után a szocialista propaganda kemény vádakkal támadta a SZER-t, részben a rádió nyakába varrva a felelősséget a tragikus eseményekért. A propaganda – a forradalom leverése utáni kiábrándultság légkörében – nem volt hatástalan: számtalan hallgató pártolt el a Szabad Európától. A vádak között többek között az szerepelt, hogy a SZER felbujtotta a forradalmárokat, nyugati segítséget ígért, és lényegében kiprovokálta a szovjet beavatkozást. Ezek a vádak ugyan nem állják meg a helyüket, igaz, hogy a rádió forradalom alatt sugárzott adásai érzelmileg túlfűtöttek voltak, időnként tagadhatatlanul kemény, szidalmazó hangú kritikával illették Nagy Imrét, sőt némely személyes kommentárokból félreérthető dolgok is elhangzottak,⁵⁷⁵ mint például a 1956. november 6-ai adásban az, hogy „a magyarok harca még nem ért véget”, amit a hallgatók könnyen harcra való buzdításként értelmezhettek.⁵⁷⁸ A rádió szerepének túldimenzionálásával a szocialista propaganda közvetlenül azt sugallta, hogy a nyugati segítség hiú remény volt csupán, és a kommunizmus marad a helyén, éppúgy, ahogy az Európát kettéválasztó vasfüggöny.⁵⁷⁹ 1956 után az is nyilvánvalóvá vált, milyen jelentős és felelősséget követelő szerepet játszik a rádió a kommunista országok életében, ahogy az is, hogy a rádió küldetése, melynek célja a kommunista országok információs monopóliumának megtörése volt, nem lesz rövid lejáratú.⁷⁵⁸

⁵⁷⁶ Litván 2007: 49.

⁵⁷⁷ *Anti-Radio Free Europe campaign*, Item No. 2649/58., June 11, 1958, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General 1958-64]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest. ⁷⁵⁵ Johnson 2007.

⁵⁷⁸ Idézi Johnson 2006.

⁵⁷⁹ Vö. Mink 1997.

⁷⁵⁸ Mink 1999: 45.

E felismerések következményeképpen a SZER önvizsgálatot kényszerült tartani, amely egyaránt érintette a műsorpolitikát és a rádió információszerzést célzó háttértevékenységét.

Nemcsak az adatgyűjtés és az archiváló munka öltött egyre professzionálisabb és szervezettebb formát,⁵⁸⁰ hanem a műsorpolitikát tekintve is változások következtek be: a hidegháborús hangvétel lecsillapodott, az adások tárgyilagosabbá váltak, a „Szabad Magyarország hangja” szlogen elmaradt. (Egy hallgató szerint tizenkét évvel a forradalom után, a prágai szovjet intervencióról tudósító SZER adások esetében „1956-tal szemben [...] nagyon érződött az óvatosság”, az adások inkább a „megnyugtató és a tisztánlátás irányába hatottak”.⁵⁸¹⁵⁸²) A forradalom után a SZER felvállalta azt a missziót, amelyet a forradalom emlékezetének megőrzése jelentett.⁵⁸³

A rádió egyik forrása szerint 1966-ban a nyugati segítség elmaradása miatt csalódott „magyar értelmiség nagyon kíváncsian várta, hogy az évfordulón a Szabad Európa hogyan foglalkozik majd a magyar forradalommal.”⁵⁸⁴ Egy másik hallgató szerint a várakozás a hivatalos szervek részéről is érezhető volt: „az októberi forradalom 10. évfordulója alkalmából is már előre félték az illetékesek a SZER adásaitól,” ugyanis a rádió „a rendszer egyik nagy ellensége”, „amelynek rendkívül nagy hatása van az ország fiatalságára és felnőtt lakosságára egyaránt”.⁵⁸⁵ Abból a néhány hallgatói visszajelzésből, amely a tizedik évforduló emlékműsoraira érkezett, úgy tűnik, hogy az illetékesek félelme nem volt alaptalan. Egy hallgató október 22-23-án a munkahelyén, valamint baráti és családi körben is hallgatta a BBC és a SZER műsorát. „Együtt aztán megbeszéltük, és egyöntetűen az a vélemény alakult

⁵⁸⁰ Open Society Archives 1999: 44-45.

⁵⁸¹ *Mood after intervention in the CSSR*, Item No. 1792/68, Oct 2, 1968, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General,

⁵⁸² -68]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁵⁸³ Vö. pl. KASZA László, *Szabad Európa Rádió a rendszerváltás idején. Referátum a Történelemtanárok Egyletének konferenciáján*. 2009. október 10-11.

⁵⁸⁴ *Intellectuals' frame of mind – opinion on RFE*, Item No. 1161/66., July 8, 1966, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1965-66]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁵⁸⁵ *Opinions about RFE*, Item No. 2053/66., November 23, 1966, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1965-66]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

ki, hogy a SZER megemlékezése volt a szebb, tárgyilagosabb”⁵⁸⁶ – tette hozzá. Három évvel később, a

13. évforduló emlékműsorát egy hallgató a korábbiaknál is érdekesebbnek és izgalmasabbnak értékelte: „ilyen színvonalas és hatásos dokumentációs adást még egyetlen magyar rádióadó sem sugárzott.”⁵⁸⁷

A fentebb idézett hallgatói visszajelzések azok között az *information itemek* között olvashatók, amelyeket – a hidegháborús felek közötti információs elszigeteltséget csökkentendő – Münchenben, a SZER főhadiszállásán készítettek. Ahogy arról korábban szó volt, ezek a dokumentumok részben a keleti blokkban élő névtelen forrásoktól származó leveleken, részben olyan beszámolókon alapultak, amelyeket a rádió munkatársai a keletről érkező menekültekkel, majd később turistákkal készítettek. E beszámolók több okból is forráskritikát igényelnek.⁷⁶⁶ Egyrészt maguk is olyan interjúszituáció termékei voltak, amely gyakran gyanútól és előfeltevésektől volt terhes,⁵⁸⁸ másrészt az *itemek*ben olykor szétválaszthatatlanul fonódtak össze az interjúalany, valamint az analízist végző nézőpontjai. A SZER forradalmi emlékműsoraira érkező hallgatói reakciókkal kapcsolatban azonban még egy támpont adódik: a nyolcvanas évek második felében a rádióhoz érkező telefonhívások átiratainak forráscsoportja.

A rádió és a hallgatók közötti kommunikációt modernizálendő 1985 nyarán a SZER magyar, majd bolgár és csehszlovák osztálya⁵⁸⁹ egy automatikus üzenetrögzítőt helyezett működésbe, amelyen a nap huszonnégy órájában lehetett üzeneteket hagyni.⁷⁶⁹ Az üzenetek szövegét leírták, s az így keletkezett anyagból egy-két heti gyakorisággal a szerkesztők is kaptak egy-egy példányt. A közérdeklődére számot tartó hívásokat a *Hallgatók Fóruma* című

⁵⁸⁶ *Observance on the 10th anniversary*, Item No. 2303/66., December 22, 1966, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1965-66]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁵⁸⁷ *Opinion on RFE*, Item No. 1977/69., December 31, 1969, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General 1969-73], HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1969-73]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest. ⁷⁶⁶ Vö. Ginzburg 2000.

⁵⁸⁸ „Elég egy ’mi újság otthon?’ kérdés, és a megfélemlített hazai turista máris provokatív kérdésre gyanakszik” – olvasható egy beszámoló arról, milyen hatással bírt a szocialista szerveknek a rádió tevékenységét démonizáló propagandatevékenysége. Vö. *Reaction to anti-RFE propaganda campaign*, Item No. 1228/69, August 1, 1969, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1969-73]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁵⁸⁹ A csehszlovák esethez lásd: Hagen 2013. ⁷⁶⁹

Borbándi 1996: 488-492.

heti rendszerességgel sugárzott műsorban olvasták be vagy válaszolták meg. A telefonhívások átiratai három szempontból is előnyre tesznek szert az *itemek*hez képest. Mivel a telefonálók önszántukból (habár természetesen különböző érzelmektől vezérelve) hívták a SZER üzenetrögzítőjét, e beszámolókból nyoma sincs annak a szimbolikus erőszaknak, amely egy interjúszituációt adott esetben áthathat. Másrészt a telefonhívások átirataihoz csak a legritkább esetben fűztek kommentárt: e források a hallgatói véleményeket teljes egészében, torzítás és tömörítés nélkül őrizték meg – gátat olykor csak a telefonhívások minősége és a két perces terjedelmi korlát szabott. Harmadrészt a telefonáló személyek – szemben az *itemek* anonim beszámolóival – bizonyos esetekben azonosíthatóak. Jellemző volt, hogy a nyugatról telefonálók gyakran elárulták nevüket, míg a keletről telefonálók általában jeligét használtak.

A hallgatók általában azért emelték fel a telefonkagylót, hogy kommentálják a rádióműsorokat, hogy bizonyos műsorok ismétlését kérjék, hogy visszajelezzenek az adásvétel rossz minőségéről, hogy vicceket osszanak meg az aktuális politikai helyzetről, vagy azért, hogy egyszerűen információt kérjenek különböző témákkal kapcsolatban (pl. mi az Amnesty International telefonszáma, mik az emigrálás lehetőségei, vagy – ahogy egy felettebb őszinte és legalább annyira kiábrándult hallgató érdeklődött – mikor ér már véget a szocializmus). Fontosabb közéleti események idején – mint amilyen a csernobili katasztrófa, a Bős-Nagymarosi erőmű elleni tiltakozások, vagy a mexikói labdarúgó világbajnokságon a Szovjetunió ellen 6:0-ra elveszített csoportmeccs volt – a hívások megszáporodtak. 1986 őszén számos telefonhívás érkezett, amely a rádió forradalommal kapcsolatos emlékműsorait méltatta.

Jó napot kívánok. Szép volt, fiúk, szép volt, lányok. Nem tudok mást mondani. Ilyen szép és megható műsort, ilyen gyönyörű megemlékezést 30 év óta, 30 év alatt nem hallottam. De egyébként Kanada, London, Amerika, a Deutschlandfunk és a többiek is gyönyörű műsorokat sugároztak, de sajnos nem tudtam mind meghallgatni. Ha a magyar válogatott így focizott volna, akkor a szovjet csapat kapujának a hálójába biztos, hogy kilyukad.⁵⁹⁰

Egy másik hallgató ezt az üzenetet hagyta:

⁵⁹⁰ *Telefonhívások 69.* (Hungarian Service 12 November, 1986), 8.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

Mindenekelőtt szeretném megköszönni azt a gondosan összeállított dokumentumműsört, melyet a szabadságharc évfordulója alkalmából ezekben a napokban sugároznak. Én, aki 60 éves elmúltam, magam is részese voltam az 1956-os eseményeknek és tanúsíthatom, hogy a dokumentum-műsor a legapróbb részletekig hiteles. Elismerés és köszönet érte.⁵⁹¹

Egy harmadikuk így fogalmazott:

Nem jut más eszembe, csak egyetlen szó: köszönöm, köszönöm mindazok nevében, akik ma is gyászolnak és siratják az 56-os mártírokat. [...] Higgyék el, hogy nagyon sokan hallgatjuk és hallgatják azok is, akik most összevissza hazudoznak és nekünk ez nagyon, de nagyon sokat jelent.^{**592593}

A példákat még lehetne sorolni.⁷⁷³ A hallgatók emelkedett hangnemben mondtak köszönetet az emlékműsorokért és méltatták azt a „hatalmas munkát”, amelyet a rádió munkatársai elvégeztek. A visszajelzések tükrében a forradalomnak szentelt gazdag programkínálatból⁵⁹⁴⁵⁹⁵ kiemelkedtek a SZER egyik műsorvezetője, Kasza László által szerkesztett dokumentumműsorok: az *1956 – A forradalom és szabadságharc tizenhárom napja*, valamint *A szabadság alkonya – 12 nap története*. E műsorok – a SZER korábbi emlékműsorainak nyomdokaiba lépve⁷⁷⁵ – napról napra haladva, kronologikus rendben

⁵⁹¹ *Telefonhívások 68.* (Hungarian Service 5 November, 1986), 14.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁵⁹² *Telefonhívások 67.* (Hungarian Service 5 November, 1986), 12.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁵⁹³ . október 17. és november 5-e között mintegy 80 db sikeres hívás érkezett a SZER üzenetrögzítőjére, kb. 70 különböző hallgatótól (a visszatérő telefonálók között Pákh Tibort lehet nevesíteni). 1956-tal, illetve a forradalom 30. évfordulójával kapcsolatban kb. 27 különböző személytől érkezett hívás, közülük 16-an az SZER emlékműsoraira is reagáltak. 9 telefonáló hívása tanúskodott a rádióadások egyértelműen pozitív fogadtatásról (rajtuk kívül 1 hallgató élesen kritizálta a *Velünk élő történelmet*). 2 hallgató illetve kritikával a műsorok azon szereplőit, akik az 1950-es évek kommunista diktatúrája idején közéleti szerepet vállaltak, de később átértékeltek a szerepüket (Hegedüs András, Méray Tibor, Aczél Tamás), valamint egy hallgató a SZER forradalom alatti szerepére emlékeztetett. Hozzájuk képest érezhetően más pozícióból beszélt az a hallgató, aki nem értett egyet a 30. évfordulója alkalmából a rádióműsorban szereplőkkel (Eörsi Istvánnal, Csurka Istvánnal, Krassó Györggyel), mondván, hogy ők kívül állnak a szocialista társadalmon. Végül egy női hang az alábbi véleményt fogalmazta meg: „hagyják már abba a sok rágalmat és hazudozást, amit a magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban a magyar hallgatóknak mondanak”.

⁵⁹⁴ Az 1956-os műsorok között egyaránt szerepelt történelmi visszapillantás, interjú, hangjáték, irodalmi összeállítás, kerekasztal-beszélgetés, könyv- és sajtószerző, kommentár és riport. Vö. A szabadság kapujában 1988: 6.

⁵⁹⁵ – *Napról napra*. Szabad Európa Rádió, München, 1974., Petőfi Irodalmi Múzeum Médiatára, Saáry Éva hanggyűjteménye.

elevenítették fel a forradalom „győzelméhez” vezető eseményeket, majd a szovjet intervenció ellen folytatott „szabadságharcot”. A műsorok gerincét a forradalom idejéből származó dokumentumok, valamint későbbi visszaemlékezések montázsja alkotta.⁵⁹⁶ A hallgatók nagy része kimondottan a Kasza László által szerkesztett emlékműsorokra reagált visszajelzésében, messzemenőig hitelesnek ítélve meg őket. Egyikük nemes egyszerűséggel az „igazság rádiójának” nevezte a Szabad Európát.⁵⁹⁷ Mi biztosította a dokumentumműsorok hitelességét az egykori szemtanúk és a fiatalabb korosztályhoz tartozók esetében? E kérdést az *information itemek* és a telefonhívások átiratainak forráscsoportja segítségével vizsgálom, az előbbit egyfajta kontroll-csoportként használva arra, hogy az 1986-os műsorok recepciója élesebb és megbízhatóbb körvonalakat öltön.

A Kasza által szerkesztett emlékműsorok mindazokat az „alapigazságokat” vették célba, amelyekre a hivatalos médiában az ellenforradalmi erőszak ábrázolása épült. A rádió ostrománál Kasza azt hangsúlyozta, hogy az ávósok lőttek először, az ostromlók mégis szabadon engedték a rádió foglyul ejtett védőit.⁵⁹⁸ Kasza a Parlament előtt október 25-én elkövetett vérengzést több történészi véleményt idézve valószínűsítette, hogy ávósok kezdték el a lövöldözést a Földművelésügyi Minisztérium tetejéről,⁵⁹⁹ s hozzátette, hogy az esemény fordulópont volt a forradalom történetében, hiszen ettől kezdve „a népgyilkos ÁVH lett az első számú közellenség”.⁷⁸⁰ A Pártház október 30-ai ostromával kapcsolatban Kasza elítélte a lincseléseket, de cáfolta, hogy az eseménysor kezdete lett volna egy egyre brutálisabb méreteket öltő fehérterrornak. Ellenkezőleg: „a Köztársaság téri események visszatetszést és borzadályt keltettek a forradalmároknál” – idézett a műsor Bill Lomax könyvéből.⁷⁸¹ Az ellenforradalmi narratíva illetően cáfolata azonban kevés lett volna a hitelesség megteremtéséhez.

⁵⁹⁶ A SZER több olyan interjú-felvételt is felhasznált a műsorában, amelyeket újságírók rögzítettek az egykori szemtanúkkal. A sorozatban – az eredeti kordokumentumok anyagán túl – így saját hangján szólalt meg többek között Hegedüs András, a saját szerepét és a forradalom megítélését később átértékelő egykori miniszterelnök, Donáth Ferenc, Nagy Imre közeli munkatársa, Pongrácz Gergely, a Corvin-köz felkelőinek parancsnoka és Király Béla, a Nemzetőrség parancsnoka is.

⁵⁹⁷ *Telefonhívások* 72. (Hungarian Service 3 December, 1986), 12.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁵⁹⁸ A szabadság kapujában 1988: 98, 116.

⁵⁹⁹ A szabadság kapujában 1988: 114-115.

⁷⁸⁰ A szabadság kapujában 1988: 116. ⁷⁸¹

A szabadság kapujában 1988: 178-179.

A SZER által sugárzott emlékműsorokra érkező visszajelzések visszatérő vonása volt, hogy a hallgatók kiemelték az eredeti hangfelvételek szerepét. „Több ismerőssémmel beszélgettem [...] a SZER adásról” – vallotta egy forrás 1969-ben – „és az volt az általános vélemény, hogy nagy szükség van az ilyen dokumentum műsorokra, amelyek – eredeti hangfelvételek segítségével – megcáfolják a múltat eltorzító hivatalos igazságokat.”⁶⁰⁰ 1986ban a *Hallgatók Fórumában* a szerkesztők beolvastak néhány hallgatói véleményt, amelyek az emlékműsorok kapcsán a szocialista propaganda érvkészletéből merítve alantas és durva hangon rágalmazták meg és vádolták uszítással a rádiót. A műsor másnapján több hallgató is felháborodott hangon utasította vissza e rágalmakat. Egyikük így érvelt:

Vajon az előbb említett hallgatók hallgatták-e ezt az emlékműsor sorozatot, vagy süketek talán? Na jó, Kasza László mondanivalóját, ha akarjuk, elhisszük, ha akarjuk, nem. De kérdezem én, csak Kasza László hangjából álltak ezek az 50 perces műsorok? Egy frászt! Tele voltak megcáfolhatatlan perdöntő bizonyítékokkal, mivel [...] a Szabad Kossuth Rádió akkori műsorait idézt[ék].⁶⁰¹

Ami a forradalom alatt sugárzott magyarországi rádióadásokat illeti – ezekről a SZER rendelkezett a legteljesebb gyűjteménnyel. A menekültekkel és turistákkal készült interjúkészítésen, a célországok hivatalos sajtójának figyelésén kívül a SZER információszerzési technikái közé tartozott a célországok rádióadásainak figyelése és rögzítése is, amelynek segítségével a Rádió folyamatosan nyomon követte a célországokban zajló eseményeket.⁷⁸⁴ A forradalom napjaiban természetesen a SZER főhadiszállásán is felbolydult az élet, s a magyar osztály munkatársai minden figyelmüket a magyarországi eseményekre összpontosították. A forradalomról érkező hírek fő forrásául a (Szabad) Kossuth Rádió, majd a tömegesen szaporodó független rádióadások szolgáltak. A SZER archivációs

⁶⁰⁰ *Opinion on RFE*, Item No. 1977/69., December 31, 1969, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General 1969-73], HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1969-73]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4; Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶⁰¹ *Telefonhívások* 72. (Hungarian Service 3 December, 1986), 6-7.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest. ⁷⁸⁴ Rév 1999: 15.

gépezetének segítségével valamennyi hallgatott és elfogott adásról felvételt készített.⁶⁰² A SZER

információszerző tevékenységének részeként egy egyedülálló történeti hangarchívum jött létre, amely Kádár regnálása alatt a forradalom eredeti hangfelvételeit a vasfüggönyön keresztül újra és újra megosztotta a hallgatókkal.

A visszajátszható kép/hang médiatechnikája – amely Jacques Derrida szavaival „kísértetjárást” tesz lehetővé⁶⁰³ – magában hordozza a távollévő entitások újra jelenvalóvá tételének lehetőségét. „A holtak birodalma éppen akkora, mint egy kultúra tároló- és adólehetőségei”⁷⁸⁷ – szögezte le Friedrich Kittler. A forradalmi emlékműsorok hangbejátszásai, amelyek az 1956-ban elfogott magyarországi adásokat 30 évvel később visszajátszották a hallgatóknak, a szó szoros és átvitt értelemben egyaránt feltámasztották a forradalom mártírjait és a „tetszhalott” forradalmat. E „feltámasztást” kutatva annak a szerzőnek a megközelítését hívom segítségül, akit különösképpen érdekel „az elmúlt világok *jelenvalóvá tétele (presentification)* – vagyis az olyan technikák, amelyek azt a benyomást (vagy inkább illúziót)

keltik, hogy a múlt világi újra kézzelfoghatóvá, érzékelhetővé válhatnak”.⁶⁰⁴

Hans Ulrich Gumbrecht – miközben „kétségbe von egy intézményesült tradíciót, mely szerint az értelmezés (vagyis a jelentés azonosítása és/vagy tulajdonítása) a humán tudomány alapvető s egyedül üdvözítő tevékenysége” – azt javasolja, hogy „az esztétikai tapasztalatot »jelenléthatások« és »jelentéshatások« közötti ingadozásként (és néha ezek interferenciájaként) képzeljük el”.⁶⁰⁵ A „jelenlét előáll(ít)ását” Gumbrecht a kommunikáció anyagságain keresztül közelíti meg. „A kommunikációs médiumok (térbeli) kézzelfoghatóság-effektusa, melyet a kommunikáció anyagságai hoznak létre, olyan mozgások függvénye, amelyeket az intenzitás és a közelség mértéke jellemez”.⁶⁰⁶ A

⁶⁰² A Magyar Rádió 1989 márciusában az 1956. november 4-ei adásból sugárzott felvételeket. Cseke László, a Teenager Party legendás műsorvezetője, aki a Fekete Doboznak két hónappal később, 1989 májusában adott interjút, úgy vélte, hogy a Magyar Rádió felvételei kétséget kizáróan a SZER-től származtak. Nagy Imre hajnali felhívásának recsegő-ropogó felvételén ugyanis a háttérben jazz zene szólt, márpedig a SZER vételkörzetében az AFN amerikai katonai adó frekvenciája az akkori Kossuth Rádióé közelében volt, és így áthallatszott a könnyűzene.

⁶⁰³ Vö. Jacques Derrida szavaival Ken McMullen 1983-ban készült *Ghost Dance* című filmjében.⁷⁸⁷ Kittler 2014: 88.

⁶⁰⁴ Gumbrecht 2010: 79-80.

⁶⁰⁵ Gumbrecht 2010: 11-12.

⁶⁰⁶ Gumbrecht 2010: 22.

forradalom emlékezetének közvetítésében az újrájátszott eredeti hangfelvételek biztosították a szóban forgó „jelenléthatásokat”, vagyis azokat az anyagiságokat, amelyek az intenzitás és a közelség magas fokát létrehozva „megérintették” a rádióhallgatók testét. A SZER rádióadásainak szemantikai dimenziója ráhagyatkozott a jelenlét illúzióját létrehozó fizikai effektusokra. A generációs választóvonal mentén elkülönülő hallgatói csoportok – az egykori szemtanúk és a személyes emlékekkel nem rendelkezők – a „jelenléthatásoknak”, vagyis mindenekelőtt az eredeti hangbejátszások sajátosságainak különböző elemeit érzékelték hangsúlyosabban.

Az egykori szemtanúk esetében az eredeti hangbejátszások kínálta „jelenléthatások” mindenekelőtt a személyes emlékek terében vertek visszhangot. „Az eredeti hangfelvételek – Mindszenty, Nagy Imre, Kádár beszédei – felelevenítették az otthoniakban a már elhomályosult élményeket”⁶⁰⁷ – fogalmazott a már idézett hallgató az 1969-es emlékműsor kapcsán. Az a harmonikus és inspiratív viszony, amely az eredeti dokumentumok visszajátszásával együtt a személyes emlékek előhívódását – vagy éppenséggel a rádióadások saját emlékekként való felismerését – eredményezte, több szempontból is értelmezhető.

Az emlékműsorok hallgatása egyrészt a forradalom alatti rádióhallgatás befogadásjelenetének⁶⁰⁸ a megismétlődését jelentette, habár attól eltérő tapasztalatot közvetített. Az 1950-

es években a hallgatók kénytelenek voltak hozzászokni ahhoz, hogy az „ellenséges rádióadókat” folyamatosan zavarták. A zavarás célja azonban – ahogy Rév István figyelmeztetett rá – nem egyszerűen a vasfüggönyön túlról érkező rádióadások érthetlenné tétele volt. „A zaj létrehozta és visszaigazolta a kommunista hatalom jelenlétét a levegőben, s így a privát szférában [...] állandóan emlékeztette a hallgatót a folyamatos felügyeletre”.⁶⁰⁹ Amikor a forradalom kitörésének másnapján az összes zavaró berendezést lekapcsolták Magyarországon, a szándékosan generált zaj hiánya azt a világos üzenetet közvetítette a hallgatók számára, hogy „mi [a nyugat] itt vagyunk, és ők [a kommunisták, a szovjetek] elmentek”.⁶¹⁰ Ebben a történelmi

⁶⁰⁷ *Opinion on RFE*, Item No. 1977/69., December 31, 1969, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General 1969-73], HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1969-73]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶⁰⁸ A „rádióhallgatás befogadás-jelenete” kifejezést itt az olvasási folyamat objektív komplexitását leíró „olvasásjelenet” kifejezés analógiájaként használom. Vö. Benne 2014.

⁶⁰⁹ Rév 2010: 244.

⁶¹⁰ Rév 2010: 244-245.

pillanatban a kommunikáció anyagságai a kollektív képzeletet támogatták a valóságérzékelés rovására.

Harminc évvel később, a forradalmi emlékműsorok által visszajátszott eredeti hangdokumentumok esetében „ugyanabból” a dobozból ugyanazok a hangok szóltak. Ugyanakkor az egykori befogadás-jelenettel szemben, amely a forradalmi rádióhang viszonylag tiszta, zavarástól mentes architektúrájához a szovjet hatalom visszahúzódnását és a nyugati segítség képzeletét társította, a harmincadik évforduló eredeti hangdokumentumainak visszajátszása éppen ellenkező jelentést hordozott. Az eredeti hangfelvételek rossz minősége, szakadozottsága⁶¹¹ egyrészt e felvételek sérülékenységét, a forradalom emléknymainak tűnékenységét hangsúlyozta. Másrészt a rádióhallgatók nagy része – szociális kondicionáltsága miatt – a SZER adások rossz vételi lehetőségeit nem a légköri zavaroknak, hanem az 1972-től megszűnt zavarásnak tulajdonította.⁷⁹⁶ Ily módon a műsoroknak a szovjet hatalom tevékenységének a számlájára írt rossz minősége a forradalmat leverő és annak történetét elnyomó hatalom jelenlétét hangsúlyozta.

Másodsorban, az „elhomályosult élmények eredeti hangfelvételek általi felelevenítése” azt is jelentette, hogy a rádióhallgatás jelenetét egyaránt benépesítették a forradalom hangbejátszások által jelenvalóvá tett alakjai s az előhívott személyes emlékek. Az eredeti hangfelvételek visszajátszásának s az emlékek stimulált előhívásának a rádióhallgatás jelenetében való összekapcsolódása azt az élményt kínálta, amelyet a forradalom eseményeinek újra átélése jelentett. Egy hölgy, aki a rádióadások anyagát a saját emlékeiként ismerte fel, ezt az üzenetet mondta a rögzítőre:

56-ban elsős egyetemista voltam, a Kertészeti Egyetemre jártam. 23-án ott voltam a Műszaki Egyetemen tartott nagy gyűlésen és azt követően, november 4-ig mindenhol ott voltam, ahol csak lehetett. Most, hogy hallgatom visszaemlékezéseiket, átélem azokat a percekét és a szemtanú hitelességét [sic!], hogy igaz hittel állítom, hogy minden úgy történt, ahogy visszaemlékezéseikben elmesélik. Áldja meg az Isten
Önöket az igaz szóért és az emlékezet ébrentartásáért.⁶¹²

⁶¹¹ Számos esetben a felvételek rossz minősége csak azt engedte meg, hogy a felvétel egy bizonyos részét forgassák le az eredeti hangszalagról, a többi részét pedig felolvassák. Vö. A szabadság kapujában 1988. ⁷⁹⁶ Rév 2010: 245.

⁶¹² *Telefonhívások 68.* (Hungarian Service 5 November, 1986), 13.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

A műsor hitelessége mindenekelőtt azon a kölcsönösen legitimáló viszonyon alapult, amely az eredeti hangfelvételek és visszaemlékezések, valamint a hallgatók személyes emlékei között jött létre. A „szemtanú hitelessége” – ahogy a hallgató kifejezésre juttatta – a szemtanúi perspektívák összeegyeztethetőségét vagy saját perspektívaként való felismerését foglalta magában, amelynek köszönhetően a hallgatók magukénak érezték a műsort: „Akik hallgatták a műsort, biztosra vették, hogy olyan szerkesztő állította össze, aki szemtanúja volt az 56-os eseményeknek.”⁶¹³

A fiatalabb generációhoz tartozó hallgatók esetében a műsorok történeti hitelességének megalapozásában mindenekelőtt az eredeti felvételeken rögzített hangok idioszinkratikus voltának felismerése játszott szerepet. E hallgatók esetében a rádióhallgatás *akuzmatikus* jellege került előtérbe – lévén, hogy a dobozból egy olyan beszédhang szólt, amelynek a forrása nem volt látható.⁶¹⁴ A hallgatóknak így egyidejűleg kellett szembenézniük a beszédhang

kísértetiességével és a test lokalizálhatatlanságával, s ebből következően a kettő azonosításának problémájával. Ez az elválasztottság azonban még a többszörös áttétellel visszajátszott hangok esetében sem volt teljes körű. A beszédhang „hangszíne, hangfekvése és hangereje [ugyanis] egyaránt a test alkatáról tanúskodik, mely test a hangzó közlés organonjává tesz”.⁶¹⁵ E gondolatmenetet követve a forradalom egykori szereplőinek beszédhangja – a kimondás

„testetlen testet” öltése, s a hang tárolókon és átviteli médiumokon történő elkülönülése után is – egyrészt azt a hatást keltette, hogy még mindig át- meg átvárták a test nyomai.⁸⁰¹ Másrészt a különböző hangreprezentációkban – értve ez alatt a hivatalos propagandában, illetve a nyugati rádióadók által használt felvételeket – a testek által hagyott nyomokat könnyen közös nevezőre lehetett hozni, ami segíthetett a hangreprezentációk mögött álló test meggyőző és hiteles rekonstrukciójában.

⁶¹³ *Opinion on RFE*, Item No. 1977/69., December 31, 1969, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General 1969-73],; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶¹⁴ Chion 2011: 128, 130.

⁶¹⁵ Krämer 2011: 47.

⁸⁰¹ Csobó 2011: 28.

A műsorok hitelessége kapcsán egy (már idézett) hallgató, aki korából adódóan nem lehetett szemtanúja a forradalom eseményeinek, a felvételeken megőrződő hangszín sajátosságaira hivatkozott. A készülékből érkező kísérteties hangokat bizonyos esetekben könnyedén össze tudta vetni saját tapasztalataival, például a kommunista főtitkár általa oly jól ismert hangszínével.

A hangdokumentumok élményszámba mentek számomra, vagy Nagy Imre akkori rádiós beszédei, vagy például Kádár János akkori rádiós beszéde az általa be nem váltott ígéretekkel. Ha nem a saját szájából hallom, bizony el sem hittem volna.⁶¹⁶

Egy-egy ehhez hasonló egyértelmű megfelelés a fiatalabb generáció számára is hitelessé tette a hangdokumentumokat.

Mindez azért volt lényeges, mert 1956 forradalmi narratívája számos olyan egykori forrást idézett meg, amelyet a Kádár-rendszer emlékezetpolitikája hallgatásra ítélt, és amelynek ezzel egyidejűleg a fizikai hordozóját is hozzáférhetetlenné tette. 1986 áprilisában egy hallgató úgy vélte, hogy a forradalom 30. évfordulóján különösen időszerű volna kiteregetni Kádár

János „szennyését”, mindenekelőtt a fiatalok számára.⁶¹⁷ Nos, e hallgató kívánsága teljesült.⁶¹⁸ A *Forradalom tizenhárom napja* című műsorban ugyanis (többek között) elhangzott Kádár János 1956. november 1-jén a Szabad Kossuth Rádióban sugározott beszéde is, amely hírt adott az MSZMP megalakulásáról, s amelyben Kádár „népünk dicsőséges felkelésének” nevezte a közelmúlt eseményeit.⁶¹⁹ A „páratlan történelmi dokumentumot”, amely több

⁶¹⁶ *Telefonhívások* 72. (Hungarian Service 3 December, 1986), 7.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶¹⁷ *Telefonhívások* 37. (Hungarian Service 2 April, 1986), 2.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Apr – Jun 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶¹⁸ A szabadság kapujában 1988: 213.

⁶¹⁹ Nem ez volt az első alkalom, amikor a SZER emlékműsoraiban lejátszotta e felvételt. Egy hallgató 1969-ben azt a véleményt fűzte a SZER emlékműsorához: „A kommunistákat elsősorban az a Kádár beszéd érintette érzékenyen, amely határozott hitvallás volt a fegyveres forradalom mellett.” *Opinion on RFE*, Item No. 1977/69., December 31, 1969, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General 1969-73], HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1969-73]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

szempontból is cáfolta a hivatalos ellenforradalmi narratívát és jelentősen árnyalta Kádár személyiségét,⁶²⁰ a SZER teljes terjedelmében ismertette.

A felvétel minősége azonban – ahogy a műsorban is jelezték – csak azt tette lehetővé, hogy az eredeti hangszalagról az első mondatokat leforgassák, így a további részleteket felolvasták.⁶²¹ A néhány másodperces eredeti hangfelvétel, amelyben nem szerepelt a „dicsőséges felkelés” kifejezése, így is bizonyító erővel hatott. Érdekes ezzel kapcsolatban megvizsgálni a beszéd egy szövegközlését a *Magyar Füzetek* című párizsi emigráns lapból, 1981-ből. A beszéd átirata mellett a lapban a *Népszabadság* november 2-ai címlapjának a kicsinyített másolatát is közölték.⁶²² ([Lásd a 23. számú képmellékletet.](#)) A reprodukció az események primer beíródásának nyomaként tűnt fel, amely túlélte a kádári emlékezetpolitika tisztogatásait. Az egyébként kibetűzhetetlen reprodukció pusztán jelenléte a szöveg egészének átiratát volt hivatott hitelesíteni. Ehhez az „ikonikus hitelesítéshez” hasonló szerepet töltött be az „akusztikus hitelesítés”, vagyis az archív felvételek töredékeinek visszajátszása is: a forradalom hangdokumentumainak „levegőre tett” részletei az egész anyagot a hitelesség aurájával vették körül. Ebben az értelemben a jelenlét-hatások megerősítették a jelentéshatásokat, s az eredeti felvételek anyagi jellemzőinek érzékelése a befogadás szemantikai dimenzióját bátyázta körül. Ezért fogalmazhatott a már idézett hallgató 1969-ben a következőképpen: „A SZER dokument műsora nem az érzelmekre, hanem a józan értelemre hatott és így sokkal nagyobb eredményt ért el, mint a legigényesebb ünnepi szónoklat”.⁶²³

A dokumentumműsorok, amelyek egyszerre építettek a forradalom nyomaira és a hivatalos médiában elhallgatott dokumentumok újdonságértékére, a fiatalabb korosztály számára is hitelesen közvetítették a forradalom történetét. A jelentés- és a jelenléthatások közötti intenzív összjáték alól a hallgatók sem tudták kivonni magukat:

Vagy itt voltak a szabadságharcos rádiók helyzetjelentései és segélykiáltásai.
Sohasem felejttem el a Rákóczi adót. „Itt Rákóczi adó Magyarország, itt Rákóczi adó

⁶²⁰ E beszédből Kasza László is a kellő iróniával idézett egyetértően az 1988-as tüntetések előtt. KASZA László, *Kádár János március 15-ről*, SZER, „Világhíradó”, 1988. március 14. (MTI Hírchívum 1988-2015, Rádiófigyelés)

⁶²¹ A szabadság kapujában 1988: 213.

⁶²² Kádár 1956/1981.

⁶²³ *Opinion on RFE*, Item No. 1977/69., December 31, 1969, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General 1969-73], HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1969-73]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

Magyarország! Szabad Európa München, Szabad Európa München! Segítsetek, segítsetek! A szovjetek bevonultak Dunapentelére. Szétlövik a várost. Könyörgünk segítsetek, segítsetek!” Higgyék el, én nem vagyok egy érzélgős ember, de könnyes lett a szemem.⁶²⁴

A „forradalom narratívája” mindkét korosztály esetében a hallgatók saját történeteként „képződött meg”, nem pedig tőlük idegen, kívülről rájuk erőszakolt konstrukcióként.⁶²⁵ A forradalom autentikusként érzékelt története, amely a múlt jól dokumentált, hihető és meggyőző voltán alapult, nagy inspiráló erővel rendelkezett, s ez tükröződött azokban a kulturális ellenállás körébe tartozó gyakorlatokban is, amelyek a külföldi rádióadók hallgatáshoz kapcsolódtak.

3) A kísértethang testének helyreállítása

1985 októberében egy idős női hang hagyott üzenetet a SZER üzenetrögzítőjén. A történet egyszerre volt jellegzetes és rendkívül szokatlan.

Jó estét kívánok. Most éppen hallgatom a rádióban a Faludy Györgynek a műsorát. Nagyon-nagyon szép emlékeket idéz föl bennem, mert koromnál fogva, amikor én fiatal voltam, az ő verseit legépelve adogattuk egymás kezébe mint egy nagy-nagy ajándékot és örültünk és gyűjtögettük. Nekem elég sok volt így összegyűjtve, de sajnos 1956-ban leégett az egész lakásom. A Ferenc körút és az Üllői út sarkán laktam. Na most ezek a kincseim megszűntek. Na most hogyan lehetne hozzájutni ehhez az egész könyvhöz?⁶²⁶ ([Lásd a 24. számú képmellékletet.](#))

Szokatlan volt, hogy a hallgató ilyen nyílt és közvetlen hangon osztotta meg személyes emlékeit a rádió munkatársaival, ahogy az is, hogy e személyes emlékek az ötvenes évek kulturális ellenállásához kapcsolódtak. Az 1949-ben internált költő verseinek gyűjtése, legépelése és továbbadása ugyanis a magyarországi szamizdat irodalom egyik rendkívül korai példajaként szolgál. A történetben említett lakás lokalizációja – amely a forradalom alatti

⁶²⁴ *Telefonhívások* 72. (Hungarian Service 3 December, 1986), 7.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶²⁵ Vö. Smith 1996: 23-25.

⁶²⁶ *Telefonhívások* 12. (Hungarian Service Október 7, 1985), 2.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Aug – Oct 1985]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

fegyveres harcok egyik legfrekvenciáltabb helyszínét takarta –, megsemmisülésének időpontja és pusztító ténye erősen valószínűvé teszi, hogy a privát szamizdat-gyűjtemény a szovjet intervenció következtében kibontakozó harcok során semmisült meg. Ez az – egyébként a történet háttérében maradó – esemény, amely a hölgyet véglegesen elválasztotta az általa megőrzött kulturális javaktól és lehetetlenné tette azok birtoklását, a szamizdat anyagok sérülékenységre és hosszú távú megőrzésüknek problematikuságára is rámutat.

Másrészt az – ebből a szempontból már jellegzetesnek mondható – történet fényt vet arra a jelentős szerepre is, amelyet a rádió az elhallgatott kulturális produktumok közvetítésében játszott a szocializmus évtizedeiben. A fizikai hordozó beszerzésének vágya azonban egy másik szempontból mutat rá a rádió „kísértethangjának” következményeire. A hang ugyanis, beleértve a rádióhangot is „inkább fluxus és fluidum, mint anyag”.⁶²⁷ A rádióból érkező „kísértethang” szertefoszló, elenyésző „teste” arra készítette a hallgatókat, hogy e testet maguk rekonstruálják fizikailag, s az eseményszerű hangot szilárd fizikai hordozóvá alakítsák. A telefonos hallgatói visszajelzések alapján legalább háromféle „rekonstrukciós gyakorlat” azonosítható.

Először is, a SZER-hez beérkező telefonhívásokból megállapítható, hogy – a rossz vételi viszonyok, technikai problémák miatt, vagy azért, mert lemaradtak az adott műsorról – számos hallgató kérte bizonyos műsorok ismétlését annak érdekében, hogy feljegyezzék vagy magnószalagra rögzítsék őket. Egy női hang például ezt az üzenetet hagyta:

A *Tiltott Irodalom* legutóbbi műsorában hallottam Faludynak azt a versét, ami arról a lehetőségről szól, hogy hazajön Magyarországra, kiadják a verseit. Szerettem volna felvenni magnóra, csak a magnóm bedöglött és szeretném, hogyha ezt még egyszer meghallgathatnám, hogy felvehessem.⁶²⁸

Egy „rég, hűség” hallgató pedig az alábbi kéréssel fordult a rádió munkatársaihoz:

...pár éve ismertették Arthur Koestler „Sötétség délben” című művét. Ha megismételnék azt a részt, amikor a szovjet államvédelmi nyomozó megindokolja,

⁶²⁷ Krämer 2011: 47.

⁶²⁸ *Telefonhívások* 75. (Hungarian Service 23 December, 1986), 1.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

hogy miért van szükség a kirakatperekre. Nagyon megragadott ez a részlet és ekkor nem tudtam feljegyezni és rögzíteni.⁶²⁹

Másodszor, irodalmi művek esetén jóval gyakoribbak voltak azok a hívások, amelyekben a hallgatók az iránt érdeklődtek, hogy nyugati utazásaik során hol tudják megvásárolni az adott kötetet.

Könyvvásárláshoz kérném szíves segítségüket. Münchenbe és Zürichbe készülök utazni és szeretném megvenni Arthur Koestler „Sötétség délben” című könyvét. [...] Münchenben, ill. Zürichben hol kapható meg akár németül, akár magyarul? Melyik kiadás az olcsóbb? Németül melyik kiadónál jelent meg milyen címen? [...] Kérem, ismertessék a rádióban a könyv tartalmát, ill. ha ez már megtörtént, szíveskedjenek közölni, hogy ne várjam hiába a műsort. Csak Önöktől tudok a könyv létezéséről.⁶³⁰

A forradalommal kapcsolatos memoárirodalom is népszerű témának számított:

Másodszor pedig kérem Önöket, közöljék, melyik kiadónál, vagy kiadóknál lehet beszerezni itt Nyugaton az emigrációs magyar irodalom egy-egy művét magyarul vagy német nyelven. Itt gondolnék először: Fónai Jenő „Megtorlás” című alkotására, Kopácsy Sándor emlékirataira, vagy Pongráz Gergely könyvére...⁶³¹

A rádió útmutatásai alapján több hallgató is sikerrel járt, ahogy azt az alábbi hívás is bizonyítja:

Továbbá meg szeretném köszönni azt a tájékoztatást, amit számomra nyújtottak. Nyáron kerestem Bécsben egy könyvesboltot és meg is találtam, és megvettem a magam számára a régóta áhítozott könyveket, amit szerettem volna.⁶³²

A harmadik lehetséges „rekonstrukciós eljárást” a szamizdat kiadványok beszerzése jelentette – igaz, ez jóval kevésbé volt népszerű a hallgatók körében. 1988-ban egy hallgató

⁶²⁹ *Telefonhívások* 52. (Hungarian Service 16 July, 1986), 11.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Jul – Oct 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶³⁰ *Telefonhívások* 68. (Hungarian Service 5 November, 1986), 7-8.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶³¹ *Telefonhívások* 76. (Hungarian Service 7 January, 1987), 13-14.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Jan – Mar 1987]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶³² *Telefonhívások* 129. (Hungarian Service 13 January, 1988), 6.; HU OSA 300-40-14 Box 2 [Telephone calls Jan – May 1988]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

úgy vélte, hogy például Zděnek Mlynář *Prága, 1968* című könyvét, amely egyaránt megjelent hazai szamizdat kiadásban, s az emigráns *Magyar Füzetek* Kiadó jóvoltából Párizsban, egyszerűbb és veszélytelenebb megvenni Nyugaton és hazacsempészni, mint elmenni a kötetet illegálisan áruló magyarországi magánlakások egyikébe, hiszen ezek feltehetően rendőri megfigyelés alatt állnak.⁶³³ A hallgatók körében szokványosnak volt mondható a harmadik hozzáférési módtól, a szamizdat butikoktól való idegenkedés, bár időnként érdeklődtek, hogy hol lehet megvásárolni az AB vagy az ABC szamizdat kiadó termékeit, illetve a legjelentősebb szamizdat folyóirat, a *Beszélő* példányait.

A SZER forradalmi emlékműsorai kapcsán mindhárom kulturális ellenállás körébe tartozó gyakorlat – vagyis a rádióadások rögzítése, a közvetített anyagok nyugaton történő megvásárlása, illetve szamizdatban történő beszerzése is – felbukkant. Magnókészülék segítségével nem okozott problémát a nyugati rádióadók emlékműsorainak kazettára történő rögzítése, másolása, majd továbbadása. 1982-ben, a forradalom 26. évfordulója alkalmából a Magyar Október Kiadó, amely „mindenekelőtt ötvenhat igaz történetét kíván[t]a bemutatni, kiemelve a Magyar Októbert a feledés ködéből és megtisztítva a hamisításoktól”,⁶³⁴ 90 perces magnetofonkazettát hozott forgalomba, amelynek hanganyagát Krassó György a nyugati rádiófigyelők felvételeiből állította össze. A kazetta – bár több száz példány készült belőle és sok helyen másolták is – hiánycikké vált.⁶³⁵

Ennek fényében nem meglepő, hogy 1986-ban több hallgató is felvételt készített a műsorokról, habár nem a legjobb minőségben:

Jó napot kívánok. A következő kérdéssel fordulok Önökhöz egy kisebb csoport nevében. Az évfordulóra adott műsort sikerült rögzíteni ugyan, de a zavar időnként oly nagy volt, hogy a fontos részek nem érthetők.⁶³⁶

⁶³³ *Telefonhívások 163.* (Hungarian Service 7 September, 1988), 2.; HU OSA 300-40-14 Box 2 [Telephone calls Sep – Dec 1988]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶³⁴ *Magyar Október termékkatalógus*, HU OSA 300-40-1 Box 253. [Ellenzék, Kisúgó 1983]; Records of the Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶³⁵ *A magyar forradalom hangja. A "Magyar Október Szabadsajtó" kiadásában 1982-ben, a forradalom 26. évfordulójára forgalomba hozott 90 perces magnetofonkazetta teljes hanganyaga*, „Magyar Október” Szabadsajtó, London – Budapest, 1981.

⁶³⁶ *Telefonhívások 68.* (Hungarian Service 5 November, 1986), 9-10.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

A hallgató által említett „kisebb csoport” tagjai, akik a *Forradalom krónikája* és *A szabadság kapujában* című műsorok ismétlését kérték, minden bizonnyal együttműködtek egymással a műsorok rögzítése során, és az is feltételezhető, hogy a birtokukban lévő anyagokat valamilyen módon megosztották egymással.⁶³⁷

1987-ben újabb telefonhívás érkezett a SZER-hez, amelyben egy hallgató nagy örömmel számolt be arról, hogy a forradalom 31. évfordulójára a rádió emlékműsorai alapján egy 500 oldalas gépírási könyv készült el *A magyar forradalom 1956. Rádiós emlékműsor, történelmi sorozatok a 30. évfordulóról* címmel.⁶³⁸ A gépírási radizdat kötet létrejöttét, amely a telefonhívások fényében a rádióhallgatás kulturális ellenállás körébe tartozó gyakorlatainak teljesen egyedi példajaként szolgált, nagy valószínűséggel megelőzte a rádióadások magnószalagra rögzítése, amely lehetővé tette az anyagok átírását. A rögzítés aktusa és a gépelés befejezése között eltelt esztendő azt a hallatlan erőfeszítést is jelzi, amelyet a hallgató annak érdekében fejtett ki, hogy az adások minden bizonnyal hullámzó minőségű felvételét a számára tartósabb, kiegyensúlyozott minőségű és technikai médium nélkül is visszaolvasható médium, vagyis gépelt szöveg formájában rekonstruálja. Az üzenet rögzítésekor használt jelige kétséget kizáróan erősíti meg, hogy a hallgató a keleti blokkból telefonált.

Legnagyobb számban – beleérve a vasfüggöny keleti és nyugati oldalát is – azok a hallgatók jelentkeztek, akik a forradalmi emlékműsorok hanganyagát kazettán szerették volna megvásárolni.

Az iránt szeretnék érdeklődni, hogy a most leadott 1956. november 1-i Kádár János nyilatkozatot valamilyen módon meg lehetne ismételni? A másik meg az, hogy ezeket az archív dokumentumokat meg lehet-e valahol találni kazettán?⁶³⁹

Hasonló ügyben telefonált egy vélhetően emigráns magyar hallgató Nürnbergből.

⁶³⁷ A rádióadások felvétele Nyugaton is bevett gyakorlatnak számított. Erre példa: 1956 – *Napról napra*. Szabad Európa Rádió, München, 1974., Petőfi Irodalmi Múzeum Médiatára, Saáry Éva hanggyűjteménye.

⁶³⁸ *Telefonhívások 118.* (Hungarian Service 28 October, 1987), 4.; HU OSA 300-40-14 Box 2 [Telephone calls Sep – Dec 1987]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶³⁹ *Telefonhívások 68.* (Hungarian Service 5 November, 1986), 8.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

A kérdésem az lenne, hogy a „Forradalom krónikája” [...] megkapható lenne-e szalagon, magnószalagon? Tehát az egész adás összevágva egy [...] vagy több szalagon [...].⁶⁴⁰

Sőt egy harmadik hallgató az 1956-os „nemzeti felkelésről” készült dokumentumfilmeket szeretne volna megszerezni video-kazettán.⁶⁴¹

Bár a rádió munkatársai a műsor kazettán való kiadását lehetetlennek ítélték,⁶⁴² az emlékműsor iránti nagy érdeklődés és a betelefonálások száma arra indította őket, hogy az emlékműsor anyagának nagy részét könyv alakban is megjelentessék. Az 1988 elején *A szabadság kapujában* címmel megjelent kötetet 24 márkáért vagy ennek megfelelő összegű más valutaért bárki megrendelhetette Franciaországból.⁶⁴³ 1988 szeptemberében, a kötet megjelenése után Láng Júlia a *Hallgatók Fórumában* már a nyugati magyar könyvesboltokba tudta irányítani a rádió 1986-os emlékműsora iránt érdeklődő hallgatókat.⁶⁴⁴

A SZER kiadványára Krassó György is lecsapott. Londonban élő bátyja halála előtt nem sokkal Krassó nyugati útlevelet kapott, s 1986-ban az angliai fővárosban alapított független hírügynökséget – ami nem jelenti azt, hogy lemondott volna a szamizdat-kiadásról.⁶⁴⁵ Miután a SZER kiadványa megjelent,⁸³² Krassó Londonból megszervezte, hogy a kötet a „Magyar Október” Kiadó logójával, gyengébb minőségű papíron, halványbarna-fekete színben, eredeti szedéssel Magyarországon is megjelenjen.⁶⁴⁶ A nyugati kiadvány újranyomásával Krassó a magyarországi szamizdatkiadók bevett gyakorlatát követte. Az eredeti és a reprint szamizdat

⁶⁴⁰ *Telefonhívások 68.* (Hungarian Service 5 November, 1986), 13.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶⁴¹ *Telefonhívások 72.* (Hungarian Service 3 December, 1986), 6.; HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶⁴² *Telefonhívások 121.* (Hungarian Service 19 November, 1987), 11.; HU OSA 300-40-14 Box 2 [Telephone calls Sep – Dec 1987]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12); Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

⁶⁴³ *Levelesláda* (Rajki László, SZER, Hallgatók Fóruma), München, 1988. május 28., (MTI Hírárchívum 19882015, Rádiófigyelés).

⁶⁴⁴ *Válasz a hallgatóknak* (Láng Júlia, SZER, Hallgatók Fóruma), München, 1988. szeptember 24., (MTI Hírárchívum 1988-2015, Rádiófigyelés).

⁶⁴⁵ Krassó a 30. évfordulóra is tervezett egy megemlékezés-kötetet – amelyhez 76 visszaemlékezés érkezett 15 országból, s amelyet részben a SZER is leadott –, de a kötet végül nem került kiadásra. (Csizmadia 1995b: 65.)

⁸³² A kiadvány borítóját Háy Ágnes grafikus, Krassó élettársa tervezte.

⁶⁴⁶ *Magyar szamizdat* (Kasza László, SZER), München, 1988. október 16., (MTI Hírárchívum 1988-2015, Rádiófigyelés).

kiadásnak köszönhetően *A szabadság kapujában* mind Nyugaton, mind Magyarországon beszerezhetővé vált könyv alakban. ([Lásd a 25. számú képmellékletet.](#))

A rádióhallgatáshoz kapcsolódó gyakorlatok során a forradalommal kapcsolatos anyagok a rádió archívumából a hallgatók privát archívumaiba kerültek. E gyakorlatok során a rádióadás anyagai hordozót – s a szöveges átírás eseteiben médiumot is – váltottak. A hallgatók – azáltal, hogy a rögzítés aktusai során keletkezett anyagokat saját privát archívumaikban helyezték el – azt kívánták elérni, hogy az általuk autentikusnak elfogadott múlt időkorlátozás nélkül, karnyújtásnyi távolságban hozzáférhetővé váljon. A magnószalag, a gépirat, a szamizdat kiadás s a nyugaton kiadott könyv szilárd fizikai hordozói garanciát jelentettek arra, hogy a műsor megismételhető, a személyes emlékek előhívhatók, s a forradalom eseményei újra átélhetők legyenek. A forradalom emlékezetének külsővé válása, rögzülése és hordozóinak szétszóródása a felejtésre kényszerítő kádári emlékezetpolitikával szemben az ellenállás szigetszerű mintázatait hozta létre.

4) Következtetések

Míg 1956 harmincadik évfordulója Magyarországon visszarendeződést hozott az októberi események értékelésében és hivatalos közvetítésének retorikájában, addig a SZER nyugatról sugárzott emlékműsorai az ellenforradalmi narratíva hiteles és széles tömegek számára elérhető alternatíváját kínálta. A *Velünk élő történelem* propaganda-adásnak kizárólag a kádárista

politikai elit nézőpontját tükröző narratívája, amely újra elmélyítette a történészi absztrakció, valamint a társadalom jelentős részének személyes emlékei közötti szakadékot, hatását tekintve kontraproduktívnak bizonyult. Ezzel szemben a SZER forradalmi műsorai azért lehettek sikeresek, mert a múltat – a történészi absztrakció elsődlegessége helyett – a személyes emlékezetből bontották ki, azzal az ebben a kontextusban releváns megállapítással összhangban, hogy „a múlt történelemként való megértése eredetileg is már emlékezeti úton történt, amire utólag telepedett rá a történészi absztrakció, amely jótékonyan el is fedte az eredetnek ezt a tényét”.⁶⁴⁷

⁶⁴⁷ Gyáni 2010b: 75. Az idézett mondatot a szerző Patrick Hutton gondolatmenetét követve fogalmazta meg (Hutton 1993).

Az 1956-os események ábrázolását övező különböző stratégiák, valamint a műsorok recepciójának eltérő mintázatai mindenekelőtt a hitelesség megteremtéséért folytatott küzdelem szemszögéből ragadhatók meg. A SZER emlékműsorai esetében a hitelesség megteremtésében a gumbrecht-i értelemben vett „jelenléthatások” játszottak döntő szerepet, amelyek egyaránt gyökereztek a rádió hidegháborús archivációs és információszerzési gyakorlatában, a hang rögzítésének és visszajátszásának médiatechnikai feltételeiben, a befogadók szociális kondicionáltságában és személyes emlékezetében, valamint a műsorok narratív megformáltságában. Ezen elemek együtteséből bomlott ki az a hatás, amely a forradalom újra átélésének a lehetőségét teremtette meg. Míg a *Velünk élő történelem* esetében az archív felvételek csupán a narráció szemléltetőeszközeként funkcionáltak, addig a SZER adásai esetében önálló életre keltek, s újra jelenvalóvá tették a 30 évvel korábbi forradalmat. A rádióhallgatáshoz kapcsolódó gyakorlatok tükrében az is megállapítható, hogy a műsorok rögzítésének gyakorlatát nem csupán a hang fluidum jellege motiválta, hanem éppenséggel a jelenlét eseményszerűsége is, a rádióadások jelenléthatásainak kikerülhetetlen múltkonysága, az, hogy e „jelenléthatásokat nem tudjuk tartóztatni”, mindig „puszta effektusai” csak a jelenlétnek.⁶⁴⁸

A hallgatói visszajelzések egyöntetűsége és nagy száma egy olyan emlékezetközösségre enged következtetni, amely mindenekelőtt a rádió médiuma révén, a rádióhallgatás terében képződött meg. A szocialista médiában uralkodó ellenforradalmi narratíva ellenében a SZER hallgatóinak – vagy legalábbis egy nagy részüknek – a forradalom és a szabadságharc narratívája vált a közös értelmezési horizontjává. A rádióadások propagandisztikus, visszacsatolás nélküli modelljével szemben a SZER üzenetrögzítője megteremtette a replika, a visszabeszélés apparátusát.⁶⁴⁹ A visszajelzéseket beolvasó *Hallgatók Fóruma* című műsor egy olyan interaktív virtuális közösségi teret hozott létre, amelyben a hallgatók egymással is megtudták osztani élményeiket és nézeteiket (mint például a rádiót rágalmazással vádoló és e vádakra reagáló hallgatók esetében). A rádió az emlékműsorok, valamint a hallgatói vélemények artikulációja segítségével döntő szerepet játszott abban, hogy ez az emlékezetközösség körvonalakat öltön és elkülönüljön. Ennek az emlékezetközösségnek a rítusaiként is értékelhetők azok a – vasfüggöny keleti és nyugati felén egyaránt hasonló

⁶⁴⁸ Gumbrecht 2010: 88, 92.

⁶⁴⁹ Horkheimer – Adorno 1990: 149.

formákat öltő – kulturális praxisok, amelyek a múlt hiteles emléknymainak megőrzését, s újra átélésének lehetőségét szilárd fizikai hordozók létrehozásával kívánták biztosítani.

A forradalmi emlékműsorok jelenléthatásainak és a hozzájuk kapcsolódó gyakorlatoknak a magnókészülék volt a legfontosabb médiatechnikai feltétele, amelyhez a hidegháború időszakában egymással ellentétes jelentések társultak. Az állambiztonsági szervek kezében a magnókészülék a társadalom felügyeletének eszköze, az osztályellenség elleni harc fegyvere volt, amelyet a telefonhívások és a privát beszélgetések lehallgatásához használtak.⁶⁵⁰ Ez a felügyelet az egyedi hangok azonosításának technikáival kapcsolódott össze: az NDK Állambiztonsági Minisztériuma, a Stasi például egy több ezer hangfelvételekből álló adatbankot hozott létre, amely az apparátus számára a felismert hangok memorizálásának célját szolgálta.⁶⁵¹ A nyugati rádióadók – mindenekelőtt a SZER – a *reel-to-reel* készülékeket a monitoring-tevékenységükhöz használták. A forradalom időszakában a SZER a hanghullámok által közvetített történelmi eseményeket „hallgatta le” és rögzítette, egy egyedülálló hangdokumentumokból álló adatbankot létrehozva. A forradalom utáni évtizedekben a fogyasztási cikké váló (táskás) magnókészülék, amely a rádióhallgatók számára is lehetővé tette az emlékműsorok rögzítését, valamint a felvett anyagok másolását és terjesztését,⁶⁵² a vasfüggöny keleti oldalán a kulturális ellenállás egyik jellegzetes technikai eszközévé vált. Végezetül a SZER telefonvonalainak végén található üzenetrögzítő, amely 1985-től a legkülönbözőbb hallgatói visszajelzéseket rögzítette és tette lehetővé azok adásba kerülését, a transznacionális kommunikációt segítette. A rádióadó, a magnókészülék és a telefonvonalak segítségével a hangok mindkét irányból többszörösen hatoltak át az Európát kettéosztó vasfüggönyön.

A szocialista médiában hozzáférhetetlen, cenzúrázatlan kulturális javak transznacionális – keletről nyugatra és nyugatról keletre történő – áramlásában a SZER az egyik legfontosabb hídfőnek számított. Míg a SZER – ahogy az köztudott – a szovjet blokkból érkező cenzúrázatlan szamizdat írások visszasugárzásával jelentősen növelte a nem hivatalos anyagok „olvasótáborát”, addig a szamizdat-kiadók módszere – a felvett műsorok rögzítése és terjesztése is – szélesítette és differenciálta a rádióadások anyagainak „részesedési struktúráját” (hasonlóan ahhoz a bevett gyakorlathoz, amelyet a nyugati kiadványok

⁶⁵⁰ Bijsterveld 2013: 113-114.

⁶⁵¹ Bijsterveld 2013: 113-114.

⁶⁵² Vö. pl. A Magyar Október Kiadó *A forradalom hangja* címmel kiadott kazettáját.

szamizdat újranyomása jelentett). A hallgatói visszajelzések az állambiztonság célkeresztjében lévő szamizdatkiadók ellenzéki tevékenységének jóval rejtettebb változatáról adnak számot. A rádióhallgatás során a hallgatók könnyedén hozzájuthattak a szocialista kulturális térben hozzáférhetetlen kulturális javakhoz, anélkül, hogy exponálnák magukat. Bár a Kádár-rendszerben a társadalom nagy része – különösen az ellenforradalomra emlékeztető hivatalos rítusoknak köszönhetően – ódzkodott a nyílt ellenzéki tevékenységtől, a rádióhallgatás privát tereiben az ellenállás rejtett és biztonságos formái alakultak ki.

Az 1956 örökségéért folytatott küzdelemben, amely eladdig többnyire az állampárt dominanciájával zajlott, az 1986-os év jelentős elmozdulást hozott, hiszen az 1980-as évek elejétől aktív ellenzéki csoportok hatóköréhez képest a rádió jóval szélesebb társadalmi közegben hirdette az októberi események forradalmi értelmezését.⁶⁵³ A rádió a leggyengébb pontján, az eredetmítoszában és az arra épülő legitimációs bázisán keresztül támadta a Kádárrendszert. Ha „a Kádár-korszak első igazi győzelme a közös hallgatás együttes felejtéssé változtatása volt,”⁸⁴¹ akkor a SZER érdemének tudható be, hogy az ellenforradalom 1986-os hivatalos emlékezeti rítusával egy időben újra megnyitotta a múlt történeti archívumát, és az ötvenhatos eseményeket újra jelenvalóvá téve hiteles alternatívát kínált a rádióhallgatók tömegei számára. A SZER a hang térben és időben való utaztatásával egyszerre hidalta át Európa vasfüggöny által elválasztott részeit, a múlt és a jelen között eltelt harminc esztendőt, s a kádári amnéziát, amely a hallgatókat a saját személyes emlékeiktől is elválasztotta.

⁶⁵³ A rádióhallgatás, s az ahhoz kapcsolódó ellenkulturális gyakorlatok voltaképpen hatókörét nem könnyű felmérni. Egy becslés szerint 1986-87-ben a felnőtt népesség mintegy 23%-a hallgatta több-kevesebb rendszerességgel a SZER-t, de ennél a hallgatottságnál – hallgatóinak átlagon felüli kommunikációs aktivitása következtében – jóval kiterjedtebb volt a SZER hatása (Hann 1989). A hallgatói visszajelzések tematikai mintázatát figyelembe véve az is megállapítható, hogy 1986-ban talán csak a csernobili események mobilizálták olyan mértékben a hallgatókat, mint a forradalomról készült emlékműsorok. ⁸⁴¹ György 2000: 76.

V. Záró gondolatok

Jelen értekezés arra vállalkozott, hogy esettanulmányokon keresztül kövesse végig a magyarországi szamizdat irodalom történetét a kádárizmus időszakában. Milyen általános következtetések vonhatók le e vizsgálódásokból? Milyen mértékben állítható párhuzamba a magyar szamizdat más szocialista országok független sajtójával? Hogyan jellemezhető az a röppálya, amelyet története során a magyar szamizdat leírt?

A szovjet blokk különböző országainak független könyv- és folyóiratkiadása között vonható párhuzamok alapvetően három tényezőből fakadnak: egyrészt a szovjet blokk különböző országainak hasonló berendezkedéséből és a szovjet típusú hatalomgyakorlásból, amelynek egyaránt része volt az információs monopólium kialakítása és a könyv- és a folyóiratkiadás termékeinek fokozott ellenőrzése; másrészt a transznacionális folyamatok megtermékenyítő erejéből, amely elősegítette a szamizdatok előállításához és terjesztéséhez szükséges technikák és stratégiák szétszóródását és a szamizdat anyagok országhatárokon átívelő körforgását; harmadrészt pedig a szamizdat médiatechnológiai szituáltságából, amely egymáshoz rendkívül közel álló technikákat és gyakorlatokat eredményezett – olykor mindenfajta kölcsönhatás nélkül. Ez utóbbi tényező nézőpontjából szemlélve a szamizdat valóban megismételte a kommunikációtechnológia fejlődésének eredeti folyamatát, amennyiben néhány évtized alatt az orális formáktól a kézírás és a másolás, majd a sokszorosítás alternatív formáin keresztül eljutott a nyomtatás műveleteiig.

E kommunikációtechnikai fejlődés lenyomatai – halványabb vagy erősebb kontúrokkal ugyan, de – valamennyi szovjet blokkba tartozó ország nonkonformista kultúrájában megtalálhatóak. Elég e helyütt emlékeztetni rá, hogy az írógéppel való sokszorosítás módszere nemcsak a szovjet és a csehszlovák szamizdat kultúrájában volt meghatározó, de az ezen a technikai szinten gyorsan túllépő lengyel szamizdat kezdeti fázisában is magától értetődőnek számított. Magyar viszonylatban ezt a modellt képviselte a *Szétfolyóirat* elnevezésű underground lap, amelynek mediális identitását az írógép segítségével történő előállítás, az alacsony példányszám, a szűk körű és rizomatikus terjesztés, az ár és más bibliográfiai adatok hiánya, a textuális változékonyság és az olyan szerepek összekapcsolódása jellemezte, mint az olvasóé, az íróé, a szerkesztőé, a másolóé és a terjesztőé.

Magyarországon az 1970-es éveknek az írógép és az indigó apparátusára épülő szűk második nyilvánossága az 1980-as évek elején jelentős strukturális változásokon esett át, és a modern nyomtatás kultúrájához közeledett. E mögött a lengyel szamizdat által gyakorolt hatás állt, amely az 1980-as évek elejétől fogva jóval fejlettebb szintre lépett: az előállítás, a

sokszorosítás és a terjesztés folyamatai elváltak egymástól, a szerepek differenciálódtak és az anyagok példányszáma növekedett. A transznacionális diffúciónak köszönhetően a lengyel szamizdat technikák és ellenzéki stratégiák a magyar ellenzéki körökben is gyökeret vertek, sőt a demokratikus ellenzék tagjainak közvetítésével a *ramka* nevű lengyelek által kifejlesztett technika a romániai magyar kisebbség körébe is eljutott.

Bár a szamizdat szovjet találmányként lett elkönyvelve, a manapság szamizdatként számontartott mediális formák sok esetben nem voltak egyenesági leszármazottai a Szovjetunióbeli második nyilvánosság formáinak. Azon túl, hogy egymáshoz nagyon hasonló kezdeményezések számos esetben egymástól teljesen függetlenül jöttek létre, a transznacionális kapcsolatok vizsgálatának eredményei arra világítanak rá, hogy a szovjet blokk országainak bizonyos kezdeményezései és nonkonformista/ellenzéki csoportjai közötti kölcsönhatások jóval bonyolultabbak voltak egy olyasfajta elterjedésnél, ami a központból a perifériák felé tartott. A lengyel szamizdat például sokkal inkább táplálkozott a saját hagyományaiból, mintsem nemzetközi minták alapján szerveződött volna, a hatása ugyanakkor egyértelműen nemzetközi kiterjedésű volt.

Ahogy arról a bevezetőben szó esett, a szamizdat értelmezésének egyfajta kliséjévé a hivatalos publikációtól elvágott művészek „Gutenberg előtti korszakba való visszavetettsége” vált. Ez a klisé azonban könnyen cáfolható – elég csak Szentjóby *Szétfolyóirat*ban megjelent művére gondolni, amely az underground publikációs stratégiájára rámutatva parodisztikus módon játszotta újra a nyomtatás folyamatát és mutatta fel a kézírással nyomtatott betűk paradoxonát. A nagy léptékben egyenletesnek tűnő kommunikációtechnológiai fejlődés során azonban, amely a szóbeliség felől az íráson át a nyomtatás felé vezetett, gyakran megfigyelhető a különböző írástechnológiák összefonódása és kölcsönhatása, nem beszélve arról, hogy az egyes kommunikációtechnológiai stációk – például az „orális szamizdat”⁶⁵⁴ és a gépelt szamizdat – gyakran egymás mellett, egymást kiegészítve voltak jelen. Magyarországon ezt a *szürke zóna* széles kiterjedése és „vonzereje” is ösztönözte, hiszen a hatalom által a hivatalos szféra periferiáján megtúrt kezdeményezések nagyfokú rugalmasságról és mediális alkalmazkodóképességről tettek tanúbizonyságot annak érdekében, hogy korlátozott nyilvánossághoz jussanak.

⁶⁵⁴ Szilágyi Sándor az 1978-1985 között magánlakásokban szervezett Hétfői Szabadegyetemeket a „szóbeli szamizdat fórumaként” határozta meg. Szilágyi Sándor 1999: 7.

A magyar szamizdat sajátosságai mindenekelőtt a Kádár-rendszer természetéből és az ország geopolitikai adottságaiból fakadtak. A szovjet térség keleti országaihoz képest a Magyar Népköztársaság nyugat felé jóval nyitottabb ország volt, ami megkönnyítette az információhoz való hozzáférést. Az 1956-os megtorlások után a hatvanas évek enyhülést hozó légköre – a nyugati kapcsolatokkal kiegészülve – olyan információs környezetet eredményezett, amely szemben a térség elszigeteltebb országaival nem tette szükségessé alternatív információs hálózat – vagyis a szamizdat második nyilvánosságának – kiépítését. 1956 emlékezete ugyanakkor a kádárizmus egész időszakát meghatározta. A Kádár-rendszer valósága – amelynek döntő elemét képezte a szovjet intervenció és a kádári megtorlás tapasztalata – jó ideig elfojtotta az ellenzéki magatartásformákat, amelyek csupán egy újabb, 1956-os tapasztalatokkal nem rendelkező nemzedék színrelépésével éledtek újra az 1970-es években. Az 1980-as években a nyugati hitelektől és gazdasági kapcsolatoktól egyre erősebben függő ország vezetése nem alkalmazhatott kemény repressziót, aminek eredményeképpen a többi szocialista országhoz képest Magyarországon a kemény diktatúra lágyabb formája jött létre.

Kétségtelen, hogy a magyar szamizdat térnyerése, technikáinak fejlődése, stratégiáinak tudatos kiszélesítése a rendszerváltáshoz vezető folyamatoknak is egyfajta tükré volt. Milyen kapcsolat tételezhető a demokratikus átalakulások 1989-es hulláma és az államszocializmus második nyilvánossága között? Vagy provokatívabban fogalmazva: hozzájárult-e a szamizdat a rendszerváltáshoz, és ha nem, akkor mennyiben? A történészek egy része azon az állásponton van, hogy 1989-ben „a kontinens sorsát egy előre meg nem tervezett és előre pontosan meg nem jósolható politikai folyamat alakította, amely [...] többféle végkimenetelt is eredményezhetett volna”.⁶⁵⁵ Ebben az értelmezésben az átalakulások „merész lépések sorozataként” foghatók fel, ami „olyan következményekhez vezetett, melyekre azok, akik a tetteket végrehajtották, eredetileg maguk sem számítottak”.⁶⁵⁶ Ebben a kontextusban nyilvánvaló, hogy a szamizdat önmagában nem váltott rendszert.

Az állami információs monopólium megtörése, az állampolgári bátorság és aktivitás erősítése szempontjából azonban a szamizdat jelentős szerepet játszott. Először is alkalmas volt arra, hogy a rendszerváltást megelőző évtized(ek)ben társadalmi struktúrákat hozzon létre, azokat egybentartsa és magatartásformákat kínáljon azok számára, akik elégedetlenek voltak a rendszerrel. Másrészt a szamizdat különböző léptékű információs hálózatokat hozott

⁶⁵⁵ Borhi 2015: 414.

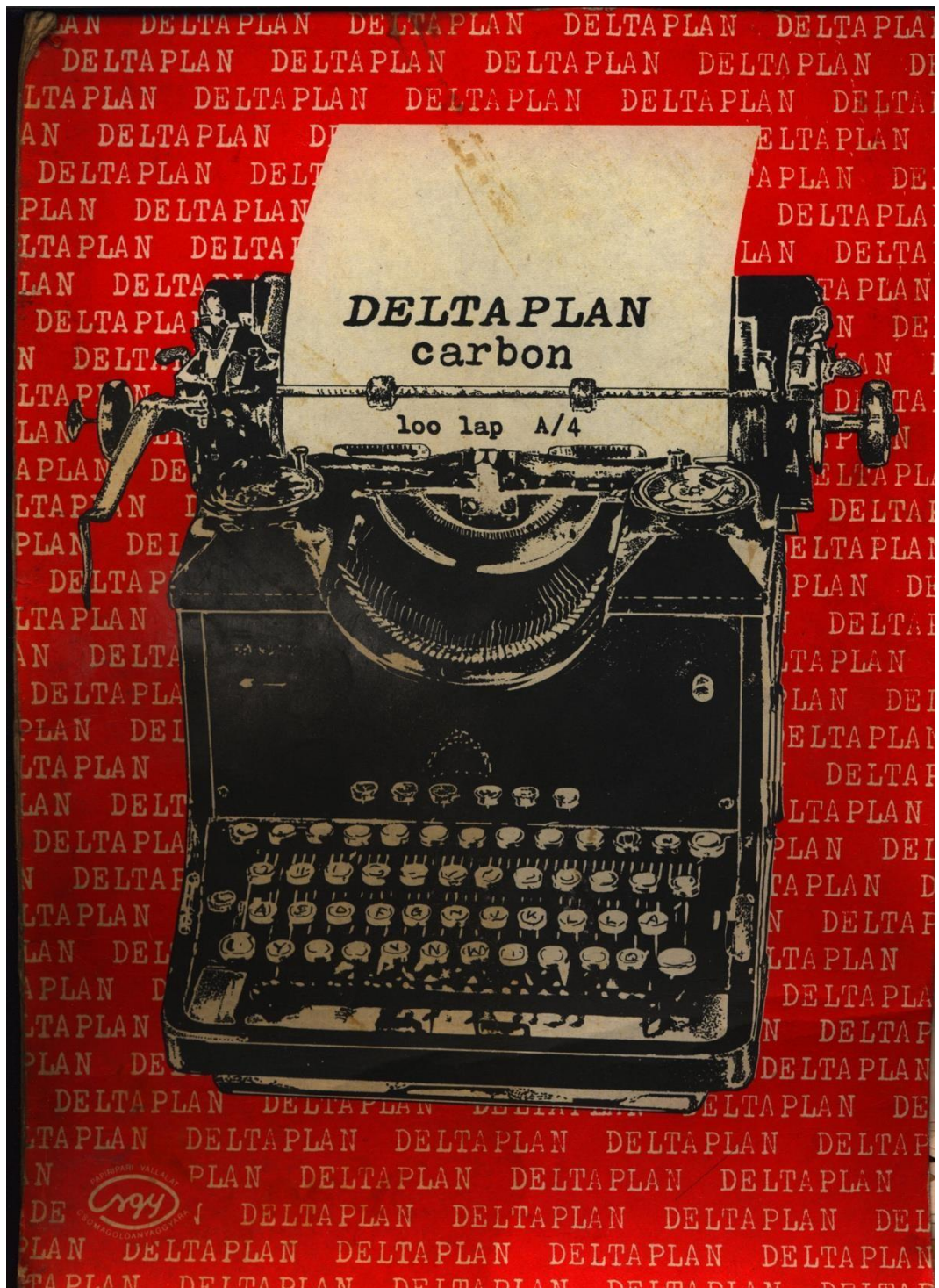
⁶⁵⁶ Borhi 2015: 411.

létre, amelyekbe egyaránt beletartoztak a lokális vagy regionális hálózatok, a szocialista országok különböző ellenzéki csoportjai közötti, valamint a vasfüggönyön keresztül létrejövő kötelékek. A szamizdat transznacionális keringése hozzájárult ahhoz, hogy egy kelet-európai alternatív nyilvánosság jöjjön létre és ezen keresztül bizonyos eszmék – például az erőszakmentesség vagy az új evolucionizmus – széles körben elterjedjenek. A szamizdat továbbá műhelyeket hozott létre, amelyek keretei között politikai programok megfogalmazása is lehetővé vált, és felületet kínált ahhoz, hogy ezek a programok a szélesebb nyilvánossághoz is eljussanak. Ily módon a szamizdatban megjelent szövegek – tanúbizonyságok, elemzések, ajánlások stb. – párbeszédet kezdeményeztek a hivatalos diskurzussal, lépéskényszerbe hozták a politikai döntéshozókat és nyomást gyakoroltak a hatóságokra. Az egyre erőteljesebb válság kezelésére így több javaslat is született, ami már egy korlátozott pluralizmus és a nyilvánosság kiszélesedése felé mutatott. Ezeket a különböző aspektusokat számba véve a szamizdat olyan tényezőként ragadható meg, amely – több más tényezővel összekapcsolódva – hozzájárult a rendszerváltás politikai és állampolgári légkörének kialakításához. Nem véletlen, hogy egyes sajtótörténeti munkákban a szamizdat nem az 1945-1989 időszak történetébe ágyazódik, hanem a rendszerváltás történetéhez kapcsolódva kap helyet.⁶⁵⁷ Az ilyesfajta megközelítések kimondatlanul is arra a párhuzamra – és bizonyos esetekben kontinuitásra – helyezik a hangsúlyt, amely a kommunizmus időszakának cenzúrázatlan szamizdat kiadványai és a demokratikus berendezkedés független sajtótermékei között állt fenn.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szamizdat megfosztható volna az egypártrendszer diktatórikus kontextusától. Sőt, amennyire a szamizdat a független demokratikus sajtótermékek előképeként a rendszerváltás történetéhez tartozik hozzá, legalább annyira hozzátartozik a diktatúrához is. A diktatórikus viszonyok képesek hatványozott értékkel felruházni a szamizdat nehéz körülmények között gyakorolt erőnyeit – beleértve a kritikus gondolkodást, az állampolgári felelősséget és aktivitást, a meggyőződés és a vélemény vállalását. Éppen ezért a szamizdat, amely az ellenzéki és a kulturális ellenállás gazdag és rendkívül sokszínű mintázatait hozta létre a szovjet blokk országaiban, joggal követel magának helyet a korszak emlékezetében, s ezen túlmenően mind az egyes poszt szocialista országok, mind a kelet-európai térség, mind a közös Európa kulturális örökségében.

⁶⁵⁷ Buzinkay 2016: 913-919.

Képmelléletek

1. Írógéphez használt indigópapír csomagolása (Forrás: Vera & Donald Blinken Open Society Archives)

nr 100

4 X 1984

TELEGRAM DO REDAKCJI TM

W związku z ukazaniem się 100-ego numeru Tygodnika Mazowsze serdecznie podziwiamy jego Redakcję. Wysoko i cennie i stale wykorzystujemy informacje i komentarze zamieszczane na łamach Tygodnika Mazowsze. Życzymy Tygodnikowi Mazowsze i całej podziemnej prasie jak najuzytecznego wyjścia z podziemia w wolnej i niepodległej Polsce, a tymczasem życzy i działania wbrew prześladowaniom policyjnym. Paryż, wrzesień 84 "Kontinent", "Russkaja Mysl"

Solidarność

TYGODNIK MAZOWSZE

"Solidarność" nie da się podzielić ani zniszczyć – Lech Wałęsa – I KZD

TM – WYWIAD Z SAMYM SOBĄ

Pytanie: Uważa się Was za półoficjalny organ TKK. Jesteście gazetą czy organem?

Odpowiedź: W pierwszym wydaniu przez nas numerze była rozmowa ze Zbysławem Bujakiem. Zbyszek powiedział, że właściwie jedynym naszym zobowiązaniem wobec władz regionu jest drukowanie oficjalnych dokumentów RKW. Co do reszty – mamy wolną rękę. A jak to się stało, że zaczęliśmy być odbierani jako organ? Do nas tylko Mazowsze, ale i TKK? Może dlatego, że się regularnie skarżymy, może dlatego, że TM szybko dostaje oficjalne dokumenty i rozchodzi się po całym kraju? Nie śmiejmy się, że może dlatego, że jesteśmy ludźmi z lepszych pól.

– Nie mamy poczucia, żeby TKK, RKW czy Bujak mogli nas cokolwiek nakazać. Istotne jest natomiast to, że chcemy być wobec nich lojalni. Zresztą a propos podejrzeń o wewnętrzny cenzur, osiągnęliśmy ostatnio z RKW kompromis: jeśli któryś z członków RKW napisze wiersz, który nam się nie spodoba, to go nie opublikujemy, chyba że będzie w tej sprawie uchwała RKW lub będzie to ich drobiazgowość. Za to oddaliśmy im stałą rubrykę. Za teksty nie sygnowane przez RKW odpowiada wyłącznie redakcja, no i oczywiście autorzy.

– To krępujące być organem. Chyba nie uważa pan, że ludnie odbierają nas jako organ, jesteśmy ostrożniejsi. Nie dość długo w teście redakcyjnej leżała krytyka TKK – gdyby nie pospolicie się z rolę nieoficjalnego organu – pewnie by się ukarała. Z naszych stron: dostaliśmy list do redakcji o tym, że kierownictwo podziemia powinno się ujawnić. I zastanawiamy się, czy opublikowanie go nie byłoby odebrane jako intencja Bujaka, że to on ma się ochotę ujawnić, chociaż jest to po prostu ciekawy list.

– Ci sami czytelnicy, którzy chcieli, żeby było to żywe i ostre, wpadają w panikę i lekkość się choć odrobnie wstrzymują z monotonna i słusznego standardu.

Pyt.: Czy nie jest przypadkiem tak, że niektórzy zdecydowanie, jasnego komentarza. To oś krytyki wobec TMu: nie słuchacie – więcej niż między wierzeniami – swojego politycznego punktu widzenia.

Odp.: Nie każdy lubi deklaracje. Dla mnie natura jest tak czysta, że wykładanie jej byłoby czymś absolutnie przystojnym i całkowicie niestrasnym. Chyba że zachodzi nowy fakt polityczny i trzeba się do niego uświadczać. Po zawieszeniu stanu wojennego natychmiast wyrażnie się zdezaktywaliśmy, że będziemy kontynuować dzień po dniu, po prostu, wydawać, konspirować.

– TM nie napisze więcej niż ludzie wymyślą, bo słowem jest bardziej medium niż trybuna. To jest też kwestia temperamentu ludzi, którzy zabrali się w tym zespole – bardziej się czujemy przekazywaniem informacji czy opinii niż grupą, która je tworzy. Kiedy zastanawiam się nad tym, co robi Tygodnik, odpowiem brzmie: opisuje rzeczywistość najgłębiej jak potrafi.

– Pretensje do TMu są w gruncie rzeczy pretensjami pod adresem TKK, że zbyt rzadko zajmuje stanowisko i że w wypadkach przypadków jest to stanowisko dość oczywiste.

Pyt.: Tekstami wszyscy są wielką polityką. Dlatego jest ona w TMu nieobecna?

Odp.: Defekt polega na tym, że chyba tu w Polsce nie ma rozwiązywania politycznego. My w końcu mamy dotarcie i do niekwestionowanych i do doli publiczności. Jeśli oni nam nie dają tych ważnych tekstów programowo-politycznych, o które chodzi czytelnikom, to chyba o czymś świadczą.

– W TMie nigdy nie była rozważana np. koncepcja, która co jakiś czas wraca w dyskusjach, mianowicie koncepcja katolickich zwyczajów zawodowych. Wiadomo, że zaangażowani w to są dość poważni ludzie, ale wiadomo, że jest w tym coś, czego lepiej nie ruszać. I nie zastanawiamy się nad tym: zleżał się termin zmienienia zakazu tworzenia utworów o jedynym celu: w zakładzie. Nie wiadomo właściwie, jaki miały być nasz stosunek do tego, co mieliśmy robić. Rzeczywiście, sporo jest takich rzeczy, o których nie mówimy.

– W sytuacji, kiedy mamy poczucie, że nie ma dobrego rozwiązania politycznego, pozostaje postawa moralna, a ona pewnie rzeczy uniemożliwia. Zabłokowała np. negocjacje w sprawie jedyności czy w sprawie czasu sprawy występowania do nowych związków. Były wtedy koncepcje, że należy do nich wchodzić i je opisywać. TM w ogóle nie miał tego pojęcia, byliśmy zdecydowanie za bojkotem, przede wszystkim z powodów moralnych. Kiedy giną ludzie, nie idzie się na współpracę z władzą. Poza tym mamy niechęć do propozycji całkowitej normalizacji społeczeństwa – skłono w powietrzu, że bojkot będzie powszechny. Może przewidziano miłość w kategoriach wielkiej polityki, ale obojętnie trzymamy się tego, co powiedział Stojanowski: kiedy nie wiesz, jak się zachować, zachowaj się przyzwoicie. Już wiele razy w tym kraju najbardziej realistyczne polityczne okazywały się kryteria moralne.

Pyt.: Wychyłam u Was niechęć do komentarzy i interpretacji.

Odp.: Bo teraz jest czas informacji. To jest nasza kalendarzowa praca: wżanie tych wszystkich nitek, utrzymywanie kontaktów, zdobywanie własnych informatorów, rozmyślanie ludzi po całej Polsce, kiedy coś się dzieje. Ale chociaż mamy taką natkę, to przecież żyjemy w takich czasach i w takim kraju, że w każdej chwili wszędzie coś się może zdarzyć. Jak są warunki podziemne i tak mamy te informacje stosunkowo szybko.

– Niestety, wielu bardzo ciekawych wiadomości w ogóle w TMie nie zamieszczamy, bo są już nieaktualne. Z ogromnym opóźnieniem dochodzą prowincjonalne biuletyny z jeszcze bardziej opóźnionymi informacjami. Np. dokumentację tego, co działo się w czasie wyborów, zamieściliśmy dopiero we wrześniu.

– Oczywiście, nasze informacje są bardzo wyrzutowe. Ale w naszym przekonaniu stanowią wierzchołek góry lodowej albo – mówiąc językiem socjologicznym – reprezentują szczyt zjawiska. Mamy upodobanie do realności, w TMie jest mniej jakichś ogólnych, i znacznie więcej konkretnych przykładów. Zamiast mówić o werwaniu i apele, wolimy wyłazić informacje o inicjatywach do korygowania.

– Często się zastanawiamy, na ile Tygodnik daje słuszną obraz rzeczywistości. Faktycznie jest tak, że jesteśmy skoncentrowani na pewnych wydarzeniach: na działaniach opozycyjnych, represjach, na powrocie realnego socjalizmu, wreszcie na wszystkim, co daje się znaleźć w prasie cenzurowanej. Zatrucia nam się, że nieproporcjonalnie dużo miejsca poświęcamy represjom, że z tego wychodzi nystrologia, że ludzie żyją czym innym. Chodzi nam nie tylko o to, że informacje o represjach pełnią pewną funkcję ochronną. Historia powstania już była anonimowych ofiar, że ludzkiem, który cierpi, należy się przeczyszczenie to, żeby o nich napisać.

Pyt.: Jak nakład na TM?

Odp.: Sami tego do końca nie wiemy. Tygodnik drukuje się w wielu miejscach, nie tylko w Warszawie. Z wszystkich drukarni wychodzi łącznie ok. 40 tys. egzemplarzy, może więcej (niektórzy, nie podają wakacji – wtedy nakład dramatycznie spada). Ale zasięg jest znacznie szerszy, bo przedrukowuje nas, nie w całym oczywiście, prawie regionalna i czytaj "wrocie rozgłoszone".

Pyt.: Rozumiem, że chcecie w tym miejscu podziękować Najderowi za czytanie TM.

Odp.: Oczywiście też nam trochę zamęcił w głowie i trochę się bole powstrzymać, tak straszą Verbiu, ale mówię: dziękujemy dyrektorowi Radia Wolna Europa, Zdzisławowi Najderowi za rozpowszechnianie tekstów TM.

Pyt.: Wskazując na problem?

Odp.: Mówię z czasem taki, że chociaż jesteśmy redakcją, prace redakcyjne to są właśnie 100% naszej działalności. Reszta to jużowy błąd konspiracji. Te wszystkie nadzwyczajne środki, ostrożności, zabezpieczenia, biurowa, to że nie są korzystne z telefonem, że się nie można porządnie zebrać itd., itp. Właściwie naszym czasem podziemia załatwiamy benzyny, skrzynki, lokal, komunikowanie, kontakty z podziemiem, różne pomysły, które z tego wszystkiego wynikają. Na dłuższą metę jest to mało zabawne i mało twórcze. Wszyscy w Polsce coś załatwiają, żeby żyć, ale my mamy tego wyjątkowo dużo. Coraz więcej naszych kontaktów to kontakty w jakimś sposób konspiracyjne, ponieważ nie mamy czasu na inne. Zaczyna się mieć poczucie fatalności. Robimy to już trzy lata, mamy chwilę leku, my się wyczerpiemy, a czy to tak naprawdę kogoś obchodzi? Wzrost obok nie tworzy się jakiejś nowej rzeczywistości.

– Inaczej to wyglądało na początku, kiedy wydawało się, że będzie to bieżące życie. Wtedy było dużo, Tygodnik czas mija, ktoś robi doktorat, ktoś wyjechał na stypendium, zostali się młodzi daleko. I trzeba się jakoś wpaść w to normalne życie. Wtedy mamy swoje zawody, i nikt z nas nie chce z nich zrezygnować. Ale nie może być tak, że dla każdego w każdej chwili Tygodnik jest priorytetowy. Nasz czas nie chce być zawodowym rewolucjonista, a wielu powodów nie chce. Z drugiej strony nastąpiła pewna profesjonalizacja, stabilizacja, normalizacja podziemia. Podziemie ma teraz bezpowrotnie wstrząs, znowu jest na początku stanu wojennego, kiedy każdy konspirator, został ludźmi zaskoczonymi na 60, były jednak powściągnięte dotychczasowi, którzy się nie przesłuszali i nie zniechęcili.

– Może się wypaść, że się w czymś zmieniło, to że nastąpiła normalizacja – nie ma trudu, należy być i sobie życzeli – jest zjawiskiem pozytywnym. Zaczynamy po prostu pracować w konspiracji poniekąd normalnie.

Pyt.: Jak to się stało, że ciągicie przez 100 numerów bez grubszej zmiany?

Odp.: Po pierwsze dlatego, że mamy szczęście. Tam w niebie ktoś o nas myśli, to nie ulega dla mnie wątpliwości. Po drugie – jesteśmy ostrożni. Mamy normalnie ostrym zabezpieczeniem, skrzynki, iluzji itd. Absolutnie nie korzystamy z telefonem. Oczywiście nie można wpaść w paranoję, ale to stało się trochę naszą drugą naturą: porządnie się rozprzeć, niewinnie wyglądać, uważnie się zachowywać. Decyduje jednak dobre ludzi. Mamy instynktowny leś przed ludźmi, którzy są zbyt bufonowaci, zbyt odważni, zbyt mało obawiają. Parę razy zastanawiamy się o jakim wypadku, były przeszło chwila, może, może, może o nas wiedza i żadna nas nie popsuła, co do wody nie trafia szczęście, słychać infekcji w doborze ludzi. Poza tym trenujemy tych, którzy przyjeżdżają do pracy i żeby ich oświecić przeprowadzamy makiety kryn obcowania z ubiekim – rodzaj psychodramy.

– Ale oczywiście cały czas się boimy. A że człowiek ma określoną wytrzymałość psychiczną, śmiejemy się z różnych naszych strachów. Mamy takę tendencję, żeby sytuacje groźne przekształcać na śmieszne.

– Chcemy jeszcze podziękować gospodarzom, którzy nas poczęli i tożność. To wpaść ludzie, podtrzymują naszą wiarę w człowieka. Wzięta naszą indyktu to nie jest ten frukt. Nie mamy nigdy czasu nawet żeby z nimi porozmawiać. Bagażujemy, hałasujemy, palimy papierosa. Trzeba go nas wstrząsnąć parę dni. Informacja dla policji w redakcji sami palące. Niekładnie.

– I tak dobiegamy do optymistycznego końca. "Pawlica" to pękła krawa przeciwieństw ludzi, po prostu druga Japonia. Ale gdy wynurzamy się na powierzchnię, ogarnia nas zniechęcenie. Na powierzchni nie jest tak przyjemnie.

2. A Tygodnik Mazowsze ünnepi, 100. száma (Forrás: Encyklopedia Solidarności, encysol.pl)

4 tygodnik mazowsze nr 91
DO URN – NIE! CHCESZ RZĄDÓW PAŁEK, WIEZIEN I GŁODU, BOJKOT KRZEPY
GŁOSUJ NA SIĘ PRZEWODNIĄ NARODU

RADA TO SERCE
W ORGANIZMIE MIASTA

Kowary, woj. jeleniogórskie, 10 V, godz. 17. Obszerna stołówka Fabryki Dywanów. Zebranie konsultacyjne 12-tygodniowego społeczeństwa Kowar z kandydatami na radnych miejsko-gminnych i wojewódzkich. Na sali 63 osoby: 59 kandydatów i 4 przedstawiciele administracji. Przewodniczący Miejsko-Gminnej Rady PRON otwiera zebranie: "Nie zdarzyły się dotychczas żadne krytyczne głosy pod adresem zarządowanych kandydatów. Oznacza to, że wyłoniliśmy właściwe osoby". Mówi jeszcze, że rada to "jakby serce w organizmie miasta" i że jest to już trzecie, ostatnie spotkanie z wyborcami.

Ktoś półgłosem zwraca uwagę, że na sali nie ma wyborców. Po chwili ktoś inny wyjaśnia wątpliwość: "I tak tylko połowa z nas zostanie wybrana, więc druga połowa może być uznana za wyborców, zresztą – występy jesteśmy w porządku". Jeden z kandydatów z satysfakcją stwierdza na boku: "No, to przynajmniej nie jestem sam. To już moje trzecie spotkanie. Na pierwszych dwóch byłem zupełnie sam, w ogóle nikt nie przychodził, nie wiem, może mnie nie prowadzą".

Tymczasem lektor kończy czytać ordynację. Sekretarz PZPR odczytuje listę kandydatów, przewodniczący upewnia się jeszcze, że nikt z obecnych nie zgłasza zastrzeżeń do żadnego z nich. Konkludując, że wobec tego zostali zaakceptowani. Zamyka zebranie.

(Fragment artykułu "Szukać wyjścia, przy opadłej ręce" napisanego do druku w "Stowie Powszechnym". Publikujemy bez wiedzy i zgody autora).

POZNAJEMY SYLWETKI
NASZYCH RADNYCH

Wielod wytypowanych przez PRON z ZM Ursus kandydatów na radnych do DRN Ochoza znalazł się inż. H. Bolimowski, pracownik pionu inwestycji.

NIE TŁUMACZ SIĘ, STRACIEM, NIE WYKRĘCAJ BIDA
GŁOSUJĄC ZA NIEWOLĄ POTWIERDZASZ, ŻEŚ GNIDA JARUZELSKI DO URNY

"ROBOTNICZE" PLENUM "ROBOTNICZEJ" PARTII

Kiedy partia nosząca nazwę robotniczej urzędza po raz pierwszy w swojej historii plenum poświęcone klasie robotniczej – coś jest nie tak. Nie pomogło przeniesienie obrad do Łodzi ani zaproszenie bezpartyjnych przedstawicieli klasy rządzącej: nie dało się ukryć, że w Łodzi stała się wyłącznie związkami zawodowymi sprawującymi władzę, zwołanym głównie z wołoskich nacjonalistów, aparatczyków wszelkiego rodzaju i ich rodzin. Po cóż więc plenum? Zwłaszcza, że poza dość rzeczowy referatami wicepremier Szpalajdy, ukazującymi całą beznadziejność sytuacji gospodarczej, nie padła tam ani w referatach, ani w dyskusji żadna nowa myśl.

Po pierwsze, jest to dalszy przejaw teatralizacji życia publicznego. Im bardziej znika z powierzchni rzeczywistości życie polityczne, tym częściej się gawdzi.

Po drugie, klasa robotnicza jest najsłabszym przeciwnikiem tego reżimu i zdobycie w niej wpływu jest sprawą żywotną dla partii. Tymczasem z wpływami kruchło, i zdobycie wódzów młodej generacji, w wielkich centrach przemysłowych. Stąd właśnie taki nacisk na uchwalenie na "utrwalenie robotniczego charakteru partii".

Po trzecie, wreszcie, chodzi o doradczą cel przedwyborczą. Największego bojkotu trzeba się spodziewać właśnie w ośrodkach robotniczych. PZPR stara się więc uniknąć paradoksalnej sytuacji, że "robotnicza" partia najmniej zbierze głosów na robotniczym atak na prywatną inicjatywę jako sprawczyńnię wszelkiego zła. Ta demagogia socjalna, od której aż gęsto było w wystąpieniach na plenum, ta gra na niskich instynktach zawiści i zazdrości zastępuje ją narazie wszelką ideologię i wszelkie programy.

"NA NAS SYPIĄ SIĘ KLAMSTWA, LECY MY IDZIEMY Z PRAWDĄ"
wypowiedzi uczestników XVI Plenum KC PZPR

Budujemy państwo silne, praworządne i sprawiedliwe. Nasz naród jest wielki i mądry, hardy i pracowity. Nasza ojczyzna jest bogata i zasobna. Ryzyko gospodarcze nauczyło nas radzić sobie w trudnej sytuacji. Z socjalizmem wiąże się skok cywilizacyjny polskiego społeczeństwa. Jako dwuzadaniowcy, ludzie łączący pracę w przemyśle i rolnictwie są z tego dumni. Uważam, że przykładem nieuchemiatycznego myślenia i działania, szukania nowych dróg przezwyciężenia niełatwych problemów może być nasze dzisiejsze plenarne posiedzenie. To raz pierwszy w historii Polski hegemonizacja klasa nie wykorzystuje nikogo. Obecnie jest ogólnym klasowym. Bołaczki i uciążliwości dnia codziennego robotników są przedmiotem troski naszej partii. Deklaracja wyborcza PRON jest na dziś i na jutro programem, który akceptuje znakomitą większość naszego społeczeństwa.

Są siły, które usiłują zapchnąć nasz kraj z jedynie słusznej drogi budownictwa socjalistycznego. Od początku 1982 r. Francuzów na budowie nie ma, wykorzystując nasze trudności opublikali Polacy. Latami 1980-81 spowodowały spustoszenie w procesie upowszechniania kultury, teraz stopniowo naprawia się skutki tego. Nie potrafimy zmusić do pracy wszystkich młodzieńców, pijaków,

kombinatorów i cinkciarzy, którzy uważają socjalizm za marne i nieba na pustyni. Często spotykam się z pytaniem, dlaczego tak trudno wdrożyć w życie to, co mówi KC, a w jego imieniu tow. Jaruzelski. Mam świadomość faktu, że to tylko pół prawdy. Wobec tego powstaje pytanie, gdzie szukać tej drugiej połowy. Myślę, że w części odpowiedzi tkwi w idei Inspekcji Robotniczo-Chłopskiej (dotychczas cytaty z referatów i dyskusji, za "Trybuną Ludu" nr 132-134).

Ktoś z niemałego tłumu pyta, czy robotnik za osiem godzin pracy może utrzymać czteroposobową rodzinę. Wygląda się dyskusja. Minister uważa, że jeśli ojciec rodziny chce, aby żyło się jej lepiej, powinien pracować więcej, szczególnie młody.

Ryszarda Zakrzewskiego (HIL) już od szóstej rano obiegali koledzy z pierwszej zmiany. – Jak to naprawdę było na tym Plenum, czy to prawda, że robotnicy rozmawiali bezpośrednio z ministrami, z członkami rządu, że można wreszcie powiedzieć o wszystkim, co się myśli i co się nie podoba? Nie wszyscy chcą walczyć, że nastąpiły nowe czasy w decydowaniu o przyszłości (z komentarzy "TL" nr 132 i 134).

ciąg dalszy ze strony 3

Kto broni autonomii uczelni? Senat Politechniki Warszawskiej odrzucił 23 V wniosek samorządu studentów o zajęcie stanowiska w sprawie unieważnienia wyborów rektorów na trzech uniwersytetach (25 głosów za, 1 przeciw, ale aż 47 wstrzymujących się). W odpowiedzi 73 delegatów reprezentujących 1700 pracowników administracyjno-technicznych PW wystosowało do Senatu list wyrażający rozczarowanie postawą tego gremium: "Szczególny niepokój budzi niechęć ludzi nauki do ochrony podstawowych zasad własnej samorządności".

Tania siła robocza. Grupa dyrektorów i naczelników z Ministerstwa Sprawiedliwości budowała sojusz przyjacielom domki wypoczynkowe i dacz, wykończając z tego pracę więźniów. W maju sprawa stanęła na ministerialnej naradzie, nie powiadomiono jednak prokuratury ani NKU.

W BLOKU

Nadal brak sprawdzonych wiadomości o losie prof. Andrzeja Sacharowa i jego żony, Heleny Boner. 1 VI p. Boner w przerwanym rozmowie telefonicznej miała powiedzieć: "dziennikarze włoskiej że być może 'Sacharowa nie ma już z nami'". 3 VI w Moskwie rozegrała się pogotówka o jego śmierci w wyniku prowadzonej od początku maja głódówki. Być może informacje te nadało NKWD, żeby je potem zdementować i zdezorientować uczestników najbliższej sesji kampanii w obronie Sacharowa na Zachodzie.

Igrzyska w Los Angeles. W tym czasie, pomimo sowieckiego bojkotu, będą rekordowe zarówno pod względem ilości startujących reprezentacji, jak i sportowców – oświadczył szef Komitetu Organizacyjnego, Peter Ueberroth. Powiedział także, że Komitet zamierza zaprosić zawodników z krajów bojkotujących, aby pod flagą olimpijską wzięli udział w igrzyskach. Komitet otrzymał już w tej sprawie listy od 15 sportowców. Karta Olimpijska wymaga jednak w takich przypadkach zgody zarówno MKOl, jak i właściwych komitetów krajowych. Tymczasem węgierski Komitet Olimpijski ogłosił, że nie będzie udzielał zgody na indywidualne starty Polaków w Los Angeles.

W Budapeszcie w dzień po ogłoszeniu przez władze decyzji o bojkocie zawartą z się ogłoszeniu Komitet "Węgry na igrzyskach Olimpijskich". Pod presją do węgierskiej MKOl, domagając się zmiany decyzji, społeczny komitet zebrał podpisy 300 sportowców i studentów.

Czy koniec fińskich dyktatorów? Finlandia? Kłopoty fińskie. Promocja polskiej zakony się XX Zjazd Komunistycznej Partii Finlandii (26-27 VI). Do KC (polityka) nie wszedł żaden przedstawiciel nacjonalistów (NAI nr 43).

Kim Ir Sen, stalinowski dyktator komunistycznej Korei Półn., władca absolutny, który wyznaczył na następcę swojego syna, przybył 27 V z pierwszą od 23 lat wizytą do ZSRR. Obecnie odbywa tournée po krajach bloku. Kim Ir Sen chorobliwie towarzyszy sobie, stąd towarzyszą mu nadzwyczajne środki ostrożności. W Warszawie noszą poprzędką jego przyjazd oczyszczono okolice Dw. Centralnego z ponad tysiąca poparkowanych samochodów. Trasę przejazdu obstawili milicjanci z karabinami maszynowymi, w kolumnie jechał garz z gotową do akcji grupą policyjnych komandosów, a gościa w pancernej limuzynie osłaniało jeszcze własnym ciałem dwóch goryli. Kim Ir Sen podróżuje specjalnym pociągiem z 250 osobami. Węgi nieświadomością pogłosk maszynistą jest sam minister komunikacji KRLD. Na trasie do Poznania pociąg obstawiało dodatkowo wojsko, ukryte w jaskach zboża wzdłuż torów kolejowych.

LIST OTWARTY JACKA KUROWIA
do wszystkich ludzi na świecie,
którym bliska jest sprawa obrony pokoju

"Nie pytaj kogoś bje dzwon, ten dzwoni bje i Tobie"

Władze polskie przemocą pozbawiły społeczeństwo praw obywatelskich i rujnują kraj ekonomicznie.

Coraz bardziej realna staje się możliwość załamania gospodarczego o nieprzewidywalnych konsekwencjach.

Społeczeństwo nie pozwoliło pozbawić się swojej orga nizacji "Solidarności". Jest w stanie walczyć o swoje prawa i stawiać opór władzy. Grozi to jednak interwencją ZSRR, która byłaby dla nas katastrofą narodową i mogłaby się przekształcić w katastrofę światową.

Od 13 XII 1981 społeczeństwo polskie jest szantażowane wybuchem wojny. Polacy porzucili samotni wobec odpowiedzialności za losy narodu i pokój świata. Okazując nadzwyczajną cierpliwość wobec dyktatury utrzymują dziś pokój na świecie.

Światowe ruchy przeciwników wojny sprzeciwiają się sobie, jeśli pozostawiają dziś Polaków swojemu losowi. Nie można utrzymać pokoju nie likwidując sytuacji, w której wojska Paku Warszawskiego pozostają w stałej gotowości do wojny ze swoim społeczeństwem.

Dlatego konieczna jest demilitaryzacja Europy Środkowej, w tym RFN, NRD i Polski.

Zwracam się do wszystkich ludzi na świecie, którym bliska jest sprawa ocieplenia pokoju.

Walka o pokój nie może toczyć się wyłącznie pod banderą NATO, gdzie instaluje się czołgi i pershingy.

Światowe ruchy pacyfistyczne mają moralny obowiązek wsparcia rodziców się w krajach Europy Wschodniej ruchów antywojennych i prowadzonej od 13 XII 1981 pokojowej walki społeczeństwa polskiego z wojskową dyktaturą.

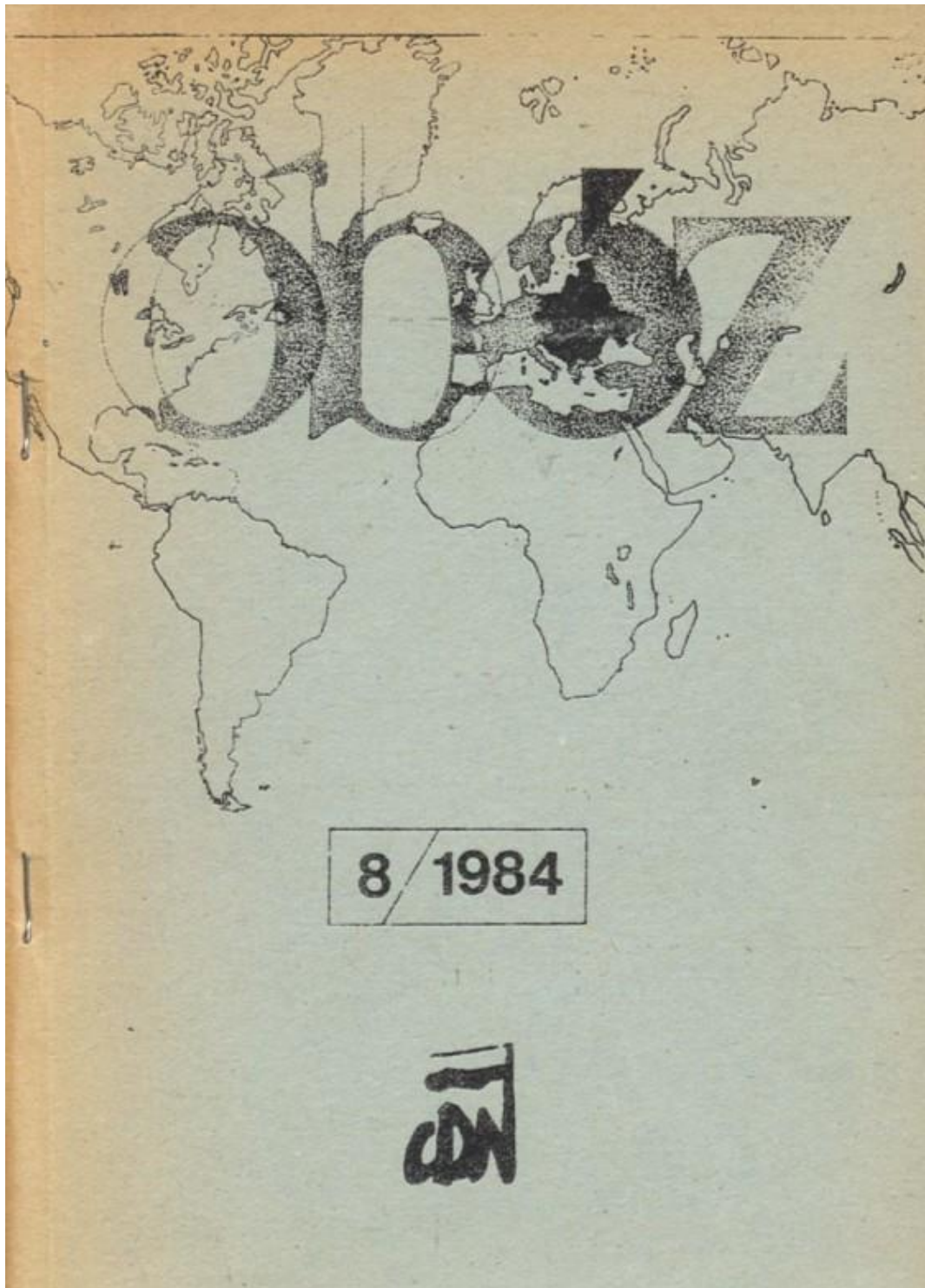
Dla więźniów z Rakowieckiej Radio "S" nadało 5 VI swoją audycję.

Następny numer TM ukaże się za dwa tygodnie.

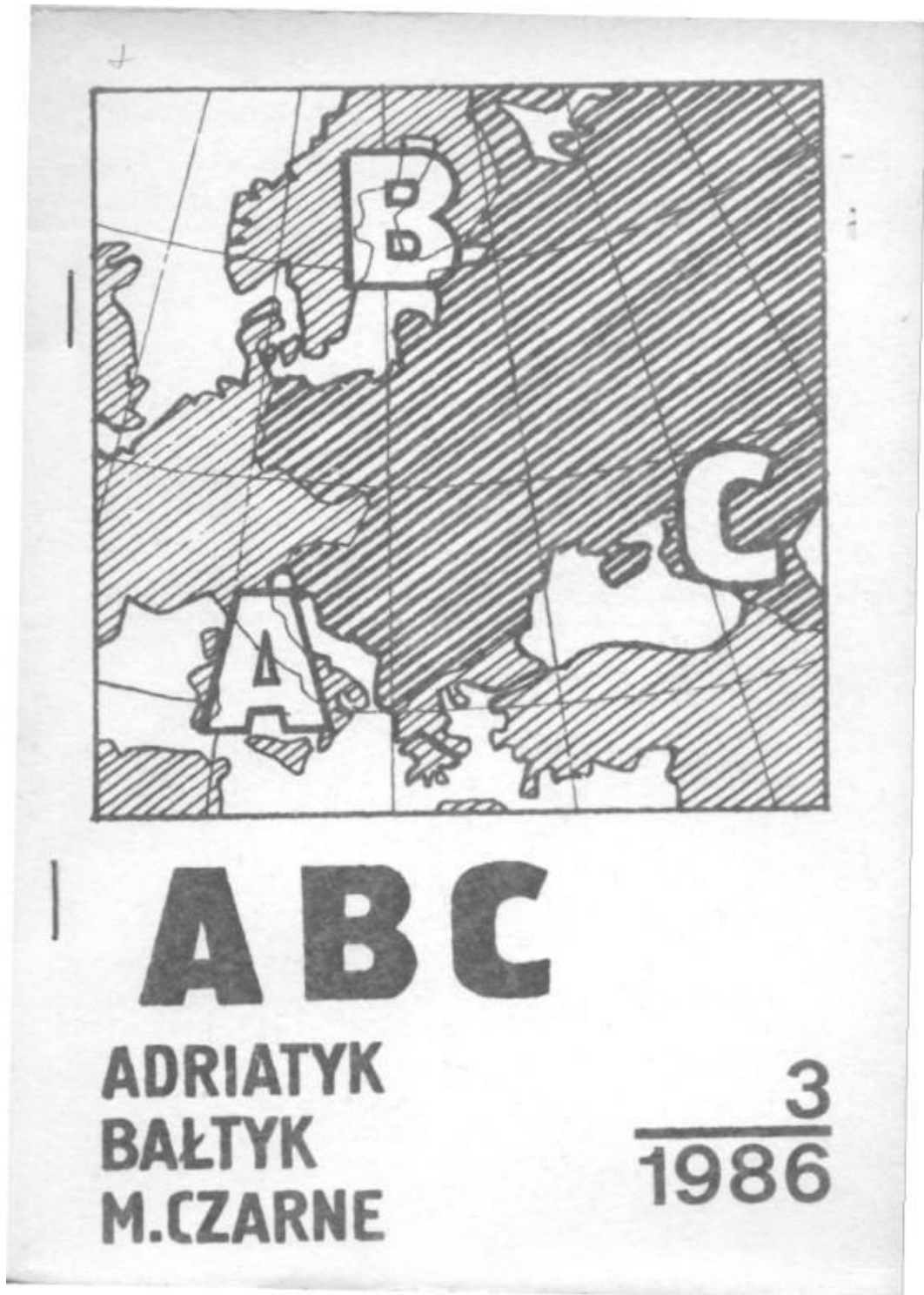
Copyright: TYGODNIK MAZOWSZE

W Regionie Mazowsze egzemplarz TM bezpłatny, poza Regionem cena 15 zł.

3. A Tygodnik Mazowsze 91. száma, benne a W bloku [A blokkban] című rovatall és egy magyarországi hírrel [bekarikázva] (A pár soros hír arról az aláírás gyűjtési akcióról tudósított, amely az 1984-es Los Angeles-i olimpia bojkottjáról szóló hivatalos döntés ellen irányult, és amelyet 300 sportoló és egyetemista írt alá.) (Forrás: Encyklopedia Solidarności, encysol.pl)

4. Az *Obóz* [Tábor] című lengyel szamizdat folyóirat borítója (Forrás: Encyklopedia Solidarności, encysol.pl)

5. Az *ABC. Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne* [ABC. Adria, Baltikum, Fekete-tenger] című lengyel szamizdat folyóirat borítója (Forrás: Encyklopedia Solidarności, encysol.pl)

ELLENPONTOK

8.

1982

Utánnyomás
/Budapest/

10~

Az ELLENPONTOK szamizdat folyóirat. Megjelenése alkalmoszerű. Célja a kelet-közép-európai emberi jogfosztottságnak - s ezen belül az erdélyi magyarság politikai, gazdasági, kulturális elnyomásának - ismertetése. Szerzőink nevét nyilvánvaló okokból nem közzétehetjük, kivéve ha külföldön már névvel megjelent szövegek újraközléséről van szó. Kérjük olvasóink támogatását e próbálkozásunkban; kérjük, olvassák és másokkal is olvassassák el e folyóirat számait.

□

Folyóiratunk szerkesztése és sokszorosítása Erdélyben történt; 1982. októberében.

6. A Romániában, magyar nyelven készülő *Ellenpontok* című folyóirat Budapesten utánnyomott példányának első és hátsó borítója

7. „Document your activity in ARTPOOL!” – Felhívás a *Pool Window* hírlevél első számában (Forrás: artpool.hu, Artpool Művészetkutató Központ)

Cohn-Bendit

A baloldali
radikalizmus

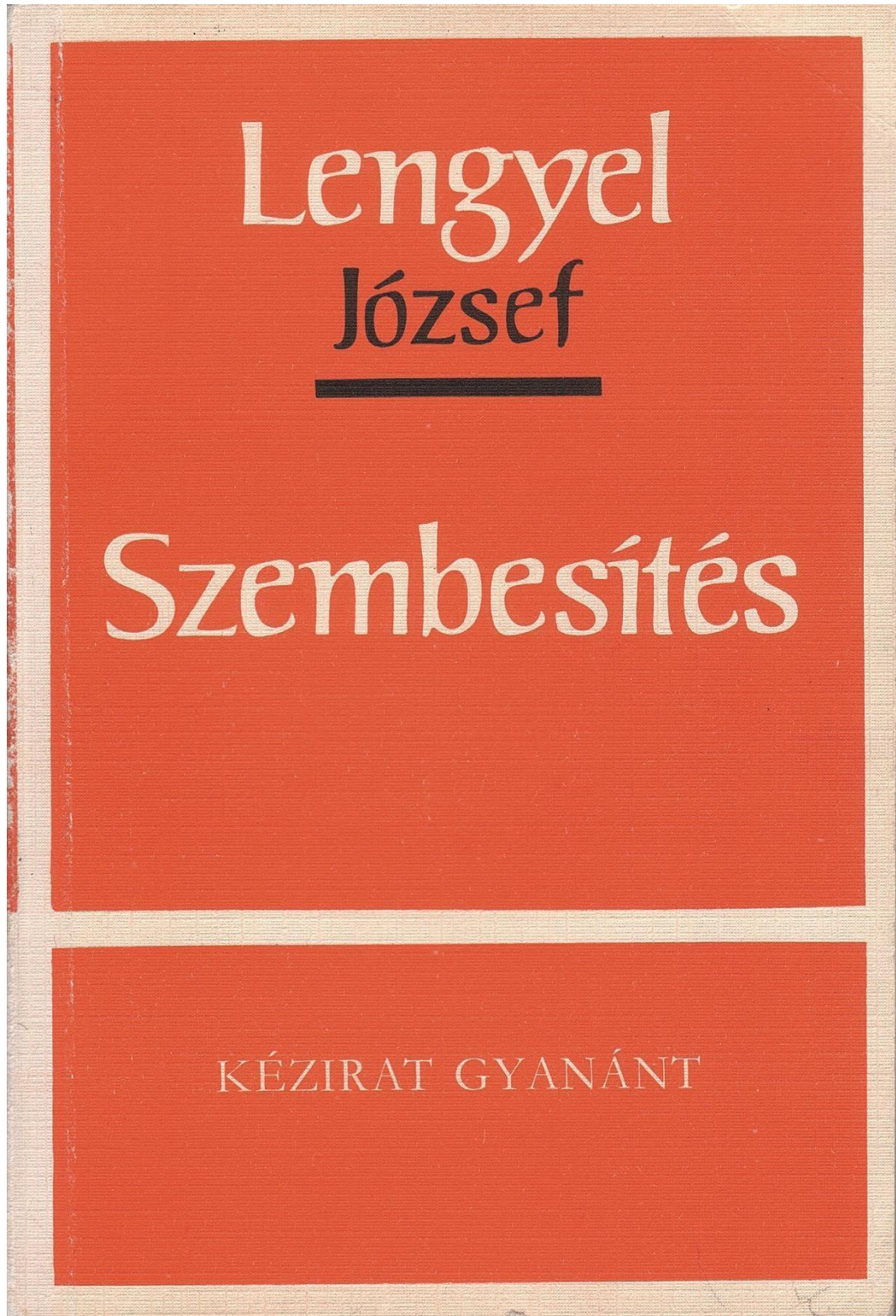
Cohn-Bendit

BALOLDALI RADIKALIZMUS

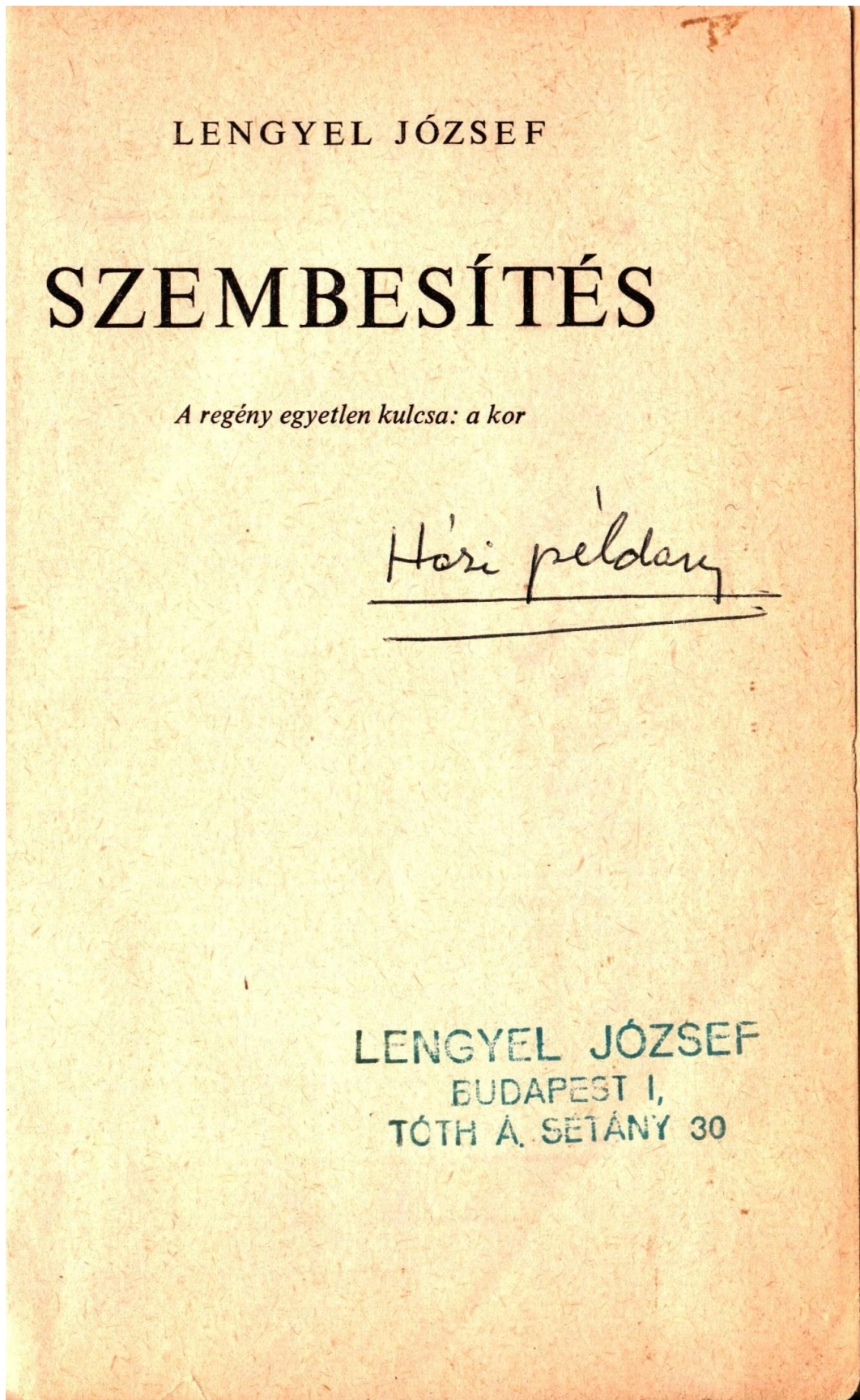
ORVOSSÁG A KOMMUNIZMUS
AGGKORI BETEGSÉGÉRE*

* A könyvet franciául írták. Eredeti francia címe: „Le gauchisme — remède à la maladie sénile du communisme” — „Baloldaliság — orvosság a kommunizmus agykori betegségére”. — A szerk.

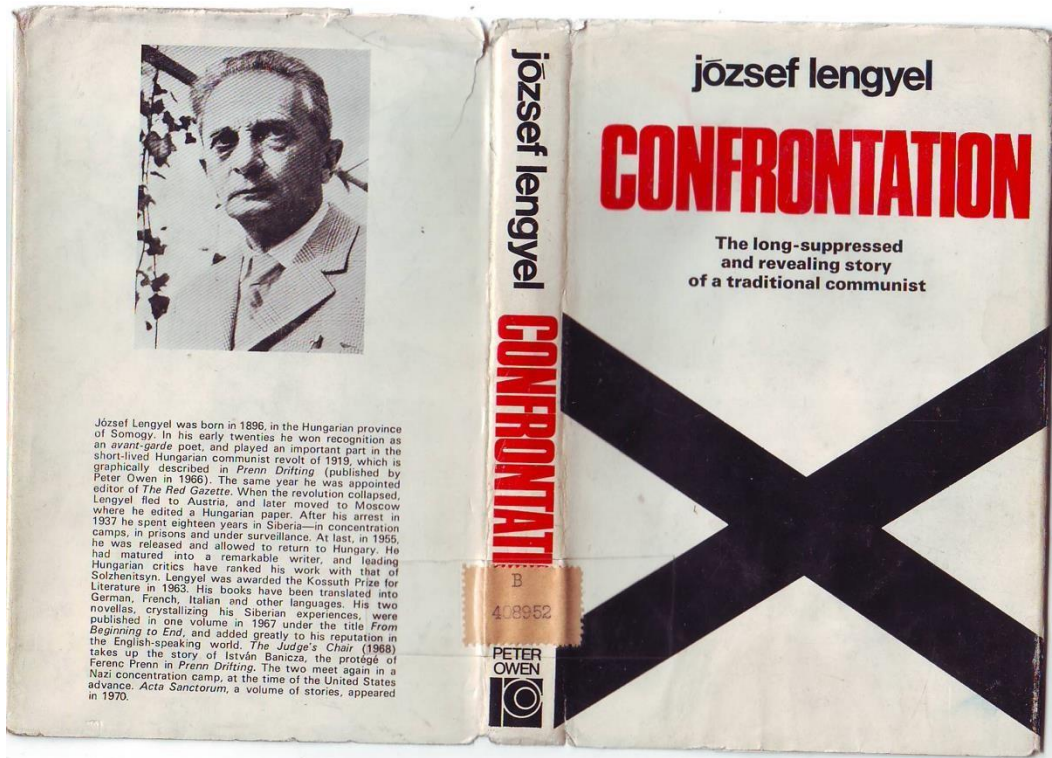
8. A Kossuth Kiadó által 1970-ben megjelentetett Cohn-Bendit-kötet. Mivel a könyv nem került nyilvános forgalomba, csupán a politikai elit tájékozódását szolgálta, nem szerepeltek benne a kiadásra vonatkozó adatok

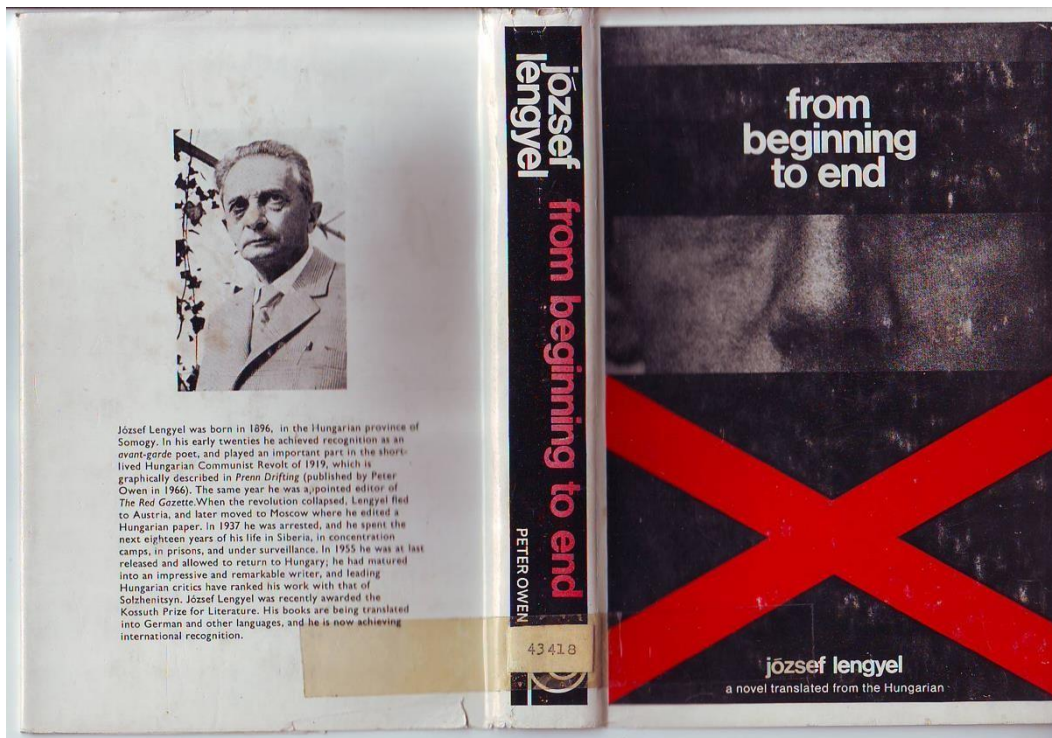
9. A *Szembesítés* zárt kiadásának borítója. (Lengyel Tatjana gyűjteményéből)

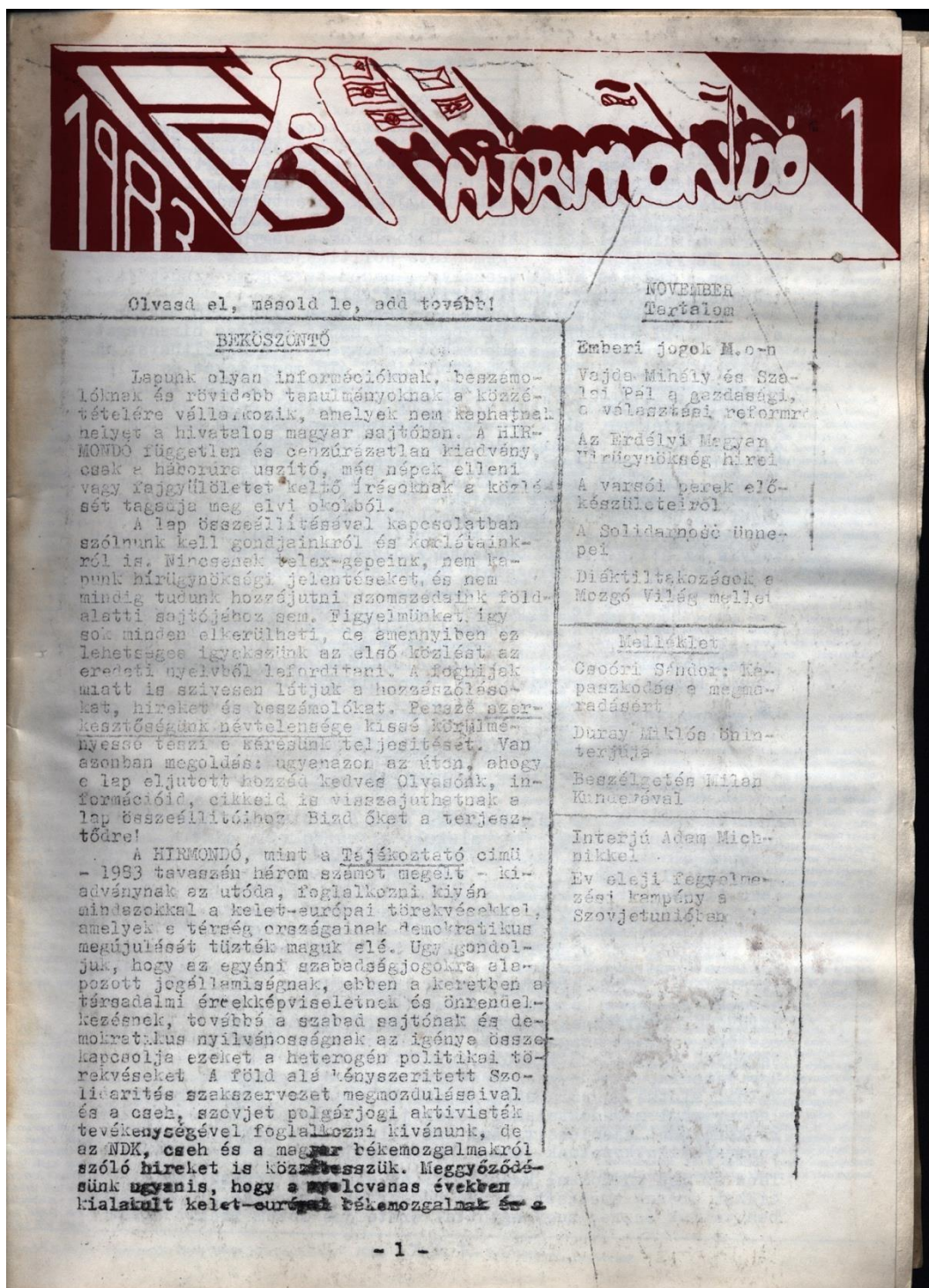
10. A *Szembesítés* zárt kiadásának címlapja. Lengyel József szerzői példánya (Lengyel Tatjana gyűjteményéből)

11. A *Szembesítés* angol nyelvű kiadásának borítója (Forrás: Országos Idegennyelvű Könyvtár)

12. Az *Elejétől végig* angol nyelvű kiadásának borítója (Forrás: Országos Idegennyelvű Könyvtár)

13. A *Hirmondó* első számának címlapja. A fejléc feliratának „n” betűje a Szolidaritás logójára utal

BESZÉLŐ

5+6

KERESENIUM-E AJUTAT A VÁLTOGÉL

Utólagos kiegészítés lapunk javaslataihoz

5-6. számunk szerkesztőjei cikke azon próbál elgondolkodni, milyen intézkedésekre és intézményekre volna szükség, hogy a neheztől gazdasági helyzet ne vezessen a politikai viszonyok romlására, hanem ellenkezőleg: szabályozott politikai reformok segítségével elő a válság leküzdéséhez elengedhetetlen gazdasági reformok véghezvitelét. Javaslataink kidolgozása és megjelenése között viszonylag hosszú idő telt el. Időközben durva sajtókampány indult a demokratikus ellenzék ellen, majd következtek az ismert hatósági intézkedések. S jött az országos agitációs, propaganda- és művelődéspolitikai tanácskozás, ahol Áczél György hivatalos értelmezéssel szolgált a történetre. A kb tízkára kijelentette, hogy az ellenzékhez - "a szélsőséges, szemben álló, marginális csoportokhoz" - való viszony nem része a

58-217

83-178

65-945

12-550

sokanale,

na hir

A szer-

tan kö-

t ad-

e

-

en

a ön-

költsé-

tervezői

ho meg

lda-

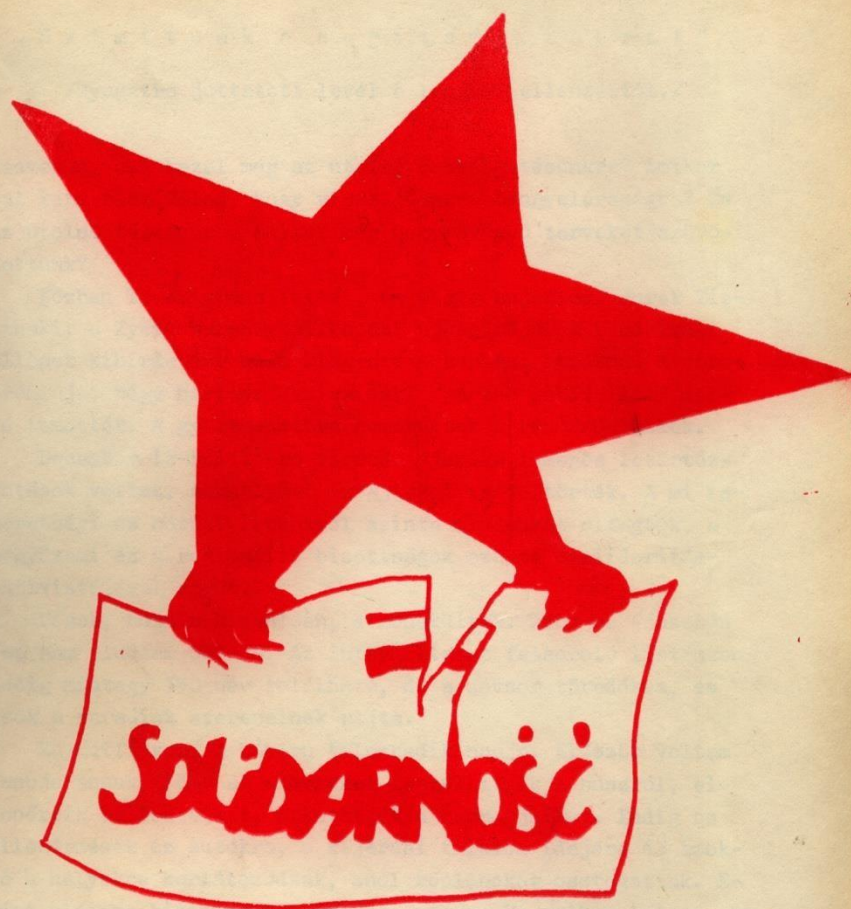
* lall

beni, mind a formázásban /fotó, papír stb/ támasztást

A BESZÉLŐ beszerezhető Rayk László Szamizdat kiadványán ÚJ HELYEN = 1022 Harkóczy Jeno' u 32 (alsó épület) 1. em 1 = ÚJ HELYEN = megközelíthető 5-es és 40-es autóbuszral a Gábor Áron utcai megállótól = ÚJ HELYEN = VÁLTOZATLAN IDŐBEN = Minden kedd este 8-10 óra = ÚJ HELYEN

<u>Hogyan keressünk kiutat a válságból</u>	3. oldal
Köszeg Ferenc: <u>Könyvtáriadoi cenzúra Magyarországon I.</u>	14. oldal
<u>Thompson, Faber és Kaldor Budapesten</u>	33. oldal
BESZÉLŐ - közlgetés Wim Bartelo-el	36. oldal
DOKUMENTUM:	
Az <u>Ellenpontok</u> Memoranduma és Programjavaslata	45. oldal
VITA:	53. oldal
Csonka Dénes: <u>Az optimista alternatíva kommunális</u>	
Székely József: <u>Reform és ellenzék</u>	
Lehotitsch Mária: <u>A magyar ellenzék programja</u>	
Oelmanny Ambrós: <u>A közeli és a távolabbi jövőről</u>	
Dr. S. János ügyében az igazság "nem látszik fenforogni"	90. oldal
<u>A sajtóügyi pünkldörök</u>	96. oldal
KRITIKA:	
Radnóti Sándor: <u>Valami az elői szemléletet összekötőkről</u>	103. oldal
Ade Töl: <u>Retusált arckép irrtó hűtővel</u>	111. oldal
MÁSODIK NYILVÁNOSSÁG:	
K.J.: <u>A Szocializmus hosszú menetelése</u>	120. oldal
Károlyi Károly: <u>Nyílt levél törcsnyezőségért</u>	134. oldal
ELEMLÉMLÉNY:	
Petri György: <u>A radikális realitásról</u>	138. oldal
Méray Tibor: <u>Levél a BESZÉLŐ szerkesztőjéhez</u>	144. oldal
HIREK:	152. oldal
Por késsül Pozsanyban = Rendőri zaklatások Erdélyben; Magyarországi tiltakozás = Elzártoktatok = Sztrájk = /Vagon/ tető alatt = = Rabbínövendékek hadbírósa'g előtt = Választmányi ülés az Irószövetségben = Családegyesítés = Közösség megértése = Hkfői Szabadegyetem = Hotel Független Kiadó = Konrad György a KOR tagjai oldalán = Magyarország és a romániai kivándorlási törvény	

14. A *Beszélő* 5-6. számának első borítója, annak belső oldala egy utólag csatolt cikkel, valamint a folyóirat hátsó borítója

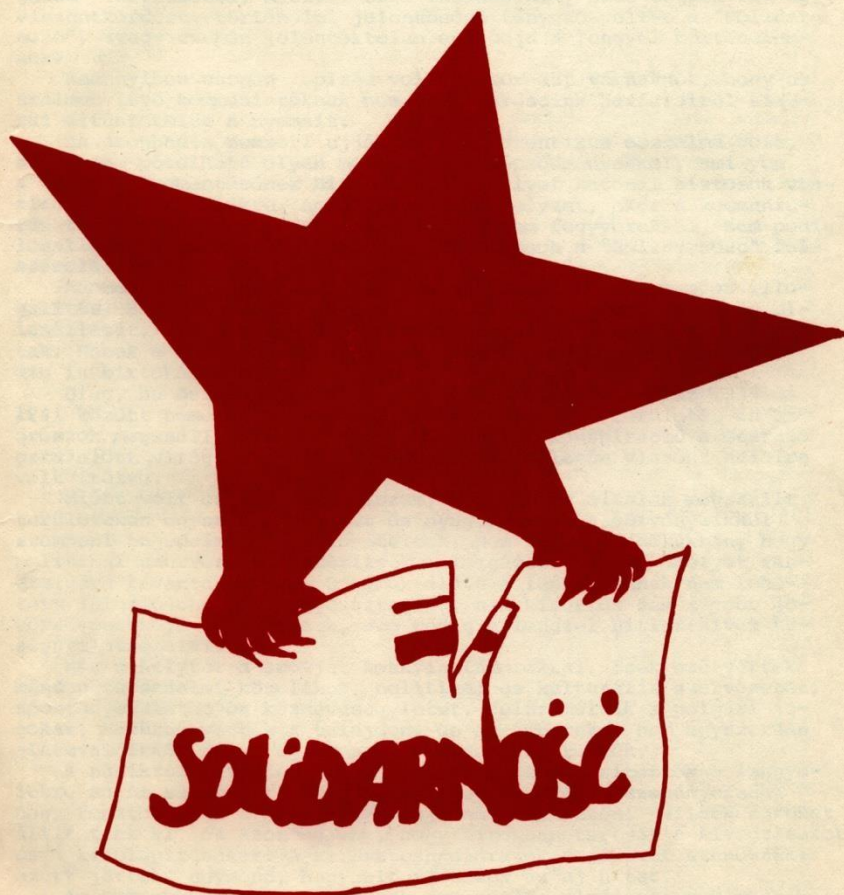
AZ ELYNOMÁS ÉS ELLENÁLLÁS DOKUMENTUMAI

AZ ELYOMÁS ÉS ELLENÁLLÁS DOKUMENTUMAI II.

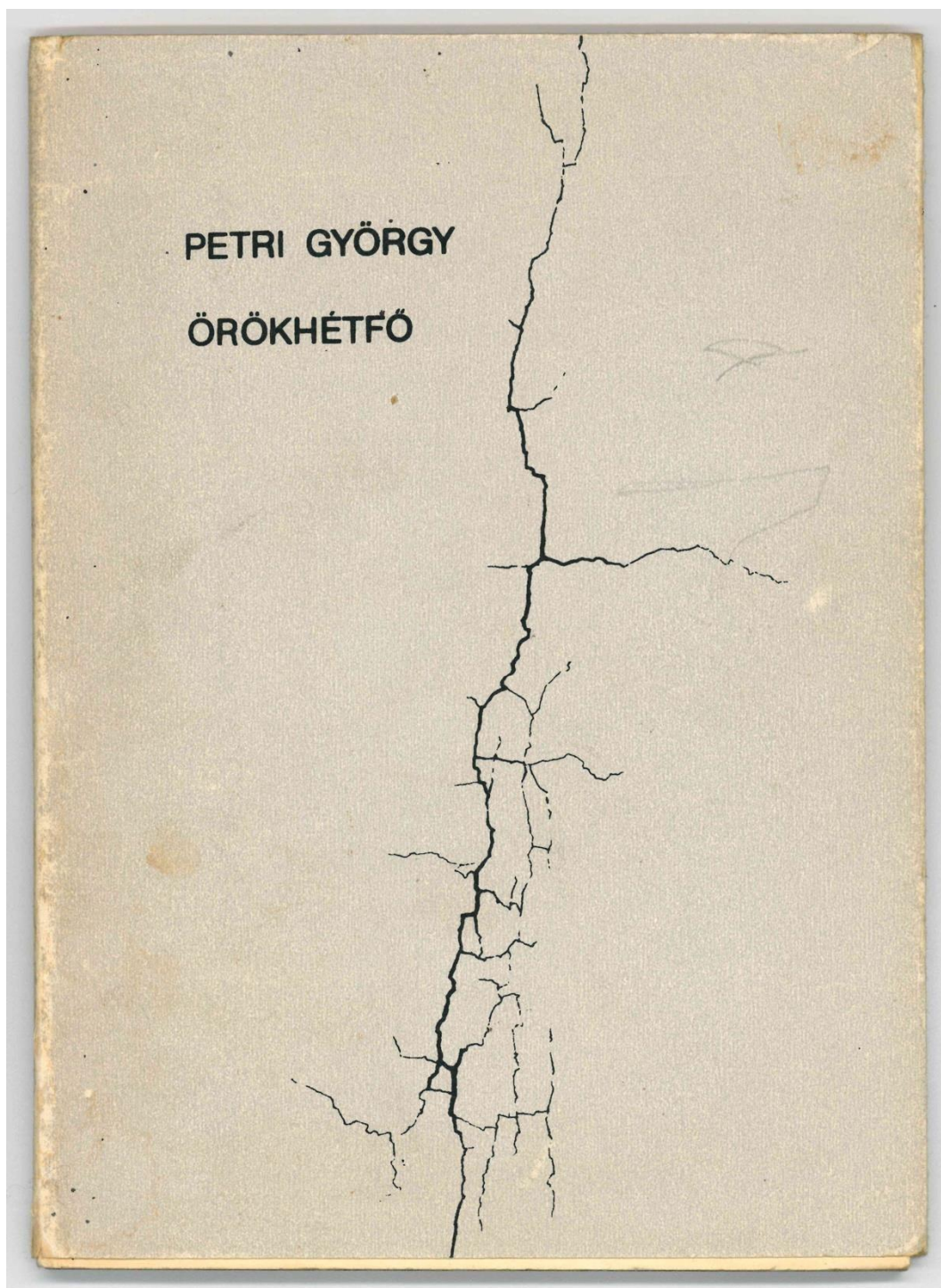
**Az elnyomás és ellenállás
dokumentumai**

3

augusztus 31.

15. *Az elnyomás és ellenállás dokumentumai* című sorozat borítói (Vera & Donald Blinken Open Society Archives)

16. Petri György *Örökhétő* című 1981-es szamizdat kötetének borítója

- SASS TAMÁS VII. KER. ✓
 - BALÁZS BELA STÚDIO KACSTA.
 - DONÁTA KABA'T
 - RUDI HANGOSÍTÓ X VII.
 - SZIRMAI ~~REPÁD~~
 - GERŐ PÉTER VIV
 - MÁRK KACOUT MÓRISZKATSA
- URAIM!

fikciós - dokumentum - játék - film

Forgatókönyv

STRIU?

3/10

Pálinkás Róbert

1988.

11/10.

- 1 -

Mottó: DO IT TODAY - TOMORROW IT MAY BE ILLEGAL!

Az általam tizenöt prcesre tervezett munka klipszerűen dolgozná fel az illegális nyomtatás folyamatát -különös tekintettel az illegális szóra. A főszereplőnek -Printer- az arcát sohasem látjuk. Azonosítását csak ruházata, kiegészítői illetve a rá jellemző mozdulatsorok (pl. rágyújtás) teszik lehetővé a nézők számára.

Alapanyag: Betacam

Forgatási napok száma: 4 tervezett és 1 nap pótforgatás

Rendező: Pálincás Róbert

Operatőr: Ulrich Malik

Rendező munkatársa: Deák Zsolt

Gyártásvezető: Sarudi Gábor

Hang: Várhegyi Rudolf

Fővilágosító: Szirmai Árpád

Diszlet: Rajk László

Jelmez: Flash &rea

Printer: Pálincás Róbert

Titkárnő: Marosvölgyi Judit

Főnök: Sulyok Miklós

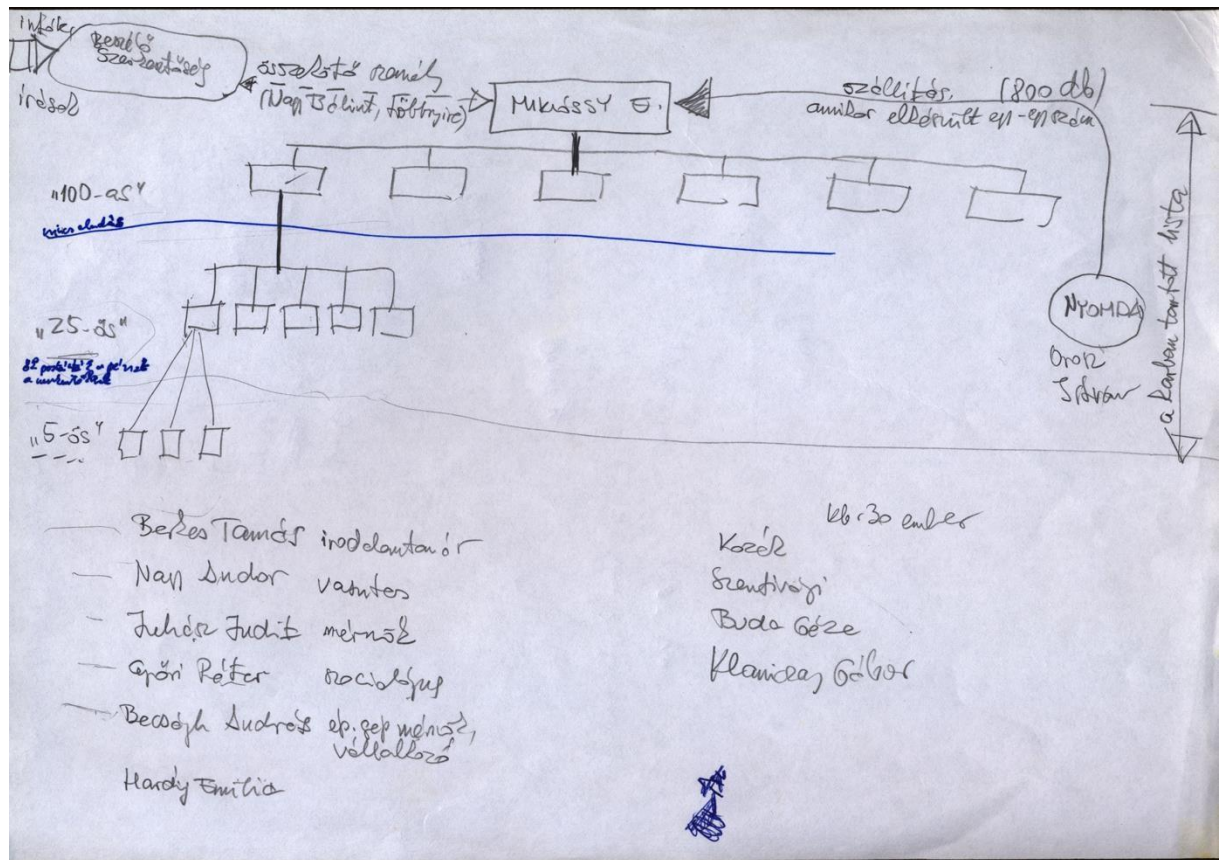
Punk: Deák Zsolt

Munkatárs: Rajk László

Kurva: GABRI - SÁJÁT - MÁR

Turista: Moli

17. Pálincás Szűts Róbert *Uraim!* című kisfilmjének forgatókönyve (Pálincás Szűts Róbert gyűjteménye)

18. A Beszélő elosztóhálózata. Az ábrát Miklóssy Endre, a Beszélő külső elosztóhálózatának „feje” készítette (Forrás: Vera & Donald Blinken Open Society Archives)

TÉMÁINKHOZ

"Dollárbilliók profitjának biztosítéka, hogy keleten és délen embermilliárdok élnek jogfosztottságban."	
Szóló Benedek: <u>Választható alternative-e a piaci mechanizmus?</u>	147.o.
"Lesz itt látszatválasztás, kérem. És megvalósul a látszatdemokrácia!"	
Grawátsch Péter: <u>Társadalom, futóláncon</u>	148.o.
"A párt kér. Nincs hozzászokva, hogy kérnie kelljen, ezért kínlódik, kapar, harapni próbál."	
Vass István: <u>Vigyázat! Változás!</u>	150.o.
"Az elnök bizalmi rendszert hozott létre: tíz-tizenkét lakónként beszervezett egyet a többiek figyelésére."	
Molnár István: <u>Hogyan manipulálják a lakásszövetkezeteket?</u>	152.o.
"Ezt a politikát, ezt a rendet szolgálni csak érdekből vagy félelemből lehet."	
Erdei Gyula: <u>Reform, vagy valami más?</u>	153.o.
"Az idézet tartalma: legenda, tévhit vagy tudatos rágalom."	
Farkas Vladimir levele az AB Kiadó vezetőjéhez	154.o.

A BESZÉLŐ 25. számának önköltsége példányonként 150 forint.

Szerkesztőségünkkel az alábbi személyek útján lehet felvenni a kapcsolatot:

Kőszeg Ferenc	1053 Bp. Felszabadulás tér 4.	183 - 178
Petri György	1016 Bp. Batthyány u. 31.	169 - 140
Solt Otília	1023 Bp. Komjádi u. 3.	351 - 086
Szilágyi Sándor	1086 Bp. Dankó u. 38.	133 - 864

19. A szerkesztők neve, címe és telefonszáma a *Beszélő* folyóirat 25. számában

21. Marosán György a *Velünk élő történelem* című dokumentumfilmben

22. Apró Antal a *Velünk élő történelem* című dokumentumfilmben

DOKUMENTUM

Kádár János 1956 november 1-i rádióbeszéde

Magyar munkások! Parasztok! Értelmiségiek!

Sorsdöntő órában szólunk azokhoz, akiket a nép és a haza iránti hűség, a szocializmus tiszta eszméinek becsületes szolgálata vezetett ahhoz a párthoz, melyet a szocializmus magyar képviselői: Rákosi és klikkje vak és bűnös politikával a zsarnokság és nemzeti rabság eszközkévé züllesztettek. Ez a kalandorpolitika lelkiismeretlen módon eltékozolta azt az erkölcsi és eszmei örökséget, melyet ti a régi világban becsületes harccal és véráldozattal egybegyűjtöttetek, melyet ti nemzetünk függetlenségéért és demokratikus haladásunkért vívott küzdelemben megszereztek. Rákosiék súlyosan megsértették nemzeti tisztességünket és önértékünket, amikor semmi bevételek hazánk szuverenitását, szabadságát és könnyelműen tékozlatták nemzeti vagyónkat.

Népünk dicső és felkelése lerázta a nép és az ország nyakáról a Rákosi-uralmat, kivívta a nép szabadságát és az ország függetlenségét, amely nélkül nincs és nem lehet szocializmus. Bátran elmondhatjuk: ennek a felkelésnek eszmei és szervezeti vezetői, előkészítői a ti soraitokból kerültek ki. A magyar kommunisták, írók, újságírók, egyetemisták, a hazug vádak alapján bebörtönzött régi harcosok, az első sorokban küzdöttek a Rákosi-féle önkényuralom és kalandorpolitika ellen. Büszkék vagyunk arra, hogy a fegyveres felkelésben, annak vezetésében becsülettel helytálltatok, áthatva igazi hazaszeretettől, a szocializmus iránti hűségtől.

Őszintén beszélünk hozzátok. A nép felkelése válaszául elé érkezett. Vagy lesz elég ereje a magyar demokratikus pártoknak vívmányaik megszilárdítására, vagy szembe kerülünk a nyílt ellenforradalommal. Nem azért ömlött a magyar ifjak, honvédek, munkások, parasztok vére, hogy a Rákosi-féle önkényuralmat az ellenforradalom uralma váltsa fel. Nem azért harcoltunk, hogy a munkásosztály kezéből kiragadják a bányá-

kat és a gyárakat, a parasztságtól a földet. Vagy biztosítja a felkelés népünk számára a demokrácia alapvető vívmányait: a gyűlési és szervezkedési jogot, személyes szabadságot és biztonságot, a jogrendet, a sajtószabadságot, a humanizmust, az emberséget - vagy visszasüllyedünk a régi úri világ rabságába és ezzel együtt idegen szolgátságba. Annak komor és riasztó veszélye is fennáll, hogy idegen fegyveres beavatkozás Korea tragikus sorsára juttatja hazánkat.

Népünk és hazánk jövője és sorsa fölötti aggodalom arra int bennünket, hogy mindent megtegyünk a súlyos veszély elhárítására, eloltsuk az ellenforradalmat, a reakció tűzfészkeit, véglegesen megszilárdítsuk demokratikus rendünket és biztosítsuk a normális termelőmunkát, a normális élet feltételeit: a békét, a rendet és a nyugalmat.

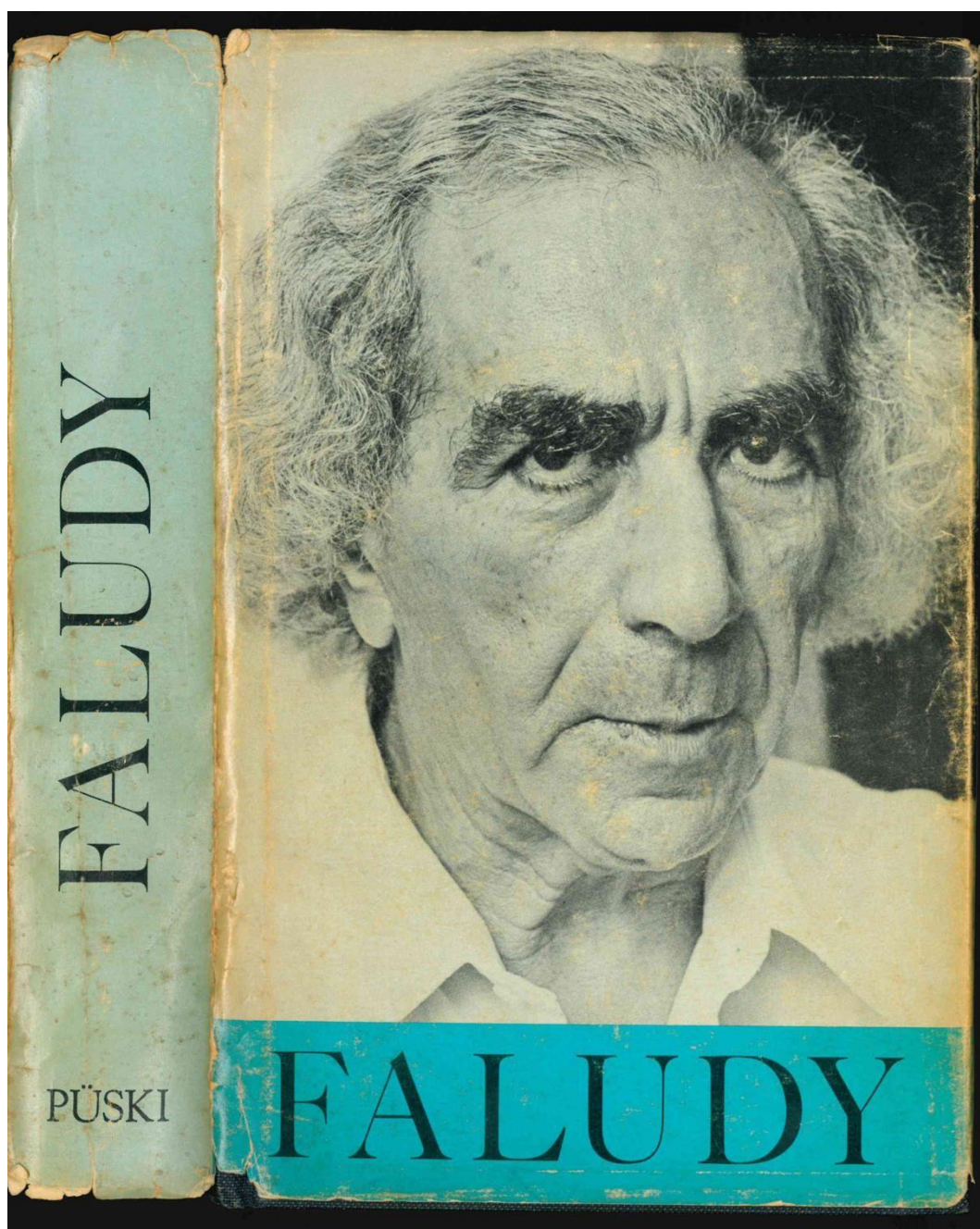
E súlyos órákban azok a kommunisták, akik eddig is harcot vívtak a Rákosi-önkényuralommal, számtalan igaz hazafi és szocialista óhajának megfelelően elhatározták, hogy új pártot alapítanak.

Az új párt egyszer s mindenkorra szakít a múlt bűneivel!

Védi és védeni fogja mindenkivel szemben nemzeti becsületünket, hazánk függetlenségét. Ezen az alapon, a nemzeti függetlenség alapján építi ki testvéri viszonyát a világ minden haladó szocialista mozgalmával és pártjával. Ezen az alapon, a nemzeti függetlenség alapján kíván baráti viszonyt minden közeli és távoli országgal, elsősorban a szomszédos szocialista országokkal.

Védi és védeni fogja a Magyar Köztársaság vívmányait: a földreformot, a gyárakat, a bankok, a bányák köztulajdonba vételét, népünk vitathatatlan szociális és kulturális eredményeit.

Védi és védeni fogja a demokrácia és a szocializmus ügyét, amelynek megvalósítását nem idegen példák szolgai másolásával, hanem országunk gazdasági és történelmi sajátosságainak megfelelő módon és úton egye-

HAZA HELYETT

Haza helyett a jóbarátod háza,
a kert, a bor, s beszédükben a tiszta
mérték és érték, meg a klasszicista
zsarátnok, s nem a század idegláza;

a volán mellett ülsz; miről beszélénk?
az abszolútról; ebből sosem engedsz;
nem érjük el; zenét a lárma ellen;
divat helyett a szókratészi kérdést;

rossz városok felett nagy gólyalábon
ácsorgunk és se valóság, sem álom;
s jön a vihar; de mindez tüzedet

nem oltja. Mögötted orgonasípok
a szálfenyők. Mint más, te is kibírod,
ki a koponyák hegyén született.

(Toronto, 1980)

(FALUDY GYÖRGY)

Faludi György:

Óda a magyar nyelvhez

Most, hogy szobámban ér az est setétje,
te jutsz eszembe, Szent Cellért cselédje,
s ajkad, melyről az esti fák alól
először szólt az ének magyarul.
Arcod tatár emléke már ködös
de titkunk itt a földön még közös
s a te dalod zsong minden idegemben
itt, idegemben.

Magyar nyelv! Vándorutakon kísérlöm,
vértett gögőmben értőm és kísértőm,
kinok között, gondoktól részegen
örököld földem és egész egem,
bőröm, bérem, bírák, borom, míg birom
és szorimmal sorom túl a síron,
kujongó kedv, komisz közhely, konok gyász
mennyei poggyász.

Magyar szó! Ajkamon s gégeim lazán
vont hangszerén lázam, házam, hazám,
almon-álmon, lovacskám, csengős számon,
és dal a számon mit kérnek majd számon: -
nincs vasvértsem, páncélom, mellvasom
s nem győz le ellenség, rangomra törvén
sem haditörvény.

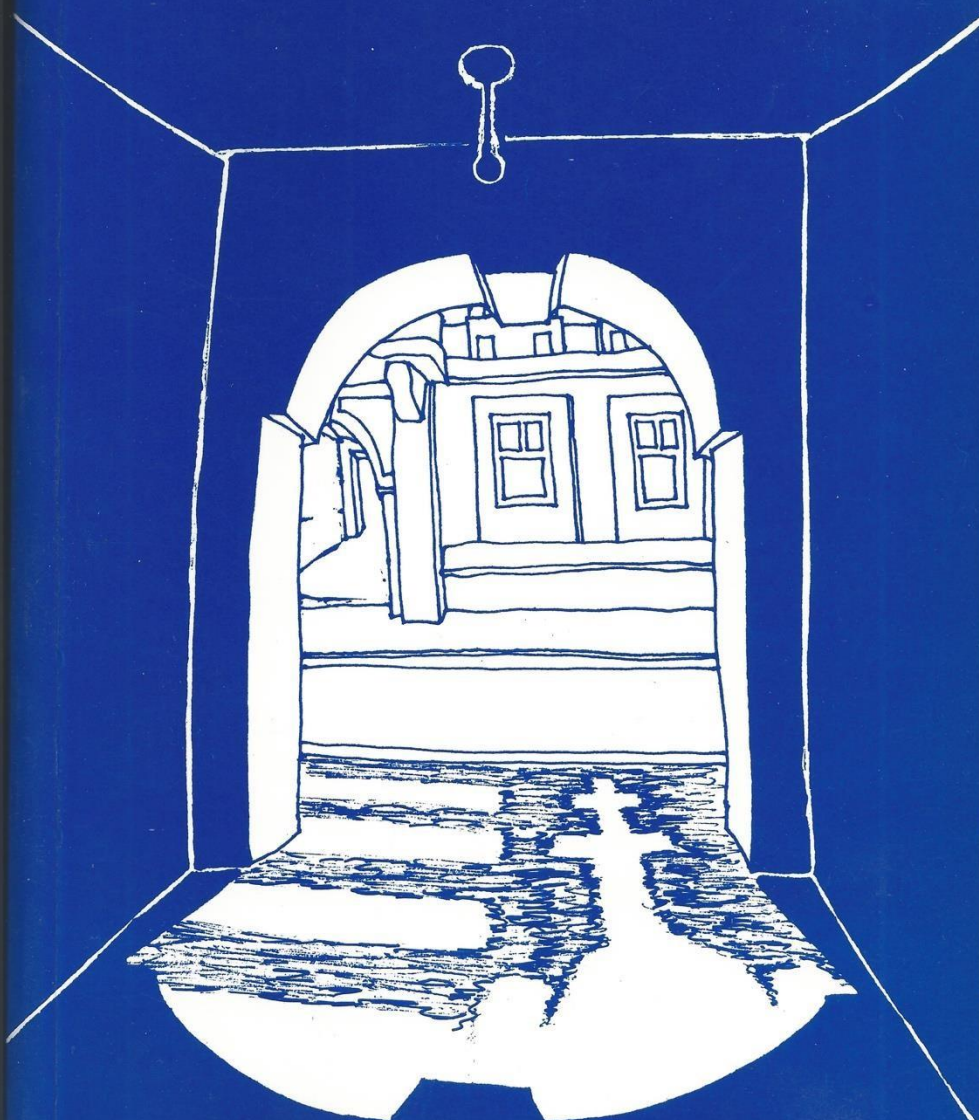
Jöhetek reám méreggel, törrel, ékkel,
de én itt állok az iken igékkel.
Árkon-bokron kergetkedsz het világnak:
a hangutánzó szók utánam szállnak
mint sustorgó fűzesbe font utak
fölsött alkonykor krugató ludak
s minden szavamban százszor látom orcád,
bus Magyarország.

Kihalt gyökök: tőzeggel súlyos rétek
ahol a fák, mint holt igék, kiégtek.
Ős szók: a szemhatárról századok,
gyepős-vápákon-elhullt-katonák,
ködéből még cerengő nádasok,
gyepős vápákon elhullt katonák,
ti bibicek, bölények, battonyák
miket vadásztak vén csillaghajókról
lápós aszókön.

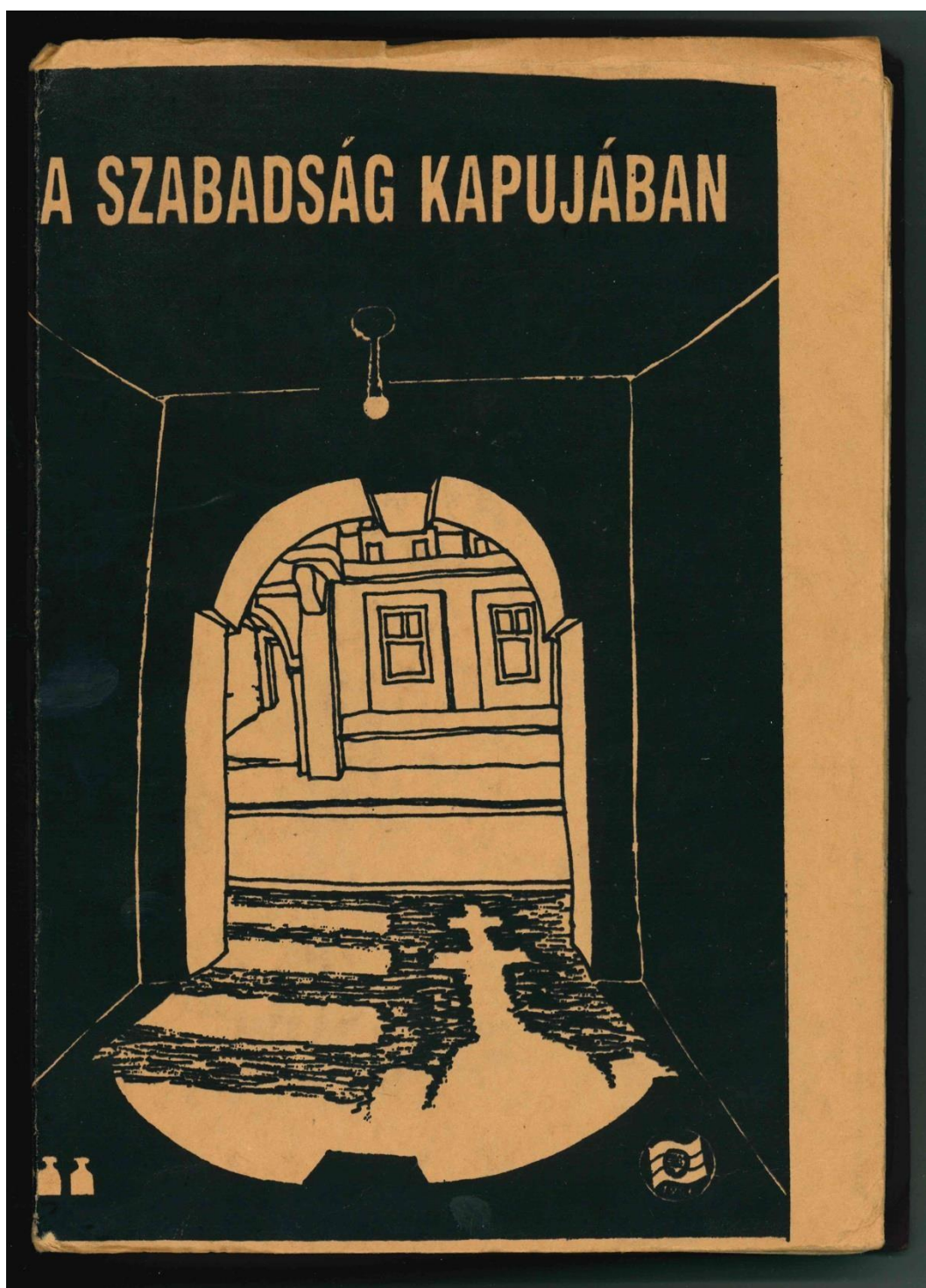
Magyar szó! Multam és jövőm sorom,
népek közt sorom és mindegyik sorom.
Magas hangok: azöcskék és tücskök rőtje,
mély hangok: alkony violasütétje,
kötőszók: sok-sok illendő fodor,
s hangsúly, te vidám, hangsúly, te komor,
lelkünk dolmánya, szótteses, világezép
s buzavirágkék.

24. Faludy György összegyűjtött verseinek 1980-as, New York-i kiadása és az egyes versekről készített másolatok, amelyek magyarországi olvasók között terjedtek

A SZABADSÁG KAPUJÁBAN

SZIKRA

25. *A szabadság kapujában* nyugaton megjelent kiadása és annak a „Magyar Október” kiadó jóvoltából megjelent szamizdat változata

Köszönet-nyilvánítás

E munka elkészültét Szegedy-Maszák Mihály – sokszor és immáron végérvényesen megelőlegezett – bizalma tette lehetővé. Ő már nem olvashatja e dolgozatot – de mindig a rendelkezésemre állt, amikor kételyek gyötörtek és soha nem korlátozta az érdeklődésem újabb és újabb vizsgálati tárgyakat találó mozgását. Jó volna abban hinni, hogy e dolgozat utólagos tanúbizonysága annak, hogy megszolgáltam a bizalmát.

Köszönet illeti Kulcsár-Szabó Zoltánt is, aki Szegedy-Maszák Mihály halála után átvette a témavezető szerepét. Jóllehet feladata jószérivel arra korlátozódott, hogy az elkészült munkát gondozásába vegye, megjegyzései számos hiányosságra mutattak rá, az általa felvetett szempontok pedig még e késői fázisban is megtermékenyítően hatottak a dolgozatra. Kifinomult olvasóként nagyra értékelte az értekezés poétikai megoldásait is – gondolván itt egy-egy szándékolatlan alliteráció felbukkanására.

Mindig számíthattam Scheibner Tamás segítségére, aki tanácsokkal, szakirodalommal és publikációs felhívásokkal egyaránt ellátott. Hálával gondolok Kelemen Pálra is, aki több alkalommal buzdított tanulmányírássra és kínált megjelenési lehetőséget számomra.

Sokan segítették a munkámat észrevételekkel, javaslatokkal, kritikai megjegyzésekkel vagy éppen a levéltári anyagok rendelkezésre bocsájtásával és kontextusba helyezésével. Külön köszönet illeti az alábbi személyeket: Apor Péter (MTA), Bengi László (ELTE-BTK), Bucsics Katalin, Mateusz Fałkowski, Galántai György (Artpool), Bradley Gorski (Vanderbilt University), Halasi Dóra (Artpool), Hegedűs Judit (OSA), Klaniczay Júlia (Artpool), Kőrösi Zsuzsanna (OSZK – 1956-os Intézet), Lengyel Tatjana, Maya Lo Bello, Mink András (OSA), Jan Olaszek (IPN [Nemzeti Emlékezet Intézete, Lengyelország]), Robert Parnica (OSA), Pinkasz András, Szilágyi Csaba (OSA), Szőnyei Tamás (ÁBTL), Tamás Ábel (ELTE-BTK), Tari Lehel Örs (OSA).

Bibliográfia

1956. *A forradalom ígérete 2017* 1956. *A forradalom ígérete*, szerk. és vál. Maria KRAWCZYK – Łukasz BERTRAM – Dominika ŚWITKOWSKA – Krzysztof WITTELS, ford. DANYI Gábor, Ośrodek Karta, 2017.
- Add tovább! 1976 *Add tovább!*, szerk. CSAPLÁR Vilmos – KULIN Ferenc – RÓZSA Endre, Budapest, 1976.
- Agádi 2000 AGÁRDI Péter, *Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez* in Uő., *Művelődéstörténeti szöveggyűjtemény. Válogatás a magyar művelődés 1945 és 1990 közötti történetének dokumentumaiból*, II., szerk. PTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézete, Pécs, 2000, 716-719.
- A Kossuth Könyvkiadó jubileuma 1969 A Kossuth Könyvkiadó jubileuma, *Élet és Irodalom*, 1969. november 8., 3.
- Alekseyeva 1987 Ludmilla ALEKSEYEVA, *Soviet Dissent. Contemporary Movements for National, Religious and Human Rights*, trans. Carol PEARCE – John GLAD, Wesleyan University Press, Middletown, CT, 1987.
- A magyar irodalom története 1966 *A magyar irodalom története*, VI., szerk. SÖTÉR István, Akadémiai, Budapest, 1966.
- A magyar kapcsolat 2010 *A magyar kapcsolat. Engelmayer Ákos, Kiss Gy. Csaba, Kovács István, Szalai Attila, Molnár Imre válaszolnak Paweł Cebula és Grzegorz Górny kérdéseire*, Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület, „Głos Polonii”, Budapest, 2010.
- A magyarországi szamizdat bibliográfiája 1990 *A magyarországi szamizdat bibliográfiája 1981-1989*, összeállította: NAGY Csaba, [Petőfi Irodalmi Múzeum], Budapest, 1990.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszakos ideológiai feladata 1965
A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszakos ideológiai feladata.
A Központi Bizottság irányelvei, *Társadalmi Szemle*, 1965/4,
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei 1969
A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei, *Társadalmi Szemle* 7-8., XXIV. évf., 1969. július-augusztus, 47-70.
- A párizsi szerkesztő bevezetése 1978 A párizsi szerkesztő bevezetése, *Magyar Füzetek* 2. [Mit ér a kéziratos irodalom ha – magyar?] [1978], 9-12.
- A szerkesztőség megjegyzése 1961 A szerkesztőség megjegyzése, *Új Írás* 1961/5, I. évf. 3. sz., 231-232.
- Apor 2014 Péter APOR, *Spectacular History: Photography, Film and Exhibitions in*

- Representations of the Hungarian Soviet Republic after 1956, *The Hungarian Historical Review* 3, no. 2 (2014): 337-62.
- Árpási 2008 ÁRPÁSI Zoltán. *Költő, az innenső parton*. Irodalmi Jelen Könyvek, Arad, 2008.
- Assmann-Assmann 2001 Aleida ASSMANN – Jan ASSMANN Jan, *Kánon és cenzúra in Irodalmi kánon és kanonizáció*, szerk. ROHONYI Zoltán, Osiris–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 2001, 87-107.
- Assmann 2004 Jan ASSMANN *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Atlantisz, Budapest, 2004.
- A szabadság kapujában 1988 *A szabadság kapujában. A Szabad Európa Rádió emlékműsora a magyar forradalom és szabadságharc harmincadik évfordulóján. Részletek*, Radio Free Europe/Radio Liberty, Munich, 1988.
- A vevő kockázatára 1982 A vevő kockázatára, *Bécsi Napló*, 1982. május-június
- „Az életem muszterjével dolgozom” 1986 „Az életem muszterjével dolgozom...”, *Magyar Nemzet*, 1986. október 16.
- Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban 1966 Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban [Az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének tanulmánya], *Társadalmi Szemle*, 1966/7-8., 29-58.
- Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának határozata 1956/1964 *Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának határozata, 1956. december 5. in A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai 1956-1962*, szerk. VASS Henrik, MSZMP Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet, Budapest, 1964, 13-17.
- Bańkowski 2000 Andrzej BAŃKOWSKI, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2000.
- Bányai 2004 BÁNYAI János, *Diszkontinuitás és versbeszéd. Az Új Symposion homályos útja az avantgárdtól a neoavantgárd és posztmodern felé = Né/ma? Tanulmányok a magyar neoavantgárd köréből*, szerk. DERÉKY Pál – MÜLLNER András, Ráció, Budapest, 2004, 55-71.
- Bart 2000 BART István, *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*, Scholastika, Budapest, 2000.
- Barthes 1995 Roland BARTHES, *Variation sur l'écriture* in Uő., *Oeuvres complètes*, II., kiad. Eric MARTY, Seuil, Paris, 1995.
- Bátki 1971 BÁTKI B. Mihály, A Kossuth Kiadó eredményei és tervei, *Magyar Hírlap*, 1971. június 23.
- Beke 2002 BEKE László, *Tűrni, tiltani, támogatni. A hetvenes évek avantgárdja = A második nyilvánosság*, összeállította: Hans Knoll; szerk. Jolsvai Júlia, Enciklopédia, Budapest, 2002, 228-247.
- Bencsik-Nagy 2005 BENCSIK Péter – NAGY György, *A magyar úti okmányok története 1945-1989*, Tipico-Design, Budapest, 2005.

- Benne 2014 Christian BENNE, *Tárgyiségjelenetek*, ford. TÓTH-CZIFRA Júlia in *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. KELEMEN Pál – KULCSÁR SZABÓ Ernő – TAMÁS Ábel – VADERNA Gábor, Ráció, Budapest, 2014, 744-759.
- Bényi 2004 BÉNYI Csilla, *Underground/alternatív/szamizdat irodalmi és képzőművészeti periodikumok bibliográfiája* in *Né/ma? Tanulmányok a magyar neoavantgárd köréből*, szerk. DERÉKY Pál – MÜLLNER András, Ráció, Budapest, 2004, 348-366.
- Bényi 2008 BÉNYI Csilla, *Egy underground lap a 70-es évekből: a Szétfolyóirat = Reflexió(k) vagy „mélyfúrások”? A kultúrakutatás változatai a „kulturális fordulat” után*, szerk. HAVASRÉTI József – SZÍJÁRTÓ Zsolt, Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 2008, 187-201.
- Berecz 1986a BERE CZ János. *Ellenforradalom tollal és fegyverrel*, Kossuth, Budapest, 1986.
- Berecz 1986b BERE CZ János, Gondolatok a nemzet és a munkásmozgalom történetéről” *Társadalmi Szemle* 41, no. 6 (1986): 3-13.
- Berecz 1986c Ma is építünk a drágán szerzett, megszenvedett tapasztalatokra. Berecz János beszéde a Szolnok Megyei Tanács ünnepi ülésén, *Népszabadság*, 1986. november 5.
- Berecz 1986c *Visszaemlékezések 1956*, szerk. BERE CZ János, Zrínyi, Budapest, 1986.
- Beszélő. Összkiadás 1992 *Beszélő. Összkiadás. 1981-1989*, I-III., sajtó alá rendezte: HAVAS Fanny, AB-Beszélő Kiadó, 1992.
- Bibliografia podziemnych druków 1995 *Bibliografia podziemnych druków zwartych z lat 1976-1989*, szerk. Grażyna FEDEROWICZ – Krystyna GROMADZIŃSKA – Maria KACZYŃSKA, Biblioteka Narodowa, Warszawa, 1995.
- Bibliografia niezależnych wydawnictw 2001 *Bibliografia niezależnych wydawnictw ciągłych z lat 1976-1990*, szerk. Stefania SKWIROWSKA, Biblioteka Narodowa, Warszawa, 2001.
- Bijsterveld 2013 Karin BIJSTERVELD, *Eavesdropping on Europe: The tape recorder and East-West relations among European recording amateurs in the Cold War era in Airy Curtains in the European Ether. Broadcasting and the Cold War*, ed. Alexander BADENOCH – Andreas FICKERS – Christian HENRICH-FRANKE. Baden-Baden: Nomos, 2013, 101-122.
- Błażejowska 2010 Justyna BŁAŻEJOWSKA, *Papierowa rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce 1976-1989/1990*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2010.
- Błażejowska é.n. Justyna BŁAŻEJOWSKA, *Niezależna Oficyna Wydawnicza, Encyklopedia Solidarności*. Forrás: <http://www.encysol.pl/wiki/Niezale% C5% BCna Oficyna Wydawnicza> [Hozzáférés: 2019. február 18.]

- Borbándi 1996 BORBÁNDI Gyula, *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*, Európa, Budapest, 1996.
- Borbándi 2004 BORBÁNDI Gyula. *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2004.
- Borhi 1995 BORHI László, *Szovjet expanzionizmus vagy amerikai imperializmus? Magyarország szovjetizálása és az Egyesült Államok, 1945-1950 = Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok*, szerk. ROMSICS Ignác, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995, 185193.
- Borhi 2015 BORHI László, *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*, Osiris – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.
- Bornstein 2011 George BORNSTEIN, *Hogyan olvassuk a könyvoldalt? Modernizmus és a szöveg materialitása*, ford. VINCE Máté = *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2011, 81-118.
- Bosnyák 1988 BOSNYÁK István, *Két táborrendszer epikus szembesítése*, *Híd*, 1988/11, 2239–2241.
- Bottoni 2014 Stefano BOTTONI, *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2014.
- Bourdieu 1992 Pierre BOURDIEU, *La Censure in Uő, Questions de Sociologie*, Paris, Minuit, 1992, 138–142.
- Bourdieu 1993 Pierre BOURDIEU, *Censorship in Uő, Sociology in Question*, trans. Richard Nice, Sage Publications, London, 1993,
- Bozóki 2010 BOZÓKI András, *A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus*, *Politikatudományi Szemle XIX/2*. (2010): 7–45.
- Bukovszkij 1991 Vlagyimir BUKOVSZKIJ, „...és feltámad a szél”, ford. GANCZER Sándorné – GANCZER Sándor, Katalizátor Iroda, Budapest, 1991.
- Buzinkay 2016 BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Wolters Kluwer, Budapest, 2016. [E-könyv]
- Campe 2014 Rüdiger CAMPE, *Az írásjelenet. Írás*, ford. TAMÁS Ábel = *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. KELEMEN Pál – KULCSÁR SZABÓ Ernő – TAMÁS Ábel – VADERNA Gábor, Ráció, Budapest, 2014, 730743.
- Censorship and Political Communication in Eastern Europe 1983 *Censorship and Political Communication in Eastern Europe. A Collection of Documents*, ed. George SCHÖPFLIN, New York, St. Martin's Press, 1983.

- Chartier 2011 Roger CHARTIER, *Szövegek, nyomtatványok, olvasatok*, ford. KESZEG Anna in *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2011, 162–178.
- Chion 2011 Michel CHION, *A hang a moziban. Mabuse: az akuzmárny varázslata és hatalma*, ford. Fáber Ágoston, Replika 77., 2011/4. [Hangember], 125-149.
- Chojecki 2012 Mirosław CHOJECKI, *Jak powstała NOWA? = N jak nowa. Od wolnego słowa do wolności 1977-1989*, Stowarzyszenie Wolnego Słowa, Warszawa, 2012, 29-37.
- Červenka 2011 Miroslav ČERVENKA, *K semiotike samizdata = Uő., Smysl i stikh. Trudy po poetike*, lazyki slavianskoi kul'tury, Moskva, 2011. 332-341.
[Мирослав ЧЕРВЕНКА, К семиотике самиздата in Uő., Смысл и стих. Труды по поэтике, Сост. и общ. ред. Т. ГЛАНЦА – К. ПОСТОУТЕНКО, Перев. с чешск. А. БОБРАКОВА-ТИМОШКИНА, Языки славянской культуры, Москва, 2011. 332-341.]
- Cseh 1997 CSEH Gergő Bendegúz, Külpolitikai propaganda, belső tájékoztatás a Kádár-rendszer első éveiben, *Társadalmi Szemle* 52. (1997) 6., 86-94.
- Csizmadia 1995a CSIZMADIA Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988). Monográfia*, T-Twins, Budapest, 1995.
- Csizmadia 1995b *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988). Interjúk*, készítette: CSIZMADIA Ervin, T-Twins, Budapest, 1995.
- Csizmadia 1995c *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988). Dokumentumok*, összeállította: CSIZMADIA Ervin, T-Twins, Budapest, 1995.
- Csizmadia 1998 CSIZMADIA Ervin, A szamizdat szubkultúrája, *Budapesti Negyed* 22., 1998/4. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00005/129-172.html#fo38>
[Hozzáférés: 2018. május 26.]
- Csobó 2011 CSOBÓ Péter György, Előhang, *Replika* 77., 2011/4. [Hangember], 2130.
- Csordás 2012 CSORDÁS Gábor, Válságban. Lengyel napló. 1983 – I. rész, *Jelenkor* 2012/7-8, 737-755.
- Csörsz 2006 CSÖRSZ Rumen István, *Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött*, *Literatura* 2006/2, XXXII. Évf. 273-282.
- Cs. Varga 2005 CS. VARGA Katalin, „A beat és a szocializmus”, *Archívnet*. XX. századi történeti források, 5:3 (2005),
http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/a_beat_es_a_szocializmus.html
[Hozzáférés: 2018. május 26.]
- Czibolya 2014 CZIBOLYA Tamás, „Félelmekkel teli korszak jön vissza” [Interjú Najmányi Lászlóval], 2014. szeptember 29.
http://hvg.hu/kultura/20140929_najmanyi_laszlo_emigracio_hazateres
[Hozzáférés: 2014.10.02.]

- Daniel – Roginskij 2007 Aleksandr DANIEL – Arsenij ROGINSKIJ, *Über das Publikationsprojekt „Die Chronik der laufenden Ereignisse“* in *Eine andere Welt? Kultur und Politik in Osteuropa, 1945 bis heute*, szerk. H. HAMERSKY – P. HEIDRUM – H. PLEINES – H. SCHRÖDER, Ibidem, Stuttgart, 2007, 47.
- Danyiel 1997 Alekszandr DANYIEL, Nyilvános tárgyalás – zárt ajtók mögött, ford. KISS Ilona, Beszélő, 2:8-9. [1997], Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/nyilvanos-targyalas---zart-ajtok-mogott> [Hozzáférés: 2018. március 3.]
- Danyi 2013 DANYI Gábor, *Cenzúrán túl, nyomtatáson innen. A szamizdatok textualitása és történeti előzményei* in *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*, 2., szerk. CSÖRSZ Rumen István, reciti, Budapest, 2013, 317-327.
- Daughtry 2009 J. Martin DAUGHTRY, „Sonic Samizdat”: *Situating Unofficial Recording in the Post-Stalinist Soviet Union*, *Poetics Today* 30:1 (Spring 2009), 27-65.
- Deleuze – Guattari 2002 Gilles DELEUZE – Félix GUATTARI, *Rizóma*, ford. GYIMESI Tímea = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal – VILCSEK Béla – SZAMOSI Gertrud – SÁRI László, Osiris, Budapest, 2002, 70-86.
- Demszky 2012 DEMSZKY Gábor, *Elveszett szabadság. Láthatatlan történeteim*, Noran Libro, Budapest, 2012.
- Derék 2004 DERÉKY Pál, *A magyar neoavantgárd irodalom. Jelentéstelenítés, szabadság, levegő (lélegzet)* in *Né/ma? Tanulmányok a magyar neoavantgárd köréből*, szerk. DERÉKY Pál – MÜLLNER András, Ráció, Budapest, 2004, 11-38.
- Derrida 2008 Jacques DERRIDA, *Az archívum kínzó vágya. Freud impresszió, Kijárat*, Budapest, 2008.
- Dragomán 2012 DRAGOMÁN György, *Géppel írni*, Litera, 2012. március 13. http://www.litera.hu/netnaplo/geppel_irmi [Hozzáférés: 2014. 10.16.]
- Drugi obieg 2008 *Drugi obieg 1976-1989. Notes edukacyjny*, wybór i oprac. Kamil DWORACZEK; red. Anka GRUPIŃSKA – Joanna WAWRZYŃIAK; scen. lekcji Katarzyna DŁUGOLEĆKA – Magdalena GRYGUŚ, Ósrodek Karta, Warszawa, 2008.
- Dubin – Gudkov 2009 Boris DUBIN – Lev GUDKOV, *Intelligencija. Zametki o literaturnopolitičeskich illuzijach*, Izd-vo Ivana Limbacha, St.Petersburg, 2009.
- Edmond 2012 Jacob EDMOND, *Dmitri Prigov and Cross-Cultural Conceptualism in Uő.*, *A Common Strangeness. Contemporary Poetry, Cross-Cultural Encounter, Comparative Literature*, Fordham University Press, 2012, 125-163.
- Edmond 2014 Jacob EDMOND, *Dmitrij Prigov's Iterative Poetics*, *Russian Literature* 2014/3., 275-308.

- Eichwede 2004 Wolfgang EICHWEDE, *Szamizdat szigetcsoport*, ford. NEMÉNYI László = *Szamizdat. Alternatív kultúrák Kelet- és Közép-Európában 1956-1989*, Stencil – Európai Kulturális Alapítvány, Budapest, 2004, 17-33.
- Eisenstein 1979 Elizabeth L. EISENSTEIN, *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, I-II., Cambridge University Press, Cambridge, 1979.
- Erdős 1962 ERDŐS László, *Még egyszer az Igézőről, Élet és Irodalom*, 1962. február 10., 7.
- Falkowski 2011 Mateusz FAŁKOWSKI, *Biznes patriotyczny. Historia Wydawnictwa CDN*, Gdańsk, Europejskie Centrum Solidarności, 2011.
- Farkas 2011 FARKAS László, *Az Új Írás kritikai hadjárata, Tekintet*, 2011/2, 99–109.
- Fejtő 1973 FEJTŐ Ferenc, *A szovjet hatalom és az értelmiségiek, Irodalmi Újság*, 1973. augusztus-december, 3-4.
- Fekete 1982a FEKETE Sándor, *A sajtó és szabadsága, Jel-kép* 1982/1., 6.
- Fekete 1982b FEKETE Sándor, *Emigránsok kint és bent, Új Tükör*, 1982. április 18., 3-4.
- Fenyő 1966 FENYŐ István (1966), *Min dolgozik?, Népszabadság*, 1966. január 1., 7.
- Fik 1996 Marta FIK, *Cenzor jako współautor*, in *Literatura i władza*, red. Bożena WOJNOWSKA, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa, 131–147.
- Fischhoff 1998 Baruch FISCHHOFF, *Utólagos előrelátás: visszafelé gondolkodás?* in *Történeti és politikai pszichológia*, szerk. HUNYADY György, Osiris, Budapest, 1998, 271-280.
- Foucault 1998 Michel FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, in Uő, *A fantasztikus könyvtár*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Budapest, Pallas Stúdió–Attraktor, 50–74.
- Friedberg 1954 Maurice FRIEDBERG, *New Editions of Soviet Belle-Lettres: A Study in Politics and Palimpsests*, *American Slavic and East European Review*, 1954/1, 72–88.
- Freud 1998 Sigmund FREUD, *Feljegyzés a „varázsnotezsről”*, ford. V. HORVÁTH Károly in *Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*, szerk. BÓKAY Antal – ERŐS Ferenc, Filum, Budapest, 1998, 285-287.
- Galambos 1963 GALAMBOS Lajos (1963), *Protestálók, Kortárs*, 1963/3, 370–372.
- Genette 1997 Gérard GENETTE, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, ford. Jane E. Lewin, Cambridge, UK, 1997.
- Geszti 1986 GESZTI Pál, *Az az este, októberben, Magyar Hírlap*, 1986. október 17.
- Giedroyc 1991 Jerzy GIEDROYC, *A szó – az egyetlen kiút, Kultúra és Közösség* 1991/3., 62-68.
- Ginzburg 2000 Carlo GINZBURG, *Az inkvizítor mint antropológus*, ford. BOROSS Anna = *Történeti antropológia*, szerk. SEBŐK Marcell, Replika Kör, Budapest, 2000, 147-156.

- Glanc 2015
Tomaš GLANC, „*Music on ribs*”. *Samizdat as a medium in Samizdat. Between Practices and Representations Lecture Series at Open Society Archives, Budapest, February-June 2013*, ed. Valentina PARISI, Central European University, Institute for Advanced Study, Budapest, 2015, 35-46.
- Goetz-Stankiewicz 1992
Marketa GOETZ-STANKIEWICZ, *Editor's introduction* in *Good-bye, Samizdat. Twenty years of Czechoslovak Underground Writing*, ed. Marketa GOETZ-STANKIEWICZ, Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 1992, xv-xxvi.
- Gondos 1968
GONDOS Ernő, Az Igéző ciklusról, *Kortárs*, 1968/12, 1946–1953.
- Good-bye, Samizdat 1992
Good-bye, Samizdat. Twenty years of Czechoslovak Underground Writing, ed. Marketa GOETZ-STANKIEWICZ, Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 1992.
- Gorbaniewska 1988
Natalia GORBANIEWSKA, „*Kultura*” w Moskwie in *O „Kulturze”. Wspomnienia i opinie*, Pomost, Warszawa, 1988, 120-122.
- Gömöri 1969
GÖMÖRI György, Könyvek, kéziratok, kérdőjelek. Hazai irodalmi körkép, *Irodalmi Újság*, 1969. szeptember 15., 4.
- Grochola 2006
Wiesława GROCHOLA, Słowo jak dynamit, *Karta* 49, 2006, 82-125.
- Gruntorád 2003
Jiří GRUNTORÁD, *Czeski samizdat*, Sowiniec, nr 21, 2003, 53-66.
- Grzesiak 2001
Adam GRZESIAK, *Opowieści wolnego drukarza*, *Karta* 33, 2001, 73115.
- Gumbrecht 2010
Hans Ulrich GUMBRECHT, *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*, ford. PALKÓ Gábor, Ráció – Historia Litteraria Alapítvány, Budapest, 2010.
- Gyáni 2010a
GYÁNI Gábor, *A megtorlás és az emlékezet narratívái* in Uő., *Az elveszithető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010, 304-320.
- Gyáni 2010b
GYÁNI Gábor, *Kollektív emlékezet és történetírás: kapcsolatuk ellentmondásossága* in *Az elveszithető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2010, 68-84.
- Györe 1993
GYÖRE Balázs, *Mindenki keresse a saját halálát*, Cserépfalvi, Budapest, 1993.
- Györe 2012
GYÖRE Balázs, *Barátaim, akik besúgóim is voltak*, Kalligram, Pozsony, 2012.
- György 1990
GYÖRGY Péter, *Avantgárd az Aczél-korszakban. Föld alatt, föld felett*, Magyar Napló 1990. február 22., 8. sz.
- György 2000
GYÖRGY Péter, *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés*, Magvető, Budapest, 2000.
- Hájek 1983
Igor HÁJEK, Ivan Klíma, *Index on Censorship* 12:2 (1983), 39-41.
- Hann 1989
HANN, Endre. “Éteri verseny. A Szabad Európa Rádió hallgatása a nyolcvanas években.” *Mozgó Világ* no. 4 (1989): 47-50.

- Hagen 2013 Trever HAGEN, *Calling Out to Tune In: Radio Free Europe in Czechoslovakia in Airy Curtains in the European Ether. Broadcasting and the Cold War*, edited by Alexander Badenoch, Andreas Fickers, and Christian Henrich-Franke. Baden-Baden: Nomos, 2013, 123-148.
- Hankó B. 1993 HANKÓ B. Ludmilla, A cseh samizdatos szépirodalmi könyvsorozatok a 70-es és a 80-as években, *Filológiai Közöny*, 1993/2, 163-172.
- Hänsngen 2015 Sabine HÄNSNGEN, *The media dimension of samizdat. The Präprintium exhibition project in Samizdat. Between Practices and Representations. Lecture Series at Open Society Archives, Budapest, February-June 2013*, szerk. Valentina PARISI, Central European University – Institute for Advanced Study, 2015, 46-61.
- Haraszti 1978 HARASZTI Miklós, Az egytized százalékos terv (Budapesti előszó a nyugati olvasóhoz), *Magyar Füzetek* 2. [Mit ér a kéziratos irodalom ha – magyar?] [1978], 13-20.
- Haraszti 2000 HARASZTI Miklós, Civil kurázsitól civil társadalomig, *Magyar Lettre International*, 2000. ősz, 38. sz., 55-58. Online: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre38/haraszti.htm> [Hozzáférés: 2018. január 25.]
- Haraszti 2004 HARASZTI Miklós, *A civil kurázsitól a civil társadalomig in Szamizdat. Alternatív kultúrák Kelet- és Közép-Európában 1956-1989*, Stencil – Európai Kulturális Alapítvány, Budapest, 2004, 75-89.
- Havasréti 2006 HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek*, Typotex, Budapest, 2006.
- Havasréti 2009 HAVASRÉTI József, *Széteső dichotómiák. Színterek és diskurzusok a magyar neoavantgárdban*, Gondolat – Artpool – PTE KMT, Budapest– Pécs, 2009.
- Hodosán 2004 HODOSÁN Róza, *Szamizdat történetek*, Noran, Budapest, 2004.
- Hollós 1967 HOLLÓS Ervin, *Kik voltak, mit akartak?*, Kossuth, Budapest, 1967.
- Hollós – Lajtai 1974 HOLLÓS Ervin – LAJTAI Vera, *Köztársaság tér, 1956*, Kossuth, Budapest, 1974.
- Hollós – Lajtai 1982 HOLLÓS Ervin – LAJTAI Vera, *Hidegháború Magyarországon ellen, 1956*, Kossuth, 1982.
- Horkheimer – Adorno 1990 Max HORKHEIMER – Theodor W. ADORNO, *A kultúripar*, ford. BAYER József = UŐK., *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredék*, Gondolat – Atlantisz, 1990, 147-200.
- Horváth 1982 Dr. HORVÁTH István, belügyminiszter expozéja, *Magyar Hírlap*, 1982. október 9., 2.
- Hungarian Novel 1972 Hungarian Novel, *The Bookseller*, September 30, 1972, No. 3484. 1893–1896.
- Hutton 1993 Patrick HUTTON, *History as an Art of Memory*, University Press of New England, Hanover–London, 1993.
- Illés 2002 ILLÉS Lajos, *Lengyel József a törvénysértő perekről és a kényszermunka-táborokról*, in Uő, *Az Új Írás hőskora*, Budapest, Hét Krajcár, 67–76.

- Illés 2008 ILLÉS Lajos (2008), *Lengyel József a légerekről*, in Uő, *Az író magántörténelme*, Budapest, Hét Krajcár, 33–42.
- Iser 1996 Wolfgang ISER, *Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete*, ford. HÁRS Endre, in, *Testes könyv I.*, szerk. KISS Attila Atilla – KOVÁCS Sándor – ODORICS Ferenc, Szeged, ICTUS–JATE, 241–264.
- Johns 1998 Adrian JOHNS, *The Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making*, The University of Chicago Press, Chicago–London, 1998.
- Johnson 2006 A. Ross JOHNSON, Setting the Record Straight: Role of Radio Free Europe in the Hungarian Revolution of 1956 [working paper], December 2006.
<https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/happ.OP-3.pdf>
 [Hozzáférés: 2019. március 22.]
- Johnson 2007 A. Ross JOHNSON, To the Barricades: Did Radio Free Europe Inflamm the Hungarian Revolutionaries of 1956? Exploring One of the Cold War’s most Stubborn Myths, *Hoover Digest* No. 4, 2007.
- Juhász 1968 JUHÁSZ Mária, Lengyel József, az igéző, *Kortárs*, 1968/12, 1922–1927.
- Kádár 1956/1981 Kádár János 1956. november 1-jei rádióbeszède, *Magyar Füzetek* 9-10, (1981): 212-216.
- Kalmár 1998 KALMÁR Melinda, *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*, Magvető, Budapest, 1998.
- Kardos 1963 KARDOS Pál Egy téma – két módszer. Lengyel József és Szolzsenyicin művei, *Alföld*, 1963/4, 79–81.
- Kardos 1972 KARDOS György, “Confrontation”, *The Bookseller*, November 18, 1972, No. 3491., 2442–2444.
- Kelemen 1962 KELEMEN János (1962), Igéző. Lengyel József elbeszélései, *Élet és Irodalom*, 1962. február 3., 7.
- Kenney 2004 Padraic KENNEY, *Opposition Networks and Transnational Diffusion in the Revolutions of 1989 in Transnational Moments of Change: Europe 1945, 1968, 1989*, szerk. Gerd-Rainer HORN – Uő., Rowman & Littlefield, 2004, 207-223.
- Kind-Kovács 2013 Friederike KIND-KOVÁCS, *Radio Free Europe and Radio Liberty as the „Echo Chamber” of Tamizdat in Samizdat, Tamizdat, and Beyond. Transnational Media During and After Socialism*, ed. Friederike KIND-KOVÁCS – Jessie LABOV, Berghahn Books, New York, 2013, 70-91.
- Kind-Kovács 2014 Friederike KIND-KOVÁCS, *Written Here, Published There. How Underground Literature Crossed the Iron Curtain*, CEU Press, Budapest – New York, 2014.
- Király 1989 KIRÁLY István, Egybecsúszott polémia, *Új Tükör*, 1989. június 4., 20.
- Király 2017 KIRÁLY István, *Napló 1956-1989*, szerk. SOLTÉSZ Márton, Magvető, Budapest, 2017.

- Kis 1992 Kis János, *Előszó = Beszélő. Összkiadás 1981-1989*, I. kötet, sajtó alá rendezte: HAVAS Fanny, AB-Beszélő Kiadó, 1992, 5-6.
- Kisbali 1991 KISBALI László, *Szamizdat-Európa*, Beszélő, 1991. június 22. 43.
- Kittler 2014 Friedrich KITTLER, *Gramofon – film – írógép. Bevezető*, ford. TÓTHCZIFRA Júlia, Prae 2014/4., 74-94.
- Kittler 1999 Friedrich A. KITTLER, *Gramophone, Film, Typewriter*, translated by Geoffrey WINTHROP-YOUNG and Michael WUTZ, Stanford University Press, Stanford, California, 1999.
- Knabe 2004 Hans KNABE, „Ekevasat a kardokból”. *Az ellenzékhez vezető hosszú út az NDK-ban* ford. HALASI Zoltán in *Szamizdat. Alternatív kultúrák Kelet- és Közép-Európában 1956-1989*, Stencil – Európai Kulturális Alapítvány, Budapest, 2004, 90-100.
- Komaromi 2004 Ann KOMAROMI, The Material Existence of Soviet Samizdat, *Slavic Review*, 2004/3, 597–618.
- Komaromi 2008 Ann KOMAROMI, Samizdat as Extra-Gutenberg Phenomenon, *Poetics Today* 29:4 (Winter 2008), 629-667.
- Komaromi 2012 Ann KOMAROMI, Samizdat and Soviet Dissident Publics, *Slavic Review* 71-1 (Spring 2012), 70-90.
- Koós 2009 KOÓS Anna, *Színházi történetek – szobában, kirakatban*, Akadémiai, Budapest, 2009.
- Kovač 2002 Miha KOVAČ, *The State of Affairs in Post-Communist Central and Eastern European Book Industries*, Publishing Research Quarterly, 18:3 (2002), 43-53.
- Kovalovszky 2002 KOVALOVSZKY Márta, „Jég és aszály közt játszi évszak”. *A hatvanas évek in A második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet*, összeállította: Hans KNOLL, szerk. JOLSAI Júlia, Enciklopédia, Budapest, 2002, 170-199.
- Könczöl 1989 KÖNCZÖL Csaba, *A cenzúra aranykora 1917-1985*, Kritika 1989/12., 38-41.
- Közköltészet 2000 *Közköltészet 1. Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, Balassi, Budapest, 2000 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 4.).
- Kőszeg 1999 KŐSZEG Ferenc, *A Beszélő 0. éve*, Beszélő 1999/1., Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-beszelo-0-eve> [Hozzáférés: 2018. május 26.]
- Krahulcsán 2002 KRAHULCSÁN Zsolt, *A hazai samizdat „hőskora”. A Galamb utcai butik in Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000-2001*, szerk. Gyarmati György, Történeti Hivatal, Budapest, 2002, 303-359.
- Kramer 2013 Mark KRAMER, *Book Distribution Program as Political Warfare in Alfred A. REISCH, Hot Books in the Cold War. The CIA-Funded Secret Western Book Distribution Program Behind the Iron Curtain*, Central European University, Budapest – New York, 2013, ix-xxviii.
- Krämer 2011 Sybille KRÄMER, *A hang negatív szemiológiája*, ford. IGNÁCZ Ádám, Replika 77., 2011/4., [Hangember], 45-58.
- Kukorelly 2006 KUKORELLY Endre, (666), in Uő, *Rom. A komonizmus története*,

- Kalligram, Pozsony, 2006, 32–42.
- Kuta 2012 Cecylia KUTA, *Prasa drugiego obiegu w PRL in Wbrew partii i cenzurze. Media podziemne w PRL – Studia i artykuły*, red. Piotr KARDELA – Paweł P. WAROT – Tadeusz WOLSZA, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2012, 10-25.
- Küllös 2004 KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet. A XVII-XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé-, motívumtörténeti vizsgálata*, L'Harmattan, Budapest, 2004.
- Lagzi 1988 LAGZI Gábor, *A litván katolikus egyház ellenállása az 1970-es években*, Valóság, 1988/12., 49-59.
- Lénárt 2012 LÉNÁRT András, *Az erőszak tere. A budapesti pártbizottság 1956-os ostromának ábrázolásai in Esemény – Trauma – Nyilvánosság*, szerk. DÁNÉL Mónika – FODOR Péter – L. VARGA Péter, Ráció, Budapest, 2012, 79-111.
- Lengyel 1961 LENGYEL József, *Igéző*, Szépirodalmi, Budapest, 1961.
- Lengyel 1963 LENGYEL József, *Elejétől végig. Új Írás*, 1963/1, 37–71.
- Lengyel 1966 József LENGYEL, *From Beginning to End*, Peter Owen, London, 1966.
- Lengyel 1968 LENGYEL József, *A Várt... Részlet egy készülő regényből*, *Kortárs*, 1968/12, 1928–1940.
- Lengyel 1971 LENGYEL József, *Szembesítés*, Kossuth, [Budapest], [1971].
- Lengyel 1973 József LENGYEL, *Confrontation*, ford. Anna NOVOTNY, Peter Owen, London, 1973.
- Lengyel 1988 LENGYEL József, *Szembesítés*, Magvető, Budapest, 1988.
- Lengyel József noteszeiből 1989 Lengyel József noteszeiből 1955-1975, szerk. MAJOR Ottó, Magvető, Budapest, 1989.
- Litván 2007 LITVÁN György, 1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban, *Beszélő* 12, no. 1 (2007): 46-50.
- Lomax 1983 Bill LOMAX, Independent Publishing in Hungary, *Index on Censorship*, 12:2 (April 1983), 3-5.
- Loseff 1984 Lev LOSEFF, *On the Beneficence of Censorship. Aesopian Language in Modern Russian Literature*, Verlag Otto Sagner in Kommission, München, 1984.
- Losev 1984 Lev LOSEV, *Samizdat i samogon* in Uő., Zakrytyi raspredelitel (Tsikl ocherkov). MI: Ermitazh, Ann Arbor, 1984. 139-179.
- Lutzkanova-Vassileva 2009 Alben LUTZKANOVA-VASSILEVA, *Spoken Revolutions: Discursive Resistance in Bulgarian Late Communist Culture*, *Poetics Today* 30:1 (Spring 2009), 133-151.
- Lukács 1965 LUKÁCS György, Mai szocialista realizmus, *Kritika*, 1965/3, 28–38.
- Lukács 1970 LUKÁCS György, *Ady, a magyar tragédia nagy énekese* [1939] = Uő., *Magyar irodalom – magyar kultúra*, Gondolat, Budapest, 1970, 159160.

Magyar hangok a lengyel eseményekről 1980

- Magyar hangok a lengyel eseményekről, *Magyar Füzetek* 7. [A lengyel földindulás], Párizs, 1980, 103-105.
- Magyarország a XX. században 1996 *Magyarország a XX. században*, III., szerk. KOLLEGA TARSOLY István, Babits, Szekszárd, 1996-2000.
- Martens 2011 Gunter MARTENS, *Segítség vagy gyámkodás? A kommentár szerepéről*, ford. DEJCSICS Konrád, in *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2011, 459–475.
- Mathejka 1962 MATHEJKA Jánosné, Arról, hogy mi kell és mi nem kell, *Új Írás*, 1962/6, 615–617.
- Matthews 2007 John P.C. MATTHEWS, *A Nyugat titkos szellemi Marshall-terve*, ford. BOD Katalin, Magyar Szemle, 2007. december [XVI. évf./11-12. sz.] 38-56.
- Matthews 2008 John P.C. MATTHEWS, *A Nyugat titkos szellemi Marshall-terve II.*, ford. BOD Katalin, Magyar Szemle, 2008. február [XVII. évf./1-2. sz.] 4152.
- Mauss 2004 Marcel MAUSS, *Tanulmány az ajándékról*, ford. SALY Noémi in Uő., *Szociológia és antropológia*, Osiris, Budapest, 2004, 193-338.
- McGann 1991 Jerome J. MCGANN, *What is critical editing?* in Uő., *The Textual Condition*, Princeton UP, Princeton, New Jersey, 1991, 48-68.
- McGann 2011a Jerome J. MCGANN, *Szövegek és szövegiségek*, ford. DANYI Gábor in *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2011, 47–61.
- McGann 2011b Jerome J. MCGANN, *Szövegek társadalmivá tétele*, ford. DANYI Gábor in *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2011, 62–80.
- Méray 1989 MÉRAY Tibor, *Nagy Imre élete és halála*, Bibliotéka, 1989.
- Między wierszami wierszy 2009 *Między wierszami wierszy. Antologia poezji drugiego obiegu wydawniczego na Mazowszu (1976-1989)*, red. Bartłomiej NOSZCZAK – Konrad ROKICKI, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2009.
- Mink 1997 MINK András, *Hideg éterháború – A Szabad Európa Rádió és 1956* in *Évkönyv V. 1996/1997, 1956-os Intézet*, Budapest, 1997, 287-293.
- Mink 1999 András MINK, *The Archives in Munich*, in *Open Society Archives*, edited by Leszek PUDŁOWSKI – Iván SZÉKELY, Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1999, 39-45.
- Mink 2000 MINK András, David Irving kalandja 1956-tal, *Beszélő*, 5:6 [7-8. sz. (2000)]; Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/david-irving-kalandja-1956-tal> [Hozzáférés: 2018. május 31.]
- Mink 2008 András MINK, *The Revisions of the 1956 Hungarian Revolution in Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989*, ed. Michal KOPEČEK,

- Central European University Press, Budapest – New York, 2008, 169-178.
- Motyl 1978 Aleksander MOTYL, *USSR's Alternative Press*, Index on Censorship, 7:2 (March-April 1978), 22-28.
- Nádas 2001 NÁDAS Péter, *Szegény, szegény Sascha Andersonunk* in Uő., *Esszék*, Jelenkor, Pécs, 2001, 186-189.
- „Ne legyünk senki helyett bátrak” 2004 „Ne legyünk senki helyett bátrak”. Kerekasztal-beszélgetés Hodosán Rózával, Kasza Lászlóval és Kemény Istvánnal a SZER és a magyar samizdat kapcsolatáról, *Beszélő* 2004/5., 58-64.
- Ne mondj le semmiről 1974 *Ne mondj el semmiről*, Szépirodalmi, Budapest, 1974.
- Nichols 2012 Bill NICHOLS, „*Megismerni téged...*” *A tudás, a hatalom és a test*, ford. Kerényi Máté, Replika [Én, a néger] 81. sz., 2012/4., 103-119.
- Obieg NOW-ej 2013 *Obieg NOW-ej*, szerk. Łukasz BERTRAM, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2013.
- Olaszek 2011 Jan OLASZEK, *Źródła historyczne do badań nad funkcjonowaniem drugiego obiegu wydawniczego (na przykładzie warszawskiej prasy podziemnej)* in *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku. Tom 1.*, red. Tomasz KOZŁOWSKI – Jan OLASZEK, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2011., 35-54.
- Olaszek 2014 Jan OLASZEK, *Źycie w konspiracji? O stylu życia twórców i współpracowników warszawskich pism podziemnych (1982-1989)* in *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku, II.*, szerk. Tomasz KOZŁOWSKI – Jan OLASZEK, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2014, 57-94.
- Olaszek 2015 Jan OLASZEK, *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976-1989*, Trecia Strona, Warszawa, 2015.
- Olaszek 2016 Jan OLASZEK, *Drugi obieg wydawniczy w PRL i samizdat w innych państwach bloku sowieckiego: podobieństwa, różnice, wzajemne wpływy* in *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, red. Przemysław GASZTOLD-Seń – Natalia JARSKA – Jan OLASZEK, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2016, 15-57.
- Open Society Archives 1999 *Open Society Archives*, szerk. Leszek PUŁOWSKI – Iván SZÉKELY, Open Society Archives at Central European University, Budapest, 1999.
- Opposition = 0,1 % 1979 *Opposition = 0,1 %. Extraits du samizdat hongrois*, ford. Georges ARANYOSSY, de Seuil, Párizs, 1979.
- Oushakine 2001 Serguei Alex. OUSHAKINE, The Terrifying Mimicry of Samizdat, *Public Culture*, 13:2 (2001/April), 191-214.
- Owen 1972 Peter OWEN, Jozsef Lengyel, *The Times Literary Supplement*, May 5, 1972, Nr. 3662, 521.
- Paczkowski 1997 Andrzej PACZKOWSKI, *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939-1989*, ford. PÁLFAI Lajos, 1956-os Intézet, Budapest, 1997.

- Pándi 1971 PÁNDI Pál, A szűkszavúság jelentése. Jegyzetek Lengyel József Igézőjéről, *Irodalomtörténet*, 1971/3, 585–597.
- Papierem w system 2010 *Papierem w system. Prasa Drugoobiegowa w PRL*, szerk. Marta MARCINKIEWICZ – Sebastian LIGARSKI, Instytut Pamięci Narodowej, Szczecin, 2010.
- Papp 1992 PAPP Tibor, *Műzsával vagy műzsa nélkül? (Irodalom számítógépen)*, Balassi, 1992.
- Parisi 2015 Valentina PARISI, *Preface in Samizdat. Between Practices and Representations. Lecture Series at Open Society Archives, Budapest, February-June 2013*, szerk. Uő., Central European University – Institute for Advanced Study, 2015, 7-14.
- Perneczky 1989 PERNECZKY Géza, Az Art Pool gyűjtemény. Egy magyar művészeti gyűjtemény megszületése, *Művészet*, 1989/8. 2-5.
- Perneczky 1991 PERNECZKY Géza, *A háló. Alternatív művészeti áramlatok a folyóiratkiadványaik tükrében 1968-1988*, Héttorony Könyvkiadó, [1991].
- Péteri 2004 György PÉTERI, *Nylon Curtain – Transnational And Transsystemic Tendencies In The Cultural Life Of State-Socialist Russia And EastCentral Europe*, Slavonica 10:2 (November 2004), 113–123.
- Pető 2001 PETŐ Andrea, *Rajk Júlia*, Balassi, Budapest, 2001.
- Pinkham 2016 Sophie PINKHAM, *Zdesizdat and Discursive Rebellion: The Metropol Affair*, *Ulbandus 17 [A Culture of Institutions / Institutions of Culture]*, 2016, 127-145.
- Poetics Today 2008 *Poetics Today* [Publish and Perish. Samizdat and Underground Cultural Practices in the Soviet Bloc 1.], 29:4 (Winter 2008).
- Poetics Today 2009 *Poetics Today* [Publish and Perish. Samizdat and Underground Cultural Practices in the Soviet Bloc 2.], 30:1 (Spring 2009).
- Pogány 1991 POGÁNY Sára, *Nem volt kétezer évük* [Beszélgetés Konrád Györggyel és Demszky Gáborral], *Magyar Hírlap*, 1991. jan. 5.
- Pogonyi 1991 POGONYI Lajos, Beszélő-múlt. Beszélgetés Kőszeg Ferencsel, *Kritika* 1991/4, 3-5.
- Polányi 1976 POLÁNYI Károly, *A gazdaság mint intézményesített folyamat*, ford. KIS János, [1957] in Uő., *Az archaikus társadalom és gazdasági szemlélet*, Gondolat, Budapest, 1976, 244-245.
- Popov 2000 Jevgenyij POPOV, *Metropol, avagy az orosz samizdat emlékezete*, ford. HOLKA László, *Magyar Lettre* 2000/ősz, 38. szám, 47-49.
- Posset 1991 Johanna POSSET, *Česká samizdatová periodika 1968-1989*, Brno, 1991.
- Präprintium 1998 *Präprintium. Moskauer Bücher aus dem Samizdat*, Günter HIRT – Sascha WONDERS, Edition Temmen, Bremen, 1998.
- Rainer 2012 RAINER M. János, *A Kádár-korszak. 1956-1989*, Magyarország története 22., Kossuth Kiadó, 2012.
- Rainer 2016 RAINER M. János, *Az 1956-os magyar forradalom. Bevezetés*, Osiris, Budapest, 2016.

- Reisch 2013 Alfred A. REISCH, *Hot Books in the Cold War. The CIA-Funded Secret Western Book Distribution Program Behind the Iron Courtain*, Central European University, Budapest – New York, 2013.
- Rév 1999 István RÉV, *The enemy-archives in Open Society Archives*, edited by Leszek PUŁOWSKI – Iván SZÉKELY, Open Society Archives at Central European University, Budapest, 1999, 14-18.
- Rév 2010 István RÉV, *Just Noise? Impact of Radio Free Europe in Hungary in Cold War Broadcasting. Impact in the Soviet Union and Eastern Europe. A Collection of Studies and Documents*, edited by A. Ross JOHNSON and R. Eugene PARTA, Budapest – New York: Central European University Press, 2010, 239-257.
- Révész 1997 RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Sík, Budapest, 1997.
- Ronay 1972 RONAY, Gabriel, A Limited Licence to Protest in Hungary, *The Times*, 1972. június 20.
- Rózsa 1986 RÓZSA László, Tragédiától sorsfordulóig, *Népszabadság*, 1986. november 1.
- Rypson 2000 Piotr RYPSON, *Books and Pages. Polish Avant-garde and Artists' Books in the 20th Century*, Center for Contemporary Art, Warsaw, 2000.
- Ryback 1990 Timothy W. RYBACK, *Rock Around the Bloc. A History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union*, Oxford University Press, Oxford, 1990.
- Sajtójogi tudnivalók 1962 *Sajtójogi tudnivalók nyomdák és kiadóvállalatok részére*, Művelődésügyi Minisztérium Kiadói Főigazgatósága – Könnyűipari Minisztérium Nyomdaipari Igazgatósága, Budapest, 1962.
- Ásál 2013 Petr ÁSÁL, Hogyan váljunk szocialista realistává avagy saját magunk átdolgozott kiadása, ford. KESERŰ József, *Korunk*, 2013/2, 42–60.
- Samizdat. Between Practices and Representations 2015 *Samizdat. Between Practices and Representations. Lecture Series at Open Society Archives, Budapest, February-June 2013*, szerk. Valentina PARISI, Central European University – Institute for Advanced Study, 2015.
- Samizdat, Tamizdat and Beyond 2013 *Samizdat, Tamizdat, and Beyond. Transnational Media During and After Socialism*, edited by Friederike KIND-KOVÁCS – Jessie LABOV, New York, Berghahn, 2013.
- Sanders SANDERS Iván, Egy tiltott könyv, *Új Látóhatár*, 1974. augusztus, 316–318.
- Sasvári 2000 SASVÁRI Edit, *Miért éppen Pór? A kádári „üzemenési” mechanizmus természetéhez* in *Évkönyv 2000. Magyarország a jelenkorban*, szerk. KÖRÖSI Zsuzsanna – RAINER M. János – STANDEISKY Éva, 1956-os Intézet, Budapest, 2000, 124-159.
- Scheibner 2014 SCHEIBNER Tamás, *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953*, Budapest, Ráció, 2014.

- Schöpflin 1973 SCHÖPFLIN, George, 'Confrontation' in Budapest. József Lengyel's Affair with the Hungarian Publisher and Others, *Index on Censorship*, 2:2 (1973/2), 65–70.
- Schöpflin 1979 George SCHÖPFLIN, *Opposition and Para-Opposition: Critical Currents in Hungary, 1968-78 in Opposition in Eastern Europe*, szerk. Rudolf L. TÖKÉS, Johns Hopkins University Press, Baltimore-London, 1979.
- Schulz 2004 SCHULZ Katalin, *Irányítókról és irányítottokról. Irodalom és hatalom a hatvanas években in Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6-10.) előadásai*, II., szerk. JANKOVICS József – NYERGES Judit, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2004, 1128-1134.
- Skilling 1989 H. Gordon SKILLING, *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, MacMillan Press – St Antony's College Oxford, 1989.
- Słownik dysydentów 2007 *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956-1989*, II., Karta, Warszawa, 2007.
- Smith 1996 Anthony D. SMITH, Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés, ford. HEIL Tamás, *Café Babel* 19 (1996/1.), 11-25.
- Smith 2004 Anthony D. SMITH, The 'Golden Age' and National Renewal in Uő., *The Antiquity of Nations*, Polity, Cambridge, UK, 2004, 211-235.
- Sowiński 2011 Paweł SOWIŃSKI, *Zakazana książka. Uczestniczy drugiego ubiegu 1977-1989*, Instytut Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 2011.
- Spiró 2011 SPIRÓ György, *Hetvenkilenc augusztusa* in Uő., *Kémjelentés*, Magvető, Budapest, 2011, 39-43.
- Śreniowski 2012 Józef ŚRENIOWSKI, Duży kolportaż prasy niezależnej w Łodzi po 13 grudnia 1981 roku in *Wbrew partii i cenzurze. Media podziemne w PRL – Studia i artykuły*, red. Piotr KARDELA – Paweł P. WAROT – Tadeusz WOLSZA, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2012, 72-84.
- Standeisky 2004 STANDEISKY Éva, *Bomlás. A hatalom és a kulturális elit* in *A „hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*, szerk. RAINER M. János, 1956os Intézet, Budapest, 2004, 272-317.
- Standeisky 2014 STANDEISKY Éva, *Egy literátus ügynök*, in *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*, szerk. HORVÁTH Sándor, Libri, Budapest, 2014, 319-353.
- Statárium és happening 1991 *Statárium és happening. Krassó Györggyel beszélget Bozóki András = Maradj velünk*, szerk. HAFNER Mónika – ZSILLE Zoltán, Magánzárka, Budapest, 1991,
- Steiner 2008 Peter STEINER, Introduction: On Samizdat, Tamizdat, Magnitizdat, and Other Strange Words That Are Difficult to Pronounce, *Poetics Today* 29:4 (2008): 613-620.
- Stingelin 2004 Martin STINGELIN, „»Schreiben«. Einleitung in „Mir ekelt vor diesem tintenklecksenden Säkulum”. *Schreibszenen im Zeitalter der Manuskripte*, szerk. Martin STINGELIN, Fink, München, 2004.

- Sükösd 2013
SÜKÖSD Miklós, A samizdat mint tiposzféra. Földalatti nyomtatási kultúra és független politikai kommunikáció a volt szocialista országokban, *Médiakutató* 2013/2, 7-26.
- Szilágyi Csaba 1999
Csaba SZILÁGYI, *Records of the Hungarian Unit in Open Society Archives*, edited by Leszek PUŁOWSKI – Iván SZÉKELY, Open Society Archives at Central European University, Budapest, 1999, 55-58.
- Szilágyi Sándor 1999
SZILÁGYI Sándor, *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*, Új Mandátum, Budapest, 1999.
- Szolzenyicin 1963
Alekszandr SZOLZENYICIN, Ivan Gyenyiszovics egy napja, ford. WESSELY László, *Nagyvilág*, 1963/2, 163–229.
- Szombathy 1991
SZOMBATHY Bálint, *Alternatív időszaki művészeti kiadványok Jugoszláviában a hetvenes években* in Uő., *Új idők, új művészet. Modernista törekvések Jugoszláviában századunk második felében*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1991.
- Szőnyei 2012
SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990*, I-II, , Noran, Budapest, 2012.
- Szörényi 2000
SZÖRÉNYI László, *Delfinárium. Filológiai groteszkek*, Miskolc, Felsőmagyarország, 2000.
- Tabajdi 2009
TABAJDI Gábor, *Állambiztonság – propaganda – történetírás. Töredékek az állambiztonsági irattár működésének történetéhez (1965-1980)*, Betekintő 2009/2. Online: http://www.betekinto.hu/2009_2_tabajdi [Hozzáférés: 2018. május 26.]
- Tábor 1990
TÁBOR Ádám, Az agresszor válaszol, *Magyar Napló*, 1990. április 5., 14. sz., 2.
- Tábor 1997a
TÁBOR Ádám, *Hatvanas évek: a folytatás és a Kezdet. Egy irodalmi szabadságharc kezdeteinek krónikája* in Uő., *A váratlan kultúra. Esszék a magyar neoavantgárd irodalomról és művészetről*, Balassi, Budapest, 1997, 15-35.
- Tábor 1997b
TÁBOR Ádám, *A váratlan kultúra. Esszék a magyar neoavantgárd irodalomról és művészetről*, Balassi, Budapest, 1997.
- Takács 2012
TAKÁCS Róbert, *Politikai újságírás a Kádár-korban*, Napvilág – Politikátörténeti Intézet, Budapest, 2012.
- Tanselle 1979
G. Thomas TANSELLE, *The Editing of Historical Documents* in Uő., *Selected Studies in Bibliography*, University Press of Virginia, Charlottesville, 1979, 456-506.
- Telesin 1973
Julius TELESIN, Inside „Samizdat”, *Encounter*, 15:2 (1973), 25–33.
- Tischler – Borenich 2004
TISCHLER János – BORENICH Péter, *Az 1980-1981-es lengyel válság és Magyarország visszaemlékezések alapján*, Archivnet. XX. Századi történeti források, 4:3 (2004), http://www.archivnet.hu/politika/az_19801981es_lengyel_valsak_es_magyarorszag_visszaemlekezesek_alapjan.html?oldal=2 [Hozzáférés: 2018. január 25.]

- Toruńczyk 2009 Barbara TORUŃCZYK, *Opowieści o pokoleniu 1968. Kim byliśmy, kim jesteśmy, skąd i dokąd zmierzamy?* [5], *Dwutygodnik.com* 2009/10. <http://www.dwutygodnik.com/artykul/592-opowieści-o-pokoleniu-1968-5.html> [Hozzáférés: 2017. december 2.]
- Tordai 1968 TORDAI Zádor, Szóvarázs, *Kortárs*, 1968/12, 1941–1946.
- Torma 1989 TORMA Tamás, Konspiráció helyett kft [Beszélgetés Kőszeg Ferencsel], *Világ*, 1989. október 19., 42.
- Tóth 1992 TÓTH Gyula, *Az élő magyar szépirodalom helyzete és fejlődésének néhány vonása az utóbbi években*, in *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970*, szerk. Uő., MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1992, 258–262.
- Tóth 1994 TÓTH Károly Antal, *Az Ellenpontok rövid története* in Uő., *Hovatovább? Az Ellenpontok dokumentumai, esszék, tanulmányok*, Savaria University Press, Szombathely, 1994, 33–36.
- Truth in Limited Editions 1972 Truth in Limited Editions, *The Times Literary Supplement*, 1972. április 28., 465.
- Ungváry 2007 UNGVÁRY Krisztián, Egyenes út a csúcsra. Harangozó Szilveszter, egy állambiztonsági főcsoportfőnök karrierje, *Rubicon*, 18:3 (2007): 29–35.
- Van-e szükség ellenzékiekre Kelet-Európában? 1980 *Van-e szükség ellenzékiekre Kelet-Európában? Budapesti beszélgetés Hegedüs Andrással, Földvári Tamással és Zsille Zoltánnal*, Magyar Füzetek 6. [A létező kecske. Dialógusok a mozgástérről], Párizs, 1980, 9–29.
- Vasy 2005 VASY Géza, „Hol zsarnokság van”. *Az ötvenes évek és a magyar irodalom*, Mundus, Budapest, 2005.
- Veres 2004 VERES András, „Mi általában nem udvarolunk az íróknak”. Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarországon, *Rubicon* 2004/8–9, 71–81.
- Világirodalmi lexikon 1992 *Világirodalmi lexikon*, XIV., szerk. KIRÁLY István – SZERDAHELYI István, Akadémiai, Budapest, 1992.
- Wagner 2000 Richard WAGNER, *Miért nem volt Romániában szamizdat?*, ford. KARÁDI Éva, Magyar Lettre, 2000 ősz, 38. szám, 72–73.
- Wirth 2014 Uwe WIRTH, *A szerző kérdése mint a kiadó kérdése*, ford. L. VARGA Péter = *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. KELEMEN Pál – KULCSÁR SZABÓ Ernő – TAMÁS Ábel – VADERNA Gábor, Ráció, Budapest, 2014, 57–94.
- Zárt, bizalmas, számozott 1999 *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatás és cenzúra 1956–1963*, szerk. CSEH Gergő Bendegúz – KALMÁR Melinda – PÓR Edit, Osiris, Budapest, 1999.
- Zárt, bizalmas, számozott 2004 *Zárt, bizalmas, számozott. II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai 1962–1979 (Dokumentumok)*, szerk. CSEH Gergő Bendegúz – KRAHULCSÁN Zsolt – MÜLLER Rolf – PÓR Edit, Osiris, Budapest, 2004.
- Zaslavskaya 2008 Olga ZASLAVSKAYA, From Dispersed to Distributed Archives: The Past and the Present of Samizdat Material, *Poetics Today* 29:4 (Winter 2008), 669–712.

Zólyomi 1990

ZÓLYOMI Tamás, *Árnyékvilág. Egy állambiztonsági figyelő emlékei*, Aura Kiadó, Budapest, 1990.

Levéltári anyagok

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Dossziék

„0,1%”: ÁBTL, A-3298

ÁBTL 4.9.13.

ÁBTL A-1361

ÁBTL I-30/1

ÁBTL O-18954/2

ÁBTL O-19764/3

ÁBTL O-19619

„Frederich”: ÁBTL M-41752

„Horgászok”: ÁBTL O-16268/1-2

„Hajdu”: ÁBTL 3.1.2 M-41819

„Pécsi Gábor”: ÁBTL M-41714

„Sárdi”: ÁBTL M-35897

„Viktória”: ÁBTL M-39012

„Zóna”: ÁBTL M-41684

Napi Operatív Információs Jelentések

ÁBTL NOIJ-III/III-64-79/15/1982. április. 20.

ÁBTL NOIJ-BRFK-56-87/4/1982. április 30. Közli: KRAHULCSÁN Zsolt, *A hazai szamizdat „hőskora”. A Galamb utcai butik = Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000-2001*, szerk. GYARMATI György, Történeti Hivatal, Budapest, 2002, 323.

ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-75/1982. május 5.

ÁBTL III/III-87-103/7/1982. május 24.

ÁBTL 2.7.1 III/III-90-106/6/1982. május 27.

ÁBTL NOIJ-III/III-136-165/8/1982. augusztus 18.

ÁBTL 2.7.1 NOIJ-BRFK-120/1982. szeptember 28.

ÁBTL 2.7.1 NOIJ-BRFK-120-194/4/1982. szeptember 30.

ÁBTL 2.7.1 NOIJ-BRFK-136/1982. október 25.

Archiwum Historii Mówionej Domu Spotkań z Historią i Fundacji Ośrodka Karta, Varsó

Dyskusje o polskim ruchu opozycyjnym z udziałem jego działaczy 1984-1988, AO_I_391, Archiwum Historii Mówionej Domu Spotkań z Historią i Fundacji Ośrodka Karta, Varsó

Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Varsó

[Redakcja], „Hírmondó” /”Goniec”/, *Obóz*, nr 11, 1987,

(Fel.) [Piotr PACEWICZ], Zwierzenia redaktora TM-u, *Tygodnik Mazowsze*, nr 100, 1984, 2.

(w.t.), Litwa, Łotwa, Estonia, *Tygodnik Mazowsze*, nr 71, 8 grudnia 1983 r., 3.

A. K., Nadbałtycki dramat. Estonia, *ABC. Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne*, nr 7, 1988, 40.

István BIBÓ, Konsolidacja Europy Wschodniej, *Obóz*, nr 11, 1987, 18-26.

Igor HÁJEK, Ivan Klíma, *Obóz*, 1988/14, 65-67.

Assen IGNATOW, Cenzura i ambiwalencja, tłum. M.W., *Obóz*, nr 12, 1987, 36.

Per KETMAN – Karl NICKEL, „Od czcionki z kartofla do Tageszeitung”, *Obóz*, nr 12, 1987, 39-41.

János KIS, Dlaczego nie Węgry?, *Obóz*, nr 2, 1981, 80-81. [*L'Alternative*, nr 8, I-II, 1980, 35.]

Jan LITYŃSKI, Węgry – Od marksizmu do opozycji – wywiad z G. Bence i J. Kisem, *Krytyka*, nr 5, 1979.

M.R., [„Moi drodzy!”], [Listy do redakcji], *Tygodnik Mazowsze*, nr 88, 17 maja 1984, 2. [Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Warszawa].

Wiesław SZUKALSKI [Wojciech MAZIARSKI], Wyrośli z polskiej inspiracji. Rozmowa z Ferencem Kószegiem, *Obóz*, nr 14, 1988, 55.

Ludvík VACULÍK, Łańcuch szczęścia, *Krytyka* nr 2, 1978, 38-39.

Georg VOCKE, Emigracja wewnętrzna, *Obóz*, nr 12, 1987, 41-43.

Węgierski niezależny ruch wydawniczy, *ABC. Adriatyk – Bałtyk – Morze Czarne*, nr 3, 1986

Artpool Művészetkutató Központ

Ahogy azt a Móriczka elképzeleti, szerk. BEKE László, 1972. május 24. – június 18.

AL – *Aktuális/Alternatív/Artpool Levél*, 1983. január – 1985 tavasz. Online: <http://www.artpool.hu/Al/alhu.html>
[Hozzáférés: 2018. május 27.]

BÉNYI Csilla kutatási anyaga, *Szétfolyóirat* – levelezés.

Expressió – Önmanipuláló Szétfolyóirat

HAP Béla *Szétfolyóirat*-száma

AJTONY Árpád *Szétfolyóirat*-száma

MAURER Dóra *Szétfolyóirat*-száma

HALÁSZ Péter, KOÓS Anna és BÁLINT István *Szétfolyóirat*-száma

Pool Window hírlevél, 1. szám, 1980. (Megtalálható itt: <http://www.artpool.hu/poolwindow/00.html>)

Békés Megyei Levéltár

Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve 1981. szeptember 25., MSZMP Békés megyei bizottsági ülések jegyzőkönyveinek napirendi pontjai 1957-1989, 8. doboz 125. ő.e.

Budapest Főváros Levéltára

Javaslat a Végrehajtó Bizottságnak a munkáshatalom megvédése, a párt újjászervezése és a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulása történelmi jelentőségéről folytatandó tömegpolitikai munkára, Budapest Főváros Levéltára, MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései (XXXV.1.a.4.) 1986, 1986-03-05 730. ő.e.1986_VB 730/6.

Instytut Pamięci Narodowej, Varsó

Akta osobowe czudzoziemca: MAGYAR BALIUT, imię ojca, data urodzenia 1952, Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 1368/13499.

Akta paszportowe o sygnaturze EAGZ: Woroszyński Wiktor, imię ojca: Grzegorz, data urodzenia: 08-06-1927, Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 797/7522.

Materiały operacyjne przechowywane poza teczkami operacyjnymi dot. Janosz Kisz, ur. 17-09-1943 r., pseudonim „Jakisz”, Maria Kowacz, ur. 24-02-1953 ... r., pseudonim „Maria”, Bence Dejur, ur. 08-12-1941 r., pseudonim „Bered”, obywateli Węgier, kontaktujących się z opozycją, Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 01220/10/354.

Materiały operacyjne przechowywane poza teczkami operacyjnymi dot. Miklos Harasti, ur. 1945, pseudonim „Madziar”, obywatela Węgier, podejrzanego o prowadzenie działalności antysocjalistycznej, Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 01220/10/628.

Materiały operacyjne przechowywane poza teczkami operacyjnymi dot. Pal Juhasz, ur. 20-04-1944 r., pseudonim „Juhas”, obywatela Węgier, Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 01220/10/777.

Magyar Országos Levéltár

A zárt és belső használatra szánt könyvek kiadása és forgalmazása, 1971. október 12. ülés (HU-MOL M-KS 288-

41/167. ő. e.)

Köpeczi Béla tájékoztatója az Írószövetség választmányi üléséről (1966. november 3.), MOL M-KS 288. f. 35/1966/3.

MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának [APB] iratai. 1982. július 27., MOL 392. őe.

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára

Illés Endre levele Lengyel Józsefnek Szembesítés című regénye elutasításáról, MTA Kézirattár, Ms 2409/51.

Lengyel József levele Aczél Györgynek, MTA Kézirattár Ms 5538/290.

Lengyel József levele Aczél Györgynek, 1969. február 6., MTA Kézirattár, Ms 6307/2.

Lengyel József levele Aczél Györgynek, 1970. január 22., MTA Kézirattár, Ms 6307/3.

Lengyel József levele Illés Endrének, 1969. március 1., MTA Kézirattár, Ms 5538/457.

Lengyel József levele Nyírő Józsefnek, 1970. július 27., MTA Kézirattár, Ms 6307/4.

Lengyel József levele Rátkai Ferencnek, 1971. szeptember 6., MTA Kézirattár Ms 6307/5.

LENGYEL József, *Noteszek*, MTA Kézirattár Ms 5535/1-34.

Lengyel József Szembesítés című regényének recepciója, MTA Kézirattár, Ms 6307/30.

Lengyel József Szembesítés című regényére kötött szerződés a Kossuth Könyvkiadóval, MTA Kézirattár, Ms 5538/36.

Petőfi Irodalmi Múzeum

1956 – Napról napra. Szabad Európa Rádió, München, 1974. [1956 – From Day to Day. Radio Free Europe, Munich], Petőfi Irodalmi Múzeum Médiatára [Media Archives of the Petőfi Literary Museum], Saáry Éva hanggyűjteménye [Audio Collection of Éva Saáry].

LENGYEL József, *Szembesítés* [hasábkorrektúra], PIM Kézirattár V. 3499.

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár

Nyíró József feljegyzés másolata Berei Andornak Lengyel Józseffel való beszélgetéséről, PIL 897. fond (Matejka Jánosné iratai), 63. őrzési egység, 3.

Magyar Távirati Iroda, Hírchívum

KASZA László, *Kádár János március 15-ről*, SZER, „Világhíradó”, 1988. március 14., MTI Hírchívum 1988-2015, Rádiófigyelés.

Levelesláda (Rajki László, SZER, Hallgatók Fóruma), München, 1988. május 28., MTI Hírchívum 1988-2015, Rádiófigyelés.

Magyar samizdat (Kasza László, SZER), München, 1988. október 16., MTI Hírchívum 1988-2015, Rádiófigyelés.

Válasz a hallgatóknak (Láng Júlia, SZER, Hallgatók Fóruma), München, 1988. szeptember 24., MTI Hírchívum 1988-2015, Rádiófigyelés.

Vera & Donald Blinken Open Society Archives, Budapest

[A Beszélő elosztóhálózata], HU OSA 302-1-3 Box 1.; Personal Papers of Gábor Demszky (Fonds 302), Samizdat Publications (Subfonds 1), Documentation of the opposition movements from the 1980's (Series 6).

Anti-Radio Free Europe campaign, Item No. 2649/58., June 11, 1958, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General 1958-64]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

A SZER. Bemutatja Ekecs Géza, 8-May-1989, 99 min, [HU OSA 305-0-4 Fekete Doboz Alapítvány Video Archive: Interviews Relating to the History of the Radio Free Europe/ Radio Liberty](#), VHS #9 / No. 2.

Balance sheet on the revolution – RFE's task of historical importance, Item No. 1505/66, August 25, 1966, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1965-66]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

Aurel BEREZNAI, *Seventh Issue of Samizdat Periodical „Beszélő” Appears*, HU OSA 300-40-1. Box 254 [Ellenzék, Szamizdat lapok 1983]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 30), Subject Files (Series 1).

Censorship in Hungary (RFE/RL Information Items No. 1670/67), 1967. szeptember 5., 2.; HU OSA 300-40-2 Box 7 [Culture: Censorship 1967-1989]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files in English (Series 2).

DEMSZKY Gábor, *Nem zárták le!*, ABC Tájékoztató 1. szám, 1983. január, 7. HU OSA 300-40-1. Box 254 [Ellenzék, Szamizdat SR 1978-1989]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 30), Subject Files (Series 1).

Hungarian attitudes toward acts of open opposition by dissidents, May, 1983.; HU OSA 300-6-2 Box 5 [Audience and Opinion Research 1983]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Media and Opinion Research Departement (Subfonds 6), East Europe Area and Opinion Research (Series 2).

Hungarian Authorities Move to Close Rajk's Samizdat Library, jan. 12, 1983. HU OSA 300-40-1: 253/2.; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1).

Intellectuals' frame of mind – opinion on RFE, Item No. 1161/66., July 8, 1966, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1965-66]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

Interest in politics - RFE, Item No. 955/67., May 8, 1967, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1967-68]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

Interjú Demszky Gáborral a szabad sajtó bűneiről [kéz- és gépirat], HU OSA 302-1-5 Box 7 [Hírmondó ?]; Personal Papers of Gábor Demszky (Fonds 302), Samizdat Publications (Subfonds 1), Manuscripts (Series 5).

Interview with Levente László Kasza / Kasza László Levente interjú, 1989. május 7., Munich, West- Germany, 71 min, HU OSA 305-0-4, VHS #8 / No. 1; Fekete Doboz Alapítvány Video Archive (Fonds 305) Interviews Relating to the History of the Radio Free Europe/ Radio Liberty (Series 0-4).

Interview with Miklós Haraszti / Haraszti Miklós interjú, 1996. január 23., 55 min, HU OSA 305-0-4, VHS #21 / No. 2; Fekete Doboz Alapítvány Video Archive (Fonds 305) Interviews Relating to the History of the Radio Free Europe/ Radio Liberty (Series 0-4).

Irodalmi helyzetkép 1966. január – július, 1966. szeptember (No. 309), 10-11., HU OSA 300-40-1 Box 566 [Irodalom 1965-1966]; Records of the Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1).

KEMÉNY István, *A gazdasági reformról*, „M.O.”, Budapest, 1984. HU OSA 397-0-2 Box 2 [Kiadványok: Kemény István: A gazdasági reformról, 1984]; Samizdat collection of György Krassó (Fonds 397), Books and other publications (Series 2).

J. L. KERR, *Dissent in Eastern Europe*, 3 October 1978, 2. RAD Background Report/218 (Eastern Europe), HU OSA 300-40-1 Box 253; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1).

Leading Marxist Philosophers Protest against the Invasion of Czechoslovakia, 26 August 1968. HU OSA 300-83-10196; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: Publications Department: Background Reports.

Magyar Október termékkatalógus, HU OSA 300-40-1 Box 253. [Ellenzék, Kisúgó 1983]; Records of the Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1).

Mood after intervention in the CSSR, Item No. 1792/68, Oct 2, 1968, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1967-68]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

Peter MORAVETS, *Criticism and Dissent in Hungary*, RAD Background Report/185 (Hungary), 1978. augusztus 23., HU OSA 300-40-1 Box 253 [Ellenzék, Emberi jogok, Rendszerkritikusok SR 1977-1982]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1).

New Restrictive Decree on the Use of Typewriters and Copying Machines in Romania, 1983. április 15., HU OSA 300-120-13 Box 114 [Romania: Dissent 1965-1985]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Western Press Archive (Subfonds 120), Subject Files Relating to Eastern Europe (Series 13).

Observance on the 10th anniversary, Item No. 2303/66., December 22, 1966, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1965-66]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

Olvasói levél, HU OSA 300-40-12 Box 1 [Teenager Party – correspondence May 1971-1972]; Records of RFE/RL

Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Correspondence Relating to the Program „Teenager Party” (Series 12).

Opinion on RFE, Item No. 1139/68., June 14, 1968, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1967-68]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

Opinion on RFE, Item No. 1977/69., December 31, 1969, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General 1969-73], HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1969-73]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

Opinions about RFE, Item No. 2053/66., November 23, 1966, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1965-66]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

Stephan POLGAR, *Samizdat in Hungary: New Voice is Heard*, 3 may 1982, 1-3. HU OSA 300-40-1 Box 253; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1).

Profil – és ami „nem illik bele”. A hazai kéziratok irodalom két legújabb gyűjteményes kötete, szerk. Szabados József, Weekend Magazine, 1978. április 8., HU OSA 300-40-1 Box 253 [Ellenzék: Szamizdat 1978-1983], Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject files (Series 1).

Publisher's Problems (RFE/RL Information Items No. 347/67), 10 february, 1967, HU OSA 300-40-2 Box 7 [Culture: Publishing 1966–1989]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files in English (Series 2).

Radio Budapest employees fired for disloyalty – Official monitoring reports of Western radio stations leaked to „unauthorized” persons, Item No. 930/59, February 25, 1959, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General 1958-64]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

Reaction to anti-RFE propaganda campaign, Item No. 1228/69, August 1, 1969, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1969-73]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

RFE is popular among young people, Item No. 888/65., May 15, 1965, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1965-66]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

Alfred REISCH, *Hungarian Dissidents Given Stern Warnings*, 15 december 1982. HU OSA 300-40-1: 253/3.; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1).

[R.W. Apple Jr., New York Times] *Hungarian Dissent Takes a Soft Line*, 20 october 1982. HU OSA 300-40-1: 253/3; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1).

Szerkesztői jegyzetek [kéz- és gépirat], HU OSA 302-1-5 Box 7 [Hírmondó ?]; Personal Papers of Gábor Demszky (Fonds 302), Samizdat Publications (Subfonds 1), Manuscripts (Series 5).

Telefonhívások 12. (Hungarian Service Október 7, 1985); HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Aug – Oct 1985]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 37. (Hungarian Service 2 April, 1986); HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Apr – Jun 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 52. (Hungarian Service 16 July, 1986); HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Jul – Oct 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 59. (Hungarian Service 3 September, 1986); HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Jul – Oct 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 67. (Hungarian Service 5 November, 1986); HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 68. (Hungarian Service 5 November, 1986); HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 69. (Hungarian Service 12 November, 1986); HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 72. (Hungarian Service 3 December, 1986); HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 75. (Hungarian Service 23 December, 1986); HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Nov – Dec 1986]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 76. (Hungarian Service 7 January, 1987); HU OSA 300-40-14 Box 1 [Telephone calls Jan – Mar 1987]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 114. (Hungarian Service 30 September, 1987); HU OSA 300-40-14 Box 2 [Telephone calls Sep – Dec 1987]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 118. (Hungarian Service 28 October, 1987); HU OSA 300-40-14 Box 2 [Telephone calls Sep – Dec 1987]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 121. (Hungarian Service 19 November, 1987); HU OSA 300-40-14 Box 2 [Telephone calls Sep – Dec 1987]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 129. (Hungarian Service 13 January, 1988); HU OSA 300-40-14 Box 2 [Telephone calls Jan – May 1988]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

Telefonhívások 163. (Hungarian Service 7 September, 1988); HU OSA 300-40-14 Box 2 [Telephone calls Sep – Dec 1988]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Telephone Calls (Series 12).

The Hungarian film Teenager Party, Item No.440/68, March 22, 1968, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General 1967-68]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

The Hungarian „Solzhenitsin” Speaks Up, 1963. március 26., HU OSA 300-8-3-3530; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute, Publications Department, Background Reports.

The new popularity of Radio Free Europe, Item No. 1926/68., October 25, 1968, HU OSA 300-40-4 Box 9 [RFE General, 1967-68]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Information Items (Series 4).

Typewriter Phobia in Romania, 1983. április 18., HU OSA 300-120-13 Box 114 [Romania: Dissent 1965-1985]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Western Press Archive (Subfonds 120), Subject Files Relating to Eastern Europe (Series 13).

Velünk élő történelem [Our Living History] I-III, edited by János Berecz, directed by Mihály Mátray, 1986, Call no. HU OSA 306-0-4:24/2-4; Collective Fonds – Records Relating to the 1956 Hungarian Revolution: Video Materials Relating to the 1956 Hungarian Revolution.

Western Magazines in Secondhand Bookshops (RFE/RL Information Items No. 348/67), 1967. febr. 13, HU OSA 300-40-2 Box 4 [Culture: Censorship, 1967-1989]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files in English (Series 2).

Országos Széchényi Könyvtár

LENGYEL József [1971], *Szembesítés*, [Budapest], Kossuth. (OSZK MB 76.762)

KASZA László, *A budapesti szamizdat könyvesbolt ajánlási listája. Ki, miről publikált, mit tett közzé a kéziratok irodalomban?*, Szabad Európa Rádió, „A holnap hullámhosszán”, 1981. június 28. (OSZK, FM3/11921, 77.)

KASZA László, *A Beszélő című magyar szamizdat folyóirat első számát ismertetjük. Előszó a szerkesztőségi politikáról, dokumentáció a budapesti egyetemisták és főiskolások tavalyi próbálkozásáról független diákképviselő életrehívására*, Szabad Európa Rádió, „A holnap hullámhosszán”, 1982. február 14. (OSZK, FM3/11921, 77.)

KASZA László, *Holland újságíró [Dick Verkijk] a budapesti szamizdat könyvesboltban!*, Szabad Európa Rádió, „A holnap hullámhosszán”, 1981. augusztus 30. (OSZK FM3/11921, 77.)

KASZA László, *Levelek Hegedüs András, Zsille Zoltán és Földvári Tamás vitájáról*, Szabad Európa Rádió, „A holnap hullámhosszán”, 1980. március 16. (OSZK, FM3/11921, 76.)

PETRI György, *Örökhétfő*, s.n., Chicago, 1984 [OSZK, OC 60.723]

Profil. Válogatás 34 szerző nyilvánosságra szánt, de meg nem jelent írásaiból, szerk. KENEDI János, Budapest, 1977. szeptember [OSZK 3461918; 3461922; 3461923]

Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Oral History Archívuma

JUHÁSZ Pál-interjú. Készítette KÖMÜVES Ágnes 2005-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 802. sz.

MARGITTAY Ilona-interjú. Készítette HAVRIL Erzsébet 1990-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 245. sz.

NAGY Bálint-interjú. Készítette KÖRÖSI Zsuzsanna 2009-ben, OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 934. sz.

SOMLAI Katalin interjúja Kenedi Jánossal, 2010. április 19. – 2014. június 30., <http://www.memoryofnations.eu/story/kenedi-janos-1947-2798> [Hozzáférés: 2018. május 27.]

VÁGNER Anna-interjú. Készítette KÖRÖSI Zsuzsanna 2009-ben, 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 928. sz.

Egyéb szamizdat anyagok

A „Beszélő” büntetése, *ABC Tájékoztató*, 2. sz., 1983. február, 13.

A magyar forradalom évfordulóján, *Beszélő* 18. sz., 1986. Kötetben: *Beszélő. Összkiadás 1992 II*: 601-602. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-magyar-forradalom-evfordulojan-0> [Hozzáférés: 2018. március 3.]

A magyar forradalom hangja. A "Magyar Október Szabadsajtó" kiadásában 1982-ben, a forradalom 26. évfordulójára forgalomba hozott 90 perces magnetofonkazetta teljes hanganyaga, „Magyar Október” Szabadsajtó, London – Budapest, 1981.

Az erdélyi kihallgatásokról, *ABC Tájékoztató*, 1. sz., 1983. január, 3.

[DALOS György], Írók egymás közt, *Beszélő* 3., 1982. május. Kötetben: *Beszélő. Összkiadás 1981-1989*, I. kötet, sajtó alá rendezte: HAVAS Fanny, AB-Beszélő, 1992, 114. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/irok-egymas-kozt> [Hozzáférés: 2018. március 3.]

Egy főkolompos délelőtti. Haraszi Miklós bemutatja Kenedi Jánost, AB Kiadó, [Budapest], [1982].

[HARASZTI Miklós], Állóképek a második nyilvánosságról, *Beszélő* 1., 88. Kötetben: *Beszélő. Összkiadás 1981-1989*, I. kötet, sajtó alá rendezte: HAVAS Fanny, AB-Beszélő Kiadó, 1992, 51. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/allokepek-a-masodik-nyilvanossagrol> [Hozzáférés: 2018. március 3.]

HARASZTI Miklós – KIS János – KÖSZEG Ferenc – NAGY Bálint – PETRI György, Javaslat a sajtójog szabályozásának elveire, *Beszélő*, 9. sz., 1984. február. Kötetben: *Beszélő. Összkiadás. 1981-1989*, II. kötet, sajtó alá rendezte: HAVAS Fanny, AB-Beszélő Kiadó, 1992, 581-583. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/javaslat-asajtojog-szabalyozasanak-elveire> [Hozzáférés: 2018. március 3.]

HÖGYE Mihály, *Utolsó csatlós? Magyarország sorsa a második világháború végén*, Áramlat Független Kiadó, Budapest, 1985.

JÁSZI Oszkár, *Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*, „Magyar Október” Szabadsajtó, Budapest, 1984.

JÁSZI Oszkár, *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, AB Független Kiadó, Budapest, 1983.

KENEDI János, *A magyar demokratikus ellenzék válsága*, ABC Független Kiadó, 1984

K-Ó [KRASSÓ György], Petőfi koszorúi '72-'73, *ABC Tájékoztató*, 3. sz., 1983. március, 1.

KÖSZEG Ferenc, Tájékoztatjuk olvasóinkat, *Beszélő*, 7. sz., 1983. április. Kötetben: *Beszélő. Összkiadás. 1981-1989*, II. kötet, sajtó alá rendezte: HAVAS Fanny, AB-Beszélő Kiadó, 1992, 411-412. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/tajekoztatjuk-olasoinkat-1> [Hozzáférés: 2018. március 3.] R.K., Egy irodalmi lap szétzúzásának menetrendje – külföldön, *Hirmondó*, 2. sz., 1983, 32.

SCHÖPFLIN Gyula, *Szélkiáltó*, ABC Független Kiadó, Budapest, 1985.

SZÁSZ Béla, *Minden kényszer nélkül. Egy műper körtörténete I-II.*, „M.O.”, Budapest, 1984.

Teresa TORÁNSKA, *Oni*, AB Független Kiadó, Budapest, 1987.

Válaszol a hivatal!, *Beszélő*, 1984. február, 9. sz. Kötetben: *Beszélő. Összkiadás. 1981-1989*, II. kötet, sajtó alá rendezte: Havas Fanny, AB-Beszélő Kiadó, 1992, 583-584. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/valaszol-a-hivatal> [Hozzáférés: 2018. március 3.]

Summary

The Typewriter and the Travelling Bag

Samizdat Literature in the Kádár Era (1956-1986)

Miha Kovač, a Slovenian researcher of the socialist and post-socialist publishing industry declared two decades ago with a conscious sense of exaggeration that “in a communist society, books have a similar status to nuclear power in contemporary societies.”⁶⁵⁸ To continue his train of thought, “the power hidden in [books was] essential to run the society, but, if misused or allowed to get out of control, [could] seriously harm or even destroy the socialist way of life.”

During the Cold War period, in socialist countries the overwhelming majority of books “were produced in state-owned monopolistic publishing houses.” The system of publishing industry— as Kovač wrote—“was essential to the functioning of these socialist societies, not only because state monopolies were one of the cornerstones of the ideology of central planning, but also because their brand of socialism was based on the presumption that only communists understood the ‘objective laws of historical development’ and were therefore in possession of the one and only truth about society and the ‘generic essence’ of man.” As a consequence, the socialist book industry was considered an essential tool “for spreading the one and only proper world order” and thus was responsible for the intellectual matrix of socialist societies. This was why books were kept under strict control while publications containing other truths were seen

⁶⁵⁸ Miha KOVAČ, *The State of Affairs in Post-Communist Central and Eastern European Book Industries*, Publishing Research Quarterly, 18:3 (2002), 45. ⁸⁴⁷ Ibid.

“as something that literally undermined the cornerstones of humanity and society.”⁸⁴⁷ Institutions of censorship which functioned openly in the majority of socialist countries banned many books, denied access to them or published them in a form which was successful to cement their meaning.

The production, distribution and consumption of non-official, uncensored materials—known as samizdat literature—was an emblematic phenomenon of counterculture and cultural resistance in the Soviet bloc. The history of samizdat can be seen as a history of transgressions.

Positioning themselves outside of the information channels of the state, practices of samizdat culture functioned in a kind of “grey zone” where the boundaries between such concepts as legal and illegal, private and public were blurred. In many cases samizdat materials bear traces characteristic of both private documents and public texts; they furthermore aimed at finding legal escape clauses in order to present themselves as legal materials while often being viewed as illegal publications by socialist state organs. Primarily produced by means of a typewriter and carbon papers, samizdat incorporated the roles of the writer, the editor, the distributor and the reader, roles which are clearly differentiated in modern print culture.

The phenomenon of samizdat included transnational practices since the circulation of unofficial materials and the distribution of samizdat techniques and strategies were not limited by the Iron Curtain or borders between socialist countries. This circulation resulted in the constant process of transforming the information carriers. Texts smuggled out from socialist countries in manuscript and typescript form, on microfilms or cassettes were usually warmly welcomed by Western institutions and émigré associations which made them available for readers behind the Iron Curtain by radio broadcasts and “tamizdat” publications (the word “tamizdat” describes the practice of publishing texts in the West which were banned in socialist countries). By encouraging the analyses of transnational circulation of texts and the dialogue between opposition groups in different socialist countries, the phenomenon of samizdat poses serious challenges for national historiographies. The analysis of samizdat culture thereby enables us to reflect on the research methodology and remembrance of cultural resistance and opposition while simultaneously contributing to a better understanding of Cold War history.

The words “typewriter” and “travelling bag” in the title of this work naturally refer to samizdat, a symbol of the Cold War era, and underscore its textual characteristics and transnational aspects. Typewriters were the most important tools for producing samizdat texts, while the travelling bag was the vehicle and the metaphor of their distribution and circulation

over borders. Focusing on these two aspects, this work investigates certain phenomena of the history of Hungarian samizdat culture which occurred in the era named after János Kádár, the general secretary of the Hungarian Socialist Workers' Party. The term "Kadarism," found in the Hungarian subtitle of this work, refers to the interpretation that the People's Republic of Hungary did not differ significantly from other countries of the Soviet bloc, however the aforementioned period can be described as a characteristic form of controlling power.⁶⁵⁹ This interpretation seems to be confirmed by the history of Hungarian samizdat. In spite of the fact that the term "samizdat" very often appears in the context of the Cold War's counter-culture, I prefer to use the term "cultural resistance" which instead of referring to a binary opposition represents a whole scale of various artistic forms and cultural practices. By means of this term it is possible to capture a more nuanced picture of non-conformist art including actors, institutions and products of the grey zone in addition to the phenomenon of the independent publishing activity.

As the case studies of this work highlight, the term "samizdat" correlates with phenomena that are full of diversity. While the chapters of this work themselves represent heterogeneous approaches and cases, they aim at drawing a common history of samizdat culture in Hungary on the one hand and the Soviet bloc on the other. To this end I recall Miklós Sükösd's proposal urging the analysis of samizdat culture via a long-term perspective and in the context of a

"typosphere." As he wrote, "looking at the three decades of *samizdat*, we witness a *fast-forward ontogenesis*, i.e., the development of *samizdat* communication technology from orality to writing [...] then from writing to diverse forms of printing."⁶⁶⁰ The hypothesis for my investigations mapping the history unofficial publishing in Hungary is based upon an historical trajectory according to which the Hungarian samizdat of the 1970s mirrored the Soviet and Czechoslovakian model of alternative publishing, whereas during the 1980s it appeared to apply a system resembling the mechanisms in Poland. The production of samizdat materials witnessed a shift from the use of typewriter and carbon papers to the alternative forms of printing including the techniques of "ramka" and stencil which resulted in definite changes in textuality and cultural practices of independent publishing activity. This work aims at casting light on the local characteristics and international parallels of Hungarian samizdat.

⁶⁵⁹ RAINER M. János, *A Kádár-korszak. 1956-1989*, Magyarország története 22., Kossuth Kiadó, 2012, 110-112.

⁶⁶⁰ Miklós SÜKÖSD, Underground Print Culture and Independent Political Communication in Communist Regimes: *Samizdat* as Typosphere in Central and Eastern Europe from the 1960s to the 1980s, *Korean Journal of Communication Studies*, Vol. 20, Nr 5, December 7, 2012, 82.

The chapter entitled *Hungary's Windows to the West: Why Did Hungarian Samizdat Appear so Late?* focuses on the post-1956 cultural landscape of Hungary and the period of consolidation following the suppression of the 1956 revolution. During the “long 1960s” Hungary was able to break through its total isolation in international politics, while the politics of cultural and economic opening to the West led to significant changes in the informational environment. This chapter focuses on the transnational character of samizdat and tamizdat culture, arguing that the tightening relations with the Western world meant no need for widespread practice of samizdat until the late 1970s.

Discussing the novel entitled *Confrontation* and its author, József Lengyel, who became the Solzhenitsyn of Hungarian literary life, the next chapter presents the political climate of the 1960s, together with the anxieties and fears settling over cultural policymakers and representatives. While Lengyel was introduced as an author fiercely loyal to Marxist ideology and communist values, in his texts Lengyel was guilty of increasingly critical opinions concerning taboo topics of the era, such as violations during the period of Stalin's personality cult. In spite of the fact that Lengyel completed his Gulag fiction *Confrontation* in 1966, the official socialist publishing industry cloaked the novel with silence. As a result of Lengyel's tactical moves, however, a single chapter was published in the periodical *Kortárs* in December,

1968, and, what is more, the entire novel was printed “confidentially” with insignificant changes as a “manuscript” by the official press of Kossuth Publishing House in 1971. The few hundred copies of this “confidential edition”—or, as it was called in the West, “official samizdat”—were made available to the Party elite alone. Reconstructing the critical voices and contrasting readings that sometime surrounded the novel, this chapter presents various techniques and informal means of censorship in post-1956 Hungary. This analysis proposes a new approach to censorship studies by arguing that, on the one hand, censorship can be exerted not only in the form of textual intervention, but also as a framework set up by commentaries aiming to delimit the reader's interpretation; on the other hand, censorship often seems to be a dynamic publishing strategy shaped in accordance with social exchange, a process frequently requiring a combination of censorship techniques. Furthermore, the controversial figure of

József Lengyel discredits the simplified discourse concerning the heritage of socialist past which places social actors within the context of binary oppositions of communism/anticommunism, victim/perpetrator, collaborator/freedom fighter.

Before the first political samizdat appeared in Hungary during the late 1970s, underground artists in the early 1970s carried out experiments in order to create an independent, underground form of communication. Such projects included the literary-artistic journal *Expresszió – Önmanipuláló Szétfolyóirat*, initiated in 1972 by Béla Hap and Árpád Ajtony. In spite of the fact that the journal was based on the spirit of fluxus art and appeared within the (neo)avantgard scene, the initiative was considered by the authorities as samizdat. The journal—according to its own terms, copied on a typewriter—had a precisely defined procedure of distribution. The first issue was completed in two different versions, each one produced in five copies which were passed on to five different people. The readers then became editors, since the next issue was to be created by selecting half of the current issue’s materials while also adding on new material to generate another issue. The “new” issue was then to be passed on to five different people again, and so forth. The chapter dedicated to this initiative firstly casts light on how the distribution model of *Szétfolyóirat* was related to the legal environment of the official publishing houses and to the regulations imposed on publications by the law.

Secondly, this chapter analyses the journal’s distribution model through the prism of Marcel Mauss’ gift theory, highlighting its parallels in East-European samizdat culture.

The chapter entitled *Stocking, Window-Frame and Free Thought* discusses the period of the institutionalization of Hungarian samizdat in the context of transnational diffusion. From the 1970s onwards, the transnational diffusion of ideas, techniques and strategies helped to develop simultaneously the dissident movements in the Soviet-bloc countries. At this time the Hungarian democratic opposition from the Workers’ Defence Committee’s establishment sought contact with the Polish opposition. As a consequence, the knowledge of alternative printing and the strategies of legalism, openness and conspiring were transmitted to small dissident circles in Hungary. Under the influence of “new evolutionism” Hungarian intellectuals created parallel institutions, such as a flying university, legal aid service or alternative publishing houses. Hungarian dissidents learned in Poland the techniques of “ramka” which were not only used by dissidents in Hungary, but also by the Hungarian minority in Romania in order to multiply unauthorised materials. During the 1980s a wealth of known and unknown contributors assisted the transnational circulation of unofficial writings, unlawfully distributing them between countries, translating and publishing them.

Following the short period of consolidation under János Kádár during the immediate aftermath of the 1956 revolution, expressions of the legacy and memory of the uprising were

no longer permitted in the public sphere and had to be confined to the private sphere. The activity of emigré actors and institutions, including the broadcasts of Western radio stations, played a crucial role in sustaining the memory and the mentality of the revolution. In 1986, thirty years after the national trauma of 1956, Radio Free Europe (RFE) broadcasted an array of programs commemorating the revolution, while the official socialist media in Hungary contended again that what had happened in 1956 had been a counterrevolution. The last chapter primarily investigates two questions. Firstly, it casts light on the importance of the RFE's archival machinery which recorded on magnetic tape the broadcasts of the Hungarian radio stations during the revolution in 1956. Sharing these audio-documents with audiences 30 years later, RFE could replay the revolution, significantly strengthening the interpretation of the events as a revolution. The idiosyncratic voices of the key figures of the revolution guaranteed the authenticity of the commemoration programs even for members of the younger generation among the audiences. Secondly, this study sheds light on the practices of cultural resistance through which listeners tried to reconstruct the "body" of the "spectres" of the suppressed cultural heritage and eliminate the asymmetry between the radio's accessible voice and its nonaccessible physical vehicle. Many listeners created transcriptions of the radio's commemoration programs or tried to gain access to them. After being published in the West under the title *At the Doorstep of Freedom*, these materials entered the circulation of samizdat texts in Hungary thanks to György Krassó, one of the most important samizdat publishers during the 1980s. By making voices travel through both time and space, RFE could bridge the gap between past and present, between different agents and distant parts of a divided Europe, while successfully attempting to discredit the myth of the "counterrevolution" served as a means of legitimizing

Kádár's regime, and thus indirectly contributing to the fall of communism in Hungary.